આનંદ આપનારી છે. એ બન્ને સ્વાભાવિક રીતે શત્રુભાવે રહે છે એમ અમે ઉપર કહ્યું તેનું કારણ એ છે કે એક બીજામાં તદ્દન ઉલટા ગુણો હોવાથી એ બન્ને એક સ્થાને એકી વખતે કદિ રહી શકતા નથી અને તેથી જેવા ક્ષાન્તિકુમારી પધાર્યા કે ભાઇસાહેબ વૈશ્વાનરને ત્યાંથી ઉપડીજ જવું પડે છે. હે રાજન ! જો તમારો કુમાર આ ભાગ્યશાળી કન્યાને પરણશે તો તરતજ પેલા પાપી મિત્ર સાથે તેની દોસ્તી તૂટી જશે. ”

કુમાર કન્યા સંબંધનો ઉપાય.
કન્યાની માગણી માટે હુકમ.
મતિધન મંત્રીની તૈયારી.

ઉપર પ્રમાણે જિનમતજ્ઞ નિમિત્તિયાએ લંબાણથી વાત કરી તેના સંબંધમાં ચતુર વિદુરે તરત પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે-અહો ! આ જિનમતજ્ઞે વાત કહી તેનો ભાવાર્થ એમ જણાય છે કે ચિત્તસૌંદર્યમાં (સુંદર ચિત્તમાં) જે શુભ પરિણામ છે અને તેની જે નિષ્પ્રકમ્પતા (સ્થિરતા) છે તેનાથી જન્મ પામેલી ક્ષાન્તિ (ક્ષમા) છે,[1] તે આ નંદિવર્ધન કુમાર અને તેના પાપી મિત્ર વૈશ્વાનરનો સંબંધ દૂર કરવાને શક્તિમાન્ છે, બીજો કોઇ તે સંબંધ રદ કરાવવાનો ઉપાય જણાતો નથી. આ સર્વ વાત તેમણે કહી તે બરાબર છે; અથવા તે બરાબર વાત કરે તેમાં નવાઇ જેવું શું છે ? જિનમતને જાણનાર, બરાબર ન હોય તેવી અયુક્ત વાત કદિ કરતા જ નથી.

ઉપર પ્રમાણે નિમિત્તિયાએ વાત કરી તે સાંભળીને પદ્મરાજાએ પોતાની બાજુમાં બેઠેલા મતિધન મંત્રીના મ્હોં સામું જોયું; મંત્રીએ તુરતજ રાજાની સામું નીચું મુખ કરી નમન કર્યું, ત્યારે રાજાએ તેને કહ્યું “ આર્ય મતિધન ! આ સર્વ સાંભળ્યું ? ”

મતિધન—“ હા મહારાજ ! મેં સર્વ હકીકત બરાબર સાંભળી. ”

રાજા—“ જુઓ ! નંદિવર્ધન કુમારમાં મોટા માણસને યોગ્ય અનેક ગુણો છે તે સર્વ તેના પાપી મિત્ર વૈશ્વાનરના સંબંધથી દોષવાળા થયા છે અને ફળ વગરના થયા છે એ હકીકત બહુ સંતાપ કરનારી અને ઉદ્વેગ કરનારી થઇ પડી છે. તેટલા માટે આર્ય ! તમે જાઓ અથવા બોલવાની અને વાતચિત કરવાની કળામાં અતિ કુશળ હોય તેવા આપણા

---

૧ મતલબ કે સુન્દર ચિત્તમાં જે શુભ પરિણામ સ્થિર થઈ ક્ષાંતિને જન્મ આપે ક્રોધ આપોઆપ ચાલ્યો જાય.

મુખ્ય અમલદારોને ચિત્તસૌંદર્ય નગરે મોકલો, તે દેશમાં ન મળી શકતી હોય તેવી નજરાણાંની વસ્તુઓ એકઠી કરીને તેઓને સોંપો, સંબંધ કરવા અને વધારવા યોગ્ય મધુર અને વિવેકનાં વચનો તેઓને બરાબર શીખવો અને તેઓની મારફત શુભપરિણામ મહારાજા પાસે તેની ક્ષાંતિપુત્રીનું આપણા કુમાર માટે માગું કરો. ”

મતિધન—“ જેવો મહારાજશ્રીનો હુકમ.”

આ પ્રમાણે જવાબ આપી મતિધન મંત્રી બહાર જવાની તૈયારી કરતો હતો, તેવામાં જિનમતજ્ઞ નિમિત્તિયાએ કહ્યું “ આવા પ્રકારના આરંભની જરૂર નથી. એ ચિત્તસૌંદર્ય નગરે એવી રીતે જઇ શકાય તેવું નથી.”

મહારાજા—“ આર્ય ! એમ કેમ ? ”

જિનમતજ્ઞ—“ નગર, રાજ, ભાર્યા, પુત્ર, મિત્ર વિગેરે આ લોકની સર્વ વસ્તુઓ બે પ્રકારની છે —અંતરંગ અને બહિરંગ.આમાંની જે બહિરંગ વસ્તુઓ છે તેમાં તમારા જેવાનું ગમનાગમન (જવું આવવું) થઇ શકે છે અને આજ્ઞા (હુકમ) ચાલી શકે છે, એટલે કે તમે પોતે ત્યાં જઇ શકો છો અથવા બીજાને જવાની આજ્ઞા આપી શકોછો; પણ અંતરંગ વસ્તુઓના સંબંધમાં તેમ બની શકતું નથી. ઉપર ચિત્તસૌંદર્ય નગર કહ્યું, તેમાં ચિત્તપરિણામ રાજા બતાવ્યો, તેની નિષ્પ્રકમ્પતા રાણી બતાવી અને તેની પુત્રી ક્ષાન્તિ જણાવી તે સર્વ અંતરંગ છે, તેટલા માટે ત્યાં દૂતને-એલચીને મોકલવો તે યોગ્ય નથી, ત્યાં તમારો દૂત જઈ શકતો નથી.

અંતરંગ અને બહિરંગ.

રાજા—“ ત્યાં જવાને ત્યારે કોણ શક્તિમાન્ છે અને ત્યાં કોનો હુકમ ચાલે છે ? ”

જિનમતજ્ઞ—“અંતરંગ રાજા હોય તે જ તેમ કરવા સમર્થ છે.”

રાજા—“ તે રાજા કોણ છે ? ”

અંતરંગ અને બહિરંગ તંત્રો.

જિનમતજ્ઞ—મહારાજ તે અંતરંગ રાજાનું નામ કર્મપરિણામ છે. તે કર્મપરિણામ રાજાએ આ શુભપરિણામ રાજાને ચિત્તસૌંદર્ય નગર ગરાસમાં આપ્યું છે અને તેમ હોવાથી એ શુભપરિણામ રાજા પોતે કર્મપરિણામને વશ હોય-એનો ભાયાત (પટાવત) હોય તેમ વર્તે છે.

રાજા—" તે કર્મપરિણામ મહારાજા મારા જેવાની પ્રાર્થના સાંભળે છે ખરા કે પોતાના મનમાં આવે તેમજ કરનારા છે ? "

જિનમતજ્ઞ—" તે કર્મપરિણામ રાજા કોઇની પ્રાર્થના કદિ સાંભળતો નથી, ઘણે ભાગે તે પોતાના મનમાં આવે તેમજ કરનારો છે અને સારા માણસો એની પ્રાર્થના કરે તેવી અપેક્ષા પણ તે રાખતો નથી, તેની પાસે વિવેકના ગમે તેટલા શબ્દો કહેવામાં આવે તેથી તે રીઝી જતો નથી, બીજા પ્રાણીઓનો ગમે તેટલો આગ્રહ થાય તેથી તે લેવાઇ જતો નથી અને માણસને દુ:ખ આવી પડેલા જોઇ દયા ખાતો નથી, માત્ર જ્યારે કોઇ કામ કરવાનું હોય છે ત્યારે તે પોતાની મ્હોટી બ્હેન [1]લોકસ્થિતિની સલાહ લે છે, પોતાની સ્ત્રી કાળપરિણતિની સાથે તે કામના સંબંધમાં વિચારણા કરે છે અને પોતાના મિત્ર [2]સ્વભાવની સાથે તે સંબંધમાં વાતચિત કરે છે, નંદિવર્ધનની ઘણા ભવની સ્ત્રી તરીકે સાથે રહેનાર ભવિતવ્યતાને અનુસરે છે અને કોઇ કોઇ વખત પોતાના કામના સંબંધમાં તે નંદિવર્ધન કુમારની શક્તિથી જરા બીહે છે. આવી રીતે કર્મપરિણામ મહારાજા એ અંતરંગ લોકોને પૂછીને પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે કામ કરે છે અને તે પ્રમાણે જ્યારે તે કામ કરવા લાગે છે ત્યારે બહારના લોકો ગમે તેટલા રડે, રાડો પાડે કે ચીસો પાડે તેની દરકાર કરતો નથી. તેની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે કામ કરતો ચાલ્યો જાય છે; માટે તેની પ્રાર્થના કરવી કે તેની પાસે માંગણી કરવી તે નકામી છે, પરંતુ જ્યારે તેને યોગ્ય લાગશે ત્યારે તે પોતેજ શુભપરિણામ રાજાને હુકમ કરીને તેની ક્ષાન્તિપુત્રીને તમારા કુમારને અપાવશે, તમારી પ્રાર્થનાથી તેમ નહિ કરે, પણ પોતાના ધ્યાનમાં આવશે ત્યારે યોગ્ય કાળે તે કામ કર્મપરિણામ રાજા જાતે જ કરશે.[3] "

પદ્મરાજા—"જો એમ હોય તો તો અમારૂં મોટું દુર્ભાગ્ય! કર્મપરિણામ રાજાના મનમાં તે કામ કરવાનું ક્યારે આવશે તે આપણે જાણતા નથી અને કુમારના પાપી મિત્રને તેનાથી દૂર ખસેડવામાં ન આવે

---

૧ લોકસ્થિતિના પરિચય માટે પૃ. ૬૦૩-૪ અને તેની નોટ જુઓ.

૨ અગાઉ જણાવ્યું છે (જુઓ પૃ. ૩૦૮) તેમ કોઇપણ કાર્ય કરવામાં પાંચ સમવાયી કારણોની જરૂર રહે છે, ઉદ્યોગ, કર્મ, ભવિતવ્યતા, કાળ અને સ્વભાવ. નંદિવર્ધન જેવા હજુ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ બરાબર કરી શકતા નથી. લોકસ્થિતિ એ કુદરતનો કાયદો (Law of nature) સમજવો.

૩ આ વાત આઠમા પ્રસ્તાવના સાતમા પ્રકરણમાં બનશે.

ત્યાં સુધી કુમારના સર્વ ગુણો નિષ્ફળ હોવાને લીધે એ વાતનો હાલ તો કાંઇ સંભવ પણ ધારી શકાતો નથી. તેથી અત્યારે તો ખરેખર આપણે જીવતાજ[1] ન હોઇએ એવી એ વાત થઇ ગઇ છે."

જિનમતજ્ઞ—"મહારાજ ! આ બાબતમાં શોક કરવો નકામો છે. જ્યાં હકીકત એવી છે ત્યાં આપણે શું કરીએ ? શું કરી શકીએ ?

"જે હકીકત બની શકે તેવી હોય તેમાં જો પ્રાણી આળસ કરે તો તે ઠપકાને યોગ્ય ગણાય છે, પણ જે હકીકત તદ્દન બની શકે તેવી હોયજ નહિ તેના સંબંધમાં તે કોઇ પણ રીતે જવાબદાર ગણી શકાય નહિ. અન્યત્ર નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે જે પ્રાણી પોતાના અને સામાના બળ અને નબળાઇનો વિચાર કર્યા વગર પોતાથી ન બની શકે તેવા કામમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે ડાહ્યા માણસોના હાસ્યને યોગ્ય બને છે.[2]" આ પ્રમાણે હકીકત છે તેથી રાજન્ ! જે થવાનું હશે તે થશે. તમારે હાલ તો ચિંતાનો ત્યાગ કરીને થોડો વખત રાહ જોવી એજ ઉચિત છે. વળી તમારા મનની શાંતિ થાય એવું એકાદ કારણ છે તે તમને કહું છું. નિરાલંબનપણું[3] આદરીને બેસી રહો, તમારા જેવાએ દીનતા કરવી એ તો કોઇ પણ રીતે યોગ્ય નથી."

પદ્મરાજા—"આર્ય ! આપે બહુ સારૂં કહ્યું ! આપે જે આ છેલ્લું વચન કહ્યું તેથી અમારા મનને જરા નિરાંત વળી છે. હવે અમારા મનની શાંતિનું કારણ આપે જણાવ્યું તે શું છે તે અમને કહો."

જિનમતજ્ઞ—"મહારાજ ! આ કુમારનો પુણ્યોદય નામનો એક મિત્ર છે તે પોતાનું રૂપ ગુપ્ત રાખીને રહે છે. એ પુણ્યોદય મિત્ર જ્યાં સુધી કુમારની બાજુમાં હશે ત્યાં સુધી પેલો પાપી મિત્ર વૈશ્વાનર કુમારને ગમે તેટલા અનર્થો કરશે તે સર્વ ઉલટા કુમારના લાભનાં કારણ

---

૧ જ્યાં આપણો પ્રયાસ ચાલે નહિ ત્યાં આપણે મુઆ જેવાજ છીએ એવો અત્ર રાજાના બોલવાનો આશય જણાય છે.

૨ નરः प्रमादी शक्येऽर्थे, स्यादुपालम्भभाजनम् ।
अशक्यवस्तुविषये, पुरुषो नापराध्यति ॥
योऽशक्येऽर्थे प्रवर्तेत, अनपेक्ष्य बलाबलम् ।
आत्मानश्च परेषां च, स हास्यः स्याद्विपश्चिताम् ॥

૩ નિરાલંબનપણું. પારકાની આશા-અન્ય ઉપર આધાર રાખવો તેથી રહિતપણું.

થાય એમ તે કરી દેશે." આ હકીકત સાંભળી (સંસારીજીવ કહે છે કે) મારા પિતા કાંઇક શાંત થયા.

સમયઘંટ અને વિસર્જન.

આ વખતે સૂર્ય આકાશના મધ્ય ભાગમાં આવ્યો હતો, એટલે શરણાઇ તથા નોબતો વાગવા માંડી અને છેવટે શંખ વાગ્યો. સમય જણાવનાર કાળનિવેદકે કહ્યું—"આ દુનિયામાં તેજની[1] વૃદ્ધિ ક્રોધ કરવાથી થતી નથી, પણ [2]મધ્યસ્થ ભાવથી થાય છે-એમ બતાવતો સૂર્ય મધ્યસ્થપણાને પામ્યો છે. (અર્થાત્ સવાર કરતાં બપોરે સૂર્યના તેજમાં વધારો થાય છે તેનું કારણ તેનું મધ્યસ્થાયીપણું છે; તે બતાવે છે કે ક્રોધ કરવાથી તેજ વૃદ્ધિ પામતું નથી પણ મધ્યસ્થ ભાવ-તટસ્થ ભાવ રાખવાથી પોતાનું તેજ વધે છે. આમ શિક્ષા આપવા સાથે કાળનિવેદકે જણાવ્યું કે મધ્યાહ્ન કાળ થઇ ગયો છે.)

વિદુરનો સંદેશો.

તાતે જણાવ્યું કે 'મધ્યાહ્ન કાળ થયો છે તેથી હવે સર્વેએ ઉઠવું જોઇએ.' એમ કહી રાજાએ કળાચાર્યનું અને નિમિત્તિયાનું પૂજન કર્યું, તેઓને બહુ માન આપીને વિદાય કર્યા અને સભા બરખાસ્ત કરી. હવે મારા પિતાએ નિમિત્તિયાના વચનથી જાણ્યું હતું કે મારા સંબંધમાં કાંઇ પણ કરવું અને મને સુધારવો એ તદ્દન અશક્ય અનુષ્ઠાન હતું, તોપણ પુત્રપરના સ્નેહને લીધે તેમણે વિદુરને આદેશ કર્યો કે—"પેલા પાપી મિત્રની સોબતથી કુમાર કોઇ પણ રીતે દૂર રહી શકશે કે નહિ એ સંબંધમાં તારે કુમારના અભિપ્રાયની પરીક્ષા કર્યા કરવી." "જેવો મહારાજાનો હુકમ !" એમ કહી વિદુર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. મારા પિતાશ્રી પણ સભામંડપ છોડી મહેલમાં ગયા અને ત્યારપછી તેમણે દિવસને યોગ્ય સર્વ કરણી કરી.

બીજે દિવસે વિદુર મારી પાસે આવ્યો, મને તેણે પ્રણામ કર્યા અને મારી પાસે બેઠો. મેં પૂછ્યું "વિદુર ! કાલે કેમ જણાયો નહિ ?" વિદુરે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે-'મહારાજાસાહેબે મને આજ્ઞા કરી છે કે મારે કુમારના અભિપ્રાયની બરાબર પરીક્ષા કરવી અને તે ઉપર નજર રાખવી. વળી પેલા નિમિત્તિયા પાસેથી દુર્જનની સોબત

---

૧ તેજ: (૧) પ્રકાશ, (૨) શક્તિ.

૨ મધ્યસ્થભાવ: (૧) તટસ્થ ભાવ (૨) સૂર્યપક્ષે આકાશની મધ્ય રેખાપર-વચ્ચે આવવું તે.

કરવાથી કેવાં ભયંકર પરિણામો આવે છે તે પર એક વાત્તા સાંભળી છે, તેથી તેજ વાર્તા આજે કુમારને કહી સંભળાવું, જેથી તેના મનમાં કેવા ભાવો વર્તે છે તે બરાબર જણાઇ આવે.' આવો વિચાર મનમાં કરી વિદુરે પ્રગટપણે કુમારની સામું જોઇ કહ્યું "કાલે કાંઇક જોવા-જાણવા[1] જેવુ થયું હતું"

મેં કહ્યું—"વળી એવું તે શું હતું?"

વિદુર—"એક મજાની વાર્તા સાંભળી હતી."

મેં કહ્યું—"તે કથા કેવી હતી? કહી તો સંભળાવ!"

વિદુર—"હું તે કથા બરાબર કહું છું, પણ કુમારે તે ખાસ ધ્યાન રાખીને સાંભળવી."

મેં કહ્યું—"હું બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળું છું, ચલાવ."

વિદુરે[2] વાત કહેવા માંડી તે નીચે પ્રમાણે હતી:—

૧ આશ્ચર્ય એટલે ફુરસદ અથવા પ્રયોજન. કાંઈ મજાનું કામ હતું તેથી આવ્યો ન હતો. ક્ષણ એટલે ફુરસદ ઉપરથી ભાવવાચક નામ થયેલ શબ્દ છે.

૨ અહીં સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ થવાથી કેવાં ભયંકર પરિણામ થાય છે તે બતાવવા કથા શરૂ કરી છે. વિદુર આ વાત નંદિવર્ધન પાસે કહે છે—એ સર્વ સંસારી-જીવ સદાગમ સમક્ષ અગૃહીતસંકેતાને ઉદ્દેશીને કહે છે. અહીંથી શરૂ થતી વાર્તા પ્રકરણ ૧૯ને અંતે પૂરી થશે.

સ્પર્શન કથાનક.

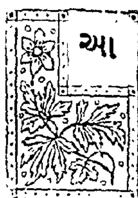
પ્રકરણ ૩ જું.

મનીષી અને બાળ.

ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરે કર્મવિલાસ.
શુભસુન્દરી અને અકુશળમાળા.
મનીષી અને બાળ નામના બે પુત્રો.

આ મનુજગતિ નગરીમાં અને આ જ ભરત નામના પાડામાં એક ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નામે નગર હતું. તે નગરમાં અચિંત્ય શક્તિથી ભરપૂર કર્મવિલાસ નામનો એક રાજા હતો. તેને બે રાણીઓ હતી: એક શુભસુન્દરી અને બીજી અકુશળમાળા. એ શુભસુંદરી રાણીથી રાજાને પુત્ર થયો તેનું નામ [1]મનીષી રાખવામાં આવ્યું હતું અને અકુશળમાળાથી પુત્ર થયો તેનું નામ બાળ રાખવામાં આવ્યું હતું. આ મનીષી અને બાળ અનુક્રમે વધતાં વધતાં કુમારની અવસ્થાએ આવી પહોંચ્યા અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચિત્ર પ્રકારના વન વિગેરેમાં ક્રીડા કરી આનંદરસને અનુભવવા લાગ્યા. આવી રીતે તેઓ વિચરતા હતા તેવામાં તેઓએ [2]સ્વદેહ નામના બગિચામાં

---

૧ મનીષી-વિચારણા પૂર્વક વર્તન કરનાર પાત્ર છે અને બાળ સ્પર્શેન્દ્રિયનો લોલુપી, પુદ્ગળાનંદી, દીર્ઘ વિચાર વગરના સંસારરસિક જીવોને બતાવનાર પાત્ર છે.

૨ સ્વદેહ-એટલે પોતાનું શરીર, તેની નજીકમાં એટલે તેમાંજ; મતલબ બહિરંગમાં નહિ પણ અંતરંગ પ્રદેશમાં.

પોતાની નજીકમાં કોઇ પુરુષને ઉભેલો જોયો. હજુ કુમારો તે પુરુષને જુએ છે તેટલામાં તો તે પુરુષ તદુચ્છ્રય[1] નામના રાફડા ઉપર ચઢી ગયો, તેની બાજુમાં એક મૂર્ધ નામનું ઝાડ હતું. તેની શાખા સાથે ફાંસો બાંધ્યો અને પોતાની ડોક નીચી કરી તેમાં દોરડું પરોવી દીધું અને પોતે પોતાને હાથે લટકી ગયો. 'અરે! સાહસ કર મા, સાહસ કર મા' એમ બોલતા બન્ને રાજકુમારો તેની પાસે દોડી ગયા અને બાળે પેલું દોરડું કાપી નાખ્યું એટલે પેલો

ઝાડે લટકેલ સ્પર્શન.

બાળે કાપેલ દોરડું.

ઝાડે લટકેલો પુરુષ મોહથી મુંઝાઇ જઇ જમીનપર પડી ગયો અને તેની આંખો ઉંચી ચઢી ગઇ. બન્ને કુમારે તેના શરીરપર વાયુ (પવન) નાંખીને તેને સાવધ કર્યો, તેથી તેને શાંતિ થવાથી તેણે આંખો ઉંચી કરી, દિશાઓમાં જોવા માંડ્યું અને બન્ને કુમારને નજરે જોયા, એટલે કુમારે તેને પૂછ્યું "ભાઇ! આ અધમ પુરુષોને યોગ્ય ગળે ફાંસો ખાઇ આત્મઘાત કરવાનું તમે શું કર્યું? તમારા આવા ખરાબ અધ્યવસાય થવાનું કારણ શું છે તે જો કહેવામાં વાંધો ન હોય તો અમને કહી જણાવો." પેલા પુરુષે તે વખતે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો અને બોલ્યો "મારી કથામાં કાંઇ માલ નથી તેથી તે વાત જવા દો. મારા આત્મદુઃખરૂપ અગ્નિને ઓલવવાની ઇચ્છાથી ઉપર પ્રમાણે હું ગળામાં ફાંસો નાંખીને મારૂં કામ કરતો હતો, તેમાં તમે મને અટકાવી દીધો તે તમે જરા પણ સારૂં કર્યું નથી; માટે હવે મહેરબાની કરીને મારા કામમાં જરા પણ અડચણ કરશો નહિ." આ પ્રમાણે કહીને વળી તે પુરૂષ પોતાની જાતને ઝાડે બાંધેલા દોરડા સાથે લટકાવવા તૈયાર થઇ ગયો. બાળે વળી ફરી વાર તેને ઝાલી રાખ્યો અને કહ્યું "ભાઇ! અમારા આગ્રહથી તારી હકીકત અમને કહે; પછી જો તારા દુઃખનું કોઇ ઔષધ અમે ન કરી શકીએ તો તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરજે." પેલા પુરૂષે કહ્યું જો તમારો આટલો બધો આગ્રહ છે તો સાંભળો:—

---

૧ તદુચ્છ્રય-તત્ એટલે તેની ઉચ્છ એટલે ઉંચાઇ. મતલબ જમીનપરથી ઊંચો રાફડો હોય છે તે પર તે ચઢી ગયો.

ભવજન્તુની અંતર કથા.
સ્પર્શનસંગ અને મુક્તિ.
મુક્તિસંગ પ્રાણીનું વર્ણન.

મારે એક ભવજંતુ નામનો મિત્ર હતો તેની અને મારી દોસ્તી એવી હતી કે તે જાણે મારૂં બીજુ શરીર હોય, મારૂં સર્વસ્વ હોય, મારૂં જીવતર હોય, મારૂં જાણે હૃદયજ હોય. એનો મારાપર એટલો બધો સ્નેહ હતો કે એક ક્ષણવાર પણ તે મારો વિરહ સહન કરી શકતો નહિ. સર્વ વખત મારી લાલનાપાલના કરતો હતો અને દરેક ઝીણી ઝીણી બાબતમાં પણ મને પૂછીને કામ કરતો હતો. મને વારંવાર પૂછે 'ભાઇ સ્પર્શન ! તને શું પસંદ આવે છે ? તારી શી મરજી છે ? વિગેરે.' હું તેના ઉત્તરમાં જે તેને કહું તે મારા માટે તે લઇ આવતો, એટલો બધો મારા ઉપર તેનો સ્નેહ હતો. મને પ્રતિકૂળ થાય અથવા લાગે તેવું કોઇ પણ કામ મારો મિત્ર ભવજંતુ કદિ કરતો નહિ. એક દિવસ મારે કમનસીબે તે મારા મિત્રે સદાગમને[૨] જોયો. મનમાં પૂજ્યભાવ લાવીને તે સદાગમની સાથે મારા મિત્રે એકાંતમાં વાતચિત કરી, વિચારણા કરી અને તે વખતે તેને આનંદ થયો હોય એમ દેખાયું. આ વખતથી માંડીને ભવજંતુની મારા ઉપરની પ્રીતિ મંદ થવા માંડી.

સદાગમ-પરિચય.

ત્યારપછી અગાઉ તે મારી લાલનાપાલના કરતો હતો તે ઓછી થવા લાગી, મારા તરફ એ એકીભાવ રાખતો હતો તે અટકી ગયો, મારા ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવાનું તેણે બંધ કર્યું અને વાત એટલે સુધી વધી ગઇ કે મારા સંબંધી સુખદુઃખની વાત પણ પૂછે નહિ અને તે દિવસથી ઉલટો મને પોતાનો દુશ્મન માનવા લાગ્યો, મારા અપરાધો શોધવા લાગ્યો અને મને પ્રતિકૂળ હોય-ન ગમે તેવું હોય તેની સેવા કરવા લાગ્યો, તેવી વસ્તુના સંબંધમાં વધારે આવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે બન્યું ત્યારે મારા મનમાં વિચાર થયો કે 'અહો ! આ શું થઇ ગયું ?

મેં તો એ ભાઇસાહિબનું કાંઇ બગાડયું નથી; વખત વગર એ તે જાણે 'છટ્ટીમાંજ બદલાઇ ગયો હોય નહિ તેમ મારો મિત્ર આવો થઇ ગયો તેનું કારણ શું હશે? અરે! હું કેવો દુર્ભાગી! મારાં નસીબ ફુટી ગયાં'–આ પ્રમાણે બોલતો રડતો જાણે મારાપર કોઇએ વજ્રનો ઘા કર્યો હોય, જાણે મને કોઇએ છુંદી નાખ્યો હોય, જાણે મારૂં સર્વસ્વ કોઈ હરણ કરી ગયું હોય તેવી રીતે મૂર્ત્તિમાન્ શોકમય હું થઇ ગયો અને મને બહુ દુઃખ થવા લાગ્યું. ઘણો વિચાર કરતાં મને સમજાયું કે 'મારા મિત્રે સદાગમ સાથે વિચારણા કરી, વાતચીત કરી–એ અનર્થ–પરંપરાનું ખરેખરૂં કારણ છે. એ પાપી સદાગમે મારા પરમ પ્રિય મિત્રને છેતર્યો જણાય છે. પણ અરેરે! મારો મિત્ર હજુ પણ મારૂં હૃદય ચીરી નાખતો હોય તેમ વારંવાર સદાગમ સાથે એકાંતમાં વિ-ચારણા કર્યા કરે છે, મારા મિત્રને તેમ ન કરવા હું વારંવાર પ્રાર્થના કરૂં છું પણ તે સાંભળતો પણ નથી અને થાય છે એમ કે એ સદા-ગમ સાથે જેમ જેમ વધારે વધારે વાતચીત મારો મિત્ર કરતો જાય છે તેમ તેમ તેની વાત એને વધારે રૂચિકર થતી જાય છે અને તે મારા તરફ વધારે વધારે શિથિળ થતો જાય છે; મારા મિત્રનું શિથિળપણું વધે છે તેમ મારૂં દુઃખ પણ વધતું જાય છે.' આવી રીતે સદાગમ સાથે મારો મિત્ર ભવજંતુ દરરોજ ચર્ચા–વાર્તા–વિચારણા કરતો હતો. એમ કરતાં એક દિવસ તો એકાંતમાં બેસીને સદાગમ સાથે મારા મિત્રે ખુબ પર્યાલોચના કરી અને તેને પરિણામે મારા મિત્રે મારી સાથેનો સર્વ[illegible] તે વખતથી તોડી નાખ્યો, પોતાના મનમાંથી

ભવજંતુ સદાગમ પર્યાલોચના

ઉઘાડો તિરસ્કાર અને મુક્તિ.

થવાની રાહ જોતો, ખોટી આશાના પાસથી બંધાયલો, મારા મિત્રના વિરહનું દુઃખ અનુભવતો, શરીર નામના પ્રાસાદમાં હું કેટલોક કાળ રહ્યો. એક દિવસ તો સદાગમના વચનને અનુસરીને તેણે મારો ઉઘાડો તિરસ્કાર કર્યો, મને અનુકૂળ ન આવે તેવી ક્રિયાઓ કરી, મને શરીરમાંથી બહાર ધકેલી કાઢ્યો અને મારો મિત્ર જાણે [1]પરમાધામી હોય નહિ તેમ તદ્દન દયા વગરનો થઇને-મારો તિરસ્કાર કરીને મારા ઉપર કોપાયમાન થયો અને કહેવા લાગ્યો કે 'તું તારી આંખોથી મને દેખી શકે નહિ એવી જગ્યાએ હું જાઉં છું.' એ પ્રમાણે બોલી ત્યાંથી તે ક્યાંઇ નાસી ગયો, ભાગી ગયો. હમણા મને એમ પત્તો મળ્યો છે કે તે મારો અગાઉનો મિત્ર ભવજંતુ તો [2]નિર્વૃત્તિ નગરીએ ગયો છે અને એ નગરી મારા જેવાને અગમ્ય છે એટલે હું તો ત્યાં કદિ જઇ શકતો નથી. આ પ્રમાણે થયું એટલે મેં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે પોતાના મિત્રથીજ આવી રીતે તિરસ્કાર પામેલા અને બકરીને ગળે લટકતા નકામા સ્તન-આંચળ જેવા મિત્ર વગરના મારા જીવતરની શું જરૂર છે? આમ વિચારીને મેં ઉપર પ્રમાણે કર્યું. (ગળાફાંસો ખાધો.)

બાળસ્પર્શન સ્નેહવર્ધન.

આ પ્રમાણે સ્પર્શનની વાત[3] સાંભળી બાળ બોલ્યો "બહુ સારૂં! સ્પર્શન! બહુ સારૂં. તારો વ્યવસાય તો યોગ્ય જણાય છે. પોતાના પ્રિય મિત્ર તરફથી તિરસ્કાર થાય તે સહન ન થઈ શકે તેવી બાબત છે. મિત્રના વિરહથી જે પીડા થાય તે બીજા કોઇ ઉપાયથી મટી શકતી નથી. લોકોમાં કહેવાય છે કે ક્ષમા કરનારા પુરૂષો પણ પારકા તરફથી થતો તિરસ્કાર સહન કરે તે બનવા જોગ નથી. સોનાથી પાષાણ (માટી) જૂદો પડે ત્યારે તેનો પરાભવ થાય છે, અને

---

૧ નારકીમાં રહેનારા એક જાતના અધમ અસુરો છે. તેઓ નારકોને દુઃખ દેવામાં આનંદ માને છે. તેઓ '**પરમાધામી**' નામથી ઓળખાય છે.

૨ **નિર્વૃત્તિ**-મોક્ષ. ત્યાં ગયા પછી શરીર ન હોવાથી ઇંદ્રિયના વિષયને માર્ગ મળતો નથી, તેથી તે **સ્પર્શન**ને અગમ્ય છે.

૩ આ પ્રમાણે **સ્પર્શન**-બાળ અને **મનીષી** પાસે વાત કરે છે-એ સર્વ હકીકત વાર્તારૂપે **વિદુર** રાજકુમાર **નંદિવર્ધન** પાસે કહે છે-એ સર્વ હકીકત સંસારીજીવ **અગૃહીતસંકેતા**ને ઉદ્દેશીને સદાગમ સમક્ષ કહી બતાવે છે. આ **સ્પર્શન** અને **ભવજંતુ** સંબંધની વાત ૩૭૯ પૃષ્ઠથી શરૂ થાય છે.

વિરહ સહન ન થવાથી અંતે તે બળીને રાખ થાય છે.[૧] આબરૂદાર મનુષ્યો મિત્રના વિરહે જીવતા નથી અને જીવે તો તે તેમને યોગ્ય પણ નથી. સૂર્ય (મિત્ર) અસ્ત થયા પછી દિવસ એકદમ ચાલ્યો જાય છે તે એ જ બતાવે છે.[૨]

અહો તારો મિત્ર ઉપરનો પ્રેમ ! અહો તારો દૃઢ સ્નેહ ! અહો તારૂં કૃતજ્ઞપણું ! અહો તારૂં સાહસ ! અહો તારો સત્ય ભાવ ! વળી બીજી બાજુ જોઇએ તો ભવજંતુની ક્ષણવારમાં રક્તતા અને ક્ષણવારમાં વિરક્તતા વિચિત્ર છે ! તેનું કૃતઘ્નપણું (કરેલ ગુણોને હણવાપણું) પણ જબરૂં ઠર્યું ! તેની તો સર્વ બાબતો અલૌકિક જણાય છે ! તેની મૂઢતા, તેનું ઘાતકી હૃદય અને અનાર્યને યોગ્ય તેની ક્રિયા અને પ્રવૃત્તિ સર્વ વિચિત્ર પ્રકારના જણાય છે ! આ પ્રમાણે હકીકત છે. હવે તને એક વાત કહું છું તે તું સાંભળ. ”

સ્પર્શન—“ આપ કોઇ પણ પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ વગર ખુલ્લા દીલથી જે કહેવું હોય તે મને ખુશીથી કહો. ”

બાળ—“ ગમે તેવા પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં પણ પાછા ન હઠનાર, મિત્રતાનું ખરેખરૂં અભિમાન રાખનાર અને સ્નેહની ખાતર કેડ બાંધનાર તારા જેવા પ્રેમી મનુષ્યને કરવું ઘટે તેજ તેં કર્યું છે એમ તો મારે કહેવું જોઇએ; પણ હવે તો તારે મારા ઉપર કૃપા કરીને તારા પોતાના પ્રાણ તો ધારણ કરવા પડશે, તારે આત્મઘાત તો ન જ કરવો, નહિ તો મારી પણ તારા જેવી જ ગતિ થશે. તારા આવા સ્વાભાવિક મિત્રવત્સલપણાથી હું તારા ઉપર રાજી રાજી થઇ ગયો છું. સારા માણસો દાક્ષિણ્યથી ભરેલા હોય છે અને અમુક પ્રાણી સારો માણસ છે કે નહિ તે તેના કામ પરથી જણાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી હું જે વાત કહું છું તે તારે કોઇ પણ પ્રકારનો વિચાર કર્યા

---

૧ ખાણમાં સોનું અને માટી પાષાણ સાથે હોય છે. પથ્થરને પોતાના મિત્ર સોનાનો વિરહ થાય છે-એટલે સોનાને શુદ્ધ કરી તેનાથી જૂદૂં પાડવામાં આવે છે ત્યારે પાષાણ પોતાના મિત્રનો વિરહ સહન કરી શકતો નથી અને તેથી બળી મરે છે. (ભઠ્ઠીપર ચઢાવવામાં આવે છે ત્યારે પથ્થરની રાખ થઇ જાય છે.)

૨ દિવસને અને સૂર્યને એટલી બધી ગાઢી દોસ્તી છે કે સૂર્યનો વિરહ થાય એટલે તે અસ્ત થઇ જાય ત્યારે દિવસ પણ તેનો વિરહ સહન ન કરી શકવાને પરિણામે તેની પછવાડે ચાલ્યો જાય છે, એટલે કે દિવસ મટી જાય છે, (રાત્રી થાય છે.) દિવસે સૂર્ય (મિત્ર) ની ગેરહાજરીમાં રહેવુંજ યોગ્ય ન ધાર્યું, શબ્દનો અર્થ **સૂર્ય** પણ થાય છે.

વગર કરવી એવી મારી તને ખાસ પ્રાર્થના છે, વાત ખરી છે કે એક માણસને કેરી ખાવાની ઇચ્છા થઇ હોય તો તે આંબલીથી તૃપ્ત થઇ શકતી નથી, તો પણ મારા ઉપર કૃપા કરીને ભવજન્તુના વિરહનું દુઃખ તને થયું છે તેના ઉપાય તરીકે મારો સંબંધ તારે માની લેવો."

સ્પર્શન—"બહુ સારૂં, આર્ય! તમારા ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો ઉપકાર નહિ કરનાર મારી જેવા ઉપર વાત્સલ્ય બતાવનાર તમે અતિ સ્નેહથી ભીનાં થયેલાં વચનરૂપ અમૃતના સિંચનવડે મારા પ્રાણોને આખરે બચાવ્યા છે. મારે હવે તમને વધારે તો શું કહેવું? પણ અત્યાર સુધી મારા મનમાં જે શોકસંતાપ થયા કરતો હતો તે હાલ તો ચાલ્યો ગયો છે, તમે હાલ તો મારા અગાઉના મિત્ર ભવજંતુને ભૂલાવી દીધો છે. તમારા દર્શનથી મારી આંખો શીતળ બની ગઇ છે, મારૂં ચિત્ત આનંદમાં આવી ગયું છે, અને મારૂં શરીર શાંત થઇ ગયું છે. હવે તો મારે તમેજ[1]ભવજંતુ પોતે છો એમ હું સમજું છું."

તે વખતથી સ્પર્શન અને બાળનો સ્નેહ બરાબર ગાઢ થવા લાગ્યો.

મનીષીની વિચારણા.

મનીષીએ આ સર્વ વાતચીત ચાલતી હતી તે વખતે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે 'જે માણસ બહુ વિચાર કરીને કામ કરનાર હોય છે તે પોતાની ઉપર અનુરક્ત, પ્રેમી, નિર્દોષ, મિત્રનો કદાપિ ત્યાગ કરે નહિ અને દોષ વગરના સ્નેહીનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કે સૂચના સદાગમ કદિ આપે પણ નહિ. મેં એમ સાંભળ્યું છે કે એ સદાગમ જે કાંઈ કામ કરે છે કે બોલે છે તે સર્વ પૂર્ણ વિચાર કરીને આચરે છે, માટે આ બાબતમાં કાંઈ ઉંડું કારણ હોવું જોઇએ. આ સ્પર્શન પણ ઘણે ભાગે બહુ સારો હોય એમ તો લાગતું નથી, બાળે એની સાથે દોસ્તી બાંધવા માંડી છે તે મારા વિચાર પ્રમાણે તો ખોટું કર્યું હોય એમ જણાય છે.' આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરતો હતો તે વખતે સ્પર્શને તેની સાથે વાત કરવા માંડી. મનીષીએ પણ લોકરૂઢી અનુસાર વિવેક જાળવવા ખાતર તેની સાથે વાતચિત કરી અને ઉપર ઉપરથી સ્પર્શન સાથે મૈત્રી બાંધી.

સ્પર્શનના સંબંધપર કર્મવિલાસ.

પછી બાળ, સ્પર્શન અને મનીષી ત્રણે નગર તરફ પાછા ફર્યા.

---

૧ અત્યાર સુધી સ્પર્શન આપ અને તમે-બહુ વચનથી બાળ સાથે વાત કરે છે. હવે મિત્રતા થયા પછી તે એકવચનનો ઉપયોગ કરશે તે યોગ્ય છે.

સર્વે રાજભુવનમાં દાખલ થયા, [1]રાજસભામાં તેઓએ કર્મવિલાસ રાજાને કાળપરિણતિ મહાદેવી સાથે સિંહાસનપર બેઠેલા જોયા. રાજબાળકોએ પોતાના માતપિતાને વંદન કર્યું. માતાપિતાએ તેઓને આશીવાદ આપ્યા, બેસવાને આસન આપ્યાં. પણ તેઓ આસન ઉપર ન બેસતાં જમીન ઉપર બેસી ગયા. તેઓએ પોતાના પિતાને સ્પર્શન સાથે ઓળખાણ કરાવી અને તેની સર્વ હકીકત કહી બતાવી. એ હકીકત સાંભળીને કર્મવિલાસ મહારાજા બહુ રાજી થયા અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે ' આ સ્પર્શનને મેં અગાઉ પણ ઘણીવાર જોયો છે. જેમ અપથ્ય સેવવાથી વ્યાધિ વધી પડે છે તેના જેવો તે છે (એટલે તે સંસાર-કર્મ-વ્યાધિને વધારનાર છે). એની સાથે આ બન્ને રાજકુમારોને દોસ્તી થઇ એ બહુ સારૂં થયું. મારી તો આ અનાદિ કાળથી એવી પ્રકૃતિ પડી ગઇ છે કે જે પ્રાણીઓ આ સ્પર્શનની સાથે અનુકૂળ થઇને રહે છે તેની સાથે હું પ્રતિકૂળ થઇને રહું છું અને જે પ્રાણી એના ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો સ્નેહ ન રાખતાં પ્રતિકૂળ થઇને વર્તે છે તેની સાથે મારે અનુકૂળપણે વર્તવું પડે છે; જે એનો એકાંતે સર્વથા ત્યાગ કરે છે તેને તો મારે તદ્દન મૂકી દેવો પડે છે-છોડી દેવો પડે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આ કુમારો એના તરફ કેવું વર્તન રાખે છે તેનું બારીકીથી અવલોકન કરીને જેમ યોગ્ય લાગશે તેમ હું કરીશ.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને અંતરંગ રાજા કર્મવિલાસે કહ્યું " વત્સો ! આ સ્પર્શન પોતાનો પ્રાણત્યાગ કરતો હતો તેની સાથે દોસ્તી કરીને તેના પ્રાણો તમે બચાવ્યા તે બહુ સારૂં કર્યું. તમારો અને આ સ્પર્શનનો સંબંધ ખીર ખાંડના મેળાપ જેવો છે. "[2]

સ્પર્શનસંબંધપર અકુશળમાળા.

બાળની માતા અકુશળમાળાએ વિચાર કર્યો ' કે આ બાળનો સ્પર્શન સાથેનો સંબંધ બહુ સારો જોડાયો. હું ખરેખર ભાગ્યશાળી છું.

---

૧ આ અંતરંગ રાજસભા સમજવી. બહિરંગ પ્રદેશમાં રાજા રાણી શત્રુમર્દન અને મદનકંદળી છે તે કથામાં આગળ આવશે. અંતર પ્રદેશમાં રાજા કર્મવિલાસ છે. આ સંબંધમાં ખુલાસો પ્રકરણ ૧૪ મામાં આ જ પ્રસ્તાવમાં આવશે. ત્યાં શત્રુમર્દન રાજા પ્રબોધનરતિ આચાર્યને ખુલાસાવાર હકીકત પૂછશે એટલે સર્વ વાત સ્પષ્ટ થશે.

૨ કર્મપરિણામ રાજાના મુખમાં જે વચનો મૂકયાં છે તે તેને યોગ્ય છે, વિચારો પણ બરાબર છે. સ્પર્શનને વશ પડનાર વિશેષ કર્મ ઉપાર્જન કરે છે, વશ નહિ પડનાર અલ્પ કર્મ ઉપાર્જન કરે છે, અને સર્વથા ત્યાગ કરનાર મોક્ષે જાય છે. અકુશળમાળા અને શુભસુન્દરી પણ પોતાની ઉત્ક્રાન્તિ પ્રમાણે વિચાર કરે છે.

મારા પુત્રની આ નવીન દોસ્તીથી મારૂં પણ યથાર્થ નામ નીકળશે. સ્પર્શનને જે અનુકૂળ રહીને વર્તે છે તે મને બહુ પ્રિય લાગે છે. તે જ મને પાળે છે, પોષે છે અને મારો સ્નેહ મેળવી તેનું સુખ અનુભવી શકે છે. મેં અગાઉ પણ એ પ્રમાણે હકીકત અનુભવથી બરાબર જોઇ લીધી છે. વળી મારા પુત્રના મુખ ઉપરના રંગથી એમ જણાય છે કે એને સ્પર્શન ઉપર બહુ રાગ થયો છે અને ભવિષ્યમાં પરસ્પર બહુ અનુકૂળપણે વર્તે એવો સંભવ જણાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી મારા મનની બધી હોંશ પૂરી થશે.' આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરી અકુશળમાળાએ બાળને કહ્યું–"ભાઇ બાળ! બહુ સારૂં કર્યું! તારા મિત્ર સાથે તારો વિયોગ ન થાઓ!"

સ્પર્શનસંબંધપર શુભસુંદરી.

મનીષીની માતા શુભસુંદરીએ વિચાર કર્યો 'કે મારા પુત્રને આવા પાપી મિત્ર સાથે સંબંધ થયો તે જરા પણ યોગ્ય થયું નહિ. એ સ્પર્શન વાસ્તવિક રીતે મિત્ર નથી પણ દુશ્મન છે અને અનેક અનર્થપરંપરાનું કારણ છે અને મારો તો તે સહજ (સ્વાભાવિક રીતે) શત્રુ હોય તેમ વર્તે છે. એણે મને અગાઉ પણ અનેક વાર ઘણા પ્રકારની હેરાનગતિઓ કરી છે, તેથી તેની સાથે આપણે કોઇ રીતે મેળ ખાય એમ લાગતું નથી. મારા પુત્રના ચહેરા પરથી તથા આંખોના વિકારથી તેનો આ નવા મિત્રપર વિરક્તભાવ હશે એમ જણાય છે અને તેટલી હકીકતથી મારા મનમાં કાંઇક નિરાંત રહે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આ પાપી મારા પુત્ર ઉપર પોતાનું જોર વાપરી શકશે નહિ એમ લાગે છે, અથવા તો શું થશે એ કાંઇ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ પાપી દુરાત્મા સ્પર્શન બહુ કર્કશ છે.' આવા અનેક વિકલ્પો શુભસુંદરીના મનમાં થવા લાગ્યા અને તેથી તેને કાંઇક વ્યાકૂળતા પણ થઇ, પણ તે ગંભીર હોવાથી મૌન ધારણ કરીને બેસી રહી.

આ વખતે મધ્યાહ્ન થયો, સભા વિસર્જન કરવામાં આવી અને સર્વે પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

—✦◎✦—

સર્વે રાજભુવનમાં દાખલ થયા, [1]રાજસભામાં તેઓએ કર્મવિલાસ રાજાને કાળપરિણતિ મહાદેવી સાથે સિંહાસનપર બેઠેલા જોયા. રાજબાળકોએ પોતાના માતપિતાને વંદન કર્યું. માતાપિતાએ તેઓને આશીર્વાદ આપ્યા, બેસવાને આસન આપ્યાં. પણ તેઓ આસન ઉપર ન બેસતાં જમીન ઉપર બેસી ગયા. તેઓએ પોતાના પિતાને સ્પર્શન સાથે ઓળખાણ કરાવી અને તેની સર્વ હકીકત કહી બતાવી. એ હકીકત સાંભળીને કર્મવિલાસ મહારાજા બહુ રાજી થયા અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે ' આ સ્પર્શનને મેં અગાઉ પણ ઘણીવાર જોયો છે. જેમ અપથ્ય સેવવાથી વ્યાધિ વધી પડે છે તેના જેવો તે છે (એટલે તે સંસાર-કર્મ-વ્યાધિને વધારનાર છે). એની સાથે આ બન્ને રાજકુમારોને દોસ્તી થઇ એ બહુ સારૂં થયું. મારી તો આ અનાદિ કાળથી એવી પ્રકૃતિ પડી ગઇ છે કે જે પ્રાણીઓ આ સ્પર્શનની સાથે અનુકૂળ થઇને રહે છે તેની સાથે હું પ્રતિકૂળ થઇને રહું છું અને જે પ્રાણી એના ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો સ્નેહ ન રાખતાં પ્રતિકૂળ થઇને વર્તે છે તેની સાથે મારે અનુકૂળપણે વર્તવું પડે છે; જે એનો એકાંતે સર્વથા ત્યાગ કરે છે તેને તો મારે તદ્દન મૂકી દેવો પડે છે-છોડી દેવો પડે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આ કુમારો એના તરફ કેવું વર્તન રાખે છે તેનું બારીકીથી અવલોકન કરીને જેમ યોગ્ય લાગશે તેમ હું કરીશ.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને અંતરંગ રાજા કર્મવિલાસે કહ્યું " વત્સો ! આ સ્પર્શન પોતાનો પ્રાણત્યાગ કરતો હતો તેની સાથે દોસ્તી કરીને તેના પ્રાણો તમે બચાવ્યા તે બહુ સારૂં કર્યું. તમારો અને આ સ્પર્શનનો સંબંધ ખીર ખાંડના મેળાપ જેવો છે. "[2]

સ્પર્શનસંબંધપર અકુશળમાળા.

બાળની માતા અકુશળમાળાએ વિચાર કર્યો ' કે આ બાળનો સ્પર્શન સાથેનો સંબંધ બહુ સારો જોડાયો. હું ખરેખર ભાગ્યશાળી છું.

---

૧ આ અંતરંગ રાજસભા સમજવી. બહિરંગ પ્રદેશમાં રાજા રાણી શત્રુમર્દન અને મદનકંદળી છે તે કથામાં આગળ આવશે. અંતર પ્રદેશમાં રાજા કર્મવિલાસ છે. આ સંબંધમાં ખુલાસો પ્રકરણ ૧૪ મામાં આ જ પ્રસ્તાવમાં આવશે. ત્યાં શત્રુમર્દન રાજા પ્રબોધનરતિ આચાર્યને ખુલાસાવાર હકીકત પૂછશે એટલે સર્વ વાત સ્પષ્ટ થશે.

૨ કર્મપરિણામ રાજાના મુખમાં જે વચનો મૂક્યાં છે તે તેને યોગ્ય છે, વિચારો પણ બરાબર છે. સ્પર્શનને વશ પડનાર વિશેષ કર્મ ઉપાર્જન કરે છે, વશ નહિ પડનાર અલ્પ કર્મ ઉપાર્જન કરે છે, અને સર્વથા ત્યાગ કરનાર મોક્ષે જાય છે. અકુશળમાળા અને શુભસુન્દરી પણ પોતાની ઉત્ક્રાન્તિ પ્રમાણે વિચાર કરે છે.

મારા પુત્રની આ નવીન દોસ્તીથી મારૂં પણ યથાર્થ નામ નીકળશે. સ્પર્શનને જે અનુકૂળ રહીને વર્તે છે તે મને બહુ પ્રિય લાગે છે. તે જ મને પાળે છે, પોષે છે અને મારો સ્નેહ મેળવી તેનું સુખ અનુભવી શકે છે. મેં અગાઉ પણ એ પ્રમાણે હકીકત અનુભવથી બરાબર જોઇ લીધી છે. વળી મારા પુત્રના મુખ ઉપરના રંગથી એમ જણાય છે કે એને સ્પર્શન ઉપર બહુ રાગ થયો છે અને ભવિષ્યમાં પરસ્પર બહુ અનુકૂળપણે વર્તે એવો સંભવ જણાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી મારા મનની બધી હોંશ પૂરી થશે.' આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરી અકુશળમાળાએ બાળને કહ્યું-"ભાઇ બાળ! બહુ સારૂં કર્યું! તારા મિત્ર સાથે તારો વિયોગ ન થાઓ!"

સ્પર્શનસંબંધપર શુભસુંદરી.

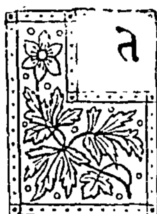
મનીષીની માતા શુભસુંદરીએ વિચાર કર્યો 'કે મારા પુત્રને આવા પાપી મિત્ર સાથે સંબંધ થયો તે જરા પણ યોગ્ય થયું નહિ. એ સ્પર્શન વાસ્તવિક રીતે મિત્ર નથી પણ દુશ્મન છે અને અનેક અનર્થપરંપરાનું કારણ છે અને મારો તો તે સહજ (સ્વાભાવિક રીતે) શત્રુ હોય તેમ વર્તે છે. એણે મને અગાઉ પણ અનેક વાર ઘણા પ્રકારની હેરાનગતિઓ કરી છે, તેથી તેની સાથે આપણે કોઇ રીતે મેળ ખાય એમ લાગતું નથી. મારા પુત્રના ચહેરા પરથી તથા આંખોના વિકારથી તેનો આ નવા મિત્રપર વિરક્તભાવ હશે એમ જણાય છે અને તેટલી હકીકતથી મારા મનમાં કાંઇક નિરાંત રહે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આ પાપી મારા પુત્ર ઉપર પોતાનું જોર વાપરી શકશે નહિ એમ લાગે છે, અથવા તો શું થશે એ કાંઇ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ પાપી દુરાત્મા સ્પર્શન બહુ કર્કશ છે.' આવા અનેક વિકલ્પો શુભસુંદરીના મનમાં થવા લાગ્યા અને તેથી તેને કાંઇક વ્યાકૂળતા પણ થઇ, પણ તે ગંભીર હોવાથી મૌન ધારણ કરીને બેસી રહી.

આ વખતે મધ્યાહ્ન થયો, સભા વિસર્જન કરવામાં આવી અને સર્વે પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

પ્રકરણ ૪ થું.

સ્પર્શનમૂળશુદ્ધિ.

તે દિવસથી માંડીને બાળનો સ્પર્શન સાથે સ્નેહસંબંધ વધવા લાગ્યો. મનીષી તો આશ્ચર્ય પામીને સર્વ હકીકત જોયા કરે છે, પરંતુ સ્પર્શનનો કોઇ પણ પ્રકારે વિશ્વાસ કરતો નથી. પેલો સ્પર્શન પણ બન્ને રાજકુમારોની પાસે ને પાસે રહેતો હોવાથી આખો વખત અંદર તેમજ બહાર તેઓનો પલ્લો છોડતો નથી, બન્ને રાજકુમારો સાથે જૂદી જૂદી જગ્યાએ તે રખડે છે અને અનેક પ્રકારની ક્રીડાઓ કરે છે.

મનીષીની વિચારણા અને નિર્ણય.

ત્યારપછી એક વખત મનીષીએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે 'આ સ્પર્શનના પ્રસંગથી તો ચિત્ત આ ઠેકાણે સ્થિર રહેતું નથી તો પછી એનો પરિચય કરનારનું જ્યાં ત્યાં મન રખડ્યા કરે—એમાં તે સુખ કેમ મળી શકે? એ ભાઇસાહેબનું (સ્પર્શનનું) ખરેખરૂં સ્વરૂપ શું છે ? કેવું છે ? તે પણ હજુ બરાબર સમજાતું નથી. જ્યાં સુધી આ બાબતનો પરમાર્થ સમજવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી એની સાથે પરિચય વધારવો કે ન વધારવો એ બાબતનો નિર્ણય પણ થઇ શકતો નથી. માટે હવે તો એનું ખરેખરૂં મૂળ[1] શું છે તેની બરાબર શોધ કરવાની ખાસ જરૂર લાગે છે, અને એના સંબંધી બધી હકીકત જાણીને પછી યોગ્ય લાગે તેમ તેના સંબંધમાં આચરણ કરવું ઘટે છે.' આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં મનીષીએ નિર્ણય કર્યો.

ત્યાર પછી સ્પર્શનના મૂળની શોધ કરવા માટે પોતાના બોધ[2] નામના અંગરક્ષકને ખાનગીમાં બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું-" ભદ્ર! મને

---

૧ **મૂળ શોધવું**—એ કોણ છે ? ક્યાંનો છે ? કોનો સંબંધી છે વિગેરે બાબતની ઉંડાં ઉતરી માહીતગારી મેળવવી.

૨ **બોધ**—બોધ ' ઉપદેશ ' છે. તેની પાસે વિવેચક બુદ્ધિથી સવાલ થાય ત્યારે તેનામાં **પ્રભાવ**-શક્તિ હોય તો તે સર્વ બાબતની શોધ કરી લાવે છે અને પૂછનારને સંતોષ આપે છે Aides de Camp—એડીકાંગ રક્ષક તરીકેનું **બોધનું** કાર્ય બરાબર છે.

બોધને શોધાદેશ, પ્રભાવને સોંપણી.

આ સ્પર્શન ઉપર ઘણો અવિશ્વાસ આવ્યા કરે છે, માટે એ કોણ છે વિગેરે બાબતની તજવીજ કરીને મને બરાબર હકીકત જણાવ." બોધે જવાબમાં કહ્યું "જેવો રાજકુમારનો હુકમ !" બોધ ત્યારપછી તુરત ત્યાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. બોધની પાસે એક પ્રભાવ નામનો મુદ્દામ માણસ દૂત તરીકે કાર્ય કરે તેવો હતો. એ પ્રભાવે દેશ દેશાવરની અનેક ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો, જૂદા જૂદા પ્રકારના વેષો ધારણ કરવામાં અને ફેરવવામાં તે બહુ કુશળ હતો, પોતના શેઠનું કાર્ય કરવામાં કેડ બાંધીને મંડી પડે તેવો હતો, પોતાનું કામ બરાબર સમજનારો હતો અને અન્ય તેને પકડી ન શકે તેવી કુશળતાથી કામ આટોપનાર હતો. આ પ્રભાવ નામના દૂતને બોધે પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેને જે કાર્ય માટે બોલાવ્યો હતો તે તેને જણાવી દીધું. પ્રભાવ ત્યાર પછી સ્પર્શનની મૂળશુદ્ધિ કરવા માટે અનેક દેશમાં ઘણો વખત રખડ્યો. અને ઘણી હકીકત એકઠી કરી. એક દિવસ બોધ પાસે પાછો તે આવી પહોંચ્યો અને તેની સમિપ દાખલ થઇ પ્રણામ કરી જમીનપર બેસી ગયો. બોધે પણ તેને સામા યોગ્ય નમસ્કાર આદિ કર્યા પછી સ્પર્શનના મૂળની શોધ કરતાં તેણે શું શું જોયું તેનું વર્ણન કરવા જણાવ્યું. પ્રભાવે આજ્ઞા માથે ચઢાવી પોતાનો અહેવાલ કહેવો શરૂ કર્યો *—

[1]સ્પર્શનના મૂળની શોધ કરવા ગયેલ પ્રભાવનો અહેવાલ.

"હું અહીંથી નીકળીને જૂદા જૂદા અનેક બાહ્ય પ્રદેશોમાં ગયો; પરંતુ ત્યાં તો મને સ્પર્શનની પ્રવૃત્તિનું મૂળ કારણ જરા પણ સમજાયું નહિ. ત્યાર પછી હું અંતરંગ પ્રદેશમાં ગયો. ત્યાં મેં રાજસચિત્ત[2]

---

* અહીં બેંગાલ રોયલ એ. સોસાયટીવાળી મૂળ બુક (નવીન ભાગ)નું પૃ. ૨૬૬ શરૂ થાય છે.

૧ આ પ્રમાણે **બોધ**ની સમક્ષ **પ્રભાવ** સ્પર્શનની મૂળશુદ્ધિ સંબંધી હકીકત રજુ કરે છે; એ સર્વ હકિકત **નંદિવર્ધન**ના બોધ માટે **વિદૂર** તેની પાસે કહે છે; અને આ આખી વાર્તા **સંસારીજીવ** પોતાના અનુભવ પ્રમાણે **અગ્રહીતસંકેતા**ને ઉદ્દેશીને સદાગમ સમક્ષ કહે છે. સ્પર્શેદ્રિયની મૂળશુદ્ધિનું વર્ણન અહીં સામાન્ય છે; પરંતુ ચોથા અધિકારમાં રસેંદ્રિયની મૂળશુદ્ધિને અંગે **પ્રકર્ષ** અને **વિમર્શ**નો અધિકાર આવશે ત્યાં બહુ અદ્દભુત હકીકત રસમય વિસ્તારયુકત ભાષામાં આવશે. બન્ને વર્ણન ખાસ સરખાવવા યોગ્ય છે.

૨ **રાજસચિત્ત**-એનું વિશેષ વર્ણન ચોથા **પ્રસ્તાવના** આઠમા પ્રકરણમાં આવશે.

નામનું નગર જોયું. તે નગર ભિલ્લ (લુટારા-જંગલી) લોકોની પલ્લી[1] જેવું દેખાતું હતું, તેની ચોતરફ કામ વિગેરે ચોર લોકો ભરાઇ રહેલા હતા, તે પાપી લોકોનું નિવાસસ્થાન હતું, મિથ્યા અભિમાનની ખાણ જેવું હતું, અકલ્યાણપરંપરાના હેતુ જેવું હતું, ચોતરફ અંધકારથી વિંટાયલું હતું અને પ્રકાશના એક પણ કિરણ વગરનું હતું; એવી રીતે ભીલ્લ લોકોની પલ્લીને સર્વ પ્રકારે મળતું આવે તેવું એ નગર હતું. એ રાજસચિત્ત નગરમાં રાગકેશરી[2] નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે સર્વ તોફાની લોકોનો સરદાર હતો, સર્વ પાપી પ્રવૃત્તિઓનું કારણ હતો, સન્માર્ગરૂપ પર્વતોને [3]વજાપાત જેવો હતો, શક્ર-ઇંદ્ર વિગેરેને પણ દુર્જય[4] હતો અને કોઇ સાથે તુલના થઇ શકે નહિ એટલા મોટા બળ અને પરાક્રમવાળો હતો.

રાજસચિત્ત નગરે રાગકેસરી રાજા.

એ રાગકેસરી રાજાને એક [5]વિષયાભિલાષ નામનો અમાત્ય (કારભારી-દિવાન) હતો. તે રાજાનાં સર્વ કાર્યો સંબંધી વિચાર કરનારો હતો, સર્વ ઠેકાણે એનો હુકમ અસ્ખલિત માન્ય થતો હતો, આખી દુનિયાને પોતાને વશ કરવામાં તે મહા કુશળ હતો, પ્રાણીઓને મોહમાં નાખી દેવાની બાબતનો તેણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો, કોઇ પાપ-અનીતિને રસ્તે કામ કરવું હોય તો તે બહુ ચાલાકીથી કરવામાં કુશળ હતો, અને પોતે કોઇ પણ કામ કરે તેમાં પારકા ઉપદેશની જરાપણ દરકાર કરે તેવો નહોતો અને તેથી રાજાએ આખા રાજ્યનો ભાર તેના ઉપર નાખી દીધો હતો.

એ રાજસચિત્ત નગરમાં દરબારગઢના મધ્યચોકમાં હું ફરતો ફરતો આવી પહોંચ્યો, તે વખતે એકદમ ત્યાં મોટો કોળાહળ ઉઠયો.[6] તે અવા-

---

૧ ભિલ લોકો લુટારા જેવા હોય છે, તેઓ જંગલમાં પોતાનો કંપ રાખે છે તેને પલ્લી કહે છે.

૨ **રાગકેસરી** 'રાગ'નું આ રૂપક છે. કર્મબંધનમાં **રાગ** અને **દ્વેષ** મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, તેમાં પણ રાગ વધારે બળવાન્ છે તે આગળ જણાશે.

૩ પર્વતને જેમ વજ્ર તોડી નાખે તેમ એ સારા માર્ગોને કાપી નાખનાર હતો.

૪ મોટા મોટા ઇંદ્રો પણ રાગને જીતી શકતા નથી, પણ રાગથી જીતાય છે.

૫ **વિષયાભિલાષ**-ઇંદ્રિયના વિષયો સેવવાની ઇચ્છા, કામભોગ ભોગવવાની લાલસા. એ અભિલાષા પ્રત્યેક ઇંદ્રિયને અંગે થાય છે. આ મંત્રીનો વિશેષ પરિચય ચોથા પ્રસ્તાવમાં થશે.

૬ અહીં હવે **સ્પર્શનનું**-કામદેવનું વર્ણન આવે છે.

જની સાથે મિથ્યાઅભિનિવેશ[1] વિગેરે અનેક રથો બહાર નીકળી પડતા જણાયા; તે રથની આગળ ભાટ લોકો મોટેથી બિરૂદાવળી બોલી યોદ્ધાઓનું માહાત્મ્ય વધારતા હતા; તેમાં લાલ્ય (લોલુપતા-ગૃદ્ધિ) વિગેરે અનેક રાજાઓ બેઠા હતા; ત્યાંથી વળી આગળ જોઉં છું તો પોતાના ગર્જારવથી દિશાઓને ગજાવી નાખતા મમત્વ વિગેરે હાથીઓ રાજમાર્ગે નીકળતા દેખાયા. બીજી બાજુએ હેષારવથી-ખોંખારાથી દિશાઓને બહેરી કરી મૂકતા અજ્ઞાન વિગેરે ઘોડાઓ ચાલતા દેખાયા. તેઓની આગળ રણયોદ્ધાના ગુમાનથી ચાલતા અને હાથમાં નાના પ્રકારનાં આયુધોને ધારણ કરતા ચાપલ્ય વિગેરે પાયદળ લશ્કરના અસંખ્ય માણસો દોડતાં જણાયા. તે વખતે કામદેવના પ્રયાણને સૂચવનાર ઢોલ તાંસાના અનેક શબ્દો સંભળાયા. તુરતજ જાણે ખરવા (તીક્ષ્ણ પવન) થી પ્રેરાઇને વાદળાંઓ ચઢી આવ્યાં હોય તેમ વિલાસરૂપ ધ્વજાઓથી ભરપૂર અને બિબ્બોકરૂપ શંખ અને રણશીંગડાના અવાજથી ચારે દિશાને અવાજમય કરી દેતું મોટું લશ્કર એકઠું થવા લાગ્યું.

રાજસચિત્તમાં કોળાહળ.

ઉપર વર્ણવ્યું તેવું મોટું લશ્કર જોઇને હું મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે-આ તે શું કોઇ મોટો રાજા બહાર ફરવા નીકળી પડ્યો છે કે શું? જો તે રાજા હોય તો તેને આવી રીતે બહાર ફરવા જવાનું કારણ શું હશે? આવી રીતે હું મનમાં વિચાર કરતો હતો તેવામાં મેં વિષયાભિલાષ મંત્રીના સંબંધી [2]વિપાક નામના એક પુરૂષને જોયો. તે પરિણામે ઘણો દારૂણ, પોતાના સ્વરૂપથી સંસારની વિચિત્રતા બતાવનાર, જ્ઞાની માણસોને પણ બોધ આપનાર, વિવેકી પ્રાણીઓને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર અને વિવેક વગરના પ્રાણીઓને પોતાનું જરા પણ સ્વરૂપ સમજવા નહિ દેનાર હોય એવો મને તે તેના દેખાવ ઉપરથી લાગ્યો. મેં તેની સાથે મીઠી મીઠી વાત કરવાની શરૂઆત કરી તેને પૂછ્યું 'ભાઇ! આ રાજા અત્યારે પ્રયાણ કરે છે તેનું કારણ જાણવાનું મને કુતૂહળ થયું છે તેથી તે આપ જાણતા હો તો કહો.' વિપાકે કહ્યું 'ભાઇ! જો એમ જ છે તો હું કહું

વિપાક સાથે વાતચીત

---

૧ સાચાને ખોટું-ખોટાને સાચું મનાવનાર અજ્ઞાન.

૨ **વિપાકઃ** કર્મનું ફળ, કર્મનો ભોગવટો-તેનુ રૂપક બતાવનાર. આ **વિપાક**ની હકીકત સમજવા યોગ્ય છે.

છું તે સાંભળો:—"એક વખત આ નામદાર રાગકેસરી રાજાએ પોતાના વિષયાભિલાષ મંત્રીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે 'આર્ય વિષયાભિલાષ! હવે તો તમે કાંઇ એવું કરો કે જેથી આખું જગત મારે વશ થઇ જાય અને બધા જાણે મારા નોકરો હોય એવી રીતે મારી સાથે વર્તે. એ પ્રમાણે થાય તો પછી આપણે વારંવાર મહેનત કરવી પડે છે તે સર્વ બંધ થઇ જાય.' વિષયાભિલાષ મંત્રીએ રાજાની એ આજ્ઞા પોતાના મસ્તકપર ચઢાવી. પછી રાજાનું આ કામ કરવાને કોણ સમર્થ છે તે વિષે પૂરતો વિચાર કરીને મંત્રીએ પોતાના મનમાં નિર્ણય કર્યો કે રાજાનું આવું આકરું કામ કરવાને બીજો તો કોઇ શક્તિમાન્ નથી, પરંતુ તે સંબંધમાં મનમાં બહુ ક્લેશ કરવાની પણ જરૂર નથી, કારણ કે પેલા પાંચ આપણા ખાસ અંગીત માણસો છે તે જ એ કામ સાધી શકશે એમ મારો તો પાકો ભરોસો છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને એ સ્પર્શન વિગેરે પાંચ[1] અંગીત માણસોને વિષયાભિલાષે પોતાની પાસે બોલાવ્યા. એ પાંચે મનુષ્યો આ મંત્રીવર્યમાં અત્યંત રક્ત હતા, તેઓએ અત્યાર પહેલાં પોતાનું પરાક્રમ અનેક જગ્યાએ બતાવ્યું હતું, મંત્રીવર્યના સાચા સેવક તરીકે ઘણી વખત વિજયપતાકા[2] પ્રાપ્ત કરી હતી, મનુષ્યનાં હૃદયને પોતાની તરફ આકર્ષણ કરવામાં તેઓ અત્યંત કુશળ હતા, શૂરવીરને સાવધ કરનાર હતા, ચંચળ પ્રાણીઓમાં અગ્રગામી હતા, અન્ય પ્રાણીઓને છેતરવાની કળામાં પારંગત થયેલા હતા, સાહસિક પ્રાણીઓમાં છેલ્લી હદ સુધીનાં સાહસો કરવામાં પાછા ન પડે તેવા હતા, અને બહુ દુઃખે કરીને વશ થઇ શકે તેવા કઠોર પ્રાણીઓના દૃષ્ટાંતરૂપ હતા એ પાંચે અંગીત માણસોને વિષયાભિલાષે આખા જગતને વશ કરવા માટે મોકલી આપ્યા."

સંતોષ અને સ્પર્શનનો સંબંધ.

વિપાક પાસેથી આટલી હકીકત સાંભળતાં મેં (પ્રભાવે) મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે આ પણ ઠીક વાત મળી આવી! આટલા ઉપરથી સ્પર્શનનું મૂળ સ્થાનક તો સમજવામાં આવ્યું. વિપાકે પોતાની વાત આગળ ચલાવી:—'ત્યારપછી આ મોટા વિસ્તારવાળા જગ-

---

૧ આ પાંચ ખાસ માણસો તે પાંચ ઇંદ્રિયો સમજવી: સ્પર્શન, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર. આ પાંચને **વિષયાભિલાષના પુત્રપણે** અન્યત્ર કહેવામાં આવેલ છે. (જુઓ વૈરાગ્યકલ્પલતા.)

૨ **વિજયપતાકા:** માન અકરામની નિશાનીઓ.

તમાં એ પાંચે મનુષ્યો ભમે છે અને આખા જગતને પોતાને વશ કરીને તે દ્વારા રાગકેસરી રાજાને વશ રાખે છે અને તેઓ સર્વ જાણે તેના નોકરો હોય તેમ જગતના લોકો પાસેથી કામ લે છે; પરંતુ ધાન્યના સમુદાયપર ઉપદ્રવ કરનાર ઇતિઓની[1] પેઠે તેઓના કામકાજ ઉપર ત્રાપ મારનાર સંતોષ નામનો એક ચોર તેઓને મોટો ઉપદ્રવ કરનાર હમણા ઉત્પન્ન થયો છે એમ સાંભળ્યું છે. એ સંતોષ તેઓની સામે થઇને-તેઓને હરાવીને-અત્યાર સુધીમાં કેટલાક લોકોને તો અહીંથી ઘસડી પણ ગયો છે અને રાગકેસરી મહારાજના અધિકારની બહાર આવેલી એક નિવૃતિ[2] નામની નગરી છે ત્યાં લઇ ગયો છે એમ સાંભળ્યું છે.'

વિપાકે કહેલી આટલી હકીકત સાંભળી મેં[3] મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે 'આ વાતમાં અને આપણી સમક્ષ બાળ મનીષીની સાથે સ્પર્શને વાત કરી હતી તેમાં જરા ફેર પડ્યો તેનું કારણ શું ? ત્યાં સ્પર્શને વાત કરી હતી ત્યારે તો એમ કહ્યું હતું કે ભવજંતુ સદાગમના બળથી મોક્ષે ગયો અને આ (વિપાક) તો એમ કહે છે કે સ્પર્શન વિગેરેને મારી હઠાવી સંતોષે અનેક લોકોને નિવૃતિનગરીમાં સ્થાપન કર્યા છે. ત્યારે મોક્ષમાં સ્થાપન કરનાર તે સદાગમ હશે કે સંતોષ હશે ? આ પ્રમાણે બન્ને વાતોમાં કાંઇક ફેરફાર મને લાગે છે; પરંતુ અત્યારે એવો નકામો વિચાર કરવાની શી જરૂર છે ? હાલ તો આ વિપાક જે હકીકત કહે છે તે બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળી લઉં, આગળ ઉપર અવકાશે પછી તેના ઉપર વિચાર કરી લઇશ.'

રાગકેસરીને ક્ષોભ અને તેનું શાંત્વન.

વિપાકે ત્યારપછી પોતાની વાત આગળ ચલાવી. 'આવી રીતે સ્પર્શન વિગેરેને સંતોષ તરફથી મોટો ઉપદ્રવ થાય છે એ હકીકત અમારા મહારાજ રાગકેસરીને આજે તેમના ખાસ સંબંધી માણસોએ જણાવી. પોતાના સેવકોનો પરાભવ થયો છે એવી હકીકત તેઓએ અગાઉ કદિ પણ સાંભળેલી નહિ અને તે હકીકત તેમનાથી કોઇ રીતે

---

૧ ઈતિઃ ઉપદ્રવો. ઈતિઓ સાત પ્રકારની હોય છે તે બધી ધાન્યનો નાશ કરનારી છે. અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, તીડ, ઉંદર, શુક ઇત્યાદિ.

૨ નિર્વૃતિઃ મોક્ષ. અહીં રાગનું જોર ચાલતું નથી

૩ આ પ્રમાણે પ્રભાવ નામનો દૂત બોધ પાસે વાત કરે છે. પ્રભાવ પોતાને માટે પહેલા પુરૂષમાં વાત કરે છે.

સહન થઇ શકે તેવી પણ હતી નહિ, તેથી જેવી તે વાત સાંભળી કે તે વખતેજ મહારાજા રાગકેસરીની આંખો કોપથી લાલચોળ થઇ ગઇ, ગુસ્સાથી હોઠ ફરકવા લાગ્યા, ભયંકર ભવાંઓ ચઢી ગયાં, કપાળ ઉપર કરચલી પડી ગઇ, આખે શરીરે પરસેવો થઇ ગયો, જમીન ઉપર તાણી તાણીને પોતે પોતાના હાથને પછાડવા લાગ્યા, પ્રલયકાળના મહા ભયંકર અગ્નિ જેવું રૂપ ધારણ કરી અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ થઇ સ્ખલનાયુક્ત વચનો બોલતાં પોતાના માણસોને હુકમ કરવા લાગ્યા-'અરે દોડો! ઝટપટ પ્રયાણનો ડંકો વગડાવો, ચતુરંગ લશ્કર તૈયાર કરો વિગેરે.' રાજાનો આ હુકમ સેવકોએ માથે ચઢાવ્યો. પોતાના રાજાને આટલા બધા ચિંતામાં પડી ગયેલા જોઇ વિષયાભિલાષ મંત્રીએ કહ્યું 'દેવ! મારા પ્રભુ! આટલા બધા આવેશમાં આવી જવાનું કાંઇ કારણ નથી. અરે એ બાપડો સંતોષ તે કોણ માત્ર છે! એને કોઇ પણ પ્રકારના આદરની જરૂર હોય? જે કેસરીસિંહ કપાળમાંથી મદના ઝરા નીકળતા હાથીઓના સમુદાયને લીલામાત્રમાં ચૂર્ણ કરી નાખેછે તે સિંહ શું હરણને હણવા માટે પોતાના મનને કોઇ પણ પ્રકારની ચિંતા આપતો હશે? આપની પાસે એ બાપડાનું ગજું શું છે? એની તાકાત કેટલી છે? એના સંબંધમાં આપે જાતે જરા પણ તસ્દી શા માટે લેવી પડે છે?' મહારાજાએ કહ્યું—'મિત્ર! તારી વાત ખરી છે; પરંતુ આપણા માણસોને હેરાન કરીને એ પાપી સંતોષે મને ઘણો ઉદ્વેગ કરી મૂકયો છે. તેથી જ્યાં સુધી એને મૂળમાંથી ઉખેડી મૂકીશ નહિ ત્યાં સુધી મારા મનમાં નિરાંત થશે નહિ.' મંત્રીએ કહ્યું-'દેવ! એ તો નજીવી બાબત છે, એમાં આપને આટલું બધું આવેશમાં આવી જવું જરૂરનું નથી. એ વાતમાં કાંઇ પણ દમ નથી.' આટલી મંત્રીની વાત સાંભળી એટલે રાગકેસરી રાજા કાંઇક સ્વસ્થ થયા. પછી વિજય મેળવવા માટે બહાર નીકળતી વખતે કરવા યોગ્ય ઉચિત ક્રિયાઓ કરવામાં આવી. [1]પોતાની સમિપે સ્નેહજળથી ભરપૂર પ્રેમબંધ નામનો સોનાનો કળશ સ્થાપન કર્યો, કેલિજલ્પ (આનંદક્રિડા સૂચક) જય જય શબ્દની ઉદ્ઘોષણા કરાવી અને ચાટુ વચનરૂપ મંગળ ગવરાવ્યાં અને રતિકલહ નામના વાજિંત્રો વગાડવામાં આવ્યાં; તેમજ શરીરે ચંદનનું વિલેપન કર્યું, આભૂષણો વિગેરે પહેરી લીધાં. હવે રાજા રથ ઉપર સ્વારી કરવાને તૈયાર થયા

---

૧ શુભ પ્રયાણમાં મંગળકળશ સ્થાપન, જયધ્વનિ ઉચ્ચારણ અને સધવા પાસે મંગળગીતગાન એ બહુ ફતેહસૂચક મનાય છે.

ત્યાં તેઓને સાંભર્યું કે 'અરે! આ બાબતમાં મેં પિતાશ્રીને તો હજુ કાંઇ પૂછ્યું પણ નથી! અહો મારી કેટલી ભૂલ! કેટલું આળસ! કેટલો અવિનય! અહો આ બાબત ઘણી નજીવી છે છતાં હું એમાં એટલો બધો વ્યાકુળ થઇ ગયો છું કે પિતાશ્રીને વંદન કરવું જોઇએ એ વાત પણ હું વિસરી ગયો!' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને પિતાને વંદન કરવા રાજા પાછો[1] ચાલ્યો.'

રાગકેસરીના પિતા મહામોહ.

વિપાકે આટલી વાત મને કહી ત્યારે મેં તેને પૂછ્યું 'અરે ભાઇ વિપાક! વળી આ રાગકેસરી રાજાનો બાપ પણ છે? તે કોણ છે?' વિપાકે જવાબમાં કહ્યું 'અરે ભાઇ પ્રભાવ! તું તો તદ્દન ભોળો જણાય છે! આ મહારાજા રાગકેસરીનો પિતા અદ્ભુત કામોનો કરનાર અને ત્રણ જગત્નો જાણીતો મહામોહ નામે છે તે વાતની તને ખબર પણ નથી એ તો ભારે નવાઇની વાત! અરે સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓ પણ એ વાત તો જાણે છે. જો સાંભળ:—

"એ મહામોહ આખા જગતને લીલા માત્રમાં ચકડોળે ચઢાવે છે. "મોટા મોટા ચક્રવર્તી અને ઇંદ્રો જે જગત્ના રાજા ગણાય છે તે પણ "તેના નોકર થઇને રહેલા છે. પોતાના શૂરાતન ઉપર મદાર બાંધીને "પ્રાણીઓ બીજા સર્વની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, પરંતુ મહા મોહની "આજ્ઞાનું જરા પણ ઉલ્લંઘન કોઇ કરી શકતું નથી. વેદાન્તવાદીઓના "સિદ્ધાન્તમાં જેવી રીતે કહ્યું છે કે પરમાત્મા સ્થાવર અને જંગમ- "આખા જગત્માં વ્યાપક થઇને રહેલા છે તેવી રીતે મહામોહ પોતાના "વીર્યથી રાગદ્વેષ વિગેરે રૂપોવડે સર્વ લોકોમાં વ્યાપક થઇને રહેલો "છે. જેમ વેદાંતવાદીના મત પ્રમાણે જીવો વ્યક્તિભેદે પરમાત્માથી "પ્રવર્તે છે અને પાછા પરમાત્મામાં લય પામી જાય છે તેવી રીતે એ "મહામોહમાં મદ વિગેરે બીજા સર્વ પ્રવર્તે છે અને તેની અંદરજ "પાછા સર્વ સમાઇ જાય છે. આથી એ મહામોહ વેદાન્તવાદીઓના "પરમાત્મા જેવોજ બરાબર જણાય છે. પરમાર્થને સમજનાર અને "સંતોષથી થતું ખરૂં સુખ જાણનાર પ્રાણીઓ પણ ઇંદ્રિયોના "સુખમાં લલચાઇ જાય છે તે સર્વ મહામોહને લઇને થાય છે. "સર્વ શાસ્ત્રો ભણીને જેઓ પોતાની જાતને પંડિત માનતા હોય છે "તેવા માણુસો પણ વિષયોમાં આસક્ત થઇ જાય છે-તે સર્વ ચાળા "કરાવનાર એ મહામોહ જ છે. સર્વ કર્મોને જીતનાર જિનેંદ્ર ભગ-

---

[1] તૈયાર થયા પછી પાછા જવું પડે તે અપશુકન ગણાય છે.

"વાનના તત્ત્વને જાણનારા પ્રાણીઓ પણ કષાયને વશ થઇ જાય છે "તેનું કારણ મહામોહનું શાસન જ છે. આવો સુંદર મનુષ્યજન્મ "પામીને અને જૈનશાસન જેવું સુંદર શાસન પ્રાપ્ત કરીને પણ પ્રા- "ણીઓ પોતાના ગૃહમાં આસક્ત થઇ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે તેનું "કારણ એ મહામોહ છે. એ મહામોહ કોઇથી આકુળવ્યાકુળ થયા "વગર પોતાના વીર્યથી સર્વને ઓળંગી જઇને [1]યતિભાવમાં રહેલા "કેટલાક સાધુઓને પણ મહા હેરાનગતિ આપે છે. ગંધહસ્તીની "માફક તે મહામોહ મનુષ્યલોકમાં, પાતાળમાં અને સ્વર્ગમાં આનં- "દથી સર્વત્ર વિલાસ કરે છે.[2] ગાઢ મિત્રતાને યોગે પૂર્ણ વિશ્વાસમાં "વર્તતા મિત્રોને જે મિત્ર છતાં ઠગે છે-તેનું કારણ મહામોહ જ છે. "કુળવાન સ્ત્રીઓ પોતાની ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખનાર પતિને "તજી દઇને પરપુરૂષ સાથે રમણ કરે છે તેનું કારણ આ મહામોહ "છે. પોતાના ઉત્તમ કુળની વિશુદ્ધ મર્યાદા મૂકી દઇને કેટલાક "પ્રાણીઓ પરદારા સાથે રમણ કરે છે તેનું કારણ પણ એ મહારાજા "મહામોહ છે. ગુરૂના પ્રતાપથી પોતે ગુણનું ભાજન થયા હોય છે "છતાં પોતાના તે જ ગુરૂને પ્રતિકૂળ થઇ બેસે છે તે આ મહામોહને "વશ પડવાથી થાય છે.[3] વળી કેટલાક પ્રાણીઓ ચોરી વિગેરે આર્ય "પુરૂષોને નહિ કરવા યોગ્ય કામો કરે છે અને તેમ કરવામાં "આનંદ લે છે તે સર્વનો પ્રવર્તક-ચાલક એ મહામોહ છે. એ "મહામોહ રાજા જેનો આવો લાંબો (ઉન્નત) અહેવાલ છે તેણે આખી દુનિયાનું પરિપાલન કર્યા પછી એક વખત વિચાર કર્યો કે પોતે તો હવે વૃદ્ધ થયો છે તેથી પોતાના રાજ્યનો ભાર પોતાના પુત્રને આપવો તે ઠીક છે, કારણ કે પોતે બાજુમાં રહ્યો રહ્યો પણ પોતાના બળથી રાજ્ય સંભાળવાને પૂરતી રીતે શક્તિમાન્ છે. આવો વિચાર કરીને મહામોહ રાજા પોતાનું સર્વ રાજ્ય પોતાના મોટા પુત્ર રાગકેસરીને આપીને પોતે હવે આરામ લે છે અને રાજ્યસંબંધી

---

૧ સાધુદશામાં મોહનું જોર ઓછું હોવું જોઇએ, છતાં એ એટલો પ્રબળ છે કે કોઇ કોઈ સાધુઓને પણ હેરાન કરીને તેના ઉપર તે પોતાનું જોર ચલાવે છે.

૨ મોહનું જોર દેવ, નારક, તિર્યંચ અને મનુષ્ય એમ સર્વપર ચાલે છે. ગંધહસ્તી જેમ સર્વત્ર વિલાસ કરે એમ તે ત્રણે લોકમાં ફર્યા કરે છે અને લહેર કરે છે.

૩ ગુરુના પ્રતાપથી દેશત્યાગ-સર્વત્યાગ કરે છે અને પાછા પતિત થઈ જાય તેઓનું આ વર્ણન છે.

બહુ ચિંતા કરતો નથી, એમ છતાં પણ આ આંખી દુનિયા એ મહાત્માના પ્રભાવથી જ ચાલે છે. આવડા મોટા જગતને ચલાવનાર અને તેનું પરિપાલન કરનાર એના સિવાય બીજો કોણ હોઇ શકે? મહામોહ રાજા આવાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવાં અદ્ભુત કામો કરનારો છે અને ત્રણ લોકમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે તેના સંબંધમાં તારે આટલું પણ પૂછવું પડ્યું એ ભારે નવાઇની વાત છે.'

મેં (પ્રભાવે) પૂછ્યું 'ભાઇ! તારે મારા ઉપર ગુસ્સો ન કરવો. હું તો મુસાફર છું, મેં અગાઉ મહામોહરાજાનાં નામ વિગેરે તો સાંભળ્યાં હતાં, પણ તે સાધારણ રીતે જ, પરંતુ એ રાગકેસરીનો પિતા થાય છે એવી વાત તો જાણી નહોતી. આટલું બધું અંધારૂં હતું તે તારા ખુલાસાથી દૂર થયું. આ પ્રમાણે હકીકત છે તેથી તેં જે વાત શરૂ કરી હતી તેનો બાકીનો ભાગ પણ તારે મને કહેવો જોઇએ, જેથી મારા સમજવામાં આખી હકીકત આવી જાય.'

મહામોહ વર્ણન.

વિપાકે પોતાની વાત આગળ ચલાવી. 'ત્યારપછી રાગકેસરી રાજા પોતાના પિતા મહામોહ નરેન્દ્રની સન્મુખ ગયા. અને તમસ્[1] નામની બે લાંબી ભ્રમરો હતી, અવિદ્યા નામનું થરથર થતું સુકલ લકડી જેવું અને ઘડપણને લીધે તદ્દન જીર્ણ થયેલું શરીર દેખાતું હતું અને તે મહારાજા તૃષ્ણા નામની વેદિકા ઉપર નાખેલા વિપર્યાસ નામના સિંહાસન ઉપર બેઠા હતા.

મહામોહની તૈયારી.

રાગકેસરી પોતાના હાથ અને મસ્તકથી ભૂમિનો સ્પર્શ કરતો પિતાના પગમાં પડ્યો. મહામોહ પિતાએ પુત્રને બોલાવ્યો એટલે તે જમીનપર બેઠો. પિતાએ તેને આસન અપાવ્યું. પિતાના પ્રેમવચનથી તે આસન ઉપર રાગકેસરી બેઠો. રાગકેસરીએ પોતાના પિતાની તબિયતના કુશળસમાચાર પૂછ્યા અને ત્યારપછી પોતાને ત્યાં આવ-

---

૧ મહામોહનાં અત્ર ચારે લક્ષણો બતાવ્યાં છે. એના ભ્રમર **અજ્ઞાન**-અંધકારમય છે એ મિથ્યાત્વ સૂચવે છે; એનું શરીર **અવિદ્યા**મય છે એ પણ જ્ઞાનાવરણીયની બહુલતા બતાવે છે; એની વેદી **તૃષ્ણા**ની છે જે મોહનું ખાસ લક્ષણ છે અને **વિપર્યાસ**-રૂપાંતર જ્ઞાન, ઉલટું જ્ઞાન એ તેનું આસન છે. **અજ્ઞાન, અવિદ્યા, તૃષ્ણા** અને **વિપર્યાસ** એ ચાર શબ્દમાં મહામોહનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી શકાય છે.

વાનું શું કારણ બન્યું હતું તે સર્વ કહી સંભળાવ્યું. મહામોહ પિતાએ સર્વ વાત સાંભળી. પછી તેઓ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઇ:-

મહામોહ--'પુત્ર! જીર્ણ વસ્ત્રની પેઠે હવે મારે માટે જીંદગીનો છેવટનો ભાગ બાકી રહેલો છે.[1] જેમ પામા (ખસ)થી વ્યાપ્ત શરીરવાળા પાસે જેટલું કામ લઇ શકાય તેટલું લઇ લેવું એજ ઠીક છે, તે જેટલું કામ આપે તે લાભમાં લેખું ગણાય, તેમ મારા ખરખર બોરડી જેવા શરીરનો જેટલો લાભ લેવાય તેટલો સારો'; તેટલા માટે હું હયાત છું ત્યાં સુધી તારે લડાઈ માટે પ્રસ્થાન કરવું યોગ્ય નથી. આ મોટું વિસ્તારવાળું રાજ્ય છે. તેના ઉપર બેસી તારા મનમાં કોઇપણ પ્રકારની શંકા રાખ્યા વગર રાજ્યનું પાલન કર અને તારે જે કાર્ય કરવાનું છે તે હું સાધી દઇશ.'

રાગકેસરી-(કાન બંધ કરીને) 'પિતાજી! આપ આવું બોલો નહીં, એવી વાત કરો નહિ, અમંગળ સર્વ શાંત થઇ જાઓ! આપનુ શરીર અનંત કાળ સુધી અખંડ રહો! હું તો આપના શરીરને કોઇપણ પ્રકારની બાધા-પીડા ન થાય એમાં જ આનંદ માનનાર આપનો નોકર માત્ર છું, તેથી આવાં કાર્યોમાં જ આપ મને આજ્ઞા કરો! આપની પાસે આ બાબતમાં વારંવાર વધારે શું કહેવું? હું શત્રુને હરાવવા માટે જાઉં છું. આપ મને આજ્ઞા આપો!'

મહામોહ--'પુત્ર! આ બાબતમાં તો મારે જ જવું પડશે, તને તો હું અહીં રાજ્યમાં રહેવાની જ આજ્ઞા કરૂં છું.'

આ પ્રમાણે બોલીને મહામોહ રાજા ઉભા થયા. મહામોહ પિતાનો આ સંબંધમાં આટલો બધો દઢ આગ્રહ જોઇ રાગકેસરીએ કહ્યું 'આપની જો એજ પ્રમાણે કરવાની ઇચ્છા અને આજ્ઞા છે તો પછી આપની પાછળ હું પણ આવીશ. આપ એ સંબંધમાં તો મને કોઇ પણ પ્રકારની અટકાયત કરશો નહિ એમ હું ધારૂં છું.'

મહામોહ--'ભલે, એમ કર. હું એક ક્ષણ વાર પણ તારો વિરહ સહન કરી શકું તેમ નથી. માત્ર આ કામ બહુ મોટું અને જબરજસ્ત હોવાથી મારે એકલાએ જવું એમ મેં જણાવ્યું હતું, પરંતુ તેં સાથે આવવાની માગણી કરી છે તો તે બહુ સારી વાત છે.'

રાગકેસરી--'બહુ મોટી કૃપા થઇ!'

---

૧ અહીં મૂળમાં 'પશ્ચિમ ધાવ' શબ્દ વાપર્યો છે. ધોબીને તદ્દન જીર્ણ અથવા અધોતું કપડું છેલ્લીવાર ધોવા આપવામાં આવે ત્યારે તેને કહેવાય છે કે આ તેની છેલ્લી 'ધોણ છે' તે અર્થમાં ધાવ શબ્દ અહીં વાપર્યો છે.

ત્યારપછી રાગકેસરી મહારાજાએ પોતાની સાથે આવનારા બીજા રાજાઓને પણ ખબર આપી દીધી કે 'પિતાજી મહાનરેન્દ્ર રાજા મહામોહ પણ સાથે જ કુચ કરવાના છે.' આ હકીકત સાંભળીને એમનું આખું લશ્કર બહુ જુસ્સામાં આવી ગયું. પછી મહામોહ નરેન્દ્ર, રાગકેસરી રાજા, વિષયાભિલાષ વિગેરે સર્વ મંત્રી અને સામંતો સર્વ પ્રકારના લશ્કરને સાથે લઇને સંતોષ નામના ચોરનો નિગ્રહ કરવા માટે ચાલી નીકળ્યા છે. એ હકીકતથી આખું રાજસચિત્ત નગર ક્ષોભાયમાન થઇ ગયું છે અને આ મોટા કોળાહળના શબ્દો સંભળાય છે તે એ લશ્કરના પ્રયાણ કરવાનો અવાજ છે. એ મહારાજા અને રાજા બહાર નીકળી પડ્યા છે તેનો આ હેતુ છે. તને એ હકીકત જાણવાનું બહુ કૌતુક હતું તેથી એ સર્વ વાત મેં તને કહી સંભળાવી. નહિ તો અમારે એકદમ પ્રયાણ કરવાનું હોવાથી મારે એક શબ્દ પણ બોલવા જેટલી ફુરસદ નથી, કારણ કે લશ્કરની પ્રથમ પંક્તિમાં સર્વની આગળ પ્રયાણ કરનારાઓના નાયક તરીકે મારી નીમણુક[1] થઇ છે.'

બોધની પાસે રિપોર્ટ રજુ કરતાં પ્રભાવ કહે છે કે "વિપાકની આટલી વિસ્તારયુક્ત હકીકત સાંભળી તેનો આભાર દર્શાવતાં મેં (પ્રભાવે) કહ્યું 'આર્ય! મારે આ બાબતમાં તમારો કયા શબ્દોમાં આભાર દર્શાવવો? સજ્જન પુરુષો હમેશાં પરોપકાર કરવામાં તત્પર હોય છે. જ્યારે એ સજ્જન પુરુષો પારકાનું ભલું કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે પોતાનું કામ ભૂલી જાય છે અથવા તેને ગૌણ કરી નાખે છે, પોતાને હાથે પેદા કરેલા પૈસાનો પારકાને માટે વ્યય કરે છે, અનેક પ્રકારનાં દુઃખો પારકાને માટે સહન કરે છે, પોતાની જાતને ગમે તેટલી આપત્તિઓ સહન કરવી પડે તેની દરકાર કરતા નથી, પોતાનું માથું પણ આપે છે, પોતાનો જીવ પણ જોખમમાં મૂકે છે અને પારકાનું કામ તે ખુદ પોતાનું જ કામ હોય એમ અંતઃકરણથી માનીને કરે છે.' મારાં આવાં વચન સાંભળીને વિપાક રાજી થયો, મારી તરફ પોતાનું મસ્તક જરા નમાવ્યું અને પોતે જાય છે એમ બોલતો મને પ્રણામ કરીને વિપાક ત્યાંથી વિદાય થયો."

વિપાકનો આભાર.

પોતાની વાત બોધ સમક્ષ આગળ ચલાવતો પ્રભાવ કહે છે—

---

[1] આ હકીકત તદ્દન યોગ્ય છે. વિપાકનો જ્યારે ઉદય થાય એટલે પરિપાક દશામાં કર્મો આવે ત્યારે સત્તામાંથી ખેંચાઇને ઉદયમાં આવે છે, જે હકીકતપર આ રૂપક છે, વિપાકને તેટલા માટે પ્રથમ હરોળમાં જ રહેવું પડે છે.

બોધનો રિપોર્ટ.

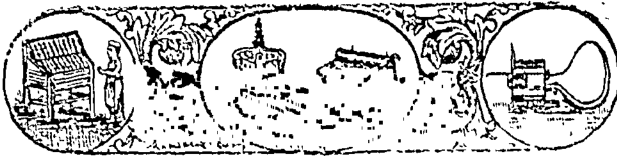
"આપ સાહેબે મને જે કામ સોંપ્યું હતું તે લગભગ સિદ્ધ થઇ ચુકયું હતું; કારણ કે આપનો હુકમ હતો કે મારે સ્પર્શનના મૂળની શોધ કરીને આપની પાસે સર્વ હકીકત નિવેદન કરવી. એ વિપાકે સ્પર્શન વિગેરેના જે ગુણો ગણાવ્યા હતા તે આપણા સ્પર્શનમાં સર્વ બંધબેસતા આવે છે. એ વાતનો મને પોતાને પણ બરાબર અનુભવ થઇ ગયો છે. તેટલા માટે વિપાકે જે પાંચ પુરુષ (સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર) એ સંતોષને જીતવાને મોકલવામાં આવ્યા હતા એમ કહ્યું હતું, તે પાંચ પૈકી આ સ્પર્શન પ્રથમ પુરુષ છે. આથી તેના મૂળની શોધ તો બરાબર મળી આવી; પરંતુ પેલા સંતોષની વાતમાં જે ગોટાળો થયો છે તેની હજુ સુધી મને બરાબર સમજણ પડી નથી; પરંતુ મને એમ લાગે છે કે એ સંતોષ તે પેલા સદાગમનો જ કોઇ નોકર હોવો જોઇએ. જો એમ ન હોય તો તો આગળ પાછળ વાતમાં જરૂર કાંઇ વિરોધ આવી જાય. પરંતુ મેં વિચાર્યું કે આટલો બધો વિચાર કરવાની શી જરૂર છે ? મારા સ્વામી (શેઠ) બોધ પાસે જઇને આ સર્વ હકીકત નિવેદન કરીશ, એટલે તે સર્વ હકીકત યોગ્ય રીતે જાણી શકશે. મારા મનમાં જે ગોટાળો થયો છે તે એ છે કે અહીં ભવજંતુને સદાગમે નિર્વૃત્તિ નગરીમાં મોકલ્યો એમ વાત થઇ હતી અને ત્યાં રાગકેસરી રાજા પાસે એમ ફરિયાદ આવી કે સંતોષ નામનો ચોર બધા માણસોને નિર્વૃત્તિ નગરીમાં ઉપાડી જાય છે-આટલો ફેર પડ્યો છે. હવે આ હકીકત સાંભળીને આપસાહેબને યોગ્ય લાગે તેમ હુકમ ફરમાવો.[1]"

પ્રભાવનો આભાર.

આ પ્રમાણે લંબાણ રિપોર્ટ કર્યો તે સાંભળી બોધ બહુ રાજી થયો. પછી તેઓ બન્ને એકસાથે રાજકુમાર મનીષી પાસે આવ્યા અને પ્રભાવે સ્પર્શન સંબંધી જે વિગતવાર હકીકત મેળવી હતી તે સર્વ તેઓએ કુમારને કહી સંભળાવી રાજકુમાર મનીષી આ સર્વ હકીકત સાંભળી બહુ રાજી થયો અને તેણે પ્રભાવનો આટલી બધી તસ્દી લેવા માટે સારી રીતે આદરસત્કાર કર્યો.

---

1 આ પ્રમાણે પ્રભાવે જે રિપોર્ટ પૃ. ૩૮૫ પર આપવો શરૂ કર્યો હતો તે અહીં પૂરો થયો. આ સર્વ વાત વિદુરકુમાર નંદિવર્ધન પાસે કરે છે તે પૃ. ૩૭૩ થી શરૂ થઈ છે. આખી હકીકત સંસારીજીવ સદાગમ સમક્ષ કહે છે તે બીજા પ્રસ્તાવથી ચાલુ છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

સ્પર્શનની યોગશક્તિ.

એક દિવસ મનીષી અને સ્પર્શન સાથે બેઠા હતા તે વખતે લાગ જોઇને મનીષીકુમારે સ્પર્શનને સવાલ કર્યો "અરે ભાઇ સ્પર્શન! તને તારા પરમ પ્રિય મિત્ર ભવજંતુની સાથે પેલા સદાગમે વિરહ કરાવ્યો કે તે વખતે બીજો કોઇ પણ તેની સાથે હતો?"

સ્પર્શનને સંતોષનો મોટો ભય.

સ્પર્શન—"ભાઇ મનીષી! તેની સાથે એક બીજો પણ હતો, પણ હવે એ વાત જ જવા દો ને. મને તે પાપી ક્રૂર કર્મ કરનારની એટલી બધી બીક લાગે છે કે હું તેનું નામ પણ બોલી શકતો નથી. પેલો સદાગમ તો ભવજંતુને મને કદર્થના કરવાનો માત્ર ઉપદેશ જ આપતો હતો પણ મને અનેક પ્રકારની કદર્થના કરનાર તો તે સદાગમનો એક સેવક (અનુચર) હતો જે મહાઘાતકી[1] કામ કરનાર હતો અને જે અનેક પ્રકારની પીડાઓ કરી મને દુઃખ દેતો હતો અને જે અનુચર ભવજંતુને મારાથી વિમુખ કરતો હતો અને તેને મારી સાથે રૂસણાં લેવરાવતો હતો. એ પાપી અનુચરે મારા મિત્ર ભવજંતુને શરીરપ્રાસાદમાંથી બહાર કાઢીને નિર્વૃત્તિનગરીમાં પહોંચાડી દીધો. આવી સર્વ બાબતો બની તે સર્વનું કારણ એ અનુચર જ હતો, બાકી સદાગમ તો ઉપદેશ જ દેતો હતો."

મનીષી—"પણ ભાઇ! એ અનુચરનું નામ શું હતું તે તો કહે."

સ્પર્શન—"મેં આપને હમણાં જ કહ્યું કે મને એ પાપીનો એટલો

---

૧ સંતોષનું આ ઘાતકીપણું સ્પર્શનની નજરથી સમજવું.

બધો ધાક લાગે છે કે હું તેનું નામ પણ હજુ સુધી બોલી શકતો નથી. વળી મેં તમને અગાઉ પણ એટલા માટે જ તેની વાત કરી નહોતી. વળી તે મહાપાપી માણસ છે તેથી એનું નામ લેવાનું શું કામ છે? પાપી માણસની કથા કરવાથી પાપ વૃદ્ધિ પામે છે, આબરૂને દૂષણ લાગે છે, લઘુતા પ્રાપ્ત થાય છે, મનમાં ઉલટા સુલટા વિચારો આવે છે અને ધર્મબુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે."

મનીષી—"તારી વાત તો ખરી છે. પણ મને તેનું નામ સાંભળવાનું મોટું કૌતુક થયું છે; વળી જ્યાં સુધી તું મારી પાસે છે ત્યાં સુધી તારે એ અનુચરનો કે બીજા કોઇનો ભય રાખવાનું જરા પણ કારણ નથી. 'અગ્નિ' એટલો શબ્દ બોલવાથી કાંઇ મ્હોંમાં દાહ–બળતરા થતી નથી; માટે તેનું નામ તો તું મને જરૂર જણાવ."

મનીષીનો આટલો સખ્ત આગ્રહ જોઇને સ્પર્શને બીકથી દશે દિશાઓમાં જોવા માંડ્યું અને પછી ધીમે સાદે કહ્યું "ભાઇ! જો એમજ છે તો સાંભળ. એ પાપીનું નામ સંતોષ છે."

મનીષીનો વિચારપૂર્વક આત્મનિર્ણય.

મનીષીએ હવે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો–'ખરેખર! સ્પર્શનની મૂળશોધ જે પ્રભાવે કરી હતી તે બરાબર જણાય છે. સંતોષ સંબંધી હકીકત તેણે કરેલી શોધ સાથે બરાબર મળતી આવતી નહોતી, તે પણ બંધબેસતી આવી ગઇ. આ સ્પર્શનનો પરિચય વધારે સારો નથી એમ શરૂઆતથીજ મેં ધારણા કરી હતી તે બહુ સારું થયું, કારણ કે તેને વિષયાભિલાષ મંત્રીએ લોકોને છેતરવા માટે જ મોકલ્યો છે અને તે કામ કરવાસારુ જ તે જ્યાં ત્યાં ફર્યા કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી તે કોઇ પણ રીતે સોબત કરવા યોગ્ય નથી એમ મનમાં નિશ્ચય થાય છે. એનાં લક્ષણો પણ સારાં જણાતાં નથી, તોપણ એને અત્યાર સુધી મિત્ર તરીકે ગ્રહણ કરીને તેન ઉપર મેં બહારથી–ઉપર ઉપરથી સ્નેહભાવ બતાવ્યો છે અને તેની સાથે ઘણો કાળ ક્રીડા પણ કરી છે તેથી તેને એકદમ અકાળે છોડી દેવો એ તો યોગ્ય નહિ ગણાય; પણ હવે હું તેનું સ્વરૂપ બરાબર જાણી ગયો છું તેથી મારે તેનો બહુ વિશ્વાસ તો કરવો જ નહિ, તેની અનુકૂળતા પ્રમાણે સર્વ આચરણા કરવી નહિ, મારૂં આત્મસ્વરૂપ તેને સોંપી દેવું નહિ, મારી ખાનગી વાત તેને કહી દેવી નહિ, તેમજ તેને હું માત્ર ઉપર ઉપરથી જ ચાહું છું એ હકીકત પણ તેને જાણવા દેવી નહિ; કારણ કે તે

સ્વભાવે બહુ વિચિત્ર છે. તેની સાથે હાલ તો કાળક્ષેપ કરવો અને અગાઉ જેવું તેની સાથે વર્તન રાખતો હતો તેવું જ બહારથી તો તેની સાથે વર્તન રાખવું, અગાઉની પેઠે જ તેની સાથે સંબંધ રાખીને સર્વત્ર ફરવું, તે જે જે કામ કરવાનું સૂચવે તેમાંથી આત્મિક પ્રયોજનને બગાડે તેવું ન હોય તે કરવું અને જ્યાં સુધી મારાથી તેનો સર્વથા ત્યાગ ન થઇ શકે ત્યાં સુધી તેની સાથે એ પ્રમાણે વર્તવું; પણ તેની ઉપર બહુ આસક્તિ રાખવી નહિ. આ પ્રમાણે જો હું તેની સાથે વર્તીશ તો તે મને કોઇ પણ પ્રકારની બાધા-પીડા ઉપજાવી શકશે નહિ.' મનીષીએ પોતાના મનમાં આવી રીતે નિર્ણય કર્યો. ત્યારપછી સ્પર્શન, મનીષી અને બાળ ચિત્રવિચિત્ર સ્થાનોમાં અગાઉની માફક જ વિલાસ કરતા ફરવા હરવા લાગ્યા અને કાળ પસાર કરવા લાગ્યા.

સંસારમાં સારભૂત શું છે ? તેવો સવાલ;
મનીષીને કૌતુક, બાળની આસક્તિ;
સ્પર્શને બતાવેલ યોગબળની અસર.

એક દિવસ પોતાના મિત્રમંડળમાં સ્પર્શને વાતચીત શરૂ કરી. તેણે કહ્યું "અરે ભાઇઓ ! લોકોમાં સારભૂત શું છે ? સર્વ પ્રાણીઓ શેની અભિલાષા કરે છે ?"

બાળ—"મિત્ર ! એમાં સવાલ કરવા જેવું શું છે ? એ તો બહુ જાણીતી વાત છે અને સર્વ તે વાતને સારી રીતે સમજે છે."

સ્પર્શન—"ત્યારે કહોને, તે શું છે ?"

બાળ—"મિત્ર ! તે સુખ છે."

સ્પર્શન—"જો તેમજ છે તો પછી દરરોજ તેની સેવા શા માટે કરવામાં આવતી નથી ?"

બાળ—"તેની સેવા કરવાનો ઉપાય શો છે ?"

સ્પર્શન—"હું પોતે જ તેનો ઉપાય છું."

બાળ—"તે કેવી રીતે ?"

સ્પર્શન—"મારામાં યોગશક્તિ છે તેનાવડે હું પ્રાણીના શરીરમાં પેસીને બહાર અથવા અંદર કોઈ જગ્યાએ છુપાઇને[1] બેસી જાઉં છું; ત્યારપછી તે પ્રાણીઓ ભક્તિપૂર્વક મારૂં ધ્યાન કરે, કોમળ

---

૧ આ સ્પર્શનનો વિષય છે. એ ચામડીમાં રહીને અંદરથી ક્રમ કરે છે.

અને સુંદર સ્પર્શની સાથે સંબંધ કરે, તો તેથી તેઓને એવું સારૂં સુખ મળે છે કે જેને કોઇ અન્ય સુખની ઉપમા જ આપી શકાય નહિ. તેટલા માટે સુખસેવનનો ઉપાય હું પોતે જ છું. હવે તમે તે વાત બરાબર સમજ્યા ? ”

આટલી હકીકત સાંભળીને મનીષીએ પોતાના મનમાં વિચાર કરી લીધો કે 'આ સ્પર્શને અમને છેતરવાનો પ્રપંચ અત્યારે બરાબર આદર્યો છે, પણ કાંઇ નહિ, જોવા તો દો, તે ભાઇશ્રી હવે શું કરે છે ?'

બાળ—“ અરે મિત્ર ! જો એમ હતું તો પછી અમારે આટલા બધા વખતથી તારી સાથે સંબંધ છે છતાં તે વાત તેં અમને આજ સુધી એક પણ વખત કેમ જણાવી નહિ ? તેં ખરેખર અમને અત્યાર સુધી છેતર્યા ! અમે તેટલે અંશે કમનશીબ રહ્યા ! કારણ કે સુખપ્રાપ્ત કરવાનો આવો સારો ઉપાય હસ્તગત હોવા છતાં પણ અત્યાર સુધી અમે સુખ વગરના રહી ગયા. તારી પાસે આવી જબરી યોગશક્તિ છે છતાં તેને તું પ્રગટ કરતો નથી અને અમારી પાસે તે સંબંધી વાત પણ કરતો નથી તે તો તારી બહુ ગંભીરતા કહેવાય ! પણ હવે તો કૃપા કરીને અમને એ કુતૂહળ બતાવ, તારી યોગશક્તિને વિકસ્વર કર અને અમને સુખ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુભૂત બરાબર થઇ જા. અમને તારી યોગશક્તિ જોવાનો અને તેનો અનુભવ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે તેનો ખરો લાભ અમને આપ. ”

“ કેમ મારી શક્તિ હું બતાવું ? ” એ પ્રમાણે મનમાં જરા સંદેહપૂર્વક એક દૃષ્ટિબાણ મનીષી તરફ ફેંકીને સ્પર્શને મનીષીને સવાલ કર્યો. બાળે જેવી ઇચ્છા બતાવી તેવીજ ઇચ્છા મનીષીની પણ હશે કે નહિ તે જાણવાના ઇરાદાથી એ સવાલ સ્પર્શને કર્યો હતો. મનીષીને પણ શું થાય છે તે જોવાનું કુતૂહળ થયું, તેથી તેણે જવાબમાં જણાવ્યું “ ભાઇ ! બાળે તમને જે પ્રમાણે કરવા કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરો. એમાં વિચાર કરવા જેવું કે વિરોધ બતાવવા જેવું શું છે ? ”

મનીષીનો આ પ્રમાણે જવાબ સાંભળીને સ્પર્શને [1]પદ્માસન

---

૧ યોગી ધ્યાન કરે છે ત્યારે આ પ્રમાણે આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા વિગેરે કરે છે. એવીજ રીતે સંસારી પ્રાણીઓ સ્પર્શન કે બીજી કોઈ પણ ઇંદ્રિયનાં આસક્ત થાય છે ત્યારે એવી જ એકાગ્રતા કરે છે. જરા બારીક અવલોકન કરવાથી એ વાત જણાઇ આવશે. વિષય સેવતી વખતે યોગધ્યાનના જેવી જ એકતા થાય છે; માત્ર આશયમાંજ મોટો તફાવત હોય છે.

યોગશક્તિનો પ્રભાવ.

કર્યું, શરીરને સ્થિર કર્યું, બહારની કોઇ પણ બાબત તરફ ખેંચાતા મનના વિક્ષેપને દૂર કર્યો, આંખને નિશ્ચળ કરી નાકના અગ્રભાગ તરફ બરાબર અનિમેષપણે સ્થાપન કરી, મનને હૃદયકમળપર સ્થિર કર્યું, ધારણા બરાબર સ્થિર કરી, ધારણામાં જે વિષય ધાર્યો તેના તરફ બરાબર એકતાન લગાવ્યું, ધ્યાન લગાવ્યું, ઇંદ્રિયની સર્વ વૃત્તિઓને રૂંધી દીધી, પોતે તદ્દન સ્વરૂપશૂન્ય હોય એવો થઇ ગયો, સમાધિ કરી, અંતર્ધાન કરવાના હેતુભૂત આત્મસંયમ બરાબર કર્યો, અંતર્ધાન બરાબર કર્યું (એટલે પોતે અદૃશ્ય થઇ ગયો), મનીષી અને બાળના શરીરમાં તે પેઠો, તેઓના શરીરમાં પોતાને જે પ્રદેશ બહુ પસંદ હતો ત્યાં સ્થાન કર્યું, તે વખતે બાળ અને મનીષીના મનમાં તેણે અત્યંત નવાઇ ઉપજાવી, અને બન્નેના મનમાં કોમળ સ્પર્શ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા જાગૃત કરી.

સ્પર્શનની યોગશક્તિની જૂદી જૂદી અસર.

બાળ ઉપર સ્પર્શનનું યોગબળ.

એવી રીતે સ્પર્શન પોતાની યોગશક્તિ બતાવી શરીરમાં દાખલ થયો એટલે બાળ સુંવાળી પથારીઓ, સુંદર આરામખુરશીઓ, કોમળ વસ્ત્રો, હાડ માંસ ત્વચા અને રોમને સુખ આપનાર મર્દનો, સુંદર લલિત લલનાઓ સાથે વારંવાર વિષયસુખનો ઉપભોગ, ઋતુથી ઉલટાં વીર્યવાળાં વિલેપનો[1] અને બીજા સર્વ પ્રકારનાં શરીરને પ્રિય લાગે તેવાં સ્નાન અને ઉદ્વર્તન[2] વિગેરેમાં આસક્ત થઇ ગયો. જેવી રીતે કોઇને ભસ્મક[3] વ્યાધિ થયો હોય તેને ગમે તેટલું ખાવાનું તથા પીવાનું આપવામાં આવે તે સર્વ તે ખાઇ જાય છે, તેવી રીતે તે સ્પર્શન

---

૧ **ઉલટાં વીર્યવાળાં વિલેપનો:** શિયાળામાં ગરમ વિલેપનો કરવાં (ઉષ્ણવીર્ય), ઉન્હાળામાં ઠંડાં વિલેપનો કરવાં (શીતવીર્ય)—આ રિવાજ ઘણો જાણીતો છે. ઋતુની અસર શરીરપર ન થાય તેટલા માટે તેમ કરવામાં આવે છે.

૨ **ઉદ્વર્તન:** શરીરપરથી તૈલાદિની અસર કાઢી નાખવા માટે લગાડવામાં આવતા લેપને ઉદ્વર્તન કહે છે.

૩ **ભસ્મકવ્યાધિ:** ગમે તેટલું ખાય પણ ભુખ મટે નહિ અને દસ્ત પણ ખોરાકના પ્રમાણમાં આવે નહીં, એ વ્યાધિને 'ભસ્મક' કહે છે. આ વ્યાધિવાળો ગમે તેટલું ખાય તે સર્વ ભસ્મ થઇ જાય છે અને નવું નવું ખાધા કરે છે, પણ ધરાતો નથી.

એ કોમળ શયન વિગેરે સર્વ વસ્તુને અતૃપ્તપણે ખુબ ભોગવવા લાગ્યો. બિચારો બાળ તો એ કોમળ સ્પર્શના વિષયોમાં એટલો બધો ફસી ગયો કે તેના સંબંધમાં અનેક પ્રકારની તજવીજ કર્યા છતાં તેના મનમાં કિંચિત્ માત્ર પણ સંતોષ થયો જ નહિ અને તેને પરિણામે તેના મનની શાંતિ ઉલટી ચાલી ગઇ. જેમ કોઇ પ્રાણીને ખસ (ખુજલી) થઇ હોય અને તેના પર ચળ આવવાથી ખણવામાં આવે ત્યારે જરા ઉપર ઉપરથી સુખ લાગે પણ આખરે તેને શારીરિક દુ:ખ વધારે થાય છે તેવી તે બાપડાની સ્થિતિ થઇ ગઇ; છતાં પણ શુદ્ધ વિચારને અભાવે અને વસ્તુસ્થિતિના દુર્લક્ષ્યને લીધે જ્યારે જ્યારે સુંદર શય્યા વિગેરેનો ઉપભોગ કરે ત્યારે ત્યારે તેને વિચાર આવે કે અહો ! મને કેવું સુંદર સુખ છે ! અહો મને કેવો આનંદ થાય છે ! આવી જાતના વિચારથી મનમાં ફુલાયા કરે અને એવી ખોટી ભાવના ભાવીને પોતે જાણે પરમ સુખ ભોગવતો હોય એમ માની લઇ નકામો રસાંતરમાં અવગાહન કરે અને તેવા સુખમાં[1] લીન થઇ જાય.

મનીષી ઉપર સ્પર્શનનું યોગબળ.

મનીષી એથી ઉલટી રીતે જ્યારે જ્યારે તેને કોમળ શય્યા વિગેરેની ઇચ્છા થઇ આવે ત્યારે ત્યારે પોતાના મનમાં વિચાર કરે કે અહો ! અત્યારે મને જે વિકાર થાય છે તે સ્પર્શને કરેલો વિકાર છે, એ કાંઇ સ્વાભાવિક ઇચ્છા નથી. એ સ્પર્શન મારો ખરેખરો કટ્ટો દુશ્મન છે અને એ બાબતનો મેં મારા મનમાં પાકો નિર્ણય કર્યો છે. આવી રીતનો વિચાર કરીને સ્પર્શનને અનુકૂળ આવે એવું કોઇ પણ પ્રકારનું તે આચરણ કરતો નહિ. વળી કાંઇક મિત્રભાવે એને અંગીકાર કર્યો છે માટે તેને તદ્દન ખોટું લગાડવું ન જોઇએ અને તેની મિત્રતા છોડી દેવા માટે હજુ થોડો વખત રાહ જોવાની જરૂર છે એમ ધારી સ્પર્શનને અનુકૂળ કોઇ કોઇ પ્રવૃત્તિ જરા મનીષી કરી લે, પરંતુ તેમાં તે જરા પણ ગૃદ્ધિ રાખતો ન હોવાને લીધે સંતોષામૃત વડે તેનું મન સ્વસ્થ થયેલું હોવાથી નિરોગી શરીરવાળાને જેમ પથ્ય ભોજન સુખદાયી થાય છે તેમ પેલા શયન વિગેરેના ઉપભોગ તેને સુખ ઉપજાવતા હતા. વળી એ સુજ્ઞ મનીષી બાળની માફક એ શયનાદિક સાથે પ્રેમપૂર્વક મૈત્રી કરતો નહોતો તેથી ભવિષ્યમાં તેને કોઇ પણ પ્રકારનું

---

૧ સંસારમાં પ્રાણીઓ આવી રીતે માનેલાં સુખના ઘરકા ખોટી રીતે લીધા કરે છે, વસ્તુત: સુખ ન હોય તેમાં સુખ માની તેની પાછળ દોડ્યા કરે છે અને હેરાન થાય છે

દુઃખ થાય તેવો બંધ[1] પણ તે કરતો નહોતો. આવી રીતે બાળ અને મનીષીની જૂદી જૂદી વર્તનાનુસાર સ્પર્શન પોતાના યોગબળની તેઓ ઉપર જૂદી જૂદી અસર કરતો હતો.

બાળની જીવનસાર્થકતા સંબંધી માન્યતા.

હવે એક દિવસ અંતર્ધાન થયેલ સ્પર્શન પ્રગટ થઇને બાળને કહેવા લાગ્યો—"મિત્ર! મારી મહેનતનું કાંઇ ફળ થયું? તને તેથી કોઇ પણ પ્રકારનું સુખ થયું કે નહિ અને તારા ઉપર કાંઇ ઉપકાર થયો કે નહિ?" બાળે જવાબ આપ્યો "ભાઇ! તેં ખરેખર મારા ઉપર મોટી મહેરબાની કરી છે. હું કલ્પના પણ કરી ન શકું તેવો આનંદ મને કરાવીને તેં મને સ્વર્ગનું—દેવલોકનું સુખ અનુભવાવ્યું છે અને વાસ્તવિક રીતે જોઇએ તો તેમાં નવાઇ જેવું પણ શું છે? તને વિધાતાએ બીજા પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે જ બનાવ્યો હોય એમ જણાય છે. ખરેખર, તારા જેવા દુનિયામાં પારકા ઉપર ઉપકાર કરવા માટે જ જન્મ પામે છે અને મારા જેવાનો જન્મ તારા જેવાથીજ સાર્થક[2] થાય છે. આ જન્મમાં જે સુખ લેવું જોઇએ તે તારાથીજ મળે તેમ છે. તારા જેવાની સજ્જનતા અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે. તારા જેવા ઉત્તમ મનુષ્યો પોતાના સ્વભાવથીજ અન્ય માણસોને સુખના હેતુ રૂપ થયા કરે છે. મિત્રવર! તારી કૃપાથી હાલ તો હું પૂર્ણ આનંદ ભોગવું છું." બાળનો આવો ઉત્તર સાંભળી સ્પર્શને વિચાર કર્યો કે ચાલો! એક કામ તો થયું! આ બાળ તો હવે આપણો નોકર થઇ ગયો અને તે એટલે સુધી કે હું તેને કાળી વસ્તુ ધોળી કહું કે ધોળી વસ્તુ કાળી કહું તો તે કોઇ પણ પ્રકારના વિચાર વગર તે કબુલ કરી દે, એટલી હદ સુધી તે મને વશ થઇ ગયો છે. એને હવે હું જેમ નચાવવા ધારીશ તેમ તે નાચશે. આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરીને સ્પર્શને કહ્યું "મિત્ર! મારૂં એટલુંજ કામ હતું! તારા ઉપર આટલો ઉપકાર થઇ શક્યો તેથી હું પણ મારી જાતને ભાગ્યશાળી સમજું છું."

---

૧ **કર્મનો બંધ**-કર્મ ગ્રહણ, પાપાનુબંધી પુણ્યનો ઉદય હોય ત્યારે સુખ ભોગવાય છે, પણ તેથી પાપનો બંધ થાય છે. સુજ્ઞ પ્રાણીઓને પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનો ઉદય સરખામણીએ ઇષ્ટ છે. તે સમજણ રાખી તેમાં ગૃદ્ધિ કરતા નથી, તેથી ભવિષ્યમાં કદી દુઃખ પામતા નથી.

૨ બાળજીવો જીંદગીનું સાર્થક ઇંદ્રિયભોગમાંજ માને છે.

મનીષીનો ગૂઢ સાક્ષીભાવ.

મનીષીનો જવાબ.

ત્યાર પછી સ્પર્શન મનીષી પાસે ગયો અને તેને કહ્યું "મિત્ર! તારી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી આપવાને મારો પ્રયાસ સફળ થયો કે નહિ?" મનીષીએ જવાબ આપ્યો "અરે ભાઇ! એની તે શી વાત કરવી! તારી તો બહુ જબરી શક્તિ જણાય છે. અને તે એટલી બધી છે કે મ્હોંઢેથી તેનું પૂરતું વર્ણન પણ થઇ શકે નહિ!" આવો ગુઢ જવાબ સાંભળી સ્પર્શને પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે આ ભાઇસાહેબ જે કાંઇ બોલે છે તેમાં કાંઇ ઊંડો ભેદ જણાય છે. આ મનીષી ખરેખરો દુષ્ટ છે, મારા જેવા એના મનનું કોઇ રીતે રંજન કરી શકે એમ લાગતું નથી. ખરેખર, મારૂં સ્વરૂપ બરાબર કેવું છે તે ભાઇસાહેબ ઘણું ખરૂં પામી ગયા હોય એમ ભાસે છે; માટે અહીં તો મર્યાદામાંજ બેસી રહેવું અને એ સંબંધમાં એની પાસે કાંઇ વધારે બોલવું નહિ એમાં જ માલ છે. એની પાસે વધારે વાત કરવામાં કાંઇ વળે તેમ લાગતું નથી. આવી રીતે મનમાં વિચાર કરીને તેણે ધૂર્ત માણસને છાજે તેવો અવાજ કર્યો, પોતાના ચ્હેરાપર જરા પણ વિકાર જણાવા ન દીધો અને માન ધારણ કરીને તે બેસી રહ્યો.

અકુશળમાળાની પ્રેરણા.

આ બાજુ બાળે પોતાની માતા અકુશળમાળા પાસે જઇને સ્પર્શને પોતાની યોગશક્તિ કેવી રીતે બતાવી તે સંબંધી સર્વ હકીકત અથથી માંડીને ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી, તેમાં સ્પર્શને પોતાની યોગશક્તિથી કેવી રીતે સુખ સંપાદન કરાવ્યું અને તેમ કરવાનું તેનામાં કેટલું સામર્થ્ય હતું એ વાત બહુ રસથી જણાવી. આ સર્વ હકીકત સાંભળીને અકુશળમાળા બોલી-"ભાઇ! મેં તો તને પ્રથમ કહ્યું હતું કે તારે આ સ્પર્શન સાથે દોસ્તી થઇ છે તે બહુ સારી વાત થઇ છે અને તેથી પરંપરાએ તને બહુ સુખ થશે. ભાઇ! મારામાં પણ એવી યોગશક્તિ છે તેની મજા વળી તને કોઇ વખત બતાવી આપીશ." બાળે આ નવી વાત સાંભળીને કહ્યું "જો એમ હોય તો માતાજી! મહેરબાની કરીને હાલ તુરતજ એ કુતૂહળ બતાવવાની કૃપા કરો એવી મારી વિનંતિ છે." અકુશળમાળાએ જવાબમાં કહ્યું "જ્યારે મારી યોગશક્તિનો પ્રયોગ અજમાવીશ ત્યારે તને તે સંબંધી સર્વ હકીકત કહીશ."

શુભસુંદરીની વિચક્ષણ સલાહ.

જેવી રીતે બાળે પોતાની માતા અકુશળમાળાને સ્પર્શન સંબંધી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી, તેવી રીતે મનીષીએ પણ પોતાની માતા શુભસુંદરી પાસે સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. સર્વ હકીકત સાંભળીને વિચક્ષણ શુભસુંદરીએ કહ્યું " વત્સ ! એ પાપી મિત્ર સાથે તારે જરા પણ સંબંધ રાખવો તે કોઇ પણ રીતે મને ઉચિત લાગતું નથી, કારણ કે પરંપરાએ પણ એ સ્પર્શનનો પરિચય કરનારને અનેક દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. " મનીષીએ કહ્યું " માતાજી ! આપ કહો છો તે બરાબર છે, પણ આપે એ સંબંધમાં જરા પણ ભય કરવાનું કારણ નથી. હું એ સ્પર્શનને એના ખરા સ્વરૂપમાં ઓળખી ગયો છું તેથી એ મને વશ કરવા માટે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરે છે, તો પણ હું તેનાથી છેતરાઉં તેમ નથી. ફક્ત હાલ હું તેનો ત્યાગ કરતો નથી પરંતુ ત્યાગને માટે યોગ્ય અવસરની રાહ જોયા કરૂં છું; કારણ કે એને મેં મિત્ર તરીકે એક વખત સ્વીકાર્યો છે તો પછી અકાળે તેને એકદમ તરછોડી નાખવો એ મને ઠીક લાગતું નથી. " શુભસુંદરીએ આ પ્રમાણે પુત્રનાં વચન સાંભળીને કહ્યું " વત્સ ! એ વિચાર તેં ઘણો સારો કર્યો છે. તારૂં વ્યવહારકુશળપણું યોગ્ય છે, તેમજ તારા વત્સલભાવને, નીતિમાર્ગે વર્તવાની તત્પરતાને, ગંભીરતાને, તેમજ સ્થિરતાને ધન્ય છે. વ્યવહારનો એક નિયમ છે કે જેને એક વખત ગ્રહણ કર્યો હોય તેનામાં કાંઇ દોષ હોય તો પણ સજ્જન માણસો તેનો અકાળે ત્યાગ કરતા નથી, જેમકે તીર્થંકર મહારાજ ગૃહસ્થપણામાં હોય છે ત્યારે તે ગૃહસ્થપણાનો અકાળે ત્યાગ કરતા નથી.[1] વળી જેને એકવાર ગ્રહણ કર્યું-સ્વીકાર્યું તેમાં કોઇ દોષો હોય તો પણ તેનો જો અકાળે ત્યાગ કરવામાં આવે તો સજ્જન પુરૂષોમાં એવી રીતે અકાળે ત્યાગ કરનાર પ્રાણી નિંદા પામે છે અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકતો નથી; પરંતુ તેવી દોષવાળી વસ્તુને ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય-સમય આવી પહોંચે તે વખતે પણ જો પ્રાણી મૂર્ખાઇને અંગે તેનો ત્યાગ કરી દેતો નથી તો પછી પરિણામે તેનો પોતાનોજ ક્ષય થાય છે એ બાબતમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી; તેટલા માટે બુદ્ધિશાળી પ્રાણી ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુને

---

૧ તીર્થંકરો ઘરનો દોષ જાણે છે, છતાં અવસરેજ તેનો ત્યાગ કરે છે.

કોઈ કારણસર હેયબુદ્ધિપૂર્વક ગ્રહણ કરીને પણ તેનો ત્યાગ કરવાના અવસરની અપેક્ષા રાખે છે તો તે પ્રશંસાપાત્ર બને છે. ”

કર્મવિલાસ મહારાજાનો નિર્ણય.
બાળનો વિલાસ-વૃથા ઉપદેશ.
મનીષીની તે સલાહપર વિચારણા.

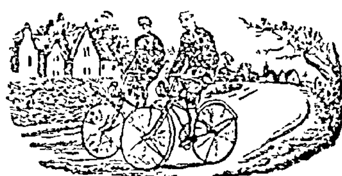
કર્મવિલાસ રાજાએ પોતાની બન્ને રાણીઓ (શુભસુંદરી અને અકુશળમાળા) પાસેથી તે સર્વ હકીકત સાંભળી .ત્યારે તે પોતાના મનમાં મનીષી ઉપર પ્રસન્ન થયો અને બાળ ઉપર ગુસ્સે થયો.

હવે ત્યારપછી બાળે તો કોમળ શય્યાઓ પર આરામ કરવો, સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે સ્પર્શેંદ્રિય સંબંધી સુખો ભોગવવા વિગેરે વિગેરે જે જે બાબતો સ્પર્શનના પ્રદેશની હતી તે સર્વ વધારે વધારે આસક્ત થઇને બહુ બહુ પ્રકારે સેવવા માંડી અને રાત દિવસ તે જ કામમાં આસક્ત રહેવા લાગ્યો, રાજકુમારને યોગ્ય બીજા સર્વ વ્યાપારો છોડી દીધા, તે એટલે સુધી કે પોતાના દેવ અને ગુરુને પગે લાગવાનો દરરોજનો નિયમ હતો તે પણ છોડી દીધો, કળાનો અભ્યાસ કરવાનો નિયમ પણ છોડી દીધો, કુળમર્યાદા ઓળંગવા માંડી, પશુધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, આવા વર્તનને લઇને લોકો તેની નિંદા કરવા લાગ્યા, તે બાબતની દરકાર પણ તેણે છોડી દીધી, પોતાના કુળને કલંક લાગે તેવું કોઇ કાર્ય કરવું ન જોઇએ એવો અત્યાર સુધી વિચાર રહેલો હતો તે વિચાર પણ છોડી દીધો, પોતે બીજા પ્રાણીઓને હસવાનું-ઠઠ્ઠા મશ્કરીનું સાધન થતો હતો તે વાત તેના જાણવામાં પણ આવી નહિ, [1]પોતાના હિત કરનાર પક્ષ તરફ પણ તેણે બેદરકારી બતાવવા માંડી અને કોઇ સાચો ઉપદેશ આપે તો તે ગ્રહણ કરવાનું પણ છોડી દીધું, માત્ર જ્યાં જ્યાં નારી (સ્ત્રી) સંગ, કોમળ આસન કે બીજું કાંઇ પણ સ્પર્શનને સુખ ઉપજાવે તેવું હોય તેને પ્રાપ્ત કરવાના અને ભોગવવાના કામમાં તે લાગી જતો અને પછી તેના ઉપભોગનું પરિણામ શું થશે તે વિચાર્યા વગર આસકિત રાખીને તેમાં પ્રવર્ત્યા કરતો હતો. આવું તેનું ગાઢ આસક્તિવાળું વર્તન જોઇને મનીષીને તેના ઉપર કરૂણા આવી જતી ત્યારે વળી કોઇ કોઇ વાર તે સ્પર્શનની મૂળ શુદ્ધિ કેવા પ્રકારની હતી તે સંબંધી પોતે (મનીષીએ) ચલાવેલી શોધખોળની સર્વ વાત તેની પાસે નિવેદન કરતો અને

---

૧ **હિત કરનાર પક્ષઃ** મોક્ષમાર્ગે અનુસરતા લોકો અથવા મોક્ષમાર્ગને અનુસરતાં અનુષ્ઠાન.

પાછો વધારામાં કહેતો કે "ભાઇ બાળ ! એ સ્પર્શન મોટો ઠગારો છે, જરા પણ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, એ ખરેખરો મોટો દુશ્મન છે." આવી હકીકત તે બાળની પાસે કહેતો અને તેને સ્પર્શન વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરતો ત્યારે બાળ જવાબમાં કહેતો કે "ભાઇ મનીષી ! આવી નહીં અનુભવેલી બાબતના સંબંધમાં વાત કરવાનો અર્થ શો ? જે મારો પરમ મિત્ર છે, અનંત સુખસાગરમાં અવગાહન કરાવવામાં હેતુભૂત છે, તેને તું મારો પરમ શત્રુ-મોટો દુશ્મન કહે છે એ કેવી વાત !" આવા વિચિત્ર જવાબો સાંભળી મનીષી પોતાના મનમાં વિચાર કરતો કે ખરેખર, આ બાળ મૂર્ખ જ જણાય છે ! એને અટકાવવાનું કામ હાલ તો તદ્દન અશક્ય લાગે છે તેથી તેને રોકવો નકામો છે; માટે હાલ તો મારી જાતને બચાવી લેવાનો યત્ન કરવો એ જ શ્રેયસ્કર છે. નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે કોઇ મૂર્ખ માણસ અકાર્ય કરવા તૈયાર થયો હોય ત્યારે તેને તેમ કરતો અટકાવવા માટે જે મહેનત લઇને કહેવામાં આવે છે તે વાણીનો વિસ્તાર [1]રાખના ઢગલામાં ઘીની આહુતિ પેઠે નકામો થાય છે. એવા મૂર્ખને સેંકડો ઉપદેશ આપવામાં આવે તો પણ તે અકાર્ય કરવાથી કદિ પાછો હઠતોજ નથી. રાહુને ગમે તેટલાં વાક્યો કહેવામાં આવે તો પણ ચંદ્રને ગળી જવાના કામથી તેને કોઇ વારી શકતું જ નથી. દુર્વિનીત પ્રાણીઓ (હલકા માણસો) જ્યારે અકાર્ય કરવામાં તત્પર થયા હોય ત્યારે સમજુ પ્રાણીએ તેવા પ્રાણીને વારવા નહિ, પણ તેઓનો અનાદર કરવો. આવી રીતે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને બાળ સ્પર્શનના સંબંધમાં શિક્ષણ આપવાની ને કહેવાની જે પદ્ધતિ મનીષીએ સ્વીકારી હતી તે છોડી દીધી અને (મનીષી) મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યો.

---

૧ રાખના ઢગલામાં ઘી ગમે તેટલું નાખવામાં આવે તો તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી. ઘી જાય છે અને મહેનત નકામી થાય છે; તેમ મૂર્ખને આપેલો ઉપદેશ નકામો થાય છે અને મહેનત પણ માથે પડે છે.

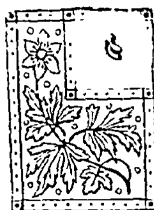
પ્રકરણ ૬ ઠું.

મધ્યમ બુદ્ધિ

મિથુનદ્વય—અંતરકથા.

હવે[1] એજ કર્મવિલાસ રાજાને ઉપર જણાવેલી શુભસુંદરી અને અકુશળમાળા ઉપરાંત એક ત્રીજી સામાન્યરૂપા નામની રાણી હતી. એ રાણીથી રાજાને મધ્યમબુદ્ધિ નામનો પુત્ર થયો હતો. આ મધ્યમબુદ્ધિ ઉપર બાળ અને મનીષીનો બહુ પ્રેમ હતો અને તેની સાથે બન્નેએ ઘણા કાળ સુધી ક્રીડા કરી હતી. કાંઇ રાજ્ય સંબંધી કામકાજ હોવાને લીધે મહારાજાના હુકમથી તે દેશાવર ગયો હતો, તે હમણા ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરે આવી પહોંચ્યો. તેણે આવીને તુરતજ બાળ અને મનીષીને સ્પર્શનની સાથે જોયા. તે બન્ને ભાઇઓને ભેટયો અને સ્પર્શનને મળ્યો. પછી મધ્યમબુદ્ધિને જરા કૌતુક થયું, તેથી પોતાનું મ્હોઢું બાળના કાન સુધી લંબાવીને તેને ખાનગી રીતે પૂછ્યું "અરે ભાઇ! આ નવો માણસ કોણ છે?" બાળે જવાબમાં કહ્યું "બંધુ! એ તો ન કલ્પી શકાય તેવા પ્રભાવવાળો સ્પર્શન નામનો આપણો મિત્ર છે." મધ્યમબુદ્ધિએ તેનું વિશેષ સ્વરૂપ પૂછવાથી બાળે સ્પર્શન

---

૧ વાંચનારને યાદ આપવાની જરૂર નથી કે **વિદુર** આ સર્વ વાર્તા **નંદિવર્ધન**કુમાર પાસે કહે છે. વિદુરે જે કથા કહેવા માંડી હતી તેમાં **કર્મવિલાસ** રાજાના બે પુત્રો **બાળ** અને **મનીષી**ની વાત અત્યાર સુધીમાં આવી છે. એ બન્ને પાત્ર સાથે હવે **કર્મ**વિલાસ રાજાનો ત્રીજો પુત્ર દેખાવ આપે છે. આ સર્વ હકીકત **અગ્રહીતસંકેતા** વિગેરે સાંભળે તેમ **સંસારીજીવ સદાગમ** સમક્ષ કહે છે.

મનીષી શુભસુંદરીનો પુત્ર છે તે શુભ વિચારથી થયેલ ઉચ્ચ બુદ્ધિ બતાવે છે, **બાળ** અકુશળમાળાનો પુત્ર છે તે અયોગ્ય વિચારથી થતી અજ્ઞદશાને-સંસારવૃદ્ધિને બતાવે છે. **મધ્યમબુદ્ધિ**—ચાલુ પ્રવાહવાળા મધ્યમ જીવોને બતાવે છે. આ ત્રણે પાત્રો મનન કરીને અભ્યાસ કરવા લાયક છે.

સંબંધી સર્વ હકીકત જણાવી દીધી, જે સાંભળીને મધ્યમબુદ્ધિને પણ સ્પર્શન ઉપર રાગ થયો. પછી બાળના કહેવાથી સ્પર્શને પોતાની શક્તિ મધ્યમબુદ્ધિ ઉપર પણ ચલાવવા માંડી. સ્પર્શને પોતાનું માહાત્મ્ય તેને બતાવવા માટે યોગશક્તિનો પ્રયોગ કર્યો, પોતે અંતર્ધાન થઇ ગયો, મધ્યમબુદ્ધિના શરીરમાં દાખલ થયો, તેને મોટું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કર્યું, તેનામાં કોમળ સ્પર્શ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા જાગૃત કરી, તેની પાસે સુંદર કોમળ શય્યા, લલિત લલનાઓ વિગેરે સાથે સ્પર્શનો આનંદ કરાવ્યો અને તેમ કરીને મધ્યમબુદ્ધિના મનમાં પોતાની ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો. મધ્યમબુદ્ધિ આવો તેના યોગનો પ્રયોગ જોઇ અનુભવી રાજી રાજી થઇ ગયો. આ પ્રમાણે પોતાનું સામર્થ્ય બતાવીને અંતર્ધાન થઇ ગયેલ સ્પર્શન પાછો પ્રગટ થયો અને પોતાનો પ્રયાસ સફળ થયો છે કે નહિ? એવો મધ્યમબુદ્ધિને સવાલ કર્યો. એ સવાલનો જવાબ આપતાં મધ્યમબુદ્ધિએ તેનો આભાર માન્યો. સ્પર્શને પણ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે ફીકર નહિ! આ ભાઇ સાહેબ પણ મારા સપાટામાં આવી ગયા છે!

મધ્યમબુદ્ધિને સંશય, મનીષીની ચેતવણી.

આ સર્વ બનાવ પ્રત્યક્ષ બનતો જોઇને મનીષી પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે અહો! પાપી સ્પર્શને તો આ મધ્યમબુદ્ધિને પણ લગભગ પોતાને વશ કરી લીધો; પણ એ બાપડો તદ્દન અજાણ્યો છે અને જરૂર સ્પર્શનથી છેતરાઇ ગયો જણાય છે. તેથી જો હજુ પણ તે ઉપદેશ ગ્રહણ કરે તો તેને ખરી હકીકત સમજાવું કે જેથી એ બાપડો એનાથી ભોળવાઇને ઠગાઇ ન જાય. આ પ્રમાણે વિચારીને મનીષીએ મધ્યમબુદ્ધિને એકાંત પ્રદેશમાં લઇ જઇને ખાનગી રીતે કહ્યું "ભાઇ! આ સ્પર્શન સારો માણસ નથી, એને તો વિષયાભિલાષે લોકોને છેતરવા માટે અહીં મોકલેલો છે અને આખો વખત તે લોકોને છેતરવાનો ધંધો જ કર્યા કરે છે." મધ્યમબુદ્ધિએ આ સંબંધમાં વિસ્તારથી બધી હકીકત પૂછવાથી મનીષીએ સ્પર્શનની મૂળશુદ્ધિ સંબંધી સર્વ વાર્તા પ્રથમથી છેડે સુધી પોતે જે પ્રમાણે બોધ અને પ્રભાવ પાસેથી મેળવી હતી તે સર્વ કહી સંભળાવી. આ સર્વ હકીકત સાંભળીને મધ્યમબુદ્ધિએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે સ્પર્શનનો મારા ઉપર આટલો બધો પ્રેમભાવ છે એ મેં અનુભવ્યું છે. વળી એની શક્તિ પણ અચિંત્ય છે અને એ સુખનો હેતુ પણ છે એ સર્વ મેં જોઇ લીધું છે. બીજી બાજુએ જોઇએ

તો આ મનીષી પણ કદિ અયોગ્ય વચન બોલે તેવો નથી. ત્યારે હવે આમાં તત્ત્વ શું છે અને મારે શું કરવું યોગ્ય ગણાય? અથવા આ પ્રમાણે સંકલ્પ વિકલ્પ કરવાથી શો લાભ મળવાનો છે? માતાજી પાસે જઇને તેમનેજ સર્વ હકીકત પૂછવી એ વધારે ઠીક છે અને પછી તે જે પ્રમાણે હુકમ કરે તે પ્રમાણે આચરણા કરવી.[1]

માતા પાસે સવાલ;
સંશયમાં કાળક્ષેપ;
માતૃકથિત અંતરકથા.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને મધ્યમબુદ્ધિ પોતાની માતા સામાન્યરૂપા પાસે ગયો, તેને પગે પડ્યો; તેણીએ તેનાં ઓવારણાં લીધાં, મધ્યમબુદ્ધિ જમીનપર બેઠો, પછી તેણે બધી હકીકત પોતાની માતુશ્રીને કહી સંભળાવી. સર્વ હકીકત સાંભળી લીધા પછી સામાન્યરૂપાએ કહ્યું "વત્સ! હાલ તો તારે સ્પર્શન અને મનીષી બન્નેનાં વચનને અનુકૂળ રહીને વર્તવું, જેથી તું મધ્યસ્થપણે રહીશ એટલે તને કોઇ પણ પ્રકારના ભયનું કારણ રહેશે નહિ. કાળાન્તરે પછી વધારે હકીકતની માહીતગારી તને મળે ત્યારે જે પક્ષ વધારે બળવાન્ જાણવામાં આવે તેને આદરવો અને જે ઓછો બળવાન્ જણાય તેને છોડી દેવો. વ્યવહારશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-બે જૂદાં જૂદાં કામોના સંબંધમાં જ્યારે મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હમેશાં કાળક્ષેપ કરવો. તેના સંબંધમાં બે જોડલાંનું દૃષ્ટાંત ધ્યાનમાં રાખવું." મધ્યમબુદ્ધિએ તે બે જોડલાં કોણ હતાં તે પૂછવાથી સામાન્યરૂપાએ મિથુનદ્વયની વાત કહેવા માંડી.

*   *   *   *

*   *   *   *

---

૧ જૂદી જૂદી બાબતમાં નિર્ણયપર આવી જવાની **બાળ, મનીષી** અને **મધ્યમબુદ્ધિ**ની પદ્ધતિ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ત્રણે વિકાસક્રમના જૂદા જૂદા અંશોપર છે. **બાળ** વગર વિચારે ઝુકાવે છે; **મનીષી** વિચક્ષણપણે નિર્ણય કરે છે; **મધ્યમબુદ્ધિ** વિશેષ પૃચ્છા અને અવલોકન કરે છે.

મિથુનદ્વય અંતર કથા.[1]

મુગ્ધ અને અકુટિલા

એક તથાવિધ નામનું નગર છે. ત્યાં ઋજુ નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે. તેને પ્રગુણા નામની રાણી છે. આ રાજા રાણીને કામદેવ જેવા રૂપ અને આકારવાળો મુગ્ધ નામનો પુત્ર છે અને એ રાજકુમારને રતિના જેવા લાવણ્યવાળી સુંદર અકુટિલા નામની સ્ત્રી છે. આ મુગ્ધકુમાર અને અકુટિલાને અરસ્પરસ બહુ પ્રેમ હતો. તેઓ ઇંદ્રિયનાં સુખો અનેક પ્રકારે ભોગવતાં વખત પસાર કરતા હતા. વસંત ઋતુના એક સુંદર પ્રભાતે મુગ્ધકુમાર પોતાના મહેલની અગાશીમાં આનંદથી સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોતો ઉભો હતો તે વખતે દૂરથી મનોહર, વિકાસ પામેલા અને વિધવિધ પ્રકારના પુષ્પો અને લીલોતરીથી છવાયલા પોતાના ઘરના બગિચાને જોઇને તેમાં (બગિચામાં) ક્રીડા કરવાની તેને ઇચ્છા થઇ, તેથી તે પોતાની સ્ત્રી અકુટિલાને કહેવા લાગ્યો "દેવિ ! આજે આ બગિચાની શોભા કાંઈ ઓર જણાય છે, માટે ચાલો, આપણે ફૂલો એકઠાં કરવાને નિમિત્તે ત્યાં જઇને આનંદક્રીડા કરીએ." અકુટિલાએ જવાબ આપ્યો "જેવી પ્રાણેશની આજ્ઞા !" આવો વિચાર કરીને હીરાજડિત સુવર્ણની પુષ્પછાબડીઓ લઇને તેઓ બન્ને બગિચામાં ગયા અને ફૂલ વીણવા લાગ્યા. ફૂલ વીણતાં વીણતાં મુગ્ધકુમાર બોલ્યો "વ્હાલી ! જોઇએ કે આપણા બેમાં છાબડી પહેલવહેલી ફૂલોથી કોણ ભરી દે છે ? તું બીજી દિશામાં જા ! હું આ દિશામાં જાઉં છું." અકુટિલાએ તે વાત કબુલ કરી. પુષ્પસંચય કરતાં કરતાં તેઓ એક બીજાથી બહુ દૂર નીકળી ગયાં અને વચ્ચે ઝાડી હોવાથી એક બીજાને દેખાતાં બંધ થઈ ગયાં.

કાળજ્ઞ અને વિચક્ષણા;

વ્યંતરે કરેલો મોટો ગોટાળો;

વિચક્ષણાનો ગોટાળામાં વધારો.

હવે તે જ વખતે તે પ્રદેશ ઉપર એક વ્યંતર જોડલું ફરતું ફરતું

---

૧ સામાન્યરૂપા પોતાના પુત્ર મધ્યમબુદ્ધિને વાત કરે છે. આ કથા કુમાર નંદિવર્ધન પાસે વિદુર કહી સંભળાવે છે તેના પેટામાં છે. આખી વાર્તા સંસારીજીવનો અનુભવ સદાગમ સમક્ષ ચાલે છે તેને અનુસંધે છે. આ અંતર વાર્તા પ્રકરણ ૭ માની આખરે પૂરી થાય છે.

આવી પહોંચ્યું. તેમાં જે પુરૂષ હતો તેનું નામ કાળજ્ઞ હતું અને સ્ત્રી હતી તેનું નામ વિચક્ષણા હતું. તેઓ બન્ને આકાશમાં ફરતા હતા, તે વખતે બન્નેએ આ મનુષ્યજોડલાને બગિચામાં ફૂલો વીણતાં જોયા. કર્મના પરિણામ અચિંત્ય હોવાને લીધે, તે બન્ને મનુષ્યદંપતી અતિ સુંદર હોવાને લીધે, કામદેવ હમેશાં પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર કામ કરતો હોવાને લીધે, વસંતનો સમય કામદેવને ઉદ્દીપન કરનાર હોવાને લીધે, તે પ્રદેશ ઘણો રમણીય અને આકર્ષક હોવાને લીધે, વ્યંતર દેવોને રમત ગમત અને ટીંખળ કરવાનો સ્વભાવ હોવાને લીધે, ઇંદ્રિયો સ્વભાવિક રીતે ચપળ હોવાને લીધે, વિષયાભિલાષને દૂર કરવો અતિ મુશ્કેલ હોવાને લીધે, મનોવૃત્તિ અતિ ચપળ હોવાને લીધે અને ભવિતવ્યતા પણ તેવીજ હોવાને લીધે તે વ્યંતરદંપતીમાંથી કાળજ્ઞને અકુટિલા ઉપર તીવ્ર પ્રેમ થયો અને વિચક્ષણાને મુગ્ધકુમાર ઉપર બહુ રાગ થયો.

કાળજ્ઞની યુક્તિ.

હવે જો આ વાતની એક બીજાને ખબર પડે તો મુશીબત ઉભી થાય, તેથી કાળજ્ઞ વ્યંતરે પોતાની સ્ત્રીથી એ હકીકત છુપાવવા માટે યુક્તિઓ કરવા માંડી અને તેમ કરતાં વિચક્ષણાને કહ્યું. "દેવિ! તમે આગળ ચાલો! પ્રભુભક્તિ માટે થોડાં પુષ્પો આ રાજબગિચામાંથી વીણીને હું તમારી પાછળ આવું છું." વિચક્ષણાનું મન તે વખતે મુગ્ધકુમારે હરણ કર્યું હતું તેથી તે પણ ચુપચાપ મૌનપણે રહી. કાળજ્ઞ વ્યંતર બગિચામાં અકુટિલા પુષ્પ વીણતી હતી તે દિશા તરફ ચાલ્યો અને ખૂબ ઝાડીવાળા પ્રદેશમાં નીચે ઉતર્યો તેથી વિચક્ષણા વ્યંતરીને દેખાતો બંધ થઇ ગયો. પછી કાળજ્ઞ વ્યંતરે વિચાર કર્યો કે આ મનુષ્યદંપતી શા માટે એક બીજાથી દૂર ફર્યા કરે છે અને એક બીજાથી વધારે વધારે દૂર શા માટે જતા જાય છે એ સંબંધી તપાસ કરવી જોઇએ. પછી તે વ્યંતરે [1]વિભંગજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકયો તેથી તેઓ એક બીજાથી દૂર શા માટે વિચરે છે તેનું કારણ તેના જાણવામાં આવી ગયું. અકુટિલાને પોતાને વશ કરવાનો ઉપાય તેણે પોતાના મનમાં તુરત જ વિચારી લીધો અને પોતે (કાળજ્ઞ વ્યંતરે) મુગ્ધકુમારનું વૈક્રિય રૂપ ધારણ કરી લીધું, હાથમાં સોનાની છાબડી બનાવીને લઇ લીધી,

---

૧ વિભંગજ્ઞાનઃ અવધિજ્ઞાનથી દૂરની વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. અજ્ઞાનદશામાં ભવપ્રાયોગ્ય દૂરની વસ્તુના જ્ઞાનને વિભંગજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. મિથ્યાત્વી દેવોને અને અસુરોને એ જ્ઞાન હોય છે.

તેને ફૂલથી ભરી દીધી, પોતે અકુટિલાતરફ ગયો અને એકદમ બોલ્યો "પ્રિયા ! મેં તારા ઉપર જીત મેળવી છે ! તું હારી ગઇ ! હારી ગઇ !" 'અહો ! આર્યપુત્ર તો બહુ જલદી આવી પહોંચ્યા અને મને આટલી ઉતાવળથી જીતી પણ લીધી, એવા વિચારથી અકુટિલા જરા ઝાંખી પડી ગઇ. તેની તે અવસ્થા જોઇ કાળજ્ઞવ્યંતર જેણે મુગ્ધકુમારનું રૂપ લીધું હતું તે બોલ્યો. "પ્રિયા ! દીલગીર થવાની જરૂર નથી. આ તો સાધારણ બાબત છે. હવે આપણે ઘણાં પુષ્પો એકઠાં કરી લીધાં છે તેથી ચાલો ! આપણે આ બાજુના કેળના ગૃહમાં જઇએ. વહાલી ! જો, એ કેળનું ઘર કેવું સુંદર છે ! એ આખા બગિચાના આભૂષણ જેવું છે." ભોળી અકુટિલા બાપડી કાંઈ વિશેષ હકીકત જાણતી ન હોવાને લીધે ખરી હકીકતના અજાણપણામાં તેણે સર્વ વાત સ્વીકારી લીધી. ત્યાંથી મુગ્ધકુમારનું રૂપ ધારણ કરનાર કાળજ્ઞ વ્યંતર અને અકુટિલા કેળના ઘરમાં ગયા અને ત્યાં પાંદડાંઓની સુંદર પથારી બનાવી તે પર આરામ કર્યો.

વિચક્ષણાનું રૂપ.

હવે આ બાજુએ વિચક્ષણા વ્યંતરીએ આકાશમાં રહીને વિચાર કર્યો કે કાળજ્ઞ વ્યંતર (પોતાનો પતિ) હજુ પૃથ્વી પર ફરે છે, તે પાછો ન આવે અને પેલી મનુષ્યસ્ત્રી દૂર રહે તેટલા વખતમાં પેલા રતિરહિત થયેલા કામદેવના આકારને ધારણ કરનાર તરૂણ પુરૂષને (મુગ્ધ કુમારને) મનાવી–સમજાવી–માન આપી જન્મની સફળતા કરૂં ! એ મનુષ્યદંપતી (મુગ્ધ અને અકુટિલા) એક બીજાથી દૂર શા માટે રહ્યા છે તેનું કારણ તે વ્યંતરીએ વિભંગજ્ઞાનથી જોઇ લીધું અને તુરતજ પોતે અકુટિલાનું વૈક્રિય રૂપ ધારણ કરી હાથમાં સુવર્ણની છાબડી ફૂલથી ભરેલી લઇને મુગ્ધકુમારની પાસે ગઈ અને મોટેથી હસીને બોલવા લાગી "આર્યપુત્ર ! તમને જીતી છું, જીતી છું, તમે હારી ગયા !" કુમાર જરા સંભ્રમમાં પડીને તેના સામું જોઇ રહ્યો અને પછી બોલ્યો "વહાલી ! ખરેખર, આજ તો તેં મને જીત્યો ! બોલ, ત્યારે હવે શું કરશું ?" વિચક્ષણા વ્યંતરી જેણે અકુટિલાનું રૂપ લીધું હતું તે બોલી "જે હું કહું તે આજ તો તમારે કરવું પડશે." કુમારે કહ્યું કે "તે શું છે તે તો મને જણાવ." વિચક્ષણાએ જવાબમાં કહ્યું "ચાલો ! આપણે લતામંડપમાં–કેળના ઘરમાં જઇએ અને ત્યાં જઇને બગિચાની સુંદર વનરાજી ખીલી છે તેનો આનંદ–ઉપભોગ મજાથી કરીએ."

મુગ્ધકુમારે એ વાત કબુલ કરી અને જે કદળીલતામંડપમાં કાળજ્ઞવ્યંતર અને અકુટિલા ગયા હતા તેજ મંડપમાં આ બન્ને પણ દાખલ થયા. ત્યાં તેઓએ એક જોડલાને જોયું. વધારે વધારે ધારી ધારીને જોતાં તેઓ વધારે આશ્ચર્ય પામતાં પામતાં એક બીજાને વધારે ટીકી ટીકીને જોવા લાગ્યા. આમાં તલના ફોતરાના ત્રીજા ભાગ જેટલો પણ તફાવત પોતાના જોડલામાં અને બીજા જોડલામાં તેઓને જણાયો નહિ; ગમે તે ભાગ સરખાવે તો એક સરખો જ લાગે. હવે ખરેખરો મુગ્ધકુમાર હતો તેણે વિચાર કર્યો—અહો ! ભગવતી વનદેવતાના પ્રભાવથી આજ તો હું અને મારી રાણી બન્ને બેવડા થઇ ગયા ! એ તો અમારો મહાન ઉત્કર્ષનો બનાવ બન્યો ! માટે ચાલો ! જઇને પિતાશ્રીને પણ આ વાતના આનંદ સમાચાર આપીએ ! તેણે પોતાની સાથેના બાકીના સર્વેને ઇચ્છા જણાવી કે આપણે આ હકીકત પિતાજીને જણાવીએ. સર્વેએ તે કબૂલ કરવાથી ચારે જણાં (મુગ્ધ અને અકુટિલા તથા તેમનાં રૂપ ધારણ કરેલાં કાળજ્ઞ અને વિચક્ષણા) ઋજુ રાજા પાસે જવાં નીકળ્યાં.

કેળગૃહમાં બે જોડલાં

ઋજુ રાજા એ ચારેને જોઇને બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો તેમજ પ્રગુણા રાણી અને બીજા રાજ્યપરિવારને પણ ઘણી નવાઇ લાગી. તેઓએ મુગ્ધકુમારને પૂછ્યું કે 'ભાઇ ! આ સર્વ શું છે તે તું અમને સમજાવ તો ખરો !'

ગોટાળાને ટેકો.

મુગ્ધ કુમાર—'પિતાજી ! એ તો વનદેવતાનો પ્રભાવ છે.'

ઋજુ રાજા—'તે કેવી રીતે ?'

મુગ્ધકુમારે સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. આ હકીકત સાંભળીને સરળ પ્રકૃતિવાળા ઋજુરાજાએ વિચાર કર્યો કે અહો ! હું ધન્ય છું ! ભાગ્યશાળી છું ! મારા ઉપર વનદેવતાની બહુ મોટી કૃપા થઇ ! હર્ષના ઉત્સાહમાં આવી તેણે તો આખા નગરમાં મોટો મહોત્સવ કરવાનો આદેશ આપી દીધો, અનેક પ્રાણીઓને મોટાં મોટાં દાન આપ્યાં અને મોટા પાયા ઉપર નગરદેવતાનાં પૂજન-અર્ચન કરાવ્યાં અને મોટી ધામધુમ કરી મૂકી. પછી રાજાએ આખા રાજ્યમંડળને બોલાવીને જાહેર કર્યું કે " મારે એક જ પુત્ર હતો તેના બે પુત્ર અને એક પુત્રવધૂની બે પુત્રવધૂઓ થઇ ગયા તેથી હે લોકો ! તમે ખાઓ, પીઓ અને હે સજ્જન પુરૂષો ! તમે ગાઓ, બજાવો,

નાચો અને લહેરો કરો !' પ્રગુણા રાણી પણ રાજાએ કહ્યું તેજ કથન કરતી આનંદ મંગળના વાજિંત્રો વગાડીને કાનને પણ બહેરા કરી નાખવા લાગી અને ઉંચા હાથ કરીને નાચવા લાગી અને પોતે હતી તેથી બે-વડી થઇ ગઇ છે-એવા વિચારથી બહુ આનંદ પામી, અકુટિલા બહુ આનંદ પામી, અંતઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓએ પણ નાચવા માંડ્યું, આખું નગર રાજી રાજી થઇ ગયું અને સર્વત્ર આનંદ પસરી રહ્યો.

કાળજ્ઞને થયેલી શંકા અને તે પર વિચારણા.
પોતાના વર્તનપર વિચાર અને ચુપકીદી.
વિચક્ષણાએ લીધેલો લગભગ તેવો જ માર્ગ.

ટીખળી વ્યંતર.

વ્યંતર જાતિના દેવતાઓને રમત ગમત અને ખાસ કરીને ટીખળ બહુ પ્રિય હોય છે, તેથી કાળજ્ઞ વ્યંતર આ બધી લીલા જોઇને બહુ રાજી થયો. માત્ર તેના મનમાં એક વિચાર આવ્યો કે આ બીજી સ્ત્રી કોણ આવી છે? એ સંબંધમાં તેણે પોતાના વિભંગજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂક્યો ત્યારે તેને જણાયું કે એ તો પોતાની જ સ્ત્રી વિચક્ષણા છે ! એ હકીકત તેને જણાતાં મનમાં ક્રોધ ભરાયો અને વિચાર થયો કે આ તો દેવાંગના છે તેથી એને તો મારી શકાશે નહિ પણ એ દુરાચારી પુરૂષને (સાચા મુગ્ધકુમારને) મારી નાંખું. વળી તે વિચક્ષણાને મારી શકાશે તો નહિ, પણ તેને સખ્ત પીડા કરૂં કે તે હવે પછી પારકા પુરૂષની ગંધ લેવાનો કદિ વિચાર પણ કરે નહિ. આવો કાળજ્ઞ વ્યંતરે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો. પણ તેજ વખતે વળી ભવિતવ્યતાની પ્રેરણા થવાથી તેના મનમાં વિચાર થયો કે મેં જે વિચાર કર્યો છે તે બરાબર નથી, હું પોતે પણ શુદ્ધ આચારવાળો નથી તો પછી વિચક્ષણાને મારે પીડા કરવી ન જોઇએ. જેવો તેનો દોષ છે તેવો જ મારો પણ એકસરખો દોષ છે. મુગ્ધકુમારને મારી નાખવો તે તો વળી કોઇ પણ રીતે યોગ્ય નથી, કારણ કે એને મારીશ તો આ બાબતમાં કાંઇ ગોટાળો છે એમ ધારીને અકુટિલા મને સેવશે નહિ અને વિચક્ષણા મારા ઉપર હંમેશને માટે ખેદ રાખશે. ત્યારે હવે શું કરવું ? મારી સ્ત્રીની ચપળ વૃત્તિ જોઇ જ નથી-એમ આંખ આડા કાન કરીને અકુટિલાને લઇને અહીંથી બીજે ચાલ્યો જાઉં ? ના, પણ એમ કરવું તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે આ સર્વ સ્વાભાવિક હશે કે આમાં

કાંઇ ગડબડ હશે એવો જો અકુટિલાને વહેમ પડી જશે તો પછી તે પણ મને ભજશે નહિ-મારી સાથે આનંદ ભોગવશે નહિ અને તેના વગર અહીંથી ચાલ્યા જવું તે તો નકામું અને નિરર્થક થાય. તેટલા માટે બીજા કોઇની ઇર્ષ્યા-અદેખાઇ ન કરતાં અહીં રહેવું અને વખત કાઢવો એ વાત વધારે ઠીક લાગે છે.'

વિલાસી વિચક્ષણા.

વિચક્ષણાએ પણ એવો જ વિચાર કર્યો કે અહો! આતો મુગ્ધકુમારનું રૂપ લઇને મારા પતિ કાળજ્ઞ વ્યંતર જ આવ્યા જણાય છે! એના સિવાય બીજો કોણ એવી રીતે અહીં આવે? અરેરે! એમનાં દેખતાં હું પરપુરૂષની સાથે કેવી રીતે રહી શકું? આવા વિચારથી વિચક્ષણાના મનમાં ઘણી શરમ આવી. વળી પોતાની દેખતાં પોતાનો પતિ અન્ય સ્ત્રી સાથે સંબંધ કરે છે તે જોઇને તેને ઇર્ષ્યા પણ ઘણી આવી. અહો! આવા સંયોગોમાં અહીં રહેવું તે કેવી રીતે બની શકે! પણ હવે ત્યાંથી ચાલ્યા જવાથી પણ શી અર્થસિદ્ધિ થાય એવી તેના મનમાં ઘુંચ આવવા લાગી. હવે તો અહીં રહેવા સિવાય બીજો કાંઇ ઉપાય જ નથી એવો વિચાર કરીને બીજો કાંઇ રસ્તો ન સૂજવાથી જેમ થવાનું હોય તેમ થશે એમ પોતાના મનને ધીરજ દેતી તે પણ ત્યાં જ રહી ગઇ. હવે તે બન્નેએ (કાળજ્ઞ અને વિચક્ષણાએ) વૈક્રિય રૂપ બતાવવું બંધ કર્યું, (નવી વિક્રિયા બતાવવી બંધ કરી,) એક બીજા પર ઇર્ષા કરવી મૂકી દીધી, દેવમાયાથી મનુષ્યોનાં સર્વ ધર્મો બજાવવાનું જારી રાખ્યું અને દરેક બે બે આકારમાં દેખાતાં અને બેને ભોગવતાં કાળજ્ઞ અને વિચક્ષણા ત્યાં લાંબો વખત એજ સ્થિતિમાં રહ્યાં.[1]

---

૧ **કાળજ્ઞ** વખત જાણનાર છે. વિચક્ષણા ડાહી છે. કુમાર હજુ મુગ્ધ છે, કંચિત્ચિંત થયો છે, પણ સંપૂર્ણ સન્મુખ થયો નથી. તેથી તેને વખતોવખત બેવડું રૂપ ધારણ કરવું પડે છે. સંસારનાં ભોગો ભોગવે છે. અને વળી વખત આવતાં પ્રસંગ શોધી તેમાંથી નીકળી જવાની રાહ જુએ છે. કુમારની સ્ત્રી પણ કપટ વગરની-અકુટિલા છે. એ નાની વાર્તાનું રહસ્ય ખાસ વિચારીને લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. આ વાર્તામાં ઘણા ઊંડા ભાવો છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રતિબોધકાચાર્ય.

(અંતર કથા ચાલુ.)

હવે તે તથાવિધ નગરની બહાર મોહવિલય નામનું ઉદ્યાન છે. ત્યાં અનેક શિષ્યોના પરિવારથી પરિવરેલા અને કેવળજ્ઞાનાદિ લક્ષ્મીના સમુદ્ર પ્રતિબોધક નામના આચાર્ય પધાર્યા. આવા મહાન્ આચાર્ય મહારાજના આગમનના સમાચાર વનપાળકે મહારાજા ઋજુરાજાને નિવેદન કર્યા. ગુરૂ આગમનના સમાચાર સાંભળી તેઓશ્રીને વંદન કરવાને માટે રાજા આખા નગરના લોકોને સાથે લઇને નગરની બહાર આવ્યો. આ આચાર્યશ્રીને માટે દેવતાઓએ એક સુંદર મોટું સુવર્ણ કમળ[1] બનાવ્યું હતું, તે કમળપર બેસીને આચાર્યશ્રી દેશના આપતા હતા. ગુરૂમુખનાં દર્શન કરી શિલાતળ (જમીન) સુધી પોતાનું મસ્તક નમાવીને રાજાએ તેમના ચરણકમળમાં વંદના કરી, બીજા સર્વ મુનિમહારાજાઓને પણ વંદન કર્યું, કર્મવૃક્ષને તોડી પાડવામાં તીક્ષ્ણ કુહાર જેવા [2]ધર્મલાભ રૂપ આશીર્વાદથી ભગવાન્ આચાર્યશ્રીએ રાજાને અભિનંદન કર્યું, તેમજ બીજા મુનિઓએ પણ તેને ધર્મલાભ આપ્યો. ઋજુરાજા જમીનપર બેઠો. કાળજ્ઞ વ્યંતર વિગેરે સર્વ સાથે આવ્યા હતા તેઓ વંદન વિગેરેનો યોગ્ય વિનય કરીને પોતપોતાને યોગ્ય સ્થાને બેસી ગયા.

આચાર્ય મહારાજની દેશના.
વ્યંતરોના શરીરમાંથી નીકળેલી સ્ત્રી.
પશ્ચાત્તાપ અને સ્વરૂપ દર્શન.

---

૧ **કમળરચના:** તીર્થંકર માટે સમવસરણ દેવો બનાવે છે. કેટલાક સામાન્ય કેવળી માટે કમળની રચના કરે છે. કમળ: દેશના દેવા માટે કરેલી એક પ્રકારની રચના છે.

૨ **ધર્મલાભ:** વંદનના જવાબમાં 'ધર્મલાભ' આપવો એ જૈનમુનિનો આચાર છે. તેઓ સામે પ્રણામ કરતા નથી, બીજો આશીર્વાદ આપતા નથી, માત્ર સંસારથી પાર ઉતારનાર 'ધર્મ તમને મળો' એ સૂચવનાર 'ધર્મલાભ' શબ્દ બોલે છે.

આચાર્ય મહારાજ દેશના આપવાનું કાર્ય ચલાવી રહ્યા હતા. તેમણે હવે દેશનાનો વિષય આગળ ચલાવ્યો. તેઓએ દેશના દરમ્યાન સંસારની નિર્ગુણતા બતાવી, કર્મબંધનના [1]હેતુઓનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું, સંસારરૂપ બંદીખાનામાં પડી રહેવાની સ્થિતિના અવગુણો દર્શાવ્યા, મોક્ષમાર્ગની પ્રશંસા કરી, મોક્ષસુખમાં કેટલી વિશેષતા છે તે વધારે સ્પષ્ટ આકારમાં કહી સંભળાવી, વિષયસુખની લાલચમાં પડી રહેવાથી કેવી રીતે સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય છે તે હકીકતપર ભાર મૂકયો અને તેવા પ્રકારના સુખથી શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્ન કરનાર અનંત કાળપર્યંત રખડપટ્ટી કેવી રીતે થાય છે તે હકીકત બતાવી આપી.

ભગવાનની આવી વાણી સાંભળીને પેલા કાળજ્ઞ વ્યંતર અને વિચક્ષણા વ્યન્તરી ઉપર જે મોહરાજાનું જાળું પથરાઇ ગયું હતું તે ખસી ગયું, દૂર થઇ ગયું, તેઓ બન્નેમાં સમ્યગ્દર્શનનાં પરિણામ જાગૃત થયાં અને કર્મઇંધનને બાળી નાખવાને શક્તિમાન પ્રબળ પશ્ચાત્તાપ રૂપ અગ્નિ જાગૃત થયો, તેથી તે જ ક્ષણે તેઓ પોતાના ખરાબ વર્તન માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા.

કદરૂપી સ્ત્રી દૂર ખસી ગઇ.

આ વખતે તેઓનાં શરીરમાંથી એક સ્ત્રી બહાર નીકળી આવી. તે સ્ત્રીનું શરીર એ વ્યન્તર અને વ્યન્તરીના શરીરમાંથી નીકળતાં લાલ અને કાળાં પરમાણુઓનું બનેલું જણાતું હતું, તે દેખાવમાં તદ્દન કદરૂપી લાગતી હતી. તેનું સ્વરૂપ ભયંકર હતું અને વિવેકી પ્રાણીઓને બહુ ઉદ્વેગ કરાવે તેવી હતી. તે સ્ત્રી બન્ને વ્યન્તરોના શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તુરતજ ભગવાનના શરીરનું તેજ સહન ન કરી શકવાથી તે પર્ષદા (સભા)ની બહાર ચાલી ગઇ અને અવળું મુખ રાખી સભાની બહાર દૂર પ્રદેશમાં જઇને જમીન ઉપર બેઠી.

અસલ સ્વરૂપે.

પેલા કાળજ્ઞ અને વિચક્ષણાનાં હૃદય પશ્ચાત્તાપથી એટલાં બધાં પાણી પાણી થઈ ગયાં કે તેઓની આંખોમાં પણ આંસુ આવી ગયાં અને તેઓ બન્ને એક સાથે ભગવાનના પગમાં પડ્યા. ત્યારપછી કાળજ્ઞ વ્યન્તરે કહ્યું "ભગવન્! હું તો અધમમાં પણ મહા અધમ છું.

---

૧ હેતુઃ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગપ્રવૃત્તિથી કર્મબંધન થાય
૨ क्रिइ जीएण हेउहिं, जेणंतो भन्नए कम्मम् બંધહેતુને પામીને જે બંધાય તે 'કર્મ' કહેવાય છે.

પ્રભુ! મેં મારી સ્ત્રીને પણ છેતરી અને પરસ્ત્રીની સાથે વિષયસેવન કર્યું, સરળ હૃદયવાળા મુગ્ધ કુમારને છેતર્યો, ઋજુ રાજાને પ્રગુણા રાણીને ખોટા પુત્રનો મોહ ઉત્પન્ન કર્યો અને આ પ્રમાણે કરીને ખરી રીતે તો મેં મારા પોતાના આત્માને જ છેતર્યો! પ્રભુ! હું આવો પાપી છું, તો મારા શુદ્ધે કેવી રીતે થશે!"

વિચક્ષણા—"ભગવન્! મારી શુદ્ધિ પણ કેવી રીતે થશે? મેં પાપીએ પણ એ સઘળાં કામો કર્યાં છે. એ સર્વ અત્ર નિવેદન કરવાની શી જરૂર છે? આપશ્રીને દિવ્ય જ્ઞાન[1] છે તેથી આપ એ સર્વ હકીકત જાણી રહ્યા છો અને આપને તો તે સર્વ હકીકત પ્રત્યક્ષ જ છે, તેથી મારે તે કહી બતાવવાની જરૂર નથી. પ્રભુ! મારે શું કરવું તે પણ જણાવવા કૃપા કરશો."

આચાર્ય—"તમારે એ બાબતમાં ખેદ કરવાની જરૂર નથી. એમાં તમારો બન્નેનો કાંઇ દોષ નથી, તમારૂં અસલ સ્વરૂપ તો નિર્મળ છે."

કાળજ્ઞ-વિચક્ષણા—"ભગવન્! ત્યારે એ કોનો દોષ છે?"

આચાર્ય—"આ તમારા શરીરમાંથી બહાર નીકળી પેલી દૂર જે સ્ત્રી બેઠી છે તેનો એ સર્વ દોષ છે."

કાળજ્ઞ-વિચક્ષણા—"ભગવન્! એ સ્ત્રીનું નામ શું છે?"

આચાર્ય—"ભદ્ર! એનું નામ ભોગતૃષ્ણા કહેવાય છે."

કાળજ્ઞ-વિચક્ષણા—"એવા પ્રકારના અનેક દોષોનું કારણ તે કેવી રીતે થાય છે?"

આચાર્ય—"એ ભોગતૃષ્ણાનું સ્વરૂપ તમે સાંભળો:—

ભોગતૃષ્ણાનું સ્વરૂપ.

"જેવી રીતે રાત્રી અંધકારને ચોતરફ ફેલાવે છે તે પ્રમાણે એ
"ભોગતૃષ્ણા રાગ વિગેરે દોષોના સમૂહને ચોતરફ ફેલાવે છે. એ
"મહા નીચ કાર્યો કરનારી અને અયોગ્ય ચેષ્ટાઓ આચરનારી હોવાથી
"તે જેનાં શરીરમાં દાખલ થાય છે તેને ન કરવા યોગ્ય કામો કર-
"વાની બુદ્ધિ એકદમ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ઘાસ કે કાષ્ઠથી અગ્નિ
"કદિ ધરાતો નથી અને ગમે તેટલા જળથી સમુદ્ર તૃપ્ત થતો

---

[1] દિવ્યજ્ઞાનઃ કેવળજ્ઞાન-સર્વજ્ઞપણું. એથી અતીત, અનાગત અને વર્ત-માન કાળના સર્વ ભાવો એક કાળે જાણી દેખી શકાય છે.

" નથી તેવી રીતે ગમે તેટલા ભોગો ભોગવવામાં આવે તો પણ
" તેથી એ તૃષ્ણા કદિ ધરાતી નથી. જે મૂર્ખ પ્રાણી એમ સમજે છે
" કે એને શબ્દ વિગેરે ઇંદ્રિયોનાં વિષયસુખોનું ભોજન આપીને શાંત
" રાખ્યા કરવી એ સારૂં છે અને તેટલા માટે જે તેને ભોગ આપ્યા
" કરે છે તે બાપડા જળમાં દેખાતાં ચંદ્રને પોતાને હાથે પકડવાની
" ઇચ્છા કરવા જેવું કરે છે. જે પ્રાણીઓ મોહને વશ થઇને એ ભોગ-
" તૃષ્ણાને પોતાની વહાલી સ્ત્રી બનાવે છે તે મહા ભયંકર અને અંત
" વગરના સંસારસમુદ્રમાં રખડ્યા કરે છે. જે ઉત્તમ પ્રાણીઓ એ ભોગ-
" તૃષ્ણા (સ્ત્રી)ને દોષવાળી જાણીને પોતાના શરીરરૂપ ઘરમાંથી બહાર
" હાંકી મૂકે છે અને પોતાનાં ચિત્તરૂપ દ્વાર બંધ કરી દે છે
" તે સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવોથી મુક્ત થઇને અને પોતાનાં સર્વ પાપો
" ધોઇ નાંખીને આત્માને નિર્મળ-મેલ વગરનો કરી પરમ પ-
" દને પ્રાપ્ત કરે છે. જે સંત પુરૂષો-સજ્જન પુરૂષો આ ભોગતૃષ્ણાથી
" રહિત હોય છે તેઓ સ્વર્ગ મર્ત્ય અને પાતાળ લોકમાં સર્વ પ્રાણીને
" વંદન કરવા યોગ્ય થાય છે અને જે પ્રાણીઓ એ ભોગતૃષ્ણાને
" વશ પડી જાય છે તેઓ સાધુપુરૂષોની નિંદાને પાત્ર થાય છે. વળી
" એની પ્રકૃતિ એવી વિલક્ષણ છે કે જે અધમ પ્રાણીઓ મોહને વશ
" પડી જઇને એ (ભોગતૃષ્ણા)ને અનુકૂળપણે વર્તે છે તેઓને એ સ્ત્રી
" બહુ દુઃખ આપે છે અને જે ઉત્તમ પ્રાણીઓ એ સ્ત્રીથી પ્રતિકૂળપણે
" વર્તે છે, તેઓને એ અત્યંત સુખ આપે છે. જ્યાં સુધી પ્રાણીનાં
" મનમાં એ પાપીષ્ટ ભોગતૃષ્ણા વર્તતી હોય છે, ત્યાં સુધી પ્રાણી
" મોક્ષ ઉપર દ્વેષ કરે છે અને સંસારને બહુ વહાલો માને છે.
" જ્યારે પુણ્યશાળી પ્રાણીઓને કોઇપણ પ્રકારે એ ભોગ-
" તૃષ્ણા નાશ પામી જાય છે-દૂર જાય છે ત્યારે આ આખો સંસાર
" તે પ્રાણીને ધળ જેવો નિઃસાર લાગે છે. જ્યાં સુધી એ ભોગતૃષ્ણા
" શરીરમાં હોય છે, ત્યાં સુધી પ્રાણી સ્ત્રીનાં અંગો (અવયવો) જે
" અશુચિના ઢગલા છે તેને ડોલરનું પુષ્પ, કમળ, ચંદ્રમા વિગેરે સાથે
" સરખાવે છે,[1] અને તે અંગો જાણે ખરેખર ડોલર, કમળ કે ચંદ્ર જ

---

૧ ભર્તૃહરિનો આ સંબંધમાં નીચેનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક છે તે વિચારવો:—

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ,
मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।
स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरकरस्पर्धि जघनम्,
मुहुर्निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरुकृतम् ॥

"છે એમ અંતઃકરણપૂર્વક માને છે અને એ ભોગતૃષ્ણા જેવી મનમાંથી
"નીકળી ગઇ, ખસી ગઇ કે પછી સ્વપ્નમાં પણ તે અંગોને માટે
"ઇચ્છા કે વાંચ્છના તેને રહેતી નથી. પુરુ પણું કે મનુષ્યપણું સરખું
"હોવા છતાં કેટલાક પ્રાણીઓ બીજાના નોકર થઇને જીવન ગાળે છે
"અને ગમે તેવાં અધમ કામો કરે છે તેનું કારણ એ ભોગતૃષ્ણા છે.
"જે મહાત્મા પુરૂષોનાં શરીરમાંથી તે ભોગતૃષ્ણા બહાર નીકળી જાય
"છે તેઓ કદાચ ધન વગરના હોય દુનિયાની નજરમાં નિર્ધનીઆ
"દેખાતા હોય તો પણ તે ધીર વીર પુરૂષો ઇંદ્રના પણ સ્વામી બની
"શકે છે, કારણકે ભોગની તૃષ્ણા જવા પછી એને કોઇની અપેક્ષા કે
"દરકાર રહેતી નથી તેથી ઇંદ્રો પણ તેમને વંદન કરે છે કેટલાક તામસી
"અને કેટલાક રાજસી પરમાણુથી એ ભોગતૃષ્ણાનું શરીર બનેલું
"છે એમ બીજા શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે."

રાહ જોતી ભોગતૃષ્ણા.

આચાર્ય મહારાજ સભાને ઉદ્દેશીને અને ખાસ કરીને કાળજ્ઞ વ્યન્તર અને વિચક્ષણા વ્યન્તરીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા કે "આ પ્રમાણે હોવાથી તે પાપી સ્ત્રી (ભોગતૃષ્ણા) તમારાં પાપકર્મોમાં તમને પ્રવર્તાવનારી નીવડી છે અને તમને અત્યાર સુધી જે અધમ ઇચ્છાઓ થઈ હતી તેનું કારણ એ દૂર બેઠેલી પાપી સ્ત્રી (ભોગતૃષ્ણા) જ છે. તમારો બન્નેનો એમાં કાંઇ દોષ નહોતો. તમે બન્ને તો સ્વરૂપથી તદ્દન નિર્મળ છો, પણ તમારામાં જે દોષો દેખાયા હતા અથવા દેખાય છે તેનું કારણ એ સ્ત્રી છે. આ જગ્યાએ રહી શકવાને તે અશક્ત હોવાથી તે બહાર જઇ દૂર ઉભી રહીને તમારી રાહ જુએ છે અને તમે મારી પાસેથી બહાર ક્યારે નીકળો તેની રાહ જોયા કરે છે."

વિચક્ષણા અને કાળજ્ઞ—"ભગવન્ ! ત્યારે એ પાપી ભોગતૃષ્ણાથી અમારો હંમેશને માટે છૂટકારો ક્યારે થશે ?"

---

૧ **અર્થ**–સ્ત્રીનાં સ્તનો માંસના લોચા છે તેને કવિઓ સોનાના કળશો સાથે સરખાવે છે; કફથી ભરેલા મ્હોઢાને ચંદ્ર સાથે સરખાવે છે; સરતા મૂત્રથી ખરાબ થતી જાંઘને હાથીની સુંઢ સાથે સરખાવે છે; વારંવાર નિંદવા યોગ્ય રૂપને મોટા કવિઓએ વિના કારણ મહત્તા આપી દીધી છે. કર્તાનો આવા પ્રકારનો આશય છે તે બતાવે છે કે જે કવિઓએ આવું રૂપ આપ્યું છે અને ઉપમાઓ કલ્પી છે તેઓ ભોગતૃષ્ણાને આધીન હતા.

તૃષ્ણામોચનની ચાવીઓ.

આચાર્ય—" હાલ આ ભવમાં તો તમારો તેનાથી સર્વથા છુટ-
" કારો થઈ શકશે નહિ, કારણ કે તમે એને હાલ સર્વથા છોડી શકો
" એમ જણાતું નથી; પણ એને સંપૂર્ણપણે દળી નાખે એવું સમ્યગ્-
" દર્શનરૂપ [1]મોગર આજે તમને પ્રાપ્ત થયું છે; એ સમ્યગ્દર્શનને
" તમારે સદ્ગુરૂ સાથે વધારે વધારે સંબંધ રાખીને વારંવાર વધારે ને
" વધારે તેજસ્વી કર્યા કરવું, એ ભોગતૃષ્ણાને અનુકૂળ થાય એવું
" કોઇ પણ આચરણ તમારે બનતા સુધી કરવું નહિ, એના સંબંધમાં
" આવવાથી મનમાં વિકાર થાય છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું, એવા પ્રકારના
" વિકારના પ્રસંગ આવે કે તુરત તેનાથી ઉલટી ભાવનાઓ ભાવી
" વિકારોની સામે થવું-આ પ્રમાણે જો તમે વારંવાર કર્યા કરશો તો
" તે (ભોગતૃષ્ણા) તમારા શરીરમાં રહેશે તો પણ પાતળી પડતી
" જશે અને તમને જરાપણ હેરાનગતિ કરી શકશે નહિ, ત્રાસ આપી
" શકશે નહિ અને અગવડમાં ઉતારી શકશે નહિ. એ પ્રમાણે કરવાથી
" આગળ ભવાંતરમાં એ ભોગતૃષ્ણાનો સર્વથા ત્યાગ કરવાને તમે જ-
" રૂર શક્તિમાન્ થશો. "

કાળજ્ઞ વ્યંતર અને વિચક્ષણા વ્યંતરી આ હકીકત સાંભળીને બહુ રાજી થયા અને 'પ્રભુ! આપે અમારી ઉપર બહુ કૃપા કરી ' એમ બોલતાં આચાર્ય ભગવાનના પગમાં પડ્યા. હવે આ બનાવ જોઇને અને આચાર્ય મહારાજનાં વચન સાંભળીને ઋજુ રાજા, પ્રગુણા રાણી, મુગ્ધકુમાર અને અકુટિલા-એ ચારેને મનમાં બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેની સાથેજ તેમને વિશુદ્ધ અધ્યવસાય પ્રગટ થયા. ઋજુ રાજા અને પ્રગુણા રાણીએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે પુત્ર અને પુત્રવધૂ બેવડા થઇ ગયા એવા ભ્રમને પારણામે અમે નકામી વિડંબના ઉભી કરી અને તેમ કરીને છોકરાને અને છોકરાની વહુને ઉલટે માર્ગે ચાલવા દીધા, એ કામ આપણાથી બહુ ખોટું થઇ ગયું. મુગ્ધ-

---

1 **સમ્યગ્દર્શન:** શુદ્ધ દેવ ગુરૂ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા. એ સમ્યગ્દર્શનથી આત્માનો વિકાસ ધીમે ધીમે વધતો જાય છે અને ભોગતૃષ્ણાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી ધીમે ધીમે તેનો ત્યાગ થતાં છેવટે તેનાથી સર્વથા મોક્ષ થાય છે, તેથી એ દર્શનને મુદ્ગર કહેવામાં આવ્યું છે. ભોગતૃષ્ણાના ત્યાગનો ઉપાય આચાર્યશ્રીએ બતાવ્યો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

કુમારે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે અહો ! મેં પરસ્ત્રી સાથે રમણ કરીને મારા કુળને મોટું કલંક લગાડ્યું. અકુટિલાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે અહો ! [1]મારૂં શીલ ખંડન થઇ ગયું, મારાથી મોટું અકાર્ય થઇ ગયું. ચારેના મનમાં તે વખતે એવો વિચાર થયો કે આપણે આ સર્વ હકીકત બની છે તે ભગવાનને બરાબર જણાવી દઇએ. એ મહાત્મા આપણે સર્વેએ જે પાપો કર્યાં છે તેનાથી શુદ્ધ થવાનો કાંઇ રસ્તો કાઢી આપશે અને તેઓ જે ઉપાય બતાવશે તે આપણે બરાબર કરશું.

આર્જવ બાળક પ્રકટન.
અજ્ઞાન બાળકનું રૂપ.
પાપના માથાપર લાત.

આર્જવ-પ્રકટન.

આવી રીતે રાજા, રાણી, કુમાર અને કુમારવધૂ વિચાર કરતા હતા તે વખતે 'હું તમારૂં રક્ષણ કરીશ, હું તમારૂં રક્ષણ કરીશ' એમ બોલતું એક બાળક જેનુ શરીર આ ચારેપુરૂષોનાં શરીરમાંથી નીકળતાં શુદ્ધ પરમાણુઓનું બનેલું હતું તે બહાર નીકળી આવ્યું; તે બાળકનો વર્ણ ઉજ્જવળ હતો, તે જાતે તેજસ્વી હતું, તેનો આકાર એટલો બધો સુંદર લાગતો હતો કે તેની સામે નજર કરવાથી આંખો ઠરતી હતી અને મન પ્રસન્ન થતું હતું. આ નાનું બાળક ભગવાનના મુખ સામું જોઇ સર્વની આગળ આવીને ભગવાનની સામે બેસી ગયું. એ બાળકની પછવાડે એક બીજું બાળક બહાર નીકળ્યું તેનો વર્ણ શ્યામ હતો, આકાર બેડોળ હતો અને સામું જોવાથી ઉદ્વેગ થાય તેવું તે બાળક હતું. આ બીજા શ્યામ વર્ણના બાળકમાંથી તેના જેવા જ ખરાબ આકાર અને બેડોળ રૂપને ધારણ કરનાર પણ સ્વભાવમાં વળી આ બીજા બાળકથી પણ વધારે ખરાબ એક ત્રીજું બાળક બહાર નીકળ્યું અને બહાર નીકળવાની સાથે એકદમ વધારે મોટું મોટું થવા લાગ્યું. એને વધતું જોઇને પહેલું બાળક જે શ્વેત રંગનું હતું તેણે જોરથી પેલા વધતા બાળકના માથા પર લાત મારીને તેને વધતું અટકાવી દીધું અને તેને અસલ સ્વરૂપમાં-પ્રકૃતિમાં

---

1 અહીં બેંગાલ રો. એ. સોસાયટિવાળા મૂળ ગ્રંથ નવી આવૃત્તિનું પૃ. ૨૫૧ શરૂ થાય છે.

આણી દીધું આ પ્રમાણે બન્યું એટલે પેલાં બે કાળા વર્ણનાં બાળકો હતાં તે ભગવાનના સભાસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી ગયાં. આ પ્રમાણે ત્રણે બાળકોનું આશ્ચર્યજનક ચરિત્ર ચાલી રહ્યું છે તે વખતે આચાર્ય ભગવાને ઋજુ રાજા વિગેરેને ઉદ્દેશીને કહ્યું "ભદ્રો! તમે સર્વ વિચાર કરો છો કે તમે પોતે વિપરીત આચરણ કર્યું, પણ તમારે તે સંબંધમાં દીલગીર થવાની જરૂર નથી, કારણ કે એમાં તમારો પોતાનો કાંઇ દોષ નથી, તમે સર્વ તો સ્વરૂપથી નિર્મળ છો."

ઋજુરાજાદિ—"સાહેબ! ત્યારે એમાં કોનો દોષ છે તે અમને સમજાવો."

આચાર્ય—"આ ધોળા વર્ણનું બાળક તમારા શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યું ત્યાર પછી જે કાળા વર્ણનું બાળક બહાર નીકળ્યું તેનો એ સર્વ દોષ છે."

ઋજુરાજાદિ—"સાહેબ! એ બાળકનું નામ શું છે?"

આચાર્ય—"એનું નામ અજ્ઞાન છે."

ઋજુરાજાદિ—"એ અજ્ઞાન બાળકમાંથી વળી એક બીજું કાળું બાળક ઉત્પન્ન થયું અને તેને પેલા ધોળા બાળકે લાત મારીને વધતું અટકાવી દીધું, તે બાળકનું નામ શું છે તે અમને કૃપા કરીને કહો."

આચાર્ય—"એનું નામ પાપ કહેવાય છે."

ઋજુરાજાદિ—"ત્યારે સાહેબ! પેલા ધોળા રંગના બાળકનું નામ શું તે પણ અમને જણાવવા કૃપા કરો."

આચાર્ય—"એનું નામ આર્જવ[1] કહેવાય છે."

ઋજુરાજાદિ—"આ અજ્ઞાન બાળક કેવું છે? એ અજ્ઞાનમાંથી પાપ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? એને વધતાં જતાં આર્જવે કેવી રીતે અટકાવ્યું? એ સર્વ હકીકત અમે વિસ્તારથી સમજવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ અને અમને તે સમજવાની ઘણી આતુરતા છે માટે આપ સાહેબ અમારા ઉપર કૃપા કરીને એ સર્વ હકીકત કહી સંભળાવો."

આચાર્ય—"જો તમારી ઇચ્છા એ પ્રમાણે છે તો સાંભળો:—

૧ આર્જવ: સરળતા, માયાનો ત્યાગ, મૂળમાં એનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી

અજ્ઞાન સ્વરૂપ.

"આ તમારા શરીરમાંથી અજ્ઞાન બાળક બહાર નીકળ્યું તેજ "સર્વ દોષોનું કારણ છે. એ જ્યાંસુધી શરીરમાં હોય છે ત્યાંસુધી "પ્રાણીઓ કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્ય કાર્યોનો તફાવત સમજી "શકતા નથી તેમજ પોતાને ગમન કરવા યોગ્ય શું છે અને શું "નથી (ગમ્યાગમ્ય[1]) તે પણ સમજી શકતા નથી. એ અજ્ઞાન "શરીરમાં હોય છે ત્યાંસુધી અમુક ખાવા યોગ્ય છે કે નહિ (ભક્ષ્યા-"ભક્ષ્ય), અમુક પીવા યોગ્ય છે કે નહિ (પેયાપેય) તેને પ્રાણી "સમજી શકતો નથી અને અંધ માણસો જેમ ઉન્માર્ગે ચઢે (કુવામાં "પડે) તેમ કુમાર્ગમાં તેઓ ઝંપલાવે છે. એવી રીતે આંધળીઆ "કરીને ઉન્માર્ગે પ્રવર્તનાર પ્રાણી ભયંકર કઠોર કર્મો બાંધે છે અને "તે આકરાં અશુભ કર્મોને પ્રભાવે પાર વગરની સંસારઅટવીમાં "અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ખમતાં ભમ્યા કરે છે, રખડ્યા કરે છે, ભટ-"કયા કરે રાગ દ્વેષ વિગેરેને પ્રવર્તાવનાર પણ એ અજ્ઞાન જ છે. "ભોગતૃષ્ણા જેનું સ્વરૂપ મેં તમને હમણાં કહી બતાવ્યું અને જે "બહાર જઇને દૂર બેઠી છે તેને પણ જ્યારે પ્રાણી ઉપર પોતાની અ-"સર કરવી હોય છે ત્યારે તે અજ્ઞાનની મદદની અપેક્ષા રાખે છે. "જો અજ્ઞાન ન હોય તો ભોગતૃષ્ણા પાછી ચાલી જાય છે અને કદાચ "થોડો વખત રહે તો પણ તુરત જ પાછી રસ્તે પડી જાય છે, કારણ "કે અજ્ઞાન વગર તેનું જોર ચાલી શકતું નથી. એ અજ્ઞાનનું જોર "કેટલું છે તે જુઓ. આ આત્મા સ્વરૂપથી સર્વજ્ઞ છે એટલે સર્વ "ભાવો જાણી શકે તેવો છે, સર્વદર્શી છે એટલે સર્વ ભાવોને દેખી "શકે તેવો છે અને નિર્મળ છે એટલે તદ્દન મેલ વગરનો છે; તેવો "આત્મા પણ એ અજ્ઞાનનો સંબંધ થવાથી પાષાણ સમાન બની જાય "છે. પથ્થરમાં અને તેનામાં જાણે કાંઇ તફાવત જ ન હોય તેવો તે "જડ થઇ જાય છે. દેવતાઓમાં, મનુષ્યમાં અને મોક્ષમાં જે દૈવી "સંપત્તિઓ છે તે સર્વનું સન્માર્ગનો રોધ કરનાર અજ્ઞાન હરણ "કરી લે છે અને અજ્ઞાનવડે તે સર્વ શુભ સંપત્તિઓ નાશ પામી "જાય છે. અજ્ઞાન જ ભયંકર નરક છે, કારણ કે તે મહા અંધકારમય "છે. અજ્ઞાન જ ખરેખરૂં દારિદ્ર છે અને અજ્ઞાન જ ખરેખરો શત્રુ-

[1] ગમ્યાગમ્ય:—પરસ્ત્રી અગમ્ય-નહીં ગમન કરવા યોગ્ય છે, સ્વસ્ત્રી સંસારીને અમુક કાળે ગમન કરવા યોગ્ય છે, ઇત્યાદિ.

" દુશ્મન છે; અજ્ઞાન રોગનો સમૂહ છે, અજ્ઞાન વૃદ્ધાવસ્થારૂપ છે,
" અજ્ઞાન સર્વ વિપત્તિ રૂપ છે અને અજ્ઞાન જ વાસ્તવિક મરણ છે.
" જો પ્રાણીમાં અજ્ઞાન ન હોય તો આ ઘોર સંસારસમુદ્ર પ્રાણીને જેવો
" અડચણ કરનાર જણાય છે તેવો આકરો, સંસારમાં રહેતાં છતાં
" પણ, જણાતો નથી. પ્રાણીમાં જે જે અચોક્કસ વર્તન જોવામાં આવે
" છે, ખરાબ રસ્તે થતી અનેક પ્રવૃત્તિઓ જોવામાં આવે છે અને
" અરસપરસ વિરોધવાળાં જે ગોટાળા દેખાય છે તે સર્વનું કારણ એ
" અજ્ઞાન છે. જે પ્રાણીઓના મનમાં એ સર્વ પ્રકાશને આવરણ કર-
" નાર અજ્ઞાન વર્તતું હોય છે તેઓ જ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.
" જે ભાગ્યવાન્ પ્રાણીઓનાં ચિત્તમાંથી એ અજ્ઞાન નીકળી જાય છે
" તેઓનો અંતરાત્મા પરમ શુદ્ધ થઇ જાય છે અને તેવા પ્રાણીઓ
" પછી સદાચારમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને એવા પ્રાણીઓ જેઓનાં
" મન અત્યંત શુદ્ધ થયેલાં હોય છે તેઓ ત્રણ ભુવનને વંદન કરવા
" યોગ્ય થઇને સર્વ પાપરૂપ પંકથી મુક્ત થઇ આખરે પરમ પદ-મો-
" ક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. અત્ર જે અજ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું તેના પ્રસ્તુત બા-
" બતમાં તમો ચારે જણ એક સાથે ભોગ થઇ ગયા તેથીજ બધો ગો-
" ટાળો થઇ ગયો, તેમાં સર્વ દોષ એ અજ્ઞાનનો છે; તમારો એમાં
" કશો દોષ નથી.

પાપ સ્વરૂપ.

" બંધાશે નહિ અને પાપ નહિં બંધાય તો પછી દુઃખનો સંભવ
" રહેશે નહિ. તમને પણ અજ્ઞાનને લીધેજ પાપ પ્રાપ્ત થયું, તેથી
" સમજવું કે એ હિંસા વિગેરે સર્વ દોષોને પ્રવર્તાવનાર મૂળ કારણ
" તરીકે પેલું અજ્ઞાન જ છે.

આર્જવ સ્વરૂપ.

" એ વધતા જતા પાપને આર્જવે અટકાવી દીધું એમ અગાઉ
" તમારા જોવામાં આવ્યું હતું, તે આર્જવનું સ્વરૂપ હવે તમે સાંભળો:
" આર્જવ પ્રાણીઓના આશયને અત્યંત શુદ્ધ કરનાર હોવાથી
" તેઓનાં વધી જતાં પાપોને તે અટકાવી શકે છે. સર્વ પ્રાણીઓના
" સંબંધમાં આર્જવ એ જ કામ કરે છે અને તમારા સંબંધમાં પણ
" તેણે પોતાની રીતિ પ્રમાણે પાપને જીતવાનું કાર્ય કરી બતાવ્યું છે.
" બાળકનું રૂપ ધારણ કરનાર અને પ્રકૃતિથી હસતાં મુખડાવાળું એ
" એ આર્જવ બાળક 'હું તમારૂં રક્ષણ કરીશ, હું તમારૂં રક્ષણ
" કરીશ' એમ નિરંતર બોલ્યા કરે છે. જે ભાગ્યશાળી પ્રાણીઓનાં
" ચિત્તમાં એ આર્જવ વર્તતું હોય છે તેઓ કદાચ અજ્ઞાનથી પાપા-
" ચરણ કરે તો પણ તે બહુ થોડું પાપ બાંધે છે, કારણ એ આર્જવ
" પાપને વધવા દેતું નથી; વળી એવા પ્રાણીઓ જ્યારે શુદ્ધ માર્ગને
" જાણી જાય છે ત્યારે કર્મને કાપી નાખીને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે
" છે અને એવી રીતે શુભ મનવાળા થયેલા ભાગ્યશાળી પ્રાણીઓ
" આખા જીવનપર્યંત નિષ્કપટ આચાર પાળીને સંસારનો પાર
" પામી જાય છે.

ધર્માચરણ-કર્તવ્ય.

" તમે સર્વ ભદ્રક જીવો એ ભાવને પામ્યા છો અને આર્જવ
" શું છે તે બરાબર સમજી ગયા છો તેથી હવે તમારે સમ્યગ્ધર્મનું
" સેવન કરવું અને અજ્ઞાન તેમજ પાપને ધોઇ નાખવાં. જે હકીકત
" હું હવે તમને બતાવું છું તે બરાબર ધ્યાન રાખીને સમજો. સમજુ
" વિદ્વાન માણસે વિચારવું કે આ સંસારમાં વિશુદ્ધ ધર્મજ એક ખાસ
" આદરવા લાયક વસ્તુ છે, કારણ કે એ ધર્મ વગર બીજું જે કાંઇ
" છે તે સર્વ દુઃખનું કારણ છે. પોતાને વહાલાં હોય તેઓ
" સાથેનો સંયોગ અનિત્ય છે, તેમજ ઇર્ષ્યા અને શોકથી ભરપૂર છે;
" જુવાની અસ્થિર-ચપળ છે અને હોય તેટલો વખત પણ ખરાબ
" આચરણોનું નિવાસસ્થાન છે; અનેક પ્રકારના કલેશો કરીને ઉત્પન્ન
" કરેલી સંપત્તિ પણ અનિત્ય છે અને જે જીંદગી ઉપર સર્વ ભાવોની

" ધારણા કરી રાખેલી હોય છે તે પોતે પણ અનિત્ય છે. એક વાર
" જન્મ થાય છે, વળી મૃત્યુ થાય છે, વળી જન્મ થાય છે, પાછું વળી
" મરવું પડે છે એમ ચાલ્યાજ કરે છે, તેમાં વળી કર્માનુસાર અધ-
" માદિ સ્થાનોનો અનેક પ્રસંગે આશ્રય લેવો પડે છે. આવી રીતે
" સર્વ વારંવાર થયા કરે છે તેથી અહીં સંસારમાં કોઇપણ પ્રકારનું
" સુખ નથી. આ સંસારમાં સર્વ વસ્તુઓ સ્વભાવથી જ અસુંદર
" (ખરાબ) છે. સારી નથી, માટે એમાં ડાહ્યા-વિવેકી પ્રાણીએ કોઇ
" પણ ધારણા બાંધવી એ યુક્ત લાગતું નથી. આ જગતમાં જો કોઇ
" વસ્તુ આધાર બાંધવા લાયક હોય તો માત્ર એક કલંક વગરનો અને
" આખા જગતને વંદન કરવા યોગ્ય ધર્મ જ છે, કારણ કે તે ઉત્કૃષ્ટ
" અર્થને સાધનાર છે; આ પ્રમાણે હોવાથી સુજ્ઞ ચારિત્રવાન પ્રાણીએ
" એ ધર્મને સેવવો યુક્ત છે અને તે સિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુ
" ઉપર આધાર રાખવો એ તદ્દન નકામું છે. "

રાજા, રાણી, કુમાર અને વધૂપર અસર.
ઋજુ અને પ્રગુણા રાજારાણીનો પ્રવ્રજ્યાનિર્ણય.
શુભાચાર પુત્રને રાજ્ય અને ચારેની દીક્ષા.

[1]આચાર્યમહારાજનું આવું અમૃત જેવું ભાષણ સાંભળીને તે સર્વ પ્રાણીઓનાં ચિત્ત સંસારવાસથી નિવૃત્ત થયાં. ઋજુરાજાએ કહ્યું " સાહેબ ! આપ જે ફરમાવો તે કરવા હું તૈયાર છું. " પ્રગુણારાણીએ ઋજુરાજા સામે નજર કરી કહ્યું " મહારાજ ! હવે શા માટે જરા પણ વિલંબ કરવો જોઇએ ? " મુગ્ધકુમારે કહ્યું " પિતાજી ! આપનું કથન યુક્ત છે. માતાજી ! આપે કહી તે વાત પણ બરાબર છે. એવા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરવું તે તદ્દન યોગ્ય છે અને આપણે કરવા યોગ્ય છે." અકુટિલાની આંખો આનંદથી પ્રફુલ્લ થઇ ગઇ તોપણ વડીલોની સમક્ષ લજ્જાને લઇને તે કાંઇ બોલી શકી નહિ અને તેઓ જે બોલ્યા તેને માટે ઇંગિતથી સંપૂર્ણ સંમતિ દર્શાવતી મર્યાદાને

1 **અબોધનરતિ** આચાર્ય મહારાજ આ પ્રમાણે ઉપદેશ **ઋજુ** રાજા, **પ્રગુણા** રાણી, **મુગ્ધ** કુમાર, અકુટિલા, **કાળજ્ઞ**, અને **વિચક્ષણા** સન્મુખ આપે છે. સંદેહ પડતી બાબતમાં કાળક્ષેપ કરવો અને તપાસ કરવી તે ઉપર આ સર્વ વાર્તા **મધ્યમબુદ્ધિ** પાસે તેની માતા **સામાન્યરૂપા** કહે છે. **સ્પર્શેંદ્રિય** કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તે બતાવવા આ **બાળ** અને **મનીષી**નું દષ્ટાન્ત કુમાર **નંદિવર્ધન** સમક્ષ **વિદુર** કહે છે અને પોતાનો આખા સંસારચક્રનો અનુભવ બતાવતાં **સંસારીજીવ** આ સર્વ વાત **સદાગમ** સમક્ષ કહી બતાવે છે. વાર્તાના રસમાં આ હકીકત ચાલી ન જાય તેથી આટલું સ્મરણ આપ્યું છે

લઇને તે મૌન ધારણ કરી બેસી રહી. તે વખતે તેઓ ચારે ભગવાનના ચરણમાં પડ્યા. ઋજુરાજએ કહ્યું "ભગવાન! આપે જે આજ્ઞા કરી તે અમે અંગીકાર કરવા તૈયાર છીએ." તેને જવાબમાં આચાર્ય ભગવાને કહ્યું "તમારા જેવા ભવ્ય પ્રાણીઓએ તેમ કરવું તે તદ્દન યોગ્ય છે." પછી મહારાજા ઋજુરાજાએ સારો દિવસ ક્યારે આવશે તે સંબંધી સવાલ કર્યો તેના જવાબમાં આચાર્યમહારાજે જણાવ્યું કે આજનો જ દિવસ બહુ ઉત્તમ છે; એટલે રાજાએ ત્યાં રહ્યા રહ્યાજ મોટાં દાનો આપ્યાં, દેવનું પૂજન કર્યું, પોતાનો એક બીજો શુભાચાર નામનો પુત્ર હતો તેને રાજ્યગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પોતાની પ્રજાના સર્વ માણસોને બહુ સારી રીતે અનેક પ્રકારે આનંદ આપ્યો. હવે એ ચારે મનુષ્યો (ઋજુરાજા, પ્રગુણારાણી, મુગ્ધકુમાર અને અકુટિલા) પોતાને દીક્ષા લેવા યોગ્ય સર્વ કર્તવ્યકર્મ કરીને પ્રવ્રજ્યા લેવા માટે તૈયાર થયા, ગુરૂમહારાજે તેમને સદ્‌ભાવ આપ્યો અને એ ચાર જણાએ તેજ વખતે દીક્ષા લીધી. તેજ સમયે પેલા અજ્ઞાન અને પાપ બાળકો બહાર ઉભાં રહ્યાં હતાં તેઓ દૂર ભાગી ગયાં-નાસી ગયાં અને પેલું ધોળું બાળક (આર્જવ) હતું એણે ચારેના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.

કાળજ્ઞ વિચક્ષણાની શુદ્ધ આત્મવિચારણા.
ચારિત્રની અશક્તિ પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ.
ભોગતૃષ્ણાનો સ્વીકાર પણ જોરનો અભાવ.

તે વખતે કાળજ્ઞ વ્યન્તર અને તેની સ્ત્રી વિચક્ષણા પોતાના હૃદયમાં વિચાર કરે છે કે ખરેખર, આ ચારે મનુષ્યોને ધન્ય છે તેઓનો અવતાર તો બરાબર સફળ થયો, તેઓ ખરેખરા પુણ્યશાળી જીવો છે. અને તેમ હોવાને લીધે જ તેઓ ભગવાનની બતાવેલી દીક્ષા લેવાને ઉદ્યમવંત થયા છે. આ સંસારસમુદ્ર તરવો ઘણો મુશ્કેલ છે પણ તેઓ તો એ ભવસમુદ્રને તરી ગયા! સંસારસમુદ્રને પાર પહોંચાડવા માટે પ્રબળ કારણભૂત એ ચારિત્રરત્ન છે, પણ અમે [1]દેવભવને લીધે કમનસીબે તે રત્નથી બેનસીબ રહ્યા છીએ; છતાં અમોને પણ ઘણો ઉત્તમ લાભ મળ્યો છે અને તે આ છે; અનંત ભવે પણ પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ સમ્યક્ત્વરૂપ રત્ન જે મિથ્યાત્વના ચૂરેચૂરા કરી નાંખે છે તે આજે પ્રાપ્ત થયું છે તેથી અમે પણ તેટલે અંશે ભાગ્યશાળી છીએ; કેમકે દરિદ્રી પ્રાણીને રત્નનો ઢગલો કદિ પ્રાપ્ત

1 દેવતાઓ હંમેશા અવિરતિ જ હોય છે, તેઓ ચારિત્ર લઈ શકતા નથી એટલુંજ નહિ પણ એક સામાન્ય પચ્ચખ્ખાણ-નિયમ પણ લઈ શકતા નથી.

થતો નથી. આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને તેઓ બન્ને પણ સૂરિ મહારાજનાં ચરણમાં પડ્યા અને પછી તેમની આજ્ઞા લઇને પોતાના સ્થાનપર જવા માટે નીકળ્યા. તેઓ જેવા સભાસ્થાનમાંથી બહાર નીકળ્યા કે તુરતજ ભોગતૃષ્ણા જે બહાર તેઓની રાહ જોઇને ઉભી રહી હતી તે પાછી તેઓના શરીરમાં દાખલ થઇ ગઇ, પણ હવે આ વ્યન્તર અને વ્યન્તરીને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ થયું હતું તેના જોરથી એ (ભોગતૃષ્ણા) તેઓને ભવિષ્યમાં કોઇ પણ પ્રકારની અડચણ કે અગવડ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં રહી નહોતી.

વ્યંતર વ્યંતરીના ખુલાસા.

હવે એક દિવસ વિચક્ષણા અને કાળજ્ઞ એકાંતમાં બેઠા હતા તે વખતે વિચક્ષણાએ પૂછ્યું "પ્રાણનાથ ! જ્યારે તમે જોયું કે હું આપને છેતરતી હતી અને પરપુરૂષ સાથે વિચરતી હતી ત્યારે આપે આપના મનમાં મારે માટે શો વિચાર કર્યો હતો ?" આ પ્રશ્નના જવાબમાં કાળજ્ઞને તે વખતે પોતાના મનમાં મુગ્ધને મારી નાખવાના અને છેવટે એકાએક સાહસ ન કરતાં કાળ વિલંબ કરવાના જે જે વિચાર અને નિર્ણયો થયા હતા તે સર્વ તેણે કહી સંભળાવ્યા. આવો વિચારશીળ જવાબ સાંભળી વિચક્ષણા બોલી "આર્યપુત્ર ! આપનું નામ [1]કાળજ્ઞ છે તે તદ્દન યોગ્ય છે. તમે તમારા નામ પ્રમાણે વખતને જાણનાર અને શોધનાર છો, એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. તમે તે વખતે ઉતાવળા ન થઇ જતાં વખત કાઢ્યો તેથી તમે તમારૂં નામ સાર્થક કરી બતાવ્યું છે."

પછી કાળજ્ઞે વિચક્ષણાને પૂછ્યું "વ્હાલી ! મને પરસ્ત્રી સાથે રમણ કરતો જોઇ તારા મનમાં શા શા વિચારો થયા હતા ?" તેના જવાબમાં વિચક્ષણાને જે જે લાગણીઓ થઇ હતી તે સર્વ તેણે કહી બતાવી. ત્યારે કાળજ્ઞે કહ્યું "ખરેખર ! તારા મનમાં ઇર્ષ્યા-અસૂયા થવા છતાં તેં વખત કાઢી નાખી ઉતાવળ ન કરી તેથી તારૂં વિચક્ષણા (ડાહી, સમજુ) નામ છે તે તેં સાર્થક કર્યું છે. વહાલી ! જો આપણે કાળવિલંબ કર્યો તો ભોગો પણ ભોગવ્યા, પ્રીતિ પણ બની રહી અને અકાળે આપણો વિરહ ન થયો, તેમજ છેવટે આપણને ધર્મ પણ પ્રાપ્ત થયો અને ઋજુરાજા વિગેરે ઉપર આપણે મોટો ઉપકાર કર્યો. તેટલા માટે આપણે જે કાળવિલંબ કર્યો તે આપણને તો બહુ સફળ

---

૧ कालं जानाति सकालज्ञः સમયને જાણે તેને 'કાળજ્ઞ' કહેવામાં આવે છે.

થયો." વિચક્ષણાએ જવાબમાં કહ્યું "નાથ! એ બાબતમાં શો સંદેહ છે? વિચાર કરીને જે કાંઇ કરવામાં આવે છે તે સારૂં જ થાય છે."

પછી તે દંપતીને પરસ્પર બહુ સારી પ્રીતિ થઇ અને શુદ્ધ ધર્મ-પ્રાપ્તિથી આત્માને કૃતાર્થ માનતાં તેઓ આનંદથી રહેવા લાગ્યા.[1]

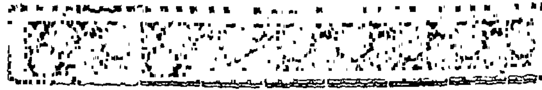
કથાનો સાર-સામાન્યરૂપાનો ઉદ્દેશ.

સામાન્યરૂપા મધ્યમબુદ્ધિને ઉપર પ્રમાણે મિથુનદ્વયનું દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે "હે પુત્ર! મેં તને આ મિથુનદ્વયનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું તે ઉપરથી તારા સમજવામાં આવ્યું હશે કે જ્યારે કોઇ પણ બાબતમાં સંદેહ પડી જાય અથવા એક નિર્ણયપર આવવાનું બની શકે તેમ ન હોય ત્યારે સારો રસ્તો એ છે કે થોડા વખત કાઢી નાખવો અને હકીકત કઇ દિશામાં વલણ લે છે તે તપાસવું, જોવું, અવલોકવું અને પછી જે બાબત ગ્રહણ કરવાથી લાભ વધારે જણાતો હોય તે બાબત આદરવી." મધ્યમબુદ્ધિએ પોતાની માતાની આજ્ઞા માથા ઉપર ચઢાવી. હવે સ્પર્શન જે ભાવથી સર્વનો ખરેખરો દુશ્મન છે, તેના ઉપર મધ્યમબુદ્ધિ મનીષીના કહેવાથી બહુ પ્રીતિ કરતો નથી અને વળી કોઇ વખત બાળના કહેવાથી તેના ઉપર જરા જરા સ્નેહ કરે છે, તો પણ પોતે ચેતતો રહે છે. એવી રીતે મધ્યમબુદ્ધિ ત્યાગ અને સ્નેહ વચ્ચે હીંચોળા ખાતો વખત કાઢ્યા કરે છે.

---

૧ આ કથા પૃ. ૪૧૧ થી શરૂ થાય છે અને તે **મધ્યમબુદ્ધિની** માતા **સામાન્યરૂપા**ના મ્હોંમાં મૂકવામાં આવી છે. એમાં બહુ ઊંડો આશય છે અને તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ઉપર ઉપરનો સાર તો **સામાન્યરૂપા**જ કહે છે પણ તેના અંતરમાં ઋજુ અને અકુટિલ મનુષ્યોની ભોળાઇ, બાહ્ય દેખાવમાં ફરી ન જવાનો અને બીજો બહુ બોધ છે તે વારંવાર વાંચવાથી સ્ફુરી આવશે.

પ્રકરણ ૮ મું.

મદનકંદળી

ળે એક દિવસ પોતાની માતા અકુશળમાળાને તેની [1]યોગશક્તિ બતાવવા માટે આગ્રહ કર્યો તેના જવાબમાં તેણે પુત્રને પોતાની બરાબર સન્મુખ રહેવા કહ્યું અને જણાવ્યું કે પોતે હવે યોગશક્તિ બતાવે છે તે બાળકુમારે ધ્યાનમાં રાખવી. ત્યારપછી અકુશળમાળાએ ધ્યાન કર્યું અને પ્રાણને અંદર રોકીને પછી બાળના શરીરમાં પેઠી. અકુશળમાળા બાળના શરીરમાં પેઠી એટલે સ્પર્શન પણ હર્ષપૂર્વક બાળના શરીરમાં દાખલ થયો. એ અકુશળમાળા અને સ્પર્શન બન્ને બાળના શરીરમાં દાખલ થઇને કોમળ સ્પર્શવાળી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાની બાળને અભિલાષા ઉત્પન્ન કરાવીને તેને વારંવાર હેરાન કર્યા કરવા લાગ્યા અને તેને પરિણામે બાળ બીજાં સર્વ કામકાજ છોડી દઇને તેઓના ઉપર એકતાન લગાવી રહ્યો. રાતદિવસ અનેક સ્ત્રીઓ સાથે ભોગ ભોગવવાના કામમાં વિચરી રહ્યો અને સાળવી, ડુંબ અને ઢેઢ જાતની હલકી સ્ત્રીઓમાં પણ આસક્ત થઇને તેઓ ઉપર લોલુપતા રાખી તેને વશ થઇ તેઓ સાથે ભોગ ભોગવવા લાગ્યો. આવી રીતે અકાર્યમાં પ્રવૃત થયેલા અને સત્કાર્યથી વિરૂદ્ધ ચાલનારા બાળને જોઇને એ પાપી છે એમ બોલી લોકો તેની નિંદા કરવા લાગ્યા અને ખુલ્લે ખુલ્લું કહેવા લાગ્યા કે 'એ બાળ મૂર્ખ છે, અજ્ઞાની છે, લાજ વગરનો છે, નિર્ભાગી છે, કુળને કલંક લગાડનાર છે.' લોકો તેની આવી અનેક પ્રકારની

અકુશળમાળાની યોગશક્તિ

લોક લાજ, નહિ કાજ.

---

૧ આ યોગશક્તિ બતાવી આપવાનું વચન અકુશળમાળાએ અગાઉ આપ્યું હતું. જુઓ પૃ. ૪૦૫.

નિંદા કરે છતાં એ બાળ પોતાના મનમાં માનતો કે આપણુને તો માતાજી અને સ્પર્શનની કૃપાથી લીલા લહેર છે. લોકોને બોલવું હોય તે ભલે બોલો! એ લોકો ગમે તે બોલે તેની ચિંતા કરવાથી સર્યું! વળી અકુશળમાળા જેણે તેના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તે પણ વચ્ચે વચ્ચે કોઇ કોઇ વાર તેના શરીરમાંથી બહાર આવીને પોતાની અદ્ભુત યોગશક્તિનું કેવું સારૂં પરિણામ આવ્યું, તે સંબંધી બ.ળને સવાલો કરે ત્યારે આપણા આ ભાઇસાહેબ પોતાના માતાજીને જવાબ આપે કે " માતાજી! મારા ઉપર તો તમે જરાપણ શંકા વગર મોટો ઉપકાર કર્યો છે અને આપે તો મને મોટા સુખસાગરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે. હવે માતાજી! હું એક બીજી વિનંતિ કરૂં છું કે મહેરબાની કરીને તમારે મારા આખા જીવનપર્યંત આ મારા શરીરનો ત્યાગ ન કરવો." અકુશળમાળાએ એ વાત અંગીકાર કરી અને તેને જણાવ્યું કે "બીજું સર્વ કામ મૂકી દઇને હું તારૂં કામ કરી આપીશ." આવી રીતે બાળે માતા પોતાને અનુકૂળ અને સ્વાધીન થયેલી જોઇને મનમાં વિચાર કર્યો કે સ્પર્શન મિત્ર તો મારે વશ થયો, સામગ્રિ પણ સર્વ અનુકૂળ થઈ ગઇ અને માતાજી પણ મને પોતાનું યોગબળ બતાવ્યા કરે છે, તેથી ખરેખર, આ દુનિયામાં હું મોટો ભાગ્યશાળી છું, મારા જેટલો અને જેવો સુખી આ દુનિયામાં બીજો કોઇ હોય એમ મને લાગતું નથી. આવા આવા વિચારો કરીને પોતાની કુટેવોમાં બાળ વધારે ચુસ્ત થતો ગયો.

માતાને વિજ્ઞપ્તિ

મધ્યમબુદ્ધિની સલાહ.

બાળનું આવું વર્તન જોઇને લોકો તેની બહુ નિંદા કરતા હતા તેથી સ્નેહને લીધે મધ્યમબુદ્ધિ જેને લોકઅપવાદનો ઘણો ભય રહેતો હતો તે એક દિવસ તેને કહેવા લાગ્યો " ભાઇ બાળ! તારે આવી રીતે લોકવિરૂદ્ધ કરવું તે કોઇપણ રીતે ઉચિત નથી. તું જે કાર્ય કરે છે તેનું પરિણામ વિચારતો નથી. અગમ્ય વસ્તુ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તેના તરફ ગમન કરીને તું બહુ પાપ કરે છે, તેમ કરવું તે અતિ તિરસ્કાર-નિંદાને યોગ્ય છે, પાપથી ભરપૂર છે અને કુળને કલંક લગાડનાર છે." બાળે જવાબમાં કહ્યું " ભાઇ મધ્યમબુદ્ધિ! તને મનીષીએ છેતર્યો હોય એમ જણાય છે, નહિ તો સ્વર્ગમાં વસનાર જીવો જેવું સુખ ભોગવે છે તેવું સુખ ભોગવતાં મને તું આવી નજરથી કેમ

સલાહની અવગણના

જુએ ? જે મૂર્ખ પ્રાણીઓ [1]જાતિદોષથી સ્ત્રી વિગેરે કોમળ પદાર્થોની ઇચ્છા રાખતા નથી અને તેના તરફ પસંદગી બતાવતા નથી તેઓ [2]સ્થાન દોષને લીધે મહારત્નને છોડી દેનાર જેવું આચરણ કરે છે." તેનો આવો જવાબ સાંભળીને મધ્યમબુદ્ધિએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે આ બાળને કાંઇ પણ શિખામણ આપવાનો પરિશ્રમ કરવો તે તદ્દન નકામો છે.કારણ કે એ હવે શિખામણને યોગ્ય રહ્યો નથી.

વસંત સમય.
લીલાધર ઉદ્યાન.
કામદેવ મંદિર.

આવી રીતે બાળ, મધ્યમબુદ્ધિ અને મનીષી વર્તન કરી રહ્યા છે, તેવામાં [3]મન્મથને જાગૃત કરનાર વસંતઋતુનો કાળ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે વનના જૂદા જૂદા સર્વ વિભાગો સુંદર પુષ્પો (ફુલો) ના સમૂહથી ભરપૂર થઈ ગયા છે અને ગણગણાટ કરતા અને અહીંથી તહીં ઉડતા ભમરાઓના ઝંકાર સ્વરથી (ગણગણાટથી) અત્યંત મનોહર દેખાવા લાગ્યા છે; પતિ સાથે વિચરતી પ્રેમાળ પત્નીના હૃદયને આનંદ આપનાર મીઠી કોયલના ટહુકાથી વનના ભાગો ગાજી રહ્યા છે; ઉઘડેલા-વિકાસ પામેલા કેશુડાના અગ્રભાગમાં રહેલ લાલ પુષ્પનો સમૂહ વિયોગથી દુ:ખી થતી સ્ત્રીનો જેવો માંસનો પિંડ દેખાય તેવો એકદમ લાલ વર્ણનો દેખાય છે[4]; આંબાની માંજર ચારે દિશાને સુગંધિત બનાવી રહી છે અને અત્યંત પ્રસન્ન થઇ વસંતરાજની સાથે ઘણી ક્રિડા કરે છે. (મતલબ કે વસંતઋતુમાં આંબાપરથી માંજરો જમીન પર પડે છે); દેવતા અને કિન્નરનાં જોડલાંઓ વનમાં આવીને અનેક પ્રકારની ક્રીડાઓ અને આનંદ કરી રહ્યા છે તેથી મનુષ્યલોકનું વન જાણે સ્વર્ગનું નંદનવન હોય તેવી રમણીયતાની કથાને કહી રહ્યું જણાય

---

૧ **જાતિદોષ:** સ્ત્રી અમુક જાતિની છે. તેવા જાતિના કારણે સ્ત્રીનો કેટલાક ત્યાગ કરે છે.

૨ **સ્થાનદોષ:** રત્ન ખારા દરિયામાં થાય છે માટે તજવા યોગ્ય છે એવી માન્યતા.

૩ **મન્મથ:** કામદેવ અનંગ.

૪ વિયોગી સ્ત્રીઓનાં માંસનો સમૂહ હોય તેવો દેખાય છે. સૂચન. વિયોગથી પીડાતી સ્ત્રીનું માંસ સૂકાતું જાય છે તે જાણે અહીં કિંશુક પુષ્પરૂપે રહ્યું હોય એવો ભાવ લાગે છે.

છે[૫]; ચર્ચરી[૬]ની રમત સારી રીતે રમાઇ રહી છે; ઘેર ઘેર હીંડાળા ખાટા બંધાઇ ગઇ છે. અને કામદેવને ઉદ્દીપન કરે તેવી સુગંધ સાથે મલયાચળનો પવન મંદ મંદ વાઇ રહ્યો છે.

લીલાધર ઉદ્યાન

આવા વસંતઋતુના સમયમાં કામદેવના બળથી આનંદિત થઇને મધ્યમબુદ્ધિને સાથે લઇ બાળ ક્રીડા કરવા માટે એક દિવસ બહાર નીકળી પડ્યો. તે બહાર નીકળ્યો તે વખતે તેના અંતરંગ રાજ્યમાં વર્તનારી તેની માતા તેની સાથે હતી અને મિત્ર સ્પર્શન પણ તેના શરીરમાં દાખલ થઇ ગયેલો હતો. એવા વખતે અને એવા સંયોગોમાં કુમાર મધ્યમબુદ્ધિ સાથે નગરની બહાર નંદનવનની શોભાને દેખાડતું લીલાધર નામનું ઉદ્યાન છે ત્યાં તે આવી પહોંચ્યો. એ ઉદ્યાનના મધ્ય ભાગમાં એક મોટું મંદિર છે, તેનાં શિખરો બહુ ઉંચાં અને શ્વેત છે, તે મંદિર જોનારની ચક્ષુને અત્યંત આનંદ આપે તેવું છે, વળી એ મંદિરને મોટાં મોટાં તોરણો લટકાવી દઇને તેની શોભામાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. બગિચાના મધ્યમ ભાગમાં આવી રહેલ

મન્મથ-મંદિર

તે મંદિરમાં લોકોએ સ્ત્રીઓનાં હૃદયને અતિ આનંદ આપનાર રતિપતિ શ્રી કામદેવને પ્રતિષ્ઠા કરીને દેવ તરીકે બેસાડેલ છે. એ દેવની લોકો તેરસને[૭] દિવસે પૂજા કરે છે અને આજે તેજ તિથિ છે (તેરસ છે). કુમારિકાઓ ત્યાં સારો પતિ મેળવવાનો લાભ મળવા સારૂ પૂજા કરવા આવે છે, પરણેલી સ્ત્રીઓ પોતાના સૌભાગ્યમાં વધારો થવાનો લાભ મેળવવા સારૂ પૂજા કરવા આવે છે, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનો સ્નેહ ન હોય તે સ્નેહને પ્રાપ્ત કરવાનો લાભ મેળવવા સારૂ ત્યાં પૂજા કરવા આવે છે અને મોહથી અંધ થયેલા કામી પુરુષો પોતાને પસંદ આવે તેવી સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કરવાની તક મેળવવાની લાલચે પૂજા કરવા સારૂ એ મંદિરમાં આવે છે.

કામદેવની શય્યાપર બાળકુમાર.

કામદેવના મંદિરમાં આજે મોટા અવાજો અને ગડબડ થતી સાંભળીને ત્યાં શું થતું હશે એ જોવાના કૌતુકથી બાળકુમાર પોતાના

૫ સૂચનઃ દેવ અને કિન્નરનાં યુગલો તે વનમાં એ અવસરે ભ્રમથી દેવલોક કરતાં પણ મનુષ્ય લોકની રમણીયતા વખાણી ત્યાં ક્રીડા કરવા આવ્યા છે.

૬ ચર્ચરીઃ વસંત ઋતુની એક જાતની ક્રીડા છે. ઉત્સાહ હર્ષની રમત અથવા રમત કરનારાઓની ટોળીઓ આનંદ કરી રહી છે.

૭ અનંગત્રયોદશી. આ તેરસને દિવસે કામદેવની પૂજા થાય છે. ઉત્તર હિંદમાં આ પર્વ હાલ પણ પ્રચલિત છે એમ સાંભળ્યુ છે.

ભાઇ મધ્યમબુદ્ધિ સાથે એ મંદિરમાં દાખલ થયો. રતિના નાથ કામદેવને કોઇ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરી રહ્યું છે, કોઇ પ્રયત્નપૂર્વક તેની પૂજા કરી રહ્યું છે અને કોઇ ગુણકીર્તન વડે તેની સ્તુતિ કરી રહ્યું છે. બાળે તે દેવપ્રાસાદની પ્રદક્ષિણા દેવા માંડી તે વખતે તેણે દેવપ્રાસાદની બાજુમાં એક વાસભુવન[1] જોયું. એ વાસભુવન ગુપ્ત સ્થાનકે આવી રહેલું હતું, જોવાથી કૌતુક ઉપજાવે તેવું હતું, અતિ સુંદર હતું અને મંદ મંદ પ્રકાશયુક્ત હતું. એ વળી શું હશે? એવું કૌતુક થવાથી મધ્યમબુદ્ધિને બારણા આગળ ઉભો રાખીને બાળ વાસભુવનમાં દાખલ થયો. ત્યાં તેણે એક મોટી શય્યા (બીછાવેલ પલંગ) જોઇ. એ શય્યા અતિ વિસ્તારવાળી હતી, પલંગ ઉપર બીછાવેલી સુંદર તળાઇઓથી રચેલી હતી, અનેક કોમળ ઓશિકાઓથી આનંદ આપે તેવી હતી અને તદ્દન ડાઘ વગરની અને કોમળ ચાદરયુક્ત હતી. એ શય્યાના મધ્ય ભાગમાં રતિની સાથે કામદેવ સુતેલા હતા.[2] આવી દેવતાઓને પણ મળવી મુશ્કેલ સુંદર શય્યા બાળકુમારે જોઇ. વાસભુવનમાં પ્રકાશ ઘણો મંદ હતો તેથી તે શું હશે એમ વિચાર કરતાં કરતાં બાળકુમાર તે શય્યાને અડકયો, બે ચાર વખત હાથથી અડકતાં અડકતાં આખરે બાળકુમારને જણાયું કે એ કામદેવની શય્યા હોવી જોઇએ. એ શય્યાના કોમળ સ્પર્શથી પરવશ થઇ તેણે વિચાર કર્યો કે અહો! આવી કોમળ શય્યા તો બીજી જગ્યાએ હોવી પણ અસંભવિત છે. એ વખતે એના શરીરમાં રહેલ માતાજી અને સ્પર્શને તેને પ્રેરણા કરી અને પોતાની ચપળતા પણ જાગૃત થઇ તેથી બાળ વાસભુવનમાં એકલો એકલો વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ શય્યા ઉપર જરા વખત મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સુઇ લઇને હું તેને માન આપું. એ વખતે બાળે વિચાર ન કર્યો કે એ શય્યામાં તો કામદેવ પોતે રતિ મહાદેવી સાથે સુતેલા છે; દેવોની શય્યામાં સુનારને કેવાં દુઃખ વેઠવાં પડે છે તેનો પણ તેણે વિચાર ન કર્યો; વળી લોકો તે વાત જાણશે અથવા દેખશે તો તેથી પોતાની કેટલી હાંસી થશે તેનો પણ તેણે વિચાર ન કર્યો; મધ્યમબુદ્ધિ તેની રાહ જોઇને વાસભુવન બહાર ઉભો રહ્યો છે તે તેની મશ્કરી કરશે તેનો ખ્યાલ પણ તેને આવ્યો નહિ. ભવિષ્યમાં શું થશે તેનો જરા પણ વિચાર કર્યા વગર

વાસભુવનમાં પ્રવેશ.

મદનશય્યા.

---

1 વાસભુવનઃઘર, સુવાનો ઓરડો.

2 આ દેવ અને દેવી માનસિક છે, અંતરંગ રાજ્યમાં રહેનારા છે.

મોહથી તે શય્યા ઉપર ચઢ્યો અને તેના ઉપર સુઇને બાળચેષ્ટાઓ કરવા મંડી ગયો. પોતાના અંગોને આમ તેમ મરડતો અને હલાવતો તે શય્યા ઉપર અપૂર્વ પ્રીતિવાળો થઇને તેના સ્પર્શના સુખને બહુ માનતો અને પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માનતો તે શય્યામાં આળોટવા લાગ્યો.

મદનકંદળીનો સ્પર્શ.

ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરમાં ઉપર જણાવેલાં બાળ, મનીષી, મધ્યમબુદ્ધિ વિગેરે જનો હતાં અને તેઓના પિતા કર્મવિલાસ અંતરંગ રાજ્યના રાજા હતા. તે ઉપરાંત [1]બહિરંગ નગરમાં બહુ વિખ્યાતિવાળો તેજસ્વી શત્રુમર્દન નામનો રાજા તે નગરનું રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજાને ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી અને પોતાના પ્રાણથી પણ વધારે વહાલી મદનકંદળી નામે રાણી હતી. તે રાણી અદ્ભુતરૂપા સૌભાગ્યવાળી હતી અને કમળના જેવી આંખો વાળી હતી. એ મહારાણી પોતાના હાથમાં પૂજાની સામગ્રી લઇને પોતાના પરિવાર સાથે કામદેવની પૂજા કરવા માટે તે મંદિરમાં તે દિવસે આવી હતી. મંદિરના મધ્ય ભાગમાં રહેલ કામદેવની પૂજા કરીને તે મહારાણી પણ વાસભુવન તરફ આવી. તેને જોઇને તે સ્ત્રી છે એવો નિર્ણય થવાથી લજ્જા અને ભયથી બાળકુમાર થોડો વખત હાલ્યા ચાલ્યા વગર પડી રહ્યો. એ વાસભુવનમાં અગાઉ જણાવ્યું તેમ પ્રકાશ ઘણો મંદ હતો તેથી શય્યા ઉપર રહેલા કામદેવની તે હરણ જેવા લોચનવાળી મદનકંદળી રાણી હાથનો સ્પર્શ કરી પૂજા કરવા લાગી અને તેમ કરતાં ચંદનવડે રતિ અને કામદેવને વિલેપન કરતાં મદનકંદળીએ બાળકુમારના આખા શરીરે પોતાના કોમળ હાથથી સ્પર્શ કર્યો. તે વખતે અકુશળમાળાની પ્રેરણાથી અને સ્પર્શનના વશવર્તીપણાથી મલીનબુદ્ધિવાળા બાળે પોતાના મનમાં વિચાર ક્યોં કે જેવો આ કોમળાંગી સ્ત્રીનો હસ્તસ્પર્શ મને મૃદુ (કોમળ) લાગે છે તેવો સ્પર્શ મેં મારા જન્મમાં કદિ પણ અનુભવ્યો નથી. ખરેખર, અન્ય સ્પર્શની સુંદરતા મેં અત્યાર સુધી ખોટી જ કલ્પી હતી, હવે તો મને એમ લાગે છે કે ત્રણ લોકમાં આ સ્રીથી વધારે કોમળ કોઇ પણ વસ્તુ નથીજ. હવે મદનકંદળી રાણી કામદેવની પૂજા કરીને વખત થયો એટલે પોતાના સ્થાન તરફ ચાલી ગઇ.

---

૧ બાહ્ય, સ્થૂળ, વ્યવહાર.

કામદેવવશ બાળની સ્થિતિ.

મદનકંદળી ત્યાંથી વિદાય થયા પછી બાળ કુમારની શી દશા થઇ તે જુઓ. એ સ્ત્રી પોતાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેના વિચારમાં અને ચિંતામાં બાળનું હૃદય શોકાતુર થઈ ગયું. તેના મનમાં વર્ણન કરી ન શકાય તેવો અંતઃતાપ થવા લાગ્યો, તે પોતાની જાતને પણ ભૂલી ગયો અને શય્યામાં પડ્યો પડ્યો ગરમ ઊંડા નિઃસાસા ઉપર નિઃસાસા મૂકતો જાણે મૂર્છા પામેલો હોય, જાણે ગાંડો હોય, જાણે પોતાનું સર્વસ્વ હરાઇ ગયું હોય, તપેલી શિલાપર જાણે મત્સ્ય પડ્યો હોય તેની માફક આમથી તેમ અને તેમથી આમ આડો અવળો આળોટતો લોટતો અને શય્યામાં પછાડા મારતો તરફડવા લાગ્યો.

મધ્યમબુદ્ધિ વાસભુવનમાં.

બાળ વાસભુવનમાં આવી સ્થિતિ અનુભવતો હતો તે વખતે તેનો ભાઈ મધ્યમબુદ્ધિ જે વાસભુવનમાં પ્રવેશદ્વાર આગળ તેની રાહ જોતો ઉભો હતો તેણે વિચાર કર્યો કે અરે! આટલો બધો વખત થયો તો પણ બાળ હજુ વાસભુવનમાંથી પાછો બહાર કેમ નીકળતો નથી? તે અંદર રહ્યો રહ્યો શું કરે છે? તે જોઉં તો ખરો! આવો વિચાર કરીને મધ્યમબુદ્ધિ વાસભુવનમાં દાખલ થયો અને પોતાનો હાથ લગાડીને કામદેવની શય્યા જોઇ લીધી. એ શય્યા એટલી બધી કોમળ હતી કે તેને હાથ લગાડતાં જ મધ્યમબુદ્ધિનું મન પણ તેના તરફ હરાઈ ગયું. (અંધારાને લીધે) તેણે ત્યારપછી આંખો વધારે ઉઘાડીને જોયું તો શય્યાના એક વિભાગપર ઉપર જણાવેલી દશામાં આમ તેમ પછાડા મારતો બાળ તેના જોવામાં આવ્યો. બાળની એવી દશા જોઇને તેણે વિચાર કર્યો કે અહો! આ ભાઇશ્રીએ આ શું અકાર્ય આદર્યું? દેવની શય્યા ઉપર ચઢવું યુકત નથી. રતિના રૂપને પણ શરમાવે તેવી ગુરુની સ્ત્રી હોય તો પણ તે સર્વથા અગમ્ય છે. વળી આ શય્યા ઘણું સુખ આપે તેવી છે પણ દેવ (કામદેવ-મદન મહારાજ)ની પ્રતિમાથી અધિષ્ઠિત થયેલી છે તેથી માત્ર વંદન કરવા યોગ્ય છે, પણ ઉપભોગ કરવા લાયક નથી-આવો પોતાના મનમાં વિચાર કરીને [1]મધ્યમબુદ્ધિએ બાળને જાગૃત કર્યો, પણ તે કાંઇ

---

[1] મધ્યમબુદ્ધિ એ 'જાહેર અભિપ્રાય' public opinion વ્યવહાર ધર્મ છે અને મનીષી એ 'આર્ષ સત્ય' absolute truism નિશ્ચયધર્મ છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

પણ બોલ્યો નહિ. મધ્યમબુદ્ધિએ કહેવા માંડ્યું “ અરે ભાઇ ! તેં આ ન કરવા યોગ્ય કામ કર્યું છે આ દેવની શય્યા ઉપર ચઢવું કે સુવું તે યોગ્ય નથી ” વિગેરે વિગેરે. આવી રીતે બાળને તેણે ઘણી રીતે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ બાળે મધ્યમબુદ્ધિને કાંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહિ.

વ્યંતર અને બાળ.

હવે તે વખતે એ મંદિરનો અધિષ્ઠાયક વ્યંતર ત્યાં દાખલ થયો. તેણે [1]આકાશ બંધનથી બાળને બાંધી લીધો અને જમીનપર પછાડ્યો. પછી તેના આખા શરીરે સખત વેદના ઉત્પન્ન કરી કે જેનાથી તે તદ્દન મરણતોલ સ્થિતિમાં આવી ગયો. આવો ભયંકર પ્રસંગ જોઇને મધ્યમબુદ્ધિએ હાહારવ કર્યો. એટલે એ શું હશે એ જોવાની ઇચ્છાથી કૌતકને લીધે દેવમંદિર તરફથી અનેક લોકો વાસભુવન તરફ આવવા લાગ્યા. વ્યંતરે ધક્કા મારીને બાળને વાસભુવનમાંથી બહાર ધકેલી મૂક્યો અને મોટા ધડાકા સાથે જમીનપર પછાડ્યો, જેને પરિણામે તેની આંખપરની ભમર ભાંગી ગઇ અને કંઠે પ્રાણ આવી ગયા. આવી સ્થિતિમાં બાળને સર્વ લોકોએ જોયો. તેની પછવાડે દીન મનયુક્ત મધ્યમબુદ્ધિ પણ વાસભુવનમાંથી બહાર નીકળ્યો. મધ્યમબુદ્ધિ વાસભુવનમાંથી બહાર આવ્યો એટલે એ બધી શેની ગડબડ છે ? એમ લોકો તેને પૂછવા લાગ્યા; પણ લાજનો માર્યો તે લોકોને કાંઇ પણ જવાબ આપી શક્યો નહિ. તે વખતે પેલો વ્યંતર કોઈ પુરૂષના શરીરમાં દાખલ થયો અને તે પુરૂષના મુખથી તેણે સર્વ હકીકત બની હતી તે લોકોને કહી સંભળાવી. આ હકીકત સાંભળીને મકરધ્વજના ભક્ત લોકો ત્યાં હાજર હતા તેઓએ એ બાળને દેવનું અપમાન કરનારો

બાળ અને લોકો

ગણી એ મહા પાપી છે એમ બોલીને તેનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો, તેના સંબંધીઓ કહેવા લાગ્યા કે “ આપણા કુળને કલંક લગાડનાર અને સાચા વિષવૃક્ષ જેવો એ આપણામાં ઉત્પન્ન થયો છે. ” એમ બોલીને તેઓ સર્વ તેની નિંદા કરવા લાગ્યા. “ હવે એ બાળ પોતાનાં પાપનાં ફળ બરાબર ભોગવે અને તેમ થવાને તે સર્વ રીતે યોગ્ય છે.” એમ બોલીને સામાન્ય લોકોએ તેની ટીકા કરી અને “ જે પ્રાણીઓ

---

૧ સ્પર્શનને વશ પડેલા પ્રાણીઓ કલ્પનાના બંધનથી જ બંધાય છે; તેને માટે જાદાં દોરડાંનો ખપ પડતો નથી; કારણ કે કાચા સુતરના પ્રેમતંતુઓ તોડવાની તેનામાં તાકાત રહેતી નથી. સૂચન. આકાશબંધન એ એક પ્રકારનું બંધન હોવું જોઇએ. જેમકે મયુરબંધન.

વિચાર કર્યા વગર કામ કરે છે તેઓ સર્વ અનર્થો અને દુ:ખો સહન કરે છે તો આમાં શી નવાઇ ?" એમ કહીને વિવેકી લોકોએ તેની ઉપેક્ષા કરી. હવે તે વખતે પેલા વ્યંતરે ભયંકર રૂપ ધારણ કરીને કહ્યું. "આ દુરાત્મા બાળના તમારા સર્વના દેખતાં ટુકડે ટુકડા કરી નાખું છું." તે સાંભળી મધ્યમબુદ્ધિએ હાહારવ કરી મૂકયો અને જે પુરૂષના શરીરમાં વ્યંતરે પ્રવેશ કર્યો હતો તેને પગે પડીને બોલ્યો "અરે અરે ! કૃપા કરો, કૃપા કરો; દયા કરો, દયા કરો. મારા ભાઇના પ્રાણની હું તમારી પાસે ભિક્ષા માગી લઉં છું; મહેરબાની કરીને તેનો વિનાશ ન કરો." લોકોને પણ મધ્યમબુદ્ધિના કકળાટથી તેના ઉપર દયા આવી ગઇ તેથી તેઓ પણ બોલ્યા "અરે ભટ્ટારક ! એને બાપડાને એક વાર જવા દો, ફરીવાર તે દેવને અપમાન કરવાનું કામ નહિ કરે." તે વખતે મધ્યમબુદ્ધિ ઉપર કરૂણા આવવાને લીધે અને લોકોના અતિ આગ્રહથી વ્યંતરે બાળને જતો કર્યો. બાળને થોડી વાર પછી શરીરમાં ચેતના આવી, શરીર ઉપર ઘા વાગવાથી કળ ચઢી ગઇ હતી તે નરમ પડવા લાગી અને જરા સ્ફુર્તિ આવી એટલે મધ્યમબુદ્ધિ તેને મંદિરમાંથી બહાર લઇ આવ્યો અને મુશ્કેલીથી તેને ઘરે (રાજમંદિરે) લઈ ગયો.

બાળ અને કર્મવિલાસ.

કર્મવિલાસ રાજાએ પોતાના પરિવાર પાસેથી આ સર્વ હકીકત સાંભળી ત્યારે પોતાના મનમાં તેણે વિચાર કર્યો કે અરે, આતો બાળને હજુ શું થયું છે ? પણ હવે તો તેના આવા વર્તનથી હું તેને પ્રતિકૂળ થઇશ તેથી તેના હવે કેવા હાલ થશે તે તો આ લોકોના ખ્યાલમાં પણ નથી. આવા દુરાચારી અને દેવનું અપમાન કરનાર પુત્રને તો બરાબર [1]સજા કરવી જોઇએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને કર્મવિલાસ રાજાએ પોતાના પરિવારને કહ્યું 'અરે ! એવા અવિનયી તોફાની છોકરાની આપણે તે શા માટે ચિંતા કરવી જોઇએ ? આપણા અનુશાસનને[2] પણ હવે તે યોગ્ય રહ્યો નથી. આપણા કોઇ પણ માણસે તેની સાથે જરૂર ઉપરાંત વધારે સંબંધ કરવો નહિ–આ પ્રમાણે હું સર્વને હુકમ કરૂં છું.' કર્મપરિણામ મહારાજાની આ આજ્ઞા તેના આખા પરિવારે પોતાને માથે ચઢાવી.

---

૧ **કર્મવિલાસની સજા:** પોતાની ગેરવર્તણુક અનુસાર બાળ રાત્રીએ ફરવા નીકળશે ત્યારે તેના કેવા હાલહવાલ થશે તે હકીકત તુરતમાં જ વાંચવામાં આવશે અને ભવિષ્યમાં પણ તેને મોટી સજા કર્મના વિપાક તરીકે થશે. આ હકીકત પર અત્ર રૂપક છે.

૨ **અનુશાસન:** નિયંત્રણા, સમજાવવું તે.

બાળનો અંતસ્તાપ.

હવે મધ્યમબુદ્ધિએ બાળકુમારને પૂછ્યું. "ભાઇ! તને હવે તો શરીરે કંઈ પીડા નથી થતી ને?"

બાળ—"શરીરે તો પીડા નથી થતી, પણ મારા મનમાં સંતાપ થતો જાય છે અને વધતો જાય છે."

મધ્યમબુદ્ધિ—"પણ એ સંતાપ તને શા કારણથી થાય છે તેનું કારણ તું જાણે છે?"

કામદેવ હંમેશાં વાંકો હોય છે અને તેની પ્રવૃત્તિઓ વિપરીત હોય છે, તેથી બાળે સીધો ઉત્તર ન આપતાં કહ્યું "હું તે જાણતો નથી. પણ વારૂ, તું કામદેવના મંદિરમાં વાસભુવનના બારણા આગળ ઉભો હતો તે વખતે વાસભુવનમાં પ્રવેશ કરતી અથવા બહાર નીકળતી કોઇ સ્ત્રીને તેં જોઇ હતી કે નહિ?"

મધ્યમબુદ્ધિ—"હા, એક સ્ત્રીને જોઇ હતી, પણ તેનું તારે શું છે?"

બાળ—"ત્યારે તે કોણ હતી એ પણ તેં જાણ્યું હશે?"

મધ્યમબુદ્ધિ—"હા, સારી રીતે જાણ્યું હતું. એ શત્રુમર્દન રાજાની રાણી મદનકંદળીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે."

મધ્યમબુદ્ધિનો આવો જવાબ સાંભળીને 'અરેરે! એવી સ્ત્રી મારા જેવાને ક્યાંથી હોય?' એવી ચિંતામાં પડી બાળે લાંબો નિ:શ્વાસ મૂક્યો. મધ્યમબુદ્ધિ વ્યવહારકુશળ હોવાથી પોતાના મનમાં સમજી ગયો કે આ ભાઇસાહેબ એ મદનકંદળીના અર્થી થઇ ગયા જણાય છે. પછી મધ્યમબુદ્ધિએ વિચાર કર્યો કે આ ભાઇસાહેબને એ મદનકંદળી ઉપર રાગ થયો છે તે એક રીતે નવાઇ જેવું ન ગણાય. એ મદનકંદળી અતિ સુંદર અને રૂપાળી હોવાને લીધે માણસોને પોતાની તરફ આકર્ષણ કરી પોતાના સંબંધમાં અભિલાષા ઉત્પન્ન કરાવે છે. મંદિરના બારણા સાંકડા હોવાને લીધે તે મંદિરમાંથી બહાર નીકળતી હતી તે વખતે મને પણ તે સ્ત્રીનો સ્પર્શ થયો હતો; ત્યારે મને પણ એમ લાગ્યું હતું કે ભુવનમાં બીજી કોઇપણ વસ્તુનો સ્પર્શ એવો મોહક નહિ હોય અને તે વખતે મારૂં મન પણ તેના વિલાસના વિચારમાં જરા ડોલાયમાન થયું હતું, પણ કૂલીન માણસોએ પરસ્ત્રીગમન કરવું ઉચિત નથી એવા વિચારથી હું તુરત તે વખતે પાછો હઠી ગયો હતો. આ ભાઇશ્રી પણ મારૂં વચન માને તો બરાબર હકીકત સમજાવીને તેને ખોટું કાર્ય કરવાથી વારૂં. આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને મધ્યમબુદ્ધિ બોલ્યો "અરે ભાઇ

મધ્યમબુદ્ધિ-
ની સલાહ.

બાળ ! હજુ પણ તું મૂર્ખ-અજ્ઞાન રહ્યો ! આ તે કેટલું અંધેર ! અવિનયનું કેવું ખરાબ પરિણામ આવે છે તે તેં જાતે હમણાજ નથી અનુભવ્યું ? તારા પ્રાણ તો કંઠે આવી ગયા હતા અને તારા દુર્વિનયને લીધે ભગવાન મકરધ્વજ (કામદેવ) તારા ઉપર ઘણા ગુસ્સે થઇ ગયા હતા તેના હાથમાંથી તને મહા મુશ્કેલીએ છોડાવ્યો એ વાત તું આટલી વારમાં ભૂલી ગયો ? માટે ભાઇ ! આવા ખોટા ખોટા વિચારો મૂકી દે. દ્રષ્ટિવિષ સર્પના માથામાં રહેલ મણિને બતાવનાર-સૂચવનાર[1] એ મદનકંદળી છે એમ તું સમજ. એ સ્ત્રીની ઇચ્છા કરવાના પરિણામે તું પોતે બળીને ખાખ થઇ જઇશ અને તારો એક પણ અર્થ સિદ્ધ થશે નહિ એ તું ચોક્કસ માનજે. ” મધ્યમબુદ્ધિના આવા વિચાર સાંભળીને બાળ સમજી ગયો કે મધ્યમબુદ્ધિ પોતાને હવે બરાબર ઓળખી ગયો છે તેથી પોતાના મનમાં શા વિચાર ચાલે છે તે તેનાથી છૂપાવવાની જરૂર રહી નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી બાળે

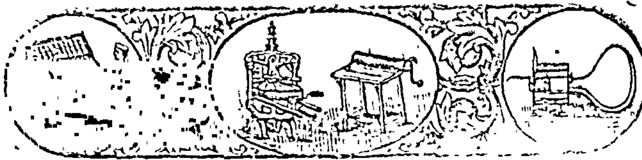
બાળનો
જવાબ.

તેને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું ” અરે ભાઇ ! એમ છે ત્યારે તેં મને છોડાવ્યો એમ તું શાનો કહે છે ? એમજ કહેને કે તેંજ મને વધારે માર ખવરાવ્યો ! કારણ કે તારા વચનથી કામદેવે મને છોડી દીધો તેથી મારા શરીરને જે વેદના થતી હતી તે ઓછી થઇ છે; પણ મારા ઉપર તર્કવિતર્ક (સંકલ્પ વિકલ્પ) ની પરંપરારૂપ ખેરના અંગારાનો ઢગલો નાખી દીધો છે અને તેથી મારૂં આખું શરીર બળે છે, જળે છે અને ફડફડે છે. કામદેવે જ્યારે મને બંધન કરવા માંડ્યું તે વખતે જો હું મરી ગયો હોત તો મને આટલી બધી વેદના થાત નહિ; તેં મને છોડાવીને તો આ મોટો અનર્થ કરી મૂકયો છે. મારા મનમાં આવડો મોટો સંતાપ થયો છે તેને ઓલવવા માટે પેલી મદનકંદળીના મેળાપરૂપ અમૃતના સિંચન વગર બીજો ઉપાય નથી. મારે હવે તને વધારે શું કહેવું ? ”

મધ્યમબુદ્ધિ તે વખતે પોતાના મનમાં સમજી ગયો કે આને ગુણને બદલે દોષ બેઠો; વળી તેને એ પણ જણાયું કે એને મદનકંદળી તરફ એટલું બધું આકર્ષણ થયું છે કે એ હાલ કોઈપણ રીતે ઓછું થઈ શકે, કે એ બાબતમાંથી એ ભાઇ પાછા હઠે એવું લાગતું નથી. આ બધી હકીકત જોઇને તે ચૂપ બેસી રહ્યો.

---

૧ દ્રષ્ટિવિષ સર્પની આંખમાં ઝેર હોય છે; એ દૂરથી નજર ફેંકે ત્યાં પ્રાણીને ઝેર ચઢવા માંડે છે. એવા સર્પના માથામાં મણિ હોય તે લેવા પ્રયત્ન કરવો એ મરણને મળવા જવા જેવું છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

બાળમધ્યમમનીષી અને સ્પર્શન.

બાળ મદનકંદળીની શોધમાં.

રાત્રિચર્યા અને મયૂરબંધન.

બાળની શોધમાં મધ્યમબુદ્ધિ.

સૂર્ય અસ્ત થયો. જાણે બાળના હૃદયમાંથી જ નીકળ્યું હોય તેમ ચારે તરફ અંધારૂં ફેલાયું. પહેલો પહોર પસાર થયો. રસ્તા ઉપર લોકોનું ગમનાગમન બંધ થઇ ગયું. રાત્રિના બીજા પહોરને વખતે પોતે જે કામ કરે છે તે કરવા યોગ્ય છે કે નહિ તેનો વિચાર કર્યા વગર બાળ ઊભો થયો અને પોતાના ભુવનમાંથી બહાર નીકળ્યો, રાજમાર્ગ તરફ ચાલ્યો અને જે બાજુએ શત્રુમર્દન રાજાનો મહેલ આવેલો હતો તે તરફ ચાલવા માંડ્યું અને એ માર્ગે કેટલેક દૂર ગયો. હવે આ બાજુ મધ્યમબુદ્ધિને સ્નેહને લીધે બાળનું શું થશે એવો વિચાર થવાથી તે પણ તેની પછવાડે ચાલ્યો.

રાજ્યમહેલને માર્ગે; રસ્તામાં મયૂરબંધ.

એવી રીતે બાળ ચાલ્યો જાય છે અને મધ્યમબુદ્ધિ તેની પછવાડે છૂપાતો છૂપાતો આવે છે તે વખતે બાળે એક પુરૂષને જોયો. તે પુરૂષ બાળને લાત મારીને તેને [1]મયૂરબંધવડે મજબુત બાંધ્યો. તે વખતે બાળે મોટેથી રાડો પાડવા માંડી. 'આવ્યો, આવ્યો' એ પ્રમાણે મધ્યમબુદ્ધિ જોરથી બોલવા લાગ્યો. મધ્યમબુદ્ધિ તે વખતે દૂરથી જોઇ રહ્યો અને પેલા પુરૂષે બાળને ઉપાડીને આકાશમાં ઉડવા માંડયું. બાળ વધારે બૂમો પાડવા લાગ્યો ત્યારે તે પુરૂષે બાળનું મ્હોઢું ઢાંકી દીધું

---

૧ મયૂરબંધનઃ આકરૂં બંધન. એમાં આડો અને ઊભો બંધ ઘણો મજબૂત લેવામાં આવે છે.

અને પોતે બાળને ઉપાડીને પશ્ચિમ દિશા તરફ આકાશમાં ચાલવા માંડયું. 'અરે દુષ્ટ વિદ્યાધર ! તું મારા ભાઇને લઇને કયાં જાય છે?' એ પ્રમાણે રાડો પાડતો પોતાની તરવાર ખેંચીને તે વિદ્યાધરને માર્ગે જમીનપર મધ્યમબુદ્ધિ પણ ચાલવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં નગરની બહાર નીકળી ગયો. ત્યાં તો પેલો વિદ્યાધર આકાશમાં ઉડતો હોવાથી એટલો દૂર નીકળી ગયો કે તે દેખાતો પણ બંધ થઇ ગયો.

તે વખતે મધ્યમબુદ્ધિ તદ્દન નિરાશ થઇ ગયો તો પણ પોતાના બંધુ ઉપરના સ્નેહને લીધે પોતે દોડવાનું ચાલુ રાખ્યું. અને મનમાં ધાર્યું કે આગળ ઉપર કોઇ પણ જગ્યાએ બાળને પેલો વિદ્યાધર છોડી મુકશે. આવી રીતે દોડતાં દોડતાં મધ્યમબુદ્ધિએ રાત્રી પૂરી કરી, તેના પગમાં પાદરક્ષક (પગરખાં-જોડાં) નહિ હોવાથી અનેક કાંટા અને ખીલા ખીલીઓ તેને વાગ્યાં, ચાલવાના શ્રમથી તે તદ્દન થાકી ગયો, ક્ષુધાથી તે પીડાવા લાગ્યો, તૃષાથી તે હેરાન થવા લાગ્યો, શોકથી તે વિહ્વળ થઇ ગયો, દીનતાથી તે લેવાઇ ગયો; છતાં પણ પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલતાં, અને ગામેગામ ખોવાયલા ભાઇની ખબર પૂછતાં, તે સાત રાત અને સાત દિવસ રખડ્યો, ત્યારે આખરે કુશસ્થળ નામના નગરે આવી પહોંચ્યો.

કુશસ્થળ નગરે કૂવાને કાંઠે.
નંદને આપેલો બાળનો પત્તો.
બાળ મધ્યમનો આખરે મેળાપ.

કુશસ્થળ નગરના બહારના ભાગમાં મધ્યમબુદ્ધિ જરા રોકાયો, ત્યાં એક બીલકુલ વપરાશમાં નહિ આવતો જુનો ઊંડો કૂવો તેના જોવામાં આવ્યો. પછી પોતાના ભાઇ વગર આ જીવતરની શી જરૂર છે એમ વિચાર કરીને તે કૂવામાં ડૂબી મરવાના નિર્ણયથી તેણે ગળા સાથે એક મોટો પથ્થર બાંધ્યો. તે વખતે તે બાજુએ એક નંદન નામનો રાજપુરૂષ આવી ચઢ્યો. તેણે મોટેથી બુમ મારી કે-'સાહસ ન કર, સાહસ ન કર !' આ પ્રમાણે બોલતો તે મધ્યમબુદ્ધિની પાસે આવી પહોંચ્યો અને કૂવાની પાળ ઉપર જે વખતે મધ્યમબુદ્ધિ ઊભો રહી અંદર પડવાની તૈયારીમાં હતો તે વખતે પેલા નંદને તેને થોભી રાખ્યો, તેને ગળેથી પથ્થર છોડાવી નાંખ્યો, તેને જમીનપર બેસાડ્યો અને પછી આવું અધમ પુરૂષને યોગ્ય આપઘાત કરવાનું કારણ મધ્યમબુદ્ધિને તેણે પૂછ્યું. તેના જવાબમાં મધ્યમબુદ્ધિએ પોતાને

પોતાના ભાઇ બાળથી કેવી રીતે વિયોગ થયો હતો તે સંબંધી સર્વ હકીકત કહી સંભાળાવી. આ હકીકત સાંભળીને પેલા નંદને કહ્યું 'ભાઇ! જો એમજ છે તો તારે હવે દીલગીર થવાની જરૂર નથી. તારા ભાઇ સાથે તારો મેળાપ જરૂર થઇ શકશે.' 'એ મેળાપ કેવી રીતે થશે?' એમ મધ્યમબુદ્ધિએ તેને પૂછતાં તેના જવાબમાં નંદને કહ્યું 'ભાઇ મધ્યમબુદ્ધિ! સાંભળ. આ નગરમાં અમારો સ્વામી હરિશ્ચન્દ્ર નામનો રાજા રહે છે. તેને વિજયમાઠર શંખ વિગેરે નજીકમાં રહેનાર માંડળિક રાજાઓ વારંવાર ત્રાસ આપ્યા કરતા હતા. એ હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને એક રતિકેલિ નામનો વિદ્યાધર પરમ મિત્ર છે. એક વખત તે વિદ્યાધર અમારા રાજા પાસે આવ્યો હતો તે વખતે શત્રુઓ તરફથી ઉપદ્રવ પામતા અમારા રાજાને જોઇને વિદ્યાધરે તેમને એક ભયંકર વિદ્યા આપવા જણાવ્યું અને કહ્યું કે એ વિદ્યાના પ્રભાવને લીધે તેને સીમાડાના રાજાઓથી કદિ પણ પરાભવ થશે નહિ. રાજાએ એ હકીકત સાંભળીને પોતાના વિદ્યાધર મિત્રનો આભાર માન્યો. ત્યાર પછી પેલા વિદ્યાધરે અમારા રાજા પાસે છ મહિના સુધી એ વિદ્યા સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્વસેવા[1] કરાવી અને આજથી આઠમે દિવસે તે અમારા રાજાને કોઇ સ્થાને લઇ ગયો, તેની પાસે અરિ વિદ્યાની સાધના કરાવી અને બીજા એક પુરૂષની સાથે રાજાને બીજે દિવસે પાછો નગરમાં લઇ આવ્યો. રાજાની સાથે આણેલા તે પુરૂષના માંસ અને લોહીવડે હોમક્રિયા કરવા માંડી. એ પ્રમાણે વિદ્યાની સાત દિવસ સુધી પશ્ચાત્સેવા[2] કરી. તે પુરૂષ કે જેને વિદ્યાધર લઇ આવ્યો હતો અને જેના માંસ લોહીથી હોમ હવન કરવામાં આવ્યો હતો તેને આજે જ છોડ્યો છે અને મારૂં માનવું એમ છે કે એજ પુરૂષ તારો ભાઇ હોવો જોઇએ. હવે મારે તને કહેવું જોઇએ કે રાજાએ તે પુરૂષને હમણાં જ મને સોંપ્યો છે.' મધ્યમબુદ્ધિએ કહ્યું 'જો એમજ હોય તો મારા ઉપર મહેરબાની કરીને તે પુરૂષને હમણાંજ મને બતાવો કે જેથી તે મારો ભાઇ છે કે નહિ તેની બરાબર હું ખાત્રી કરૂં.' એમ કરવાની હા પાડીને નંદન (રાજપુરૂષ) તેને લાવવા માટે ગયો અને બાળને ઉપાડી લાવીને થોડા વખતમાં પાછો આવ્યો.

બાળના હાલ.

બાળના શરીરમાં માત્ર હાડકાંજ બાકી રહ્યાં હતાં, લોહી અને

---

૧ પૂર્વસેવા: વિદ્યા સિદ્ધ કરવા પહેલાં સાધના કરવી પડે તે. તેમાં જપ, તપ, બ્રહ્મચર્ય વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૨ પશ્ચાત્સેવા: વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા પછી કરવાની વિધિઓ.

માંસ તો લગભગ તદ્દન ખલાસ થયા હતા, તેના માત્ર શ્વાસોશ્વાસ ચાલતાં હોવાથી જ તે જીવતો હોય એમ જણાતું હતું, બાકી તે એટલો બધો નબળો થઇ ગયો હતો કે તેની વાચા પણ બંધ થઇ ગઇ હતી. આવી સ્થિતિમાં મધ્યમબુદ્ધિએ બાળને જોયો અને તે બાળ છે એમ બહુ મુશ્કેલીએ ઓળખ્યો. તુરતજ તેણે નંદનને જણાવ્યું "ભાઇ! જેની હું તને વાત કરતો હતો તે જ આ મારો ભાઇ છે! ખરેખર તું નામથી અને કામથી નંદન[1] છે. તારૂં નામ ખરેખરૂં સાર્થ છે. તેં આજે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે." નંદને જવાબમાં કહ્યું "ભાઇ મધ્યમબુદ્ધિ! તારા ઉપર કરૂણા લાવીને મેં આ રાજદ્રોહનું કામ કર્યું છે. હમણાંજ હું તારા ભાઇને (બાળને) લેવા જતો હતો ત્યારે મેં સાંભળ્યું કે વળી પાછો આજે રાત્રે રાજા વિદ્યાને લોહીથી તૃપ્ત કરવાનો છે અને તેમ હોવાથી તે વખતે આ પુરૂષનું તેને કામ પડશે. આ પ્રમાણે હકીકત છે તેથી હવે મને તો જે થવાનું હશે તે થશે, પણ તું તો આને લઇને અહીંથી જેમ બને તેમ જલદી છટકી જા. આગળ ઉપર જે થશે તે હું જોઇ લઇશ." મધ્યમબુદ્ધિએ નંદનનો ઉપકાર માનતાં તેની સૂચના માથે ચઢાવી અને તેને ભલામણ કરી કે ગમે તેમ કરીને નંદને તેના પોતાના પ્રાણ બચાવવા. આ પ્રમાણે વાતચિત કરીને બાળને ઉપાડીને મધ્યમબુદ્ધિએ ચાલવા માંડ્યું. મનમાં તેને મોટી બીક હતી તેથી રાત દિવસ દોડતો દોડતો તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. વચ્ચે જરા વખત રોકાઇને તે બાળને પાણી પાય, પવન નાખે અને જરા પ્રવાહી આહાર આપે-એમ કરતાં પોતાની જાતની, શરીરની, કે સગવડની દરકાર ન કરતાં મહા મુશીબતે મધ્યમબુદ્ધિ પોતાનાં સ્થાન પર આવી પહોંચ્યો.

બાળને થયેલા કડવા અનુભવનું તાદૃશ્ય વર્ણન.

પોતાના મુકામપર બન્ને ભાઇઓ આવી પહોંચ્યા પછી થોડાક દિવસો પસાર થયા ત્યારે બાળમાં કાંઇક ચેતન આવ્યું. એક વખત તેને કેવા પ્રકારનો અનુભવ થયો હતો તે જણાવવાને મધ્યમબુદ્ધિએ તેને કહ્યું. તેના જવાબમાં બાળે કહ્યું "ભાઇ! તારા દેખતાં જ તે રાત્રે પેલા વિદ્યાધરે મને બાંધીને ઉપાડ્યો અને જમપુરી જેવા એક મહા ભયંકર સ્મશાનમાં તે મને લઇ ગયો. ત્યાં ધગધગતા અંગારાથી ભરેલા અગ્નિકુંડ પાસે ઊભેલા એક પુરૂષને મેં જોયો. તે ઊભેલા પુરૂષને આકાશમાં ચાલનાર તે વિદ્યાધરે કહ્યું 'મહારાજ!

---

૧ નંદનઃ આનંદ આપનાર.

તમારૂં ઇચ્છિત કામ આજે સિદ્ધ થયું. વિદ્યા સિદ્ધ કરવાને માટે જોઇએ તેવા લક્ષણવાળો પુરૂષ મને પ્રાપ્ત થયો છે.' તે ઊભેલા પુરૂષે જવાબ આપ્યો. 'ચાલો, બહુ કૃપા થઇ!' પછી પેલા વિદ્યાધરે કહ્યું 'એક વિદ્યાનો જાપ પૂરો થાય ત્યારે તમારા હાથમાં હું જે આહુતિ આપું તે તમારે અગ્નિમાં નાખવી.' આ હકીકત તે ઊભેલા પુરૂષે કબૂલ કરી. જાપ કરવાનો આરંભ થયો. ત્યાર પછી પેલા વિદ્યાધરે યમની જીભ જેવી અતિ તીક્ષ્ણ અણીવાળી અને સૂર્ય જેવી ચકચકતી ખંજર કાઢી અને તેનાવડે મારી પીઠમાંથી તેણે એક માંસની પેશી (ટુકડો) કાપી કાઢી અને વળી તે જ ભાગને દાબીને તેમાંથી કેટલુંક લોહી કાઢ્યું અને તેવડે પોતાનો ખોબો ભર્યો. તે વખતે ત્યાં જે બીજો પુરૂષ હતો તેનો એક જાપ પૂરો થયો એટલે વિદ્યાધરે તેને લોહી અને માંસની આહુતિ આપી. તે પોતાના હાથમાં લઇને તેણે અગ્નિકુંડમાં નાખી. વળી પાછો ફરીવાર જાપ શરૂ કર્યો. પરમાધામી રાક્ષસો જેમ નારકીના જીવોના શરીરને કાપે તેમ તે વિદ્યાધર મારા શરીરના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી માંસના કકડાઓ કાપીને અને તે ભાગને દાબીને તેમાંથી લોહી કાઢીને તેનો ખોબો ભરી પેલા જાપ કરનારને અગાઉની માફક આપતો હતો અને જાપ પૂરો થતાં તે લઇને બીજો પુરૂષ અગ્નિમાં તેની આહુતિ આપતો હતો. તે વખતે મને એટલી સખત પીડા થતી હતી કે આખરે પીડાથી મુંઝાઇને મને મૂર્છા આવી ગઇ અને હું જમીન પર પડી ગયો; પરંતુ પેલો વિદ્યાધર તો મારૂં હૃષ્ટપુષ્ટ શરીર જોઇને બહુ આનંદ પામતો હતો અને નિર્દય બની મારી પીડાની જરા પણ દરકાર કર્યા વગર મને વધારે ને વધારે કાપતો હતો. તે વખતે આકાશમાં થતા અટ્ટહાસ્ય પેઠે, પ્રલયકાળના મેઘના ગર્જારવ પેઠે, ગુલગુલિ શબ્દ કરતા સમુદ્રની પેઠે, ડોલતી પૃથ્વીની પેઠે, શિયાળીઆઓ પોતાની તેજસ્વી જીભથી ભયોત્પાદક શબ્દો કરવા લાગ્યા, (લાળી કરવા મંડી ગયા,) ભયંકર રૂપ ધારણ કરનાર વૈતાળો નાચવા લાગ્યા અને લોહીનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આવા ભયંકર દેખાવોથી પણ રાજાનું ચિત્ત જરા પણ ડોલાયમાન થયું નહિ-ચળ્યું નહિ એટલે આખરે પેલી ભયંકર વિદ્યા રાજાની પાસે આવી, એકસો આઠ જાપ[1] પૂરા થયા, તે વખતે 'હું તને સિદ્ધ થઇ છું' એમ બોલતી વિદ્યા પ્રગટ થઇ, સાધના કરનારે (રાજાએ) તેને નમસ્કાર કર્યો અને વિદ્યા તે સાધકના શરીરમ

જાપ, હોમ; લોહી, માંસ.

વિદ્યાસિદ્ધિ. તીવ્ર લેપ.

---

૧ અર્થ આઠસો એવો નીકળે છે. ૧૦૮ નો સંભવ વધારે છે.

દાખલ થઇ. મારા શરીરમાંથી માંસ તથા લોહી નીકળેલ હોવાને લીધે દયા આવે તેવી રીતે મને રડતો જોઇને રાજાને મારા ઉપર કરૂણા આવી અને અંદર શ્વાસ લેતા રાજાએ દાંતનો અવાજ કર્યો. રાજાને તેમ કરતો જોઇને વિદ્યાધરે વાર્યો અને કહ્યું ' રાજન્ ! આ વિદ્યાનો એવો કલ્પ (નિયમ) છે કે જે પ્રાણીની તે વિદ્યાને આહુતિ આપી હોય તેના ઉપર સાધના કરનારે દયા લાવવી ન જોઈએ. ' એ પ્રમાણે બોલીને પેલા વિદ્યાધરે મારા શરીર ઉપર કોઇ જાતનો લેપ લગાડ્યો તે વખતે જાણે ચારે તરફ લાગેલા અગ્નિથી બળી જતો હોઉં, વજ્રથી જાણે ચૂરાઇ જતો હોઉં, ઘાણીથી જાણે પીલાઇ જતો હોઉં, તેમ હું ઘણી આકરી પીડા પામવા લાગ્યો, પણ મજબૂત બંધાયલું મારૂં પાપી જીવન તે વખતે પણ પૂરૂં થયું નહિ, હું મરણ પામ્યો નહિ અને એક ક્ષણવારમાં દાવાનળથી બળેલા છાણા જેવું મારૂં શરીર થઇ ગયું. બન્ને જણા (વિદ્યાધર અને રાજા) મને ત્યાંથી ઉપાડીને નગરમાં લઇ ગયા. પછી મારા શરીર ઉપર સોજા લાવવા માટે મને ખાટી વસ્તુનું ખૂબ ભોજન કરાવ્યું, જે ખોરાકને પરિણામે મારૂં આખું શરીર તદ્દન બહેરૂં થઇ ગયું. તેવી જ રીતે તે રાજાએ મારા માંસ અને લોહીથી આહુતિ આપીને સાત દિવસ સુધી એકસો આઠ આઠ[1] જાપ દરરોજ કર્યા. ત્યાર પછી તેં જે અવસ્થામાં મને જોયો તે ભાઇ ! તું સારી રીતે જાણે છે. ભાઇ ! આ મારા અનુભવની હકીકત છે. એ દુઃખનો હું જ્યારે અનુભવ કરતો હતો ત્યારે મનમાં એમ થતું હતું કે જેવાં દુઃખનો મેં અનુભવ કર્યો તેવું દુઃખ પ્રાયે (ઘણું કરીને) નરકમાં પણ હશે નહિ. ”

મધ્યમબુદ્ધિએ અત્યંત દીલગીરી સાથે આ બાળના દુઃખી અનુભવનો વૃત્તાંત સાંભળીને કહ્યું ' ભાઇ બાળ ! ખરેખર, તારે માથે આવું દુઃખ ન ઘટે ! અરેરે ! એ પાપી વિદ્યાધર કેવો દયા વગરનો ! અને તે વિદ્યા પણ કેવી ભયંકર ! '

મનીષીએ આપેલો વ્યવહારૂ બોધ.

હવે તે વખતે લોકાચારને અનુસરીને બાળની ખબરઅંતર પૂછવા માટે મનીષી ત્યાં આવ્યો, તેણે બારણામાં ઊભા ઊભા ઉપર પ્રમાણે શોક કરતો મધ્યમબુદ્ધિને સાંભળ્યો. તે જ વખતે તે અંદર દાખલ થયો. તેને મધ્યમબુદ્ધિએ તથા બાળે બેસવાનું આસન આપવા વિગેરેથી સત્કાર કર્યો અને તેની સાથે વાતચિત કરવા માંડી. થોડી વાતચિત થયા પછી મનીષીએ પૂછ્યું—' અરે ભાઇ મધ્યમબુદ્ધિ ! તું આ પ્રમાણે શોક શા માટે કરે છે ? '

---

૧ આગળના પાના ઉપરની નોટ જુઓ.

મધ્યમબુદ્ધિ—'મારા શોકનું કારણ અલૌકિક છે, ભારે જબરૂં છે.'

મનીષી—'તેવું અસાધારણ કારણ શું છે?'

તે વખતે મધ્યમબુદ્ધિએ ઉપવનમાં પોતે બાળ સાથે ગયો ત્યારથી માંડીને બાળને વિદ્યાધરે ઉપાડ્યો, તેના શરીરમાંથી માંસ અને લોહી લીધાં વિગેરે સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. મનીષીએ આ સર્વ હકીકત અગાઉ જાણી હતી, છતાં પણ અજાણ્યાની પેઠે દેખાવમાં આશ્ચર્ય બતાવીને સર્વ હકીકત મધ્યમબુદ્ધિ પાસેથી બરાબર સાંભળી. ત્યારપછી મનીષી બોલ્યો "બાળને આવું તે શું થયું? એ [1]ઠીક તો ન થયું; જો કે મેં તો એને પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે તું પાપી સ્પર્શન સાથે સંબંધ કરે છે તે જરા પણ સારૂં નથી. આ બાળને જે અનર્થો પ્રાપ્ત થયા છે તે સર્વ મારા સમજવા પ્રમાણે એ સ્પર્શને કરેલા છે; કારણ કે એ પાપી સ્પર્શન આર્યપુરૂષને ઘટે નહિ તેવાં અકાર્ય કરવાના વિચારનું કારણ છે અને જ્યારે પ્રાણી આર્યપુરૂષને ન ઘટે તેવાં કામો કરવાનો એક વખત સંકલ્પ કરે છે ત્યારે અશુભ ચિત્તવૃત્તિને લીધે અને પાપના ઉદયનું બહુ જોર થઈ ગયેલું હોવાને લીધે જેમ માછલું કાંટામાં રહેલ માંસનો ટુકડો ખાવા લલચાઇ જાય છે અને સપડાઈ જાય છે તેમ એક પણ કાર્ય સિદ્ધ કર્યા વગર આપત્તિના ખાડામાં ઢળી પડે છે અને મરણ પણ પામે છે. ઊંધા અને ઉલટા રસ્તાથી કોઇ દિવસ કોઇ પણ પ્રાણીનું કાર્ય સિદ્ધ થયું નથી અને થવાનું નથી. સુખ મેળવવા માટે આર્યપુરૂષને ન ઘટે તેવાં કામો કરવાનો સંકલ્પ કરવો તે ઊંધો માર્ગ છે. એવા ખોટા સંકલ્પ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ધીરજનો ધ્વંસ કરે છે, વિવેકનો વિનાશ કરે છે, ચિત્તને મલિન કરે છે, પૂર્વે બાંધેલાં પાપકર્મોને લાવી મૂકે છે અને છેવટે પ્રાણીને સર્વ અનર્થોના માર્ગ પર લાવી મૂકે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આર્યપુરૂષને ન ઘટે તેવાં કામનો સંકલ્પ કરવો તેમાં સુખની ગંધ પણ ક્યાંથી હોઈ શકે? બાળને આવી મહા ભયંકર પીડા ભોગવવી પડી તેનું કારણ માત્ર તેણે મારી શિખામણ ન માની અને પોતાના મનમાં આવ્યું તેમ કબૂલ રાખી સ્પર્શન સાથે સંબંધ વધારતો ગયો તે જ છે. બાળે શિખામણ ન માની તેનાં ફળ તે પોતે ભોગવે જ, તેમાં તું શોક શા માટે કરે છે?"

---

1 આ વ્યવહારવચન છે, પીડા થાય તે તો ઠીક નહિ, જો કે બાળ તો તેને સર્વથા યોગ્ય છે. આગળ મનીષીના વિચાર વાંચવાથી સ્પષ્ટ થશે.

બાળ—"ભાઇ મનીષી ! આવું સંબંધ વગરનું-ઠેકાણા વગરનું બોલવાથી શો લાભ છે ? મોટા માણસો મોટું કામ સાધવા તૈયાર થયા હોય તેઓને વચ્ચે વચ્ચે કદાચ દુઃખ આવી પડે તો તેથી તેઓનું મન દુઃખાતું નથી અને તેઓ પોતાના કામથી પાછા પણ હઠતા નથી. જો કમળની જેવી કોમળ કાયાવાળી પેલી મદનકંદળી મને પ્રાપ્ત થાય તો પછી આ દુઃખ તે શી બિસાતમાં છે ?"

મનીષીની સત્ય વિચારશીળ સલાહ.

બાળના વર્તનપર જૂદી જૂદી ટીકાઓ.

મનીષી અને મધ્યમબુદ્ધિની વાતચિત.

જેમ કોઇ મનુષ્યને વિકરાળ સર્પે ડંસ માર્યો હોય તો પછી તેનો બચાવ કરવાનો કોઇ રસ્તો કે ઉપાય રહેતો નથી, તેવી રીતે એ બાળ હવે ઉપદેશ, મંત્ર કે તંત્રથી સાચા માર્ગ પર આવી શકે તેવું નથી, તેનો અંતર વ્યાધિ અસાધ્ય થઇ ગયો છે, એમ વિચારી મનીષીએ પોતાના જમણા હાથની આંગળીએ મધ્યમબુદ્ધિને વળગાડ્યો અને તે સ્થાનમાંથી ઉઠી જઇ મનીષી મધ્યમબુદ્ધિ સાથે બહાર આવ્યો અને પછી તે બન્ને ભાઇ (મધ્યમબુદ્ધિ અને મનીષી) બાજુના ઓરડામાં દાખલ થયા. ત્યાં ગયા પછી મનીષીએ મધ્યમબુદ્ધિને કહ્યું "ભાઇ મધ્યમબુદ્ધિ ! આ બાળ તો તેના નામ પ્રમાણે બાળ (અજ્ઞાન-મૂર્ખ) જ રહ્યો ! એ પોતાનું ખરૂં આત્મહિત ક્યાં છે તે જરા પણ સમજતો નથી, તો તેની પીઠે વળગીને તારે પણ વિનાશ પામવાનો વિચાર છે?"

મધ્યમબુદ્ધિ—"ભાઇ મનીષી ! તેં મને બરાબર બોધ આપ્યો એમાં જરા પણ શંકા જેવી વાત નથી. આ બાળ તારી સાચી સલાહ પણ સાંભળતો નથી તો હવે તેની સાથે સંબંધ રાખવાથી સર્યું ! વળી બાળના સંબંધમાં હાલ જે ઉપર જણાવેલો બનાવ બન્યો છે તે પણ અત્યંત શરમ ઉપજાવે તેવો છે. ત્યારે શું પિતાજીને હજુ એ વાતની ખબર પડી નહિ હોય ?"

મનીષી—"અરે પિતાજીએ એ હકીકત જાણી છે એટલું જ નહિ પણ આખા ગામે તે હકીકત જાણી છે. ભાઇ ! પ્રભાતનું આચ્છાદન તે વળી કાંઇ પટ (વસ્ત્ર) થી થઇ શકતું હશે ? આડું કપડું ધરવાથી કાંઇ પ્રભાત છૂપાવી શકાય ?"

મધ્યમબુદ્ધિ—"એ વાતની સર્વ માણસોને કેવી રીતે ખબર પડી ગઇ ?"

મનીષી—“ભાઇ મધ્યમબુદ્ધિ! કામદેવના મંદિરમાં જે બનાવ બન્યો હતો તે તો ઘણા લોકોના દેખતાં જ બન્યો હતો, તેથી તેઓ તે જાણે તેમાં નવાઇ નથી. હુવે વિદ્યાધરે બાળને ઉપાડ્યો, તે હકીકત લોકોના જાણવામાં કેવી રીતે આવી એમ તું પૂછતો હો તો તેનો ખુલાસો એ છે કે તે રાત્રીએ જ્યારે વિદ્યાધરે બાળને ઉપાડ્યો ત્યારે તારા હાહારવથી અને ‘હું આવ્યો, હું આવ્યો’ એવા પોકારથી ઘણા માણસો ઉંઘમાંથી જાગી ગયા હતા. તેઓએ એ સર્વ હકીકત આખા નગરમાં ફેલાવી.”

મધ્યમબુદ્ધિએ વિચાર કર્યો કે બાળ ગમે તેવો તો પણ પોતાનો ભાઇ છે એમ ધારીને પોતે તેની હકીકત છુપાવી રાખતો હતો, પણ એ વાત તો ઘણી જાહેર થઇ ગઇ હોય એમ જણાય છે. સારી રીતે છૂપાવીને કોઈ કામ કર્યું હોય તોપણ તે લોકમાં ત્રણે ભાગે પ્રગટ થયા વગર રહેતું નથી અને ખાસ કરીને પાપ તો તુરતમાં જરૂર પ્રસિદ્ધ થઇ જાય છે. તેટલા માટે પોતાનાં કરેલાં પાપાચરણો છૂપાવવા માટે પ્રાણીઓ પ્રયાસ કરે છે, તે તેમની મિથ્યા બુદ્ધિ છે. આવા પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવો તે પણ મોહના આધકપણાની એક પ્રકારની રમત જ છે. આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને મધ્યમબુદ્ધિએ મનીષીને કહ્યું “ભાઇ મનીષી! આ હકીકત સાંભળીને તેં શું કર્યું? પિતાજીએ શું ધાર્યું? માતાજીએ શું કર્યું? અને નગરવાસી જનોએ શો વિચાર કર્યો? એ સર્વ હું તારી પાસેથી જાણવા ઇચ્છું છું.”

બાળ તરફ જૂદી જૂદી ટીકાઓ.

મનીષી—“ભાઇ મધ્યમબુદ્ધિ! સાંભળ. સજ્જન પ્રાણીઓએ દુર્ગુણી પ્રાણી તરફ ઉપેક્ષા રાખવી જોઇએ એવી ભાવનાથી મને બાળ તરફ[1] માધ્યસ્થ્ય ભાવ રહ્યો; તેમજ કલેશ પામતાં પ્રાણી ઉપર સજ્જન પુરૂષોએ દયા રાખવી જોઇએ[2] એ વિચારથી મને તારા ઉપર

---

૧ સમ્યકત્વની ચાર ભાવના છે: **મૈત્રી, પ્રમોદ,** કરૂણા, અને **માધ્યસ્થ્ય.** ચોથી માધ્યસ્થ્ય ભાવનામાં-પ્રાણી કર્મને વશ છે, કોઈ પ્રાણી નિર્ગુણી હોય તો તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી, એમ વિચારી તેના સંબંધમાં મૌન રાખવું અને દોષ તરફ બેદરકારી બતાવવી અને તે દોષો ઓછા થઇ શકે તેવું હોય તો તેનો ઉપાય કરવો, પણ ન અટકાવી શકાય તેવા દોષો હોય તો તેના તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનું લક્ષણ છે. (જુઓ અ. કલ્પદ્રુમ-દ્વિ. આવૃત્તિ-પૃ. ૩૭.)

૨ દીન, દુ:ખી, પીડા પામતા પ્રાણીઓ ઉપર દયા તે **કરૂણાભાવ**-યોગની ત્રીજી ભાવના. આ ચારમાંની એક ભાવના છે.

બહુ કરૂણા આવી, વળી પેલા પાપી મિત્ર (સ્પર્શન) ની સોબતથી ઉત્પન્ન થતી આવા પ્રકારની પીડાઓથી હું મુક્ત રહ્યો એવા વિચારથી મને મારી જાતમાં–મારા આત્મામાં વિશેષ શ્રદ્ધા–પાકો ભરોસો આવતો ગયો. વળી મહાત્માઓ ગુણ ઉપર અને ગુણવાળા પ્રાણીઓ ઉપર વિશેષ [1]પ્રમોદવાળા થાય છે–તેઓ ગુણ જોઇને રાજી રાજી થઇ જાય છે એ વિચારથી આ પાપી મિત્ર સ્પર્શન જે સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે તેને પોતાની પાસેથી એકદમ દૂર હાંકી મૂકનાર મહાત્મા ભવજંતુ[2] ખરેખર પુણ્યશાળી અને ભાગ્યશાળી છે એ વિચારથી તેના તરફ પ્રમોદ થયો, તેના વિચારથી મનમાં આનંદ આવવા લાગ્યો અને તેને માટે મનમાં મોટું માન ઉત્પન્ન થયું. પિતાશ્રીએ તો આ હકીકત જાણી ત્યારે તેઓ અટ્ટહાસ્ય કરીને ખુબ હસ્યા. મેં તેઓશ્રીને એ પ્રમાણે હસવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેઓએ મને જણાવ્યું કે 'જ્યારે પ્રાણીઓ પ્રતિકૂળ થાય છે ત્યારે તેઓને જે પ્રમાણે શિક્ષા મળે છે તેવું જ બાળને થયું છે તેથી મને તો એ હકીકતથી આનંદ થાય છે. માતા સામાન્યરૂપાએ તો શોક કરીને રાડો પાડવા માંડી અને પોતાનો પુત્ર કયાં ગયો હશે એ વિચારથી બહુ દીલગીર થઇ ! પોતાના પુત્રને આવી કોઇપણ પ્રકારની અડચણ થઇ નહિ એ વિચારથી મારી માતા (શુભસુંદરી) આનંદ પામી. બાળને કોઇ ઉપાડી ગયું છે એવી વાર્તા સાંભળીને નગરના સર્વ લોકો તો બહુ રાજી થઇ ગયા. તું બાળની પછવાડે ગયો એ હકીકત સાંભળીને સર્વ નગરવાસી જનોને તારા ઉપર દયા આવી

મનીષીનું વર્તન.

માતા પિતાનો મત.

---

૧ પારકાનું હિત ચિંતવન કરવું તે **મૈત્રી**ભાવ, ગુણ અને ગુણવાન્ તરફ પક્ષપાત કરવો તે **પ્રમોદ**ભાવ, સંસારથી પીડા પામતા પ્રાણીઓ પર દયા કરવી તે **કરૂણા**ભાવ અને નિવારણ ન કરી શકાય તેવા દોષો તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ **માધ્યસ્થ્ય**ભાવ. અત્ર બીજી પ્રમોદ ભાવનાની વાત કરી તેમાં ગુણવાન્ તરફ રાગ થાય છે.

૨ **ભવજંતુ**ના વિયોગથી **સ્પર્શન** આત્મઘાત કરતો હતો તે હકીકત યાદ કરવા માટે જુઓ આ પ્રસ્તાવનું પ્રકરણ ત્રીજું. એવા પ્રાણી તરફ પ્રમોદ આવવો તે મુમુક્ષુને માટે તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

અને મારી સ્વસ્થ વૃત્તિ જોઇને સર્વ નગરવાસીઓને મારી તરફ પક્ષપાત થયો.

મધ્યમબુદ્ધિ—"આ સર્વ હકીકત તારા જાણવામાં કેવી રીતે આવી ?"

મનીષી—" કુતૂહળને લીધે નગરમાં ફરવા નીકળી પડ્યો હતો ત્યારે મેં લોકોને અંદર અંદર વાત કરતાં સાંભળ્યા હતા. તેઓ બોલતા હતા કે-' અરે કુળને કલંક લગાડનાર, અંતઃકરણથી મહા દુષ્ટ, મર્યાદાથી રહિત, દુરાચારી અને હમેશાં વિષયપરવશ હોઇ લોકના નિંદનીય માર્ગે ગમન કરનાર લંપટી અને તે માટે આખા નગરને અનેક રીતે હેરાન કરનાર એ બાળને કોઇ મહાત્મા હરી ગયો એ તો બહુ સારી વાત થઇ. ' આ હકીકત સાંભળીને વળી બીજો માણસ ટોળામાંથી બોલી ઉઠ્યો. ' હા, એ તો બહુ ઠીક થયું, પણ એ બાળને કોઇએ છિન્નભિન્ન કરીને મારી નાખ્યો એવી વાત જો સંભળાય તો એથી પણ વધારે સારૂં થાય; કારણ કે એ પાપીનો તો કોઇ પણ રીતે નાશ થાય તો જ નગરવાસી સ્ત્રીઓનાં શિયળનું રક્ષણ થઇ શકે તેમ છે; તે સિવાય બીજો કોઇ પણ રસ્તો નથી. ' તે વખતે ટોળામાંનો એક ત્રીજો માણસ બોલી ઉઠ્યો ' અરે હારે હા ! એ તો બહુ સારી વાત થઇ ! પણ એની પછવાડે વળગીને પેલો મધ્યમબુદ્ધિ ખેદ પામે છે. અને હેરાન થાય છે તે સારૂં નથી, એ આપણને તો સારો જણાય છે ! ' ત્યારે વળી ટોળામાંનો એક બીજો માણસ બોલી ઉઠ્યો ' અરે ભાઇ, જવા દે ને ! વળી જે પાપીઓના મિત્ર હોય તે કદિ સારા હોતા હશે ? જે ખરેખરૂં જાતીય સુવર્ણ[1] હોય તે શ્યામતા[2] સાથે સોબત કરે જ નહિ અને જો તેમ કરે તો પછી તેની જ મારફતે એવો સંબંધ કરનાર પ્રાણી અનેક દુઃખો પામે અને લોકોમાં તેની ગેરઆબરૂ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય જેવું છે ? જે પ્રાણીઓ શરૂઆતથી જ આવા પાપકાર્ય કરવામાં આસક્તિવાળા પ્રાણીઓના સંબંધનો ત્યાગ કરે છે તેઓને કોઇ પ્રકારનો દોષ લાગતો નથી અને લોકો તેઓને દોષવાન્ ગણતા પણ નથી. તેના સંબંધમાં પેલો મનીષી દાખલો લેવા લાયક છે. તે પોતે મહાત્મા છે તો પાપી બાળની સાથે પોતાનો સર્વ સંબંધ છોડી દઇને કેવો કલંક વગરનો થઇને નિરાંતે સુખમાં

૧ જાતીય સુવર્ણ. સો ટચનું-બત્રીશવલ્લું શુદ્ધ સોનું. ૨ શ્યામતાઃ કાળાશ-મેલ.

રહે છે ? ' ભાઇ મધ્યમબુદ્ધિ ! લોકોને અંદર અંદર આ પ્રમાણે વાત કરતાં સાંભળવાથી આ સર્વ હકીકત મારા જાણવામાં આવી છે અને તેથી બાળનો સંબંધ છોડી દેવાની મેં તને સૂચના કરી છે. "

સાચી સલાહની અસર.

વિચાર અને નિર્ણય.

બાળસમાગમત્યાગ.

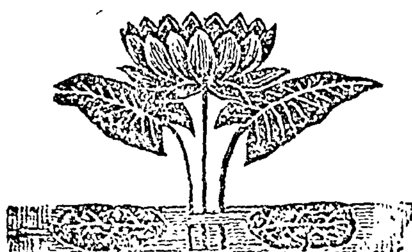
મધ્યમબુદ્ધિએ વિચાર કર્યો કે ખરેખર દોષમાં રચી પચી રહેલ પ્રાણીને આ ભવમાં પણ સુખની ગંધ માત્ર પણ આવતી નથી, તેને એક દુઃખ ઉપર બીજું અને બીજા ઉપર ત્રીજું, એમ દુઃખ ને દુઃખજ આવ્યાં કરે છે. વળી એવા પ્રાણીને દુઃખના ભારની પીડા થાય છે તેટલાથી જ છુટકો થતો નથી, પરંતુ લોકો પણ તેના ઉપર આક્રોશ કરીને તેના દુશ્મનની ગરજ સારે છે. એક તો એવા પ્રકારનો પ્રાણી દુઃખથી બળી જતો હોય છે અને ઉપરાંત વધારામાં લોકોમાં તેની નિંદા થાય છે તેથી તેને તો બરાબર ગુમડા ઉપર ફોલ્લો થવા જેવું થાય છે[1]. કુબુદ્ધિ બાળને બરાબર એ જ પ્રમાણે થયું છે અને તેની સાથે સંબંધ રાખવાથી હું પણ લોકોની દયાનું પાત્ર થયો અને કેટલાક વિચારવાન પ્રાણીઓએ તો મને લગભગ બાળ જેવો જ ધાર્યો. પાપી બાળ સાથેનો સંબંધ દુઃખની ખાણ અને સજ્જન માણસોને નિંદવા યોગ્ય છે એમ હવે જ્યારે મારા સમજવામાં ચોક્કસ આવ્યું ત્યારે તે સંબંધ જરૂર કરવા યોગ્ય નથી એવો નિર્ણય થાય છે. ગુણમાં રાચી રહેલ પ્રાણીઓને સર્વ સંપત્તિ આ જ ભવમાં મળી જાય છે. એ પણ બરાબર ચોક્કસ થયું અને તેના દાખલામાં આ ભાઇ મનીષી પોતે જ છે. એણે બાળ અને સ્પર્શનનો સંબંધ કરવાની મૂળથી ના પાડી તેથી અત્યાર સુધી તેના ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનું કલંક આવ્યું નહિ, તે તદ્દન સુખી રહ્યો અને પંડિત પુરૂષોના વખાણને પાત્ર થયો. આ પ્રમાણે નજરોનજર જોવાય છે છતાં પણ કેટલીક વાર વર્તન કરતી

વચ્ચેનો તફાવત બરાબર જોઇ લીધો છે. મનીષીએ કહ્યું તેમ મારે તો ગુણ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ પ્રયત્ન કરવો એ વધારે સારૂં છે.

આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને પછી મનીષીને તેણે પ્રગટપણે કહ્યું—"હાલ તો હું લોકોમાં ઉઘાડી રીતે ફરીને મોઢું બતાવી શકું તેમ નથી, કારણ કે બાળની હકીકત પૂછીને લોકો વારંવાર મને કંટાળો આપ્યા કરશે અને બાળની એ હકીકત અત્યંત શરમ ઉપજાવે તેવી હોવાથી તે વારંવાર બોલવાનું કે બીજાને કહેવાનું મને મન થતું નથી. વળી એ વાત જો હું લોકોને કહેવા બેસું તો બાળને કેવી કેવી હેરાનગતિઓ થઇ એ હકીકત મારી પાસેથી સાંભળી દુર્જન લોકો તેના ઉપર વધારે વધારે હસશે; તેથી ભાઇ મનીષી! મારે હાલ તો રાજભુવનમાં જ રહેવું વધારે ઠીક છે એમ મને લાગે છે. લોકો બાળની હકીકત ભૂલી જાય નહિ ત્યાં સુધી જાહેરમાં દેખાવું તે મને ઉચિત લાગતું નથી."

મનીષી—"જેમ તારૂં મન વધે તેમ કર, તેમાં મને કાંઇ પણ વાંધા જેવું લાગતું નથી; મારૂં તો તને ખાસ કહેવાનું એ છે કે એ પાપી મિત્રનો સંબંધ તારે કોઇ પણ પ્રકારે કરવો નહિ."

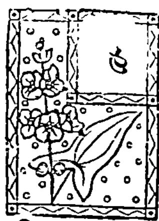
તે દિવસથી મધ્યમબુદ્ધિ મહેલમાં જ રહેવા લાગ્યો, તેણે બહાર જવા આવવાનું તદ્દન બંધ કરી દીધું. વાતચિત પૂરી થયા પછી મનીષી ત્યાંથી પોતાના સ્થાનપર ગયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

બાળના હાલહવાલ.

હવે આ બાજુએ બાળના શરીરમાંથી અકુશળમાળા અને સ્પર્શન બહાર નીકળ્યા, પ્રગટ થયા. અકુશળમાળા કહેવા લાગી "વાહરે વાહ ! દીકરા ! તેં બહુ સારૂં કર્યું ! પેલા જૂઠા વાચાળ મનીષીનો તિરસ્કાર કરીને મારાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને ઘટે તેવું વર્તન તેં કર્યું તેથી તું મારો ખરેખરો દીકરો છે !"

સ્પર્શન—"માતાજી ! આવા પુરૂષોએ એવા પ્રકારનું વર્તન કરવું તે યોગ્ય જ છે. એ પ્રમાણે આચરણ કરીને મારા વ્હાલા મિત્રે મારા તરફનો દૃઢ પ્રેમ બતાવી આપ્યો છે. અરે ! આટલા સારા શબ્દો કહેવાની પણ શી જરૂર છે ? હવે તો આપણે ત્રણેને અરસ્પરસ એક બીજાના સુખ દુઃખમાં એક સરખો ભાગ લેવાનો સંબંધ જોડાયો. મોટું કામ કરવાને જે પ્રાણી તૈયાર થયો હોય તેને વચ્ચે વચ્ચે વિઘ્નો-અડચણો આવે, પણ તેની શું તે કદિ પણ દરકાર કરે છે ?"

બાળ—"મારૂં પણ એ જ કહેવું છે. માત્ર પેલો મનીષી તે વાત જાણતો નથી."

સ્પર્શન—"તારે એવાનું શું કામ છે ? તારા સુખમાં એ પાપી વિઘ્ન કરનાર છે. હું પોતે અને તારી માતા જ માત્ર તારાં ખરાં સુખનાં કારણરૂપ છીએ."

બાળ—"એ બાબતમાં શો શક છે ? એ તો સંદેહ વગરની વાત છે !"

આટલી વાતચિત થયા પછી અકુશળમાળાએ અને સ્પર્શને પોતાની યોગશક્તિ ચલાવીને પાછા બાળના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યા.

મદનકંદળીને પ્રાપ્ત કરવાના બાળના પછાડા.
ફસાઈ જતાં આખી રાત્રી ભયંકર યાતના.
લોકોનો તિરસ્કાર, સજા, દુઃખ અને ભય.

બાળના શરીરમાં જેવા તે બન્ને (માતા અને સ્પર્શન) દાખલ થયા કે તેજ વખતે મદનકંદળી સાથે વિષયસુખ ભોગવવાની બળવત્તર ઉત્સુકતા બાળને વધી પડી, તેના શરીરમાં દાહ થવા લાગ્યો, તેને બગાસાં આવવા લાગ્યાં, તે બિછાના પર પડી ગયો અને આમથી તેમ અને તેમથી આમ શરીર પછાડવા લાગ્યો. આવા પ્રકારની તેની ચેષ્ટા મધ્યમબુદ્ધિએ દૂરથી જોઇ, તેને બાળ ઉપર દયા આવી, પણ મનીષીનું વચન સંભારીને તેણે બાળને સમાચાર પણ પૂછ્યા નહિ.

મદનકંદળીના વાસભુવનમાં.

આ વખતે સૂર્ય અસ્ત થયો. રાતના પહેલે પહોરે જ બાળ બહાર નીકળી પડ્યો. મધ્યમબુદ્ધિએ તેને બહાર નીકળતો જોઇને તેની તરફ તિરસ્કાર બતાવ્યો પણ આ વખતે તે તેની પછવાડે ગયો નહિ. પેલો બાળ શત્રુમર્દન રાજાના રાજભુવન પાસે આવી પહોંચ્યો, અને ગમે તે પ્રકારે રાજભુવનમાં દાખલ થયો. દૂરથી મદનકંદળીનું અંતઃપુર જોયું એટલે તે તરફ તેણે ચાલવા માંડ્યું. લોકોની હાજરી તે વખતે બહુ ગીચોગીચ હોવાને લીધે,[1] રાત્રીના અંધકારને લીધે, ચોકીદારો બીજા કામમાં ગુંચાઇ ગયેલા હોવાને લીધે, કોઇ પણ ન જુએ તેવી રીતે બાળ મદનકંદળીના વાસભુવનમાં દાખલ થઇ ગયો. તેના મધ્ય ભાગમાં જાજ્વલ્યમાન પ્રકાશ કરતા મણિ રત્નના દીવાઓની નીચે મોટી કિંમતનો એક વિશાળ પલંગ તેના જોવામાં આવ્યો. તે વખતે મદનકંદળી રાણી શયનગૃહની નજીકમાં આવી રહેલી બાજુની પ્રસાધન[2] શાળામાં પોતાના શરીરપર ચંદનાદિનું વિલેપન કરતી હતી, કપડાં અલંકારો ધારણ કરતી હતી અને શણગાર સજતી હતી. પેલી શય્યાને શૂન્ય જોઇને બાળ તેના ઉપર ચઢ્યો; શય્યા બહુ કોમળ છે તે વિચારથી તેના મનમાં આનંદ થયો; પોતાનું પ્રાવરણ[3] ઉપાડીને ઓશિકા પર મૂકી હજુ તો જરા આડો અવળો ન થાય ત્યાં

૧ લોકોના ટોળામાં તે દાખલ થઇ ગયો એમ જણાય છે.

૨ Toilet room. કપડાં, આભૂષણો ધારણ કરવાં, કેશ ઓળવા વિગેરે. શણગાર સજવાનો ખાનગી ઓરડો.

૩ પ્રાવરણ: અંગાર પિછોડો, ઓવરકોટ

તો શત્રુમર્દન રાજાએ સાયંકાળને યોગ્ય સર્વ કાર્યો કરી, સભાને વિસર્જન કરી, થોડાક અંગિત પુરૂષોને સાથે લઇને સભામંડપમાંથી શયનગૃહ તરફ આવવા માંડ્યું. તે વખતે હાથમાં બળતી મશાલો લઇને કેટલાક સેવકો મહારાજાને માર્ગ બતાવતા હતા. વાતચિત કરતાં અને ધીમે ધીમે ચાલતાં રાજા અનુક્રમે વાસુભુવનનાં બારણાં સુધી આવી પહોંચ્યા. રાજા પોતે આવે છે એમ દૂરથી બાળે જોયું.

શત્રુમર્દન વાસભુવનમાં.

શત્રુમર્દન રાજાનું ભવ્ય રાજતેજ હોવાને લીધે, બાળના હૃદયમાં સત્ત્વ બીલકુલ ન હોવાને લીધે, ખરાબ કામનું આચરણ નિરંતર ભય ઉત્પન્ન કરનાર હોવાને લીધે, કર્મવિલાસ રાજા એવા પ્રાણીઓથી હંમેશા વિપરીત હોવાને લીધે, અકુશળમાળા પોતાનું ફળ આપવાને ઘણી આતુર થયેલી હોવાને લીધે અને સ્પર્શન પોતાનો વિપાક (ફળ પરિણામ) બતાવવાને તૈયાર થઈ ગયેલો હોવાને લીધે, બાળનાં અંગોપાંગો અત્યંત ભયથી ધ્રૂજવા લાગ્યાં અને તેની સાથે બાળ પલંગ ઉપરથી પટકાઇને સ્વયમેવ જ ભૂમિ ઉપર પડ્યો, જમીનથી પલંગ ઘણો ઊંચો હોવાને લીધે, રત્નમય ફરસબંધી અતિ તેજસ્વી હોવા સાથે અવાજ કરે તેવી હોવાને લીધે અને બાળનું શરીર શિથિલ તથા અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયેલું હોવાને લીધે બાળના પડવાનો મોટો ધડાકો થયો.

એ શું થયું ? એ તપાસવાને રાજા એકદમ શયનગૃહમાં દાખલ થયો. ત્યાં તેણે બાળને જોયો. એ ત્યાં કેવી રીતે દાખલ થઇ ગયો હશે, એ સંબંધમાં રાજાના મનમાં અનેક તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. પલંગના ઓશિકા ઉપર રાજાએ બાળનો ઓવરકોટ (અંધાર પીછોડો) જોયો અને શય્યા અવ્યવસ્થિત થયેલી જોઇ. આથી એ શય્યા પરથી નીચે પડ્યો છે એમ રાજાના લક્ષ્યમાં આવ્યું અને ખાતરી થઇ કે એ અત્યંત દુષ્ટ માણસ છે અને વળી રાણીની અભિલાષા કરનારો છે. આટલી પ્રતીતિ થતાં રાજાને તેના ઉપર ઘણો ક્રોધ આવ્યો. બાળની દીનતા તુરતજ તેના જાણવામાં આવી ગઇ, પણ એ મહા અધમ પુરૂષ છે તેથી તેના હેવાનિયતપણાનો હવે છેડો લાવવો જ જોઇએ એવી બુદ્ધિથી રાજાએ તેની પીઠ ઉપર પગની લાત મારી, તેના બન્ને હાથને પાછળ આડા વાળીને ભરડો દીધો અને તે બહુ બૂમો પાડતો

સપડાવું અને રાજ્ય હુકમ.

હતો તેની દરકાર કર્યા વિના તેના પોતાના જ અંધારપીછોડાથી તેને મજબૂત બાંધ્યો.

પછી પોતાના વિભીષણ નામના સેવકને બોલાવીને રાજાએ કહ્યું "અરે વિભીષણ! આ મહા અધમ પુરૂષ છે. એને

રાત્રીમાં અસહ્ય યાતના.

આ જ રાજમંદિરના આગણામાં રાખીને હું સાંભળી શકું તેવી રીતે આખી રાત સારી રીતે હેરાન કરો અને એનાં પાપનાં ફળ એને સારી રીતે ચખાડો. એને એટલી બધી પીડા આપો કે એનો કરૂણ સ્વર-રડવાનો અવાજ હું આખી રાત સાંભળ્યા કરૂં." વિભીષણે રાજ્યઆજ્ઞા માથે ચઢાવી. પછી મોટે સ્વરે રાડો પાડીને રડતાં બાળકને પકડીને વિભીષણ નજીકની રાજ્યભૂમિમાં તેને ઘસડી ગયો, વજ્ર જેવા આકરા કાંટાથી ભરેલા લોઢાના થાંભલા સાથે તેને બાંધ્યો, કોરડાના સખત ફટકા તેને લગાવ્યા, તેના શરીર પર ધગધગતું ગરમ તેલ રેડ્યું, તેની આંગળીઓમાં લોઢાની ખીલીઓ ઠોકી અને એવી એવી અનેક પ્રકારની કદર્થનાઓ કરી વિભીષણે બાળને આખી રાત નારકીના જીવો જેવી પીડા સહન કરે છે તેવી પીડા તેને ઉપજાવી. એવી પીડાથી બાળે આખી રાત હૃદયને વીંધી નાંખે તેવા કરૂણાજનક પોકાર કર્યા.

તેનો રડવાનો અવાજ કેટલાક મનુષ્યોએ જાતે સાંભળ્યો અને કેટલાક એક બીજાના કર્ણોપકર્ણ સાંભળવાથી રાજ-

લોકોનો તિરસ્કાર

મંદિરમાં શું બન્યું છે તે જાણવાને આખું નગર પ્રભાતમાં રાજમંદિર નજીક એકઠું થયું. તેઓએ બાળને જોયો. "અરે હજુ પણ એ પાપી જીવે છે?"–એવાં એવાં કડવાં વચનો એના સંબંધમાં લોકો બોલવા લાગ્યાં. તેવાં વચનો સાંભળવાથી બાળને હતું તે કરતાં પણ સો ગણું વધારે દુઃખ લાગવા માંડ્યું. તે વખતે રાત્રે જે હકીકત બની હતી તે કેટલાક નગરવાસીઓને વિભીષણે કહી સંભળાવી, જે સાંભળી બાળની ધીઠતા તરફ સર્વને વધારે અણગમો આવ્યો અને તેના વિશેષ દ્વેષી થયા. પરિણામે આખરે નગરના આગેવાન શહેરીઓએ રાજાને પ્રાર્થના કરી કે "મહારાજ! આપ નામદારશ્રી સાથે પણ જે આવી રીતે વર્તે છે તે દુષ્ટ માણસ હોવો જ જોઇએ; તો હવે તેના સંબંધમાં એવો બંદોબસ્ત કરો કે જેથી બીજો કોઇ પણ મનુષ્ય તેના જેવું ખરાબ કામ કદિ કરે નહિ."

હવે તે શત્રુમર્દન રાજાને એક સુબુદ્ધિ[1] નામનો પ્રધાન હતો.

---

૧ આ જૈન હૃદય છે. સજા કરે તો પણ દેહાંતદંડની સજા નહીં એમ આ હૃદય જણાવે છે. અત્યારે પણ ફાંસીની સજાના લાભાલાભ પર ઘણી ચર્ચા ચાલે છે.

એની બુદ્ધિ શ્રી અર્હંતપરમાત્માના આગમના બોધથી પવિત્ર થયેલી હતી. તેણે એક દિવસ રાજા પાસે નમ્રતાપૂર્વક માગણી કરી હતી કે કોઇ પણ હિંસાના કામમાં તેના ઉપર મહેરબાની કરીને તેની સલાહ પૂછવી નહિ. રાજાએ પ્રધાનની તે માગણી કબૂલ રાખી હતી.

દેહાંત દંડની આકરી સજા.

આટલા માટે એ સુબુદ્ધિ પ્રધાનની સલાહ લીધા વગર જ રાજાએ પોતાના સેવકોને ફરમાન કર્યું કે 'એ અધમ પાપીને અનેક પ્રકારની પીડાઓ નીપજાવીન પછી મારી નાખો.' બાળને દેહાંતદંડની આવી ભારે શિક્ષા થતી જોઇને રાજ્ય તરફથી જાણે મોટો લાભ થયો હોય તેમ લોકો બહુ રાજી થયા. ત્યાર પછી બાળને એક ગધેડા ઉપર બેસાડવામાં આવ્યો, તેની ડોકમાં રામપાત્રનો હાર પહેરાવવામાં આવ્યો, લાકડી, મુઠ્ઠી અને પથ્થરોથી ચોતરફ તેના ઉપર પ્રહાર કરવામાં આવ્યા અને તેવી સ્થિતિમાં દીન સ્વરે આક્રંદ કરતાં અને બીજા માણસો પોતાની તરફ અત્યંત હૃદયભેદી કડવાં વચનો બોલે તે સાંભળતાં બાળને નગરના રાજ્યમાર્ગ, ત્રીભેટાઓ, ચોક અને બજારમાં સર્વ ઠેકાણે ફેરવવામાં આવ્યો. નગર ઘણું મોટું હોવાને લીધે સર્વત્ર ફેરવવામાં લગભગ આખો દિવસ નીકળી ગયો. સાંજ પડવા આવી ત્યારે તેને વધ કરવાને સ્થાનકે રાજસેવકો લઇ આવ્યા. ત્યાં આગળ એક ઝાડની શાખા સાથે તને ગળાફાંસો દઇને લટકાવવામાં આવ્યો અને તેને એવી રીતે લટકાવેલો જોઇને નગરવાસી જનો શહેરમાં પાછા ફર્યા.

હવે ભવિતવ્યતાને લીધે બાળના ગળામાં જે દોરડું બાંધવામાં આવ્યું હતું તે તૂટી ગયું,[1] બાળ નીચે પટકાઇ પડ્યો, તેને મૂર્છા આવી ગઇ. મડદા જેવો ચેષ્ટા વગરનો થઇ ગયો, બહારનો મંદ મંદ આવતો ઠંડો પવન તેના શરીરને લાગ્યો તેથી ધીમે ધીમે તેને ચેતના આવી, એટલે જમીનને વળગતો વળગતો અને નિસાસાના અવાજ કરતો તે પોતાના ઘર તરફ ગયો.

પાસ ત્રુટ્યો. ઘરે ગયો.

એક ખુલાસો.

[કુમાર નંદિવર્ધન પાસે આ વાર્તા વિદુર કરે છે, આખી વાર્તા સંસારીજીવ સદાગમ સમક્ષ કહે છે અને અગૃહીતસંકેતા

---

૧ અસલ ફાંસી એકવારજ યતી; જો દોર તૂટે તો ગુન્હેગારના નસીબ ! હમણાં હુકમ લખે છે તેમાં જીવ જતાં સુધી લટકાવી ફાંસી આપવી એમ ખાસ જણાવે ે; નહિ તો ફાંસીએ ચડાવ્યો, એટલે સજા પૂરી થાય.

વિગેરે સર્વ સાંભળે છે-એ વાંચનારના ધ્યાનમાં હશે. આટલી વાત સાંભળીને વચ્ચે અગૃહીતસંકેતાએ પૂછયું " અરે સંસારીજીવ ! તું જે વાર્તા કહે છે તેમાં ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતપુર નગરમાં મોટી શક્તિ (વીર્ય) વાળો કર્મવિલાસ નામનો રાજા છે એમ તેં પ્રથમ કહ્યું હતું અને વાર્તા આગળ ચાલતાં અનેક પ્રકારના શાસન કરનાર શત્રુમર્દન રાજા તે જ નગરમાં છે એમ કહ્યું ! તો એ બન્ને વાત કેમ ઘટી શકે ? "

સંસારીજીવ—" ભોળી બ્હેન ! જ્યારે હું (મારો જીવ) નંદિવર્ધન હતો અને જે વખત વિદુર મારી પાસે એ વાર્તા કરતો હતો ત્યારે મેં પણ તેને એ જ સવાલ પૂછયો હતો, જેના જવાબમાં વિદુરે મને જણાવ્યું હતું કે ' કર્મવિલાસને અંતરંગ રાજ્યનો રાજા સમજવો અને શત્રુમર્દનને બહિરંગ રાજ્યનો રાજા સમજવો. એ પ્રમાણે જ્યારે તમે વિચારશો ત્યારે આ વાતમાં જરા પણ વિરોધ જેવું લાગશે નહિ. બહિરંગ રાજાઓની આજ્ઞા બહિરંગ નગરોના અપરાધીઓ ઉપર ચાલે છે, બીજા કોઇની ચાલતી નથી અને અંતરંગ રાજાઓ તો ગુપ્ત રહીને લોકોને પોતાની શકિતવડે સારાં ખરાબ નિમિત્તો જોડી આપે છે. (જેઓએ શુભ કર્મો કર્યાં હોય તેઓની સાથે સારાં નિમિત્તો જોડી આપે છે અને જેઓએ અશુભ કર્મો કર્યાં હોય તેઓની સાથે ખરાબ નિમિત્તો જોડી આપે છે); પછી નિમિત્તને લઇને સારાં ખરાબ ફળ પ્રાણી ભોગવે છે. બાળને જે જે દુઃખ થયાં તે પરમાર્થથી તો કર્મવિલાસ રાજાની પ્રતિકૂળતાને લીધે જ થયાં એમ તારે સમજવું. ' આ પ્રમાણે વિદુરે કહ્યું ત્યારે મારા મનમાં જે શંકા થઇ હતી તે દૂર થઇ. હવે તું સમજી ? ત્યાર પછી નંદિવર્ધન કુમાર પાસે વિદુરે વાર્તા આગળ કહી, તે હવે સંભળાવું છું. "]

મધ્યમબુદ્ધિની વ્યવહાર વિચારણા.

વિદુર કહે છેઃ—મહા મુશ્કેલીથી એક પહોર રાત ગઇ ત્યારે બાળ પોતાના ઘર નજીક આવી પહોંચ્યો. હવે બીજી બાજુએ તે દિવસે સવારમાંજ મધ્યમબુદ્ધિએ બાળનો આગલી રાતનો સર્વ હેવાલ[1] લોકો પાસેથી સાંભળ્યો હતો. બાળ ઉપર તેને હજુ પણ કિંચિત્ સ્નેહ હોવાને લીધે ઉપરની હકીકત સાંભળીને તેને કાંઇક શોક થયો અને તે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે ' અહો ! બાળને આટલું બધું દુઃખ કેમ થયું ? ' વળી ફરીથી વધારે વિચાર કરતાં તેના મનમાં આનંદ થયો અને ચિંતવન થયું કે ' અહો ! મનીષીનાં વચન પ્રમાણે કરવાનું અને

---

૧ શત્રુમર્દન રાજાએ બાળને કેવી કદર્થના કરી વિગેરે.

નહિ કરવાનું આ ભવમાં જ કેવું પરિણામ થાય છે તે ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે. તેના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી મને હાલ જરા પણ ખેદ ન થયો અને મારો અપયશ પણ ફેલાયો નહિ. અગાઉ મનીષીનું વચન મેં માન્યું નહોતું ત્યારે મને ક્લેશ પણ થયો હતો અને મારો અપયશ પણ સારી રીતે બોલાયો હતો. [1] બાળ તો જરા પણ અપવાદ વગર મનીષીનાં વચનથી તદ્દન ઉલટીજ જ રીતે વર્તતો આવ્યો છે તેથી તેને માથે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો પડ્યાં કરે, દુનિયામાં તેના અપયશનો ઢોલ વાગે અને છેવટે તેનું મરણ પણ થાય તો તેમાં નવાઇ જેવું શું છે ? ખરેખર, મનીષીનાં વચન ઉપર મને પ્રીતિ થઇ અને તે પ્રમાણે ચાલવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો તેથી હું ખરેખરો ભાગ્યશાળી છું. ડાહ્યા માણસોએ કહ્યું છે કે:—

> नैवाभव्यो भवत्यत्र सतां वचनकारकः ।
> पक्तिः काङ्कटुके नैव, जाता यत्नशतैरपि ॥

'જે પ્રાણીનું ભવિષ્યમાં સારૂં થવાનું ન હોય (જે અભવ્ય હોય) તે કદિ સજ્જન પુરૂષોનાં વચનને અનુસરનાર થતોજ નથી, સેંકડો પ્રયત્ન કરવા છતાં કાંગડું મગ કદિ ચઢતો-પાકતો નથી.' આવી રીતે વિચાર કરતાં બાળ ઉપર તેના મનમાં જરા જરા સ્નેહ હતો તે પણ નાશ પામી ગયો અને પોતાના મનમાં એક પ્રકારની શાંતિ થઇ ગઇ. આવી જાતના વિચારોમાં તેનો તે આખો દિવસ પસાર થઈ ગયો. હવે રાતે જ્યારે બાળ ત્યાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે લોકાચાર પ્રમાણે તેની સાથે મધ્યમબુદ્ધિએ સહજસાજ વાત કરી અને સમાચાર પૂછ્યા, ત્યારે બાળે વિષાદપૂર્વક પોતાને જે જે પીડાઓ થઇ હતી તે સર્વ કહી સંભળાવી. તેની વાતો સાંભળી તેના વર્તનથી તેના પ્રત્યે અતિ અનાદર થવાથી મધ્યમબુદ્ધિએ વિચાર્યું કે આવા પ્રાણીને શિખામણ આપવી નકામી છે. માત્ર તેની શરમ ખાતર ઉપર ઉપરથી કાંઈક શોક તેણે દર્શાવ્યો. બાળનાં સર્વ અંગોનાં ચૂરેચૂરાં થઇ ગયાં હતાં અને મન દુઃખથી આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયું હતું, તેમજ તેને રાજ્ય તરફથી મોટો ભય હતો તેથી ગુપ્ત રીતે તે મહેલમાં જ પડી રહ્યો, બીલકુલ બહાર ન નીકળતાં મહેલમાં જ રહેવા લાગ્યો અને એવી સ્થિતિમાં ઘણો વખત પસાર થયો.

---

૧ બાળની સાથે એક વખત પોતે ગયો ત્યારે કેવું દુઃખ થયું હતું અને અપકીર્ત્તિ થઇ હતી તેની સાથે આ વખતે ન ગયો તેનું પરિણામ તે બરાબર સરખાવી શકે છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રબોધનરતિ આચાર્ય.

હવે તે નગરની બહાર આવેલા નિજવિલસિત[1] નામના ઉદ્યાનમાં પ્રબોધનરતિ નામના આચાર્ય સમવસયા–પધાયા. ગંધહસ્તિને[2] વિંટળાઇને અનેક ઉત્તમ નાના મોટા હાથીઓ રહે છે તેમ તે મહાત્મા આચાર્યની સાથે અનેક અતિશય ગુણવાળા મોટા નાના શિષ્યો રહેલા હતા, તેઓશ્રી કરૂણારસના પ્રવાહ હતા, સંસારસમુદ્ર તરવા માટે સેતુબંધ (પાજ–પુલ) હતા, તૃષ્ણાલતાનો છેદ કરવા માટે ફરશી હતા, માનપર્વતનો નાશ કરવા માટે વજ્ર[3] હતા, ઉપશમ (સમતા) વૃક્ષ (ઝાડ) ના મૂળ હતા, સંતોષઅમૃતના દરિયા હતા, સર્વ વિદ્યા-સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવા માટે તીર્થ[4] હતા, વિશુદ્ધ આચારોના ઘર[5]

---

૧ **નિજવિલાસત:** આત્મગુણમાં વિલાસ કરવો–રમણતા કરવી–એ રૂપ ઉદ્યાન–બગિચો–અંતઃકરણનો નાજુક વિભાગ. એ અંતઃકરણમાં પ્રબોધ–જ્ઞાન શુદ્ધ દશામાં આવિર્ભાવ પામવા પર આ ઉપનય સમજવો. આ ઉદ્યાનનો બરાબર અર્થ આગળ **સુબુદ્ધિ** મંત્રી કરશે. એનો પ્રભાવ આગળ આ પ્રસ્તાવના સોળમા પ્રકરણમાં જોવામાં આવશે.

૨ **ગંધહસ્તિ**ની આકર્ષક શક્તિથી અનેક હાથીઓના ટોળાં તેને અનુસરીને ચાલે છે; સર્વ હાથીઓના મદ તેની પાસે ગળી જાય છે.

૩ **વજ્ર:** ઇંદ્રનું હથિયાર, તે મોટા પર્વતને કાપી નાંખે છે. માન પર્વત જેવો છે; તેને કાપી નાખવા માટે આચાર્ય વજ્ર જેવું કામ કરતા હતા.

૪ **તીર્થ:** સમુદ્ર અથવા નદીમાં પ્રવેશ કરવાના માર્ગને 'તીર્થ' કહે છે. માગધ વરદામ વિગેરે લવણસમુદ્રને અંગે આ અર્થમાં તીર્થ છે, કાશી જેવા ક્ષેત્રો વિદ્યાવતાર તીર્થ કહેવાય છે. આ મહાત્મા પોતેજ વિદ્યાપીઠ હતા એમ કહેવાનો આશય છે.

૫ **આચારોના ઘર:** તેઓમાં જ્ઞાન હોવા સાથે વિશુદ્ધ આચારો–ક્રિયામાર્ગ પોષનારાં તત્ત્વો–પણ હાજર હતાં.

હતા, પ્રજ્ઞાચક્રની નાભિ[૧] હતા, લોભસમુદ્રના વડવાનળ[૨] હતા, ક્રોધસર્પને માટે મોટા મંત્ર[૩] હતા, મહામોહના અંધકારને દૂર કરનાર સૂર્ય હતા, શાસ્ત્રરત્નોની પરીક્ષા કરવાને કસોટિના પથ્થર હતા, રાગવનનાં વૃક્ષોને બાળી નાખનાર દાવાનળ[૪] હતા, નરકદ્વારને બંધ રાખવામાં મોટી ભોગળ[૫] હતા, શુદ્ધ માર્ગના બતાવનાર હતા, અતિશયવાળા જ્ઞાનરત્નના ભંડાર હતા અને ટુંકામાં કહીએ તો એ મહાત્મા સર્વ ગુણોના મિલનસ્થાન[૬] હતા.

મનીષી માટે કર્મવિલાસની અનુકૂળતા.

હવે પેલી બાજુએ કર્મવિલાસ રાજાએ જ્યારે જાણ્યું કે મનીષી

---

૧ **પ્રજ્ઞાચક્રની નાભિ:** પ્રજ્ઞા-સમયસૂચકતા આદિ તાત્કાળિક બુદ્ધિ-તે રૂપ ચક્રના મધ્યભાગ રૂપ હતા; મતલબ તેઓમાં અનેક પ્રકારની બુદ્ધિ હતી.

૨ **વડવાનળ:** દરિયામાં એક પ્રકારનો અગ્નિ થાય છે તે મહા ભયંકર હોઈ સમુદ્રનાં પાણીનું શોષણ કરે છે. એ અગ્નિને 'વડવાનળ' કહેવામાં આવે છે. આ મહાત્મા લોભરૂપ સમુદ્રની સાથે વડવાનળનું કામ કરનારા હતા—મતલબ લોભનો નાશ કરનારા હતા.

૩ **મંત્ર:** મહા ભયંકર અને ઝેરી સર્પને વશ કરવા જાંગુલી મંત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, એનાથી સર્પનું ઝેર ઉતરી જાય છે. ક્રોધ ભયંકરપણામાં સર્પ-ઝેર જેવો જ છે. એને વશ કરવામાં અને એનું ઝેર ઉતારવામાં આ મહાત્મા પાસે જાંગુલી મંત્ર સમાન આત્મબળ હતું.

૪ **દાવાનળ:** જંગલમાં જ્યારે દાવાનળ થાય છે ત્યારે એ ભયંકર અગ્નિથી સર્વ ઝાડોનો નાશ એક સાથે થઇ જાય છે. આ મહાત્મા રાગવનમાં ઉગેલાં સર્વ કષાયવૃક્ષોને બાળી નાખનાર દાવાનળ જેવા હતા.

૫ **ભોગળ:** અર્ગલા. જુના જમાનાના ઘરના બારણાની બાજુમાં ભીંતમાં પ્રવેશ કરતી અને ખેંચવાથી બારણાની આડી આવી રહેતી ભોગળો રાખવામાં આવતી હતી. એ ભોગળ જ્યાં સુધી દ્વારની આડી હોય ત્યાં સુધી બારણું ઉઘડી શકતુ નથી, નરકનાં બારણાંની પાછળ તેઓ ભોગળ જેવા હતા તેથી નરકનાં બારણાં તેઓ માટે સર્વદા બંધજ રહેતાં. બીજી રીતે બારણાંને બહારથી બંધ કરી શકાય તેવી ગોઠવણવાળા અંદરના આગળીઆને પણ ભોગળ-અર્ગલા કહેવામાં આવે છે. બન્નેમાંથી એક પણ રીતે દ્વારની સામે ભોગળ લગાવવામાં આવી હોય તો પછી તેને-ભોગળને (અર્ગલાને) ખસેડયા વગર બારણાં ઉઘડી શકતાં નથી.

૬ **મિલનસ્થાન:** મળવાનું ઠેકાણું. એકત્ર થવાની જગા. એમનામાં સર્વ ગુણો એક સ્થાને એકઠા થઇને આવી રહ્યા હતા.

તો દરરોજ સ્પર્શનથી ઉલટો જ ચાલ્યા કરે છે ત્યારે રાજાને તેના ઉપર વધારે પક્ષપાત થયો અને તેણે શુભસુંદરીને કહ્યું "વહાલી! તું સારી રીતે જાણે છે કે અનાદિકાળથી મારી આ પ્રકૃતિ એક સરખી વર્તે છે; જે સ્પર્શનની સાથે અનુકૂળ થઇને રહે છે તેની સાથે મારે પ્રતિકૂળપણે વર્તવું પડે છે; સ્પર્શનની સાથે જે પ્રતિકૂળ થઇને રહે છે; તેની સાથે મારે અનુકૂળપણે વર્તવું પડે છે. જ્યાં હું પ્રતિકૂળપણે વર્તું છું ત્યાં અકુશળમાળા મારી સહાયમાં સાધનભૂત થઇ રહે છે; અને તેના મારફત હું કામ લઉં છું અને જ્યાં હું અનુકૂળપણે વર્તું છું ત્યાં તું પોતે મારી સહાયમાં રહે છે અને તારી મારફત હું કામ લઉં છું. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી બાળ, સ્પર્શનને અનુકૂળ રહેતો હતો તેથી મેં અકુશળમાળા દ્વારા મારૂં પ્રતિકૂળ ફળ તેને થોડું થોડું બતાવી આપ્યું છે તે તો તેં જોયું, પણ આ મનીષી સ્પર્શનને પ્રતિકૂળ રહે છે તેને મારૂં અનુકૂળ ફળ હજુ સુધી મેં બતાવ્યું નથી. એને સ્પર્શન ઉપર આસક્તિ ન હોવા છતાં કોમળ શય્યા, સ્ત્રીસંભોગ વિગેરેના અનુભવમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ થાય છે અને દુનિયામાં તેનો યશ બોલાય છે તેમજ તેને (મનીષીને) દુઃખની ગંધ પણ આવતી નથી તે સર્વનું કારણ તારી સહાયદ્વારા હું જ છું, છતાં મારી જ્યારે તેના ઉપર કૃપા થઇ છે ત્યારે તેને માત્ર એટલું જ ફળ મળે તે ઠીક કહેવાય નહિ; તેને હજુ સુધી જે લાભ થયો છે તે તો ગેરલાભ ન થવા પૂરતો જ લાભ છે, પણ તેને વિશેષ ખાસ લાભ આપવો જોઇએ; માટે એ મનીષીને વિશેષ લાભ મળે તે માટે મારી મરજી પ્રમાણે તું પ્રયાસ કર, કારણ કે વિશેષ પ્રકારના ખાસ લાભને તે યોગ્ય છે."

શુભસુંદરીએ જવાબ આપ્યો "બહુ સારૂં, આર્યપુત્ર! બહુ સારૂં. આપ કહો છો તે અતિ સુંદર છે. મારા મનમાં પણ હતું કે એ મનીષી આપની કૃપાને ખાસ યોગ્ય છે. આપે ફરમાવ્યું તેમ તેના સંબંધમાં હું પ્રયત્ન કરીશ."

નિજવિલસિતમાં ત્રણે ભાઇઓ.

આ પ્રમાણે કહીને શુભસુંદરીએ પોતાની યોગશક્તિ પ્રગટ કરી, પોતે અંતર્ધાન થઇ મનીષીના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, મનીષીના મનમાં ઘણોજ પ્રમોદ[1] થયો, આખું શરીર અમૃતના સિંચનથી તરબોળ થઇ ગયું, નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં જવાની ઇચ્છા તેને થઇ આવી, તે તરફ જવા સારૂ તે નીકળ્યો, પણ વળી મનમાં વિચાર થઇ આવ્યો

[1] પ્રમોદઃ મનીષીનો આનંદ અંતરંગ પ્રમોદમાંજ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

કે ત્યાં એકલો કેવી રીતે જઉં ? મધ્યમબુદ્ધિને ઘરમાં ને ઘરમાં ભરાઇ રહ્યાને હવે તો ઘણો વખત થઇ ગયો છે, લોકો બાળની વાત પણ લગભગ ભૂલી જવા આવ્યા છે અને તેથી મધ્યમબુદ્ધિને જાહેરમાં દેખાવામાં શરમાવાનું કાંઇ કારણ રહ્યું નથી, માટે તેને પણ [1]નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં સાથે લઇ જાઉં. આ પ્રમાણે વિચાર કરી મનીષી મધ્યમબુદ્ધિ પાસે ગયો અને પોતાના મનમાં નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં જવાની ઇચ્છા થઇ આવી હતી તે તેને કહી સંભળાવી. પેલી બાજુએ કર્મવિલાસ રાજાએ પોતાની સ્ત્રી સામાન્યરૂપાને ઉત્સાહિત કરી કે તેણે પણ પોતાના પુત્રને તેનાં કર્મનું ફળ આપવું. એ સામાન્યરૂપા રાણી જે મધ્યમબુદ્ધિની માતા થતી હતી તે અકુશળમાળા અને શુભસુંદરીથી સાધારણ પ્રકારની (ઓછી) શક્તિવાળી અને ચિત્રવિચિત્ર ફળને આપનારી હતી. તેણે મધ્યમબુદ્ધિના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેની પ્રેરણાથી મધ્યમબુદ્ધિની ઇચ્છા પણ નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં જવાની થઇ અને મધ્યમબુદ્ધિએ બાળને પણ એ ઉદ્યાનમાં અવશ્ય આવવાનું કહેવાથી પરાણે પરાણે તે પણ નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં આવવાને પ્રવર્ત્યો. એવી રીતે બાળ મધ્યમબુદ્ધિ અને મનીષી ત્રણે નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં ગયા.

પ્રમોદશેખર મંદિર તરફ પ્રયાણ.

કુતૂહળથી નાના પ્રકારના વિલાસ કરતા કરતા તેઓ નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં આવી રહેલા એક પ્રમોદશેખર [2] નામના જિનમંદિરમાં આવી પહોંચ્યા. તે દેવમંદિર મેરૂપર્વતની પેઠે ઘણું ઉંચું [3] હતું, સાધુના હૃદયની પેઠે અતિ વિશાળ [4] હતું અને તેમાં

---

૧ **નિજવિલસિત** ઉદ્યાનમાં ત્રણે ભાઇઓ કેવી જૂદા જૂદા પ્રકારની પ્રેરણાથી જાય છે તે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે.

૨ **પ્રમોદશેખર**—આત્મગુણવિલાસમાં જે પ્રમોદ—નિરતિશય આનંદ થાય છે તેનો અંતરમાં સાક્ષાત્કાર—અનુભવ—એ પર અહીં રૂપક છે. એમાં આદિનાથનું મંદિર અને હૃદયમંદિર બન્નેનો ભાવ સાથે રાખ્યો છે. વિશેષાર્થ આગળ સુબુદ્ધિ મંત્રી સમજાવશે. (જુઓ પ્રકરણ ૧૯ મું—ચાલુ પ્રસ્તાવનું.)

૩ **ઉંચું**: શ્લેષ. (૧) મેરૂપર્વત ઘણો ઉંચો—એક લાખ યોજન છે; (૨) મંદિરના શિખરો પણ ગગનચુંબી હોય છે.

૪ **વિશાળ**: શ્લેષ. (૧) મનની વિશાળતા સાધુ પક્ષે; અને (૨) જગ્યાની વિશાળતા મંદિર પક્ષે.

સૌંદર્ય[1] અને ઔદાર્યના યોગથી તે દેવલોકને પણ હઠાવે તેવું હતું. શ્રીમાન્ યુગાદિદેવ શ્રી આદીશ્વર ભગવાનના બિંબને તે મંદિરમાં બિરાજમાન કરવામાં આવ્યા હતા. એ મંદિરની ચારે તરફ ઉંચો વિશાળ ગઢ આવી રહેલો હતો. લોકનાથ શ્રી યુગાદિદેવની મધુર સ્વરથી સ્તુતિ કરતા અને સ્તોત્રો બોલતા શ્રાવકલોકોનો કર્ણપ્રિય અવાજ સાંભળીને એ શું હશે એ જાણવાના કૌતુકથી ત્રણે કુમારો મંદિરમાં દાખલ થયા. તેઓએ ત્યાં મહા ભાગ્યવાન, શાંત, ધીર પ્રબોધનરતિ આચાર્ય મહારાજને જોયા. તેઓશ્રી દક્ષિણ દિશામાં બિરાજમાન થયેલા હતા, દેવભુવનના આંગણાના આભૂષણ જેવા હતા, અતિ વિનયી સાધુઓની વચ્ચે બેઠેલા હતા, મહા તપસ્વી હતા અને સંસારસમુદ્રથી પાર ઉતારનાર તીર્થંકર મહારાજનો કલંક વગરનો શુદ્ધ સનાતન[2] ધર્મ પ્રાણીઓને સંભળાવતા હતા. તે વખતે જાણે અનેક તારાઓવાળા આકાશમંડળમાં એક ચંદ્ર શોભતો હોય તેમ તેઓશ્રી શોભતા હતા.

ત્રણે ભાઇઓને આચાર્ય દર્શન.

મનીષી મહા નિર્મળ ચિત્તવાળો અને ભાવીભદ્રાત્મા[3] હોવાથી તેણે પ્રથમ જિનબિંબને પછી આચાર્યમહારાજને નમસ્કાર કરીને છેવટે સર્વ મુનિઓને પાદવંદના કરી. કાંઇક શુદ્ધ મનથી તેની પછવાડે પછવાડે મધ્યમબુદ્ધિએ પણ દેવ અને સાધુઓને નમસ્કાર કર્યા; પરંતુ પાપી માતા અકુશળમાળા અને મિત્ર સ્પર્શનની અસર નીચે મૂકાયલો અધમ બાળ કોઇને પણ નમ્યો નહિ. તેણે કોઇને વંદના પણ કરી નહિ અને કોઇને પગે પણ લાગ્યો નહિ. માત્ર સ્તબ્ધ મનવાળો થઇને એક ગામડીઆ જેવો-ખુડથલ જેવો દેખાતો મનીષી અને મધ્યમબુદ્ધિ ઉભા હતા ત્યાં જઇને તેઓની પાછળ ગોઠવાઇ ગયો. ગુરૂમહારાજે તે

---

૧. **સૌંદર્ય અને ઔદાર્ય:** દેવલોકનાં ચૈત્યોમાં સૌંદર્ય બહુ હોય છે, કારણ કે દેવોને રત્ન મણિ માણેકની ખોટ નથી. આ હૃદયમંદિરમાં સૌંદર્ય સાથે વિશાળ હૃદયની અંદર રહેલી ઉદારતા પણ સ્પષ્ટ જણાતી હતી; તેથી તે દેવલોકના મંદિર કરતાં પણ વધારે ભવ્ય હતું. દેવલોકમાં સૌંદર્ય હોય છે પણ આ હૃદયમંદિરમાં ઔદાર્ય વધારામાં હતું તેથી પણ તેની વિશિષ્ટતા છે. સૌંદર્ય અને ઔદાર્ય (૧) દેવલોક પક્ષે સ્થૂળ અને (૨) મંદિર પક્ષે માનસિક સમજવાં, એ રીતે આ શ્લેષ ઘણો અર્થસૂચક છે.

૨ **સનાતન:** નિર્ણિત, અનાદિ, જુનો.

૩ **ભાવીભદ્રાત્મા:** જેનું નજીકના ભવિષ્યમાં સારૂં થવાનું હોય છે તેને 'ભાવી ભદ્રાત્મા' કહેવામાં આવે છે.

તે ત્રણેને મધુર વાક્યથી ધર્મલાભ[1] કહ્યો અને પ્રેમથી બોલાવ્યા. પછી તેઓ જમીનપર બેસી ગયા.

શત્રુમર્દન રાજાનું ઉદ્યાનાગમન.

હવે સૂરિમહારાજ ઉદ્યાનમાં પધાર્યા છે એ વાત લોકો પાસેથી જિનભક્ત સુબુદ્ધિમંત્રીએ જાણી એટલે મુનિવંદન કરવા માટે તૈયાર થયા અને શત્રુમર્દનરાજાને પણ પ્રેરણા કરતાં તેણે કહ્યું 'સાધુ મહાત્માના પાદવંદનથી જેઓ આ જન્મમાં પોતાના આત્માના પાપપંક (કચરા) ને ધોઈ નાખે છે તેઓ મહા ભાગ્યવાન્ છે અને તેઓ ખરેખર ડહાપણવાળા છે.' સુબુદ્ધિમંત્રીનાં આવાં વચન સાંભળીને મદનકંદળી અને બીજી અંતઃપુરની રાણીઓ સહિત શત્રુમર્દનરાજા આચાર્યમહારાજને વાંદવા માટે ઉદ્યાન તરફ જવા સારૂ બહાર નીકળ્યો. રાજાને એ પ્રમાણે ઉદ્યાનમાં જતા જોઇને નગરના લોકોને અને સૈન્યને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને તેઓ પણ રાજાની પછવાડે ઉદ્યાન તરફ ચાલ્યા.[2] સૈન્ય સહિત શત્રુમર્દન રાજા ઉદ્યાનમાં આવેલા ચૈત્યમાં બિરાજમાન શ્રીયુગાદિદેવને પગે પડ્યા અને અંતઃકરણમાં ઘણો હર્ષ લાવીને પ્રબોધનરતિ આચાર્યને વંદના કરી તેમજ બીજા સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર કર્યા. પછી ગુરૂમહારાજે અને સાધુઓએ તેને આશીર્વાદ[3] દીધો ત્યારે વિનયથી પોતાનું માથું નમાવીને રાજા જમીનપર બેઠો.

સુબુદ્ધિની પૂજા અને સ્તુતિ.

સુબુદ્ધિમંત્રીએ પણ યુગાદિપ્રભુના ચૈત્યમાં આવી તીર્થંકર ભગવંતના પદકમળમાં નમસ્કાર કર્યો અને દેવપૂજનસંબંધી ક્રિયાઓ બહુ વિચારણાપૂર્વક કરી. તેમાં ધૂપદીપાદિવડે દેવપૂજન કરતી વખતે

---

૧ **ધર્મલાભ:** સાધુને કોઇ વંદન કરે ત્યારે તેઓ 'ધર્મલાભ' એટલા અક્ષર બોલે છે. એ જૈન પરિભાષાનો શબ્દ છે. એનો આશય ઘણો ગંભીર છે. વંદન કરનારને **ધર્મ**નો લાભ-ધર્મની પ્રાપ્તિ થાઓ એવો આશીર્વાદ છે અને **ધર્મ** એ સર્વસ્વ હોઇ પ્રાણીને સંસારથી ઉંચે લાવનાર છે.

૨ **આગેવાનનું અનુકરણ:** આગેવાન પુરૂષને લોકો હમેશાં અનુસરે છે, કોઇ વિસ્મયથી અને કોઈ કૌતુકથી પણ તેનાં કાર્યોને અનુસરે છે અને આમ હોવાથી આગેવાન પુરૂષોએ પોતાનો વ્યવહાર સ્વ અને પરના હિત ખાતર બહુ ઉંચા પ્રકારનો રાખવાની ખાસ જરૂર છે. महाजनो येन गतः स पन्थाः ।

૩ આશીર્વાદમાં સાધુઓ **ધર્મલાભ** એટલું જ કહે છે. સંસારસમુદ્રથી તારનાર **ધર્મ** તને મળો એ મહા પ્રશંસનીય આશિષ્ છે. જુઓ ઉપરની નોટ ના ૧.

ભક્તિથી તેનાં સર્વ અંગોમાં એક પ્રકારનો અપૂર્વ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો. વળી તેણે તીર્થંકરમહારાજને જમીનપર હાથ અને પગ લગાડીને વંદન કર્યું (પંચાંગ પ્રણામ કર્યા) તે વખતે તેના મનમાં ભાવના થઇ આવી કે આ પ્રાણીને સંસારઅરણ્યમાં તીર્થંકરમહારાજના દર્શન કે વંદનનો લાભ મળવો અત્યંત મુશ્કેલ છે. આ ભાવના એવી અપૂર્વ હૃદયસ્પર્શી થઇ કે તેનાથી તેનું મન બહુ નિર્મળ થઇ ગયું. આનંદ-જળથી તેની આંખો ભરાઇ ગઇ અને તે નેત્રજળવડે તેણે પોતાના પાપરૂપ મેલને ધોઇ નાખ્યો. ત્યારપછી ભગવાનના બિંબ ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપન કરીને પંચાંગ પ્રણામ (ખમાસમણ) ને છેડે પોતે જમીનપર બેઠો અને ભક્તિપૂર્વક શક્રસ્તવ[1] બોલ્યો. પછી હાથથી આંગળીઓને અંદર અંદર કમળના ડોડવા પેઠે મેળવી બે હાથની કોણીઓને પેટ ઉપર સ્થાપન કરીને-યોગમુદ્રાપૂર્વક[2] એકાગ્ર ચિત્ત કરી—લય લગા-વીને અતિ મધુર વાણીથી ભુવનદેવ શ્રી યુગાદિનાથની સ્તુતિ [3]અનન્ય મનવડે તે કરવા લાગ્યો.

સુબુદ્ધિ મંત્રીએ કરેલી યુગાદિદેવની સ્તુતિ.

"હે જગદાનંદ[4] ! (જગતને આનંદ આપનાર !) મોક્ષમાર્ગ
"વિધાયક ! (સર્વ કર્મથી મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ બતાવનાર !) તમને
"નમસ્કાર છે. હે જિનેંદ્ર ! વિદિતઅશેષભાવ ![5] (જેમને સર્વ ભાવો
"જણાયલા છે તેવા હે પ્રભુ !) [6]સદ્‌ભાવનાયક ! (સુંદર ભાવોને

---

૧ **શક્રસ્તવ:** નમુથ્થુણં-એ શક્રસ્તવના નામથી ઓળખાય છે, એમાં તીર્થં-કર મહારાજની સ્તુતિ છે.

૨ **યોગમુદ્રા:** દેવવંદન ભાષ્યમાં યોગમુદ્રાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે બતાવેલું છે: બન્ને હાથની દશ આંગળીઓને માંહોમાંહે અંતરીત કરીને બન્ને હાથોને કમ-ળના ડોડવાના આકાર પેઠે જોડવા અને બંને હાથની કોણીઓને પેટ ઉપર લગાડવી. (દેવવંદન ભાષ્ય-ગાથા ૧૫ મી.)

૩ **અનન્ય મન:** એકચિત્ત; બીજી જગોએ-જ્યાં ત્યાં-નહિ ભમતું મન.

૪ **જગદાનંદ, મોક્ષમાર્ગવિધાયક:** મોક્ષમાં કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ નથી, નિરંતર આત્માનંદ વર્તે છે-તે માર્ગને બતાવનાર તીર્થંકરમહારાજ હોવાથી તે જગતને આનંદ આપનાર છે.

૫ **વિદિતઅશેષભાવ:** થઈ ગયેલા, થતા અને થવાના સર્વ ભાવોને જાણનાર પ્રભુ છે, તેઓથી કોઇ ભાવ અજાણ્યો નથી, અને તેવા અદ્‌ભુત જ્ઞાનબ-ળને કારણે તેઓ નમનને યોગ્ય છે.

૬ **સદ્‌ભાવ:** તેઓ હમેશાં સદ્‌ભાવવાળા છે. અને સદ્‌ભાવોના બતાવનાર છે. ખરાબ ભાવ તેઓ બતાવતા નથી, જો કે સર્વ ભાવોને તેઓ જાણે છે ખરા. લોકનાયક ઇંદ્ર કે ચક્રવર્તી તો સ્થૂળ નાયક છે, ભાવ ઉપર તેઓનું આધિપત્ય નથી; તેથી પ્રભુની ઇંદ્રાદિકથી પણ વિશેષતા છે એ ભાવ અત્ર બતાવ્યો છે.

"બતાવનાર !) તમને નમસ્કાર છે. અહો પ્રલીનઅશેષસંસાર-
" વિસ્તાર[1] ! હે પરમેશ્વર ! તમને નમસ્કાર છે. હે વચનાતીત[2] !
" ત્રણ લોકના શેખર[3] ! તમને નમસ્કાર છે. સંસાર સમુદ્રમાં ડૂબતા
" અનંત પ્રાણીઓને તારનાર[4] ! મહા ભયંકર સંસારરૂપ અટવીના
" સાર્થવાહ[5] ! તમને નમસ્કાર છે. હે પ્રભુ ! અનંત
" પરમાનંદપૂર્ણ ધામ (મોક્ષ) માં રહેલ આપશ્રીને લોકો ભક્તિથી[6]
" અહીં સાક્ષાત્ જુએ છે. જો એમ ન હોય તો હે પ્રભુ !
" તમારી મૂર્ત્તિની સ્તુતિ કરનારા પ્રાણીઓનાં પોતાનાં મનમાં
" જેવો પ્રમોદ[7] આવે છે તેવો આનંદ ત્રણ ભુવનમાં બીજા
" કોઇ પણ પદાર્થમાં કેમ ન આવે ? આપની મૂર્ત્તિમાં મને
" તો આપનો સાક્ષાત્કાર જણાય છે. હે નાથ ! જ્યાં સુધી
" સંસારી પ્રાણીઓનાં ચિત્તમાં આપશ્રી હોતા નથી ત્યાં સુધી જ

---

૧ **પ્રલીનઅશેષસંસારવિસ્તાર:** સંસારનો સર્વ વિસ્તાર-દેવ મનુષ્ય તિર્યંચ નારક ગતિનાં સર્વ દુઃખો જેઓનાં નાશ પામી ગયાં છે અને તેથી જે પરમ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયા છે. ઐશ્વર્ય છતાં ઉપાધિનો નાશ થયો છે એ તેમની વિશેષતા છે.

૨ **વચનાતીત:** પ્રભુમાં એટલા બધા ગુણો છે કે વચનોથી તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. હજારો જીભથી કરોડો વર્ષ સુધી તેમના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવે તો પણ તેમના ગુણો પૂર્ણ કહેવાય નહિ તેથી તેઓને 'વચનથી અતીત' કહ્યા છે.

૩ **ત્રણ લોકના શેખર:** લોકોમાં તેમના જેવા કોઈ ન હોવાથી સર્વના મસ્તકપર જેમ મુગટ રહે તેમ તેઓ લોકોના શેખર તુલ્ય છે.

૪ **તારનાર:** સમુદ્રમાં ડૂબતાં પ્રાણીઓને બચાવવાનું કામ ઘણું વિકટ છે. પ્રભુનું '**નિર્યામક**' વિશેષણ છે તેનો આ વિસ્તાર છે.

૫ **સાર્થવાહ:** ભયંકર જંગલમાં ફાડી ખાનારા જનાવરો તેમજ લુંટારાનો મોટો ભય હોય છે. આવી અટવી સાર્થવાહના સથવારા વગર ઓળંગી શકાતી નથી. સંસારઅટવીમાં વિકારોનો તેવોજ આકરો ભય છે- એ ભયંકર અટવીમાંથી પ્રાણીને પ્રભુ યોગ્ય માર્ગે દોરી જઇને અટવીને બીજે છેડે મૂકે છે. પ્રભુના '**સાર્થવાહ**' વિશેષણપર આ વિસ્તાર છે.

૬ **ભક્તિથી સાક્ષાત્કાર:** આપ તો મોક્ષમાં બિરાજમાન છો, પણ ભક્તિપૂર્વક આપને નમનારા લોકો અહીં-આ સંસારમાં પણ આપને જુએ છે. મૂર્ત્તિપૂજાનો આ ચમત્કાર છે અને ભક્તિયોગનું માહાત્મ્ય સમજનારા તે બાબત પોતાના ખ્યાલમાં બરાબર લાવી શકે છે.

૭ **પ્રમોદ:** દ્રવ્યના નિમિત્તથી ભાવ કેવા પ્રકારના થાય છે તે એક વખત અમૃતક્રિયાનો અનુભવ કરતી વખતે જ ખબર પડે. મયણાસુંદરીનું શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત અહીં વિચારવા યોગ્ય છે.

"પાપના પરમાણુઓ (પાપ કર્મના ઉદય) નો તાપ તેઓનાં હૃદયમાં
"રહે છે પરંતુ જેવા આપશ્રી પ્રાણીઓનાં ચિત્તમાં વાસ કરો છો કે
"તુરત જ પ્રાણીનાં પાપપરમાણુઓ (પાપકર્મો) એકદમ નાશ
"પામી જાય છે, તેઓનાં સર્વ પાપપંક[1] ધોવાઇ જાય છે અને તેઓ
"ઉપર સદ્ભાવ અમૃતનું સિંચન થઈ તેઓને નિરંતર અપૂર્વ
"આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. જે બિચારાઓને ઉકળાટમાં શાંતિ કરનાર
"અને અનાથ દશામાં સનાથ બનાવનાર આપનો આશ્રય હોતો નથી,
"જેમનાં હૃદયમાં આપ સ્થાન પામતા નથી, તેઓ બાપડા રાગાદિ
"ચોરોવડે કેમ ન લુંટાય[2]? આપશ્રીને નિઃશંક[3] મનથી ગ્રહણ
"કરીને અને મદ મત્સર વિગેરે ષડ્રિપુને ગળે પગ મૂકીને (તેનો
"નાશ કરીને) પ્રાણીઓ મોક્ષ ચાલ્યા જાય છે. જો અહિંસા[4] રૂપ
"હાથનો ટેકો આપીને આપ પ્રાણીઓને ઉંચા લાવત નહિ તો આખું
"જગત્ નરકરૂપ અંધકારમય ભયંકર કુવામાં પડી ગયું હોત. ભવ્ય
"પ્રાણીઓને તમારૂં શરીર અત્યંત સુંદર, સર્વ કલેશથી રહિત,
"વિકાર વગરનું અને બહુ મનોહર ભાસે છે, તેને જોતાં પ્રાણીને
"તુરત જણાઇ જાય છે કે હે વીતરાગ પ્રભો! આપ પોતે અનંત વી-
"ર્યયુક્ત અને સર્વજ્ઞ છતાં અભવ્ય પ્રાણીઓને તેવા લાગતા નથી,
"તેનું કારણ તેઓનું પોતાનું પાપચરિત્ર[5] છે. પાપી માણસોની

---

૧ **પાપપંકઃ** પાપરૂપી કચરો ભક્તિજળથી ધોવાઇ જાય છે, અને સારા પાણીનો છંટકાવ થાય છે. રસ્તો કે આંગણું સાફ કરવા માટે પ્રથમ કચરો કાઢવામાં આવે છે અને પછી પાણી છંટાય છે.

૨ **રાગાદિ ચોરની લુંટઃ** ચોર પાસેથી ચોરી મૂકાવવા માટે મજબૂત શાસન કરનાર રાજા હોવો જોઈએ, જેના ભયથી ચોરો નાસી જાય. રાગાદિ ચોરપર પ્રભુનો એવો ધાક બેસી ગયો છે કે તે જ્યાં હોય ત્યાં **રાગ દ્વેષ વિગેરે ચોરટાઓ** રહીજ શકે નહિ. **મહાગોપ** વિશેષણ અહીં સાર્થક થાય છે.

૩ **શંકા વગરનું મન અને રિપુપર જયઃ** મોક્ષ જવા માટે બે બાબત કરવાની બતાવીઃ (૧) **શંકા વગર દેવપર શ્રદ્ધા** રાખવી; (૨) **ષડ્રિપુપર પગ** દેવો. **દર્શન** અને **ચારિત્ર**નો ઉત્કૃષ્ટ વિષય અહીં બતાવી દીધો છે.

૪ **અહિંસા હાથનો ટેકોઃ** કુવામાં પડનારને પડતાં બચાવી લેવા માટે હાથના ટેકાની જરૂર છે. પાપમય જગત્ નરકમાં જાય તેને ટેકો અહિંસાના ઉપદેશ રૂપ હાથથી ભગવાને આપ્યો. अहिंसा परमो धर्मः । એ **જૈનધર્મનો મુદ્રાલેખ છે**–તે વાત અહીં વધારે સ્પષ્ટ કરી છે. '**મહામાહણ**' વિશેષણ અહીં સાર્થ થાય છે.

૫ **પાપચરિત્રઃ** કોઇ અંધ માણસ સૂર્ય ન દેખી શકે તો તેમાં સૂર્યનો

" દૃષ્ટિમાં વિકાર હોવાથી તેઓ શુદ્ધ રૂપને તથાસ્વરૂપે જોઇ શકતા
" નથી. હે પ્રભુ! રાગ[1] દ્વેષ અને મહામોહને સૂચવનાર અનુક્રમે
" હાસ્ય, શસ્ત્ર, વિલાસથી વિયુક્ત અને અક્ષમાળા વિગેરેથી રહિત હે
" નિષ્પાપ પવિત્ર નાથ! તમને નમસ્કાર છે. હે પ્રભુ! તમે અનંત ગુણોથી
" ભરપૂર છો, તેથી તમારી સ્તુતિ હું શી રીતે કરી શકું? હું તો
" મંદ બુદ્ધિવાળો છું, પરંતુ આપ પ્રત્યે ગાઢ સદ્‌ભાવથી હું બંધાયો
" છું. વળી મારા મનમાં જે શુભ ભાવનાઓ છે અને જેને હું પ્રગટ
" બોલી શકતો નથી, તે તમે પોતેજ સારી રીતે જાણો છો; તો
" હવે કૃપા કરીને ભવપરંપરાનો છેદ કરનારી તમારી નિશ્ચળ ભક્તિ
" મારા ઉપર દયા કરીને મને ભવે ભવ જરૂર આપજો."

આવી રીતે ત્રિલોકનાથ શ્રી યુગાદિદેવની સ્તુતિ કરી ઉભા થઇ જિનમુદ્રા[2] ધારણ કરી ફરીવાર પંચાંગ ક્ષમાશ્રમણાદિપૂર્વક વંદન કરી આખરે મુક્તાશુક્તિમુદ્રા[3] ધારણ કરીને અતિ સુંદર રીતે જયવિયરાય સ્તોત્રથી તેમણે પ્રભુની સ્તુતિ કરીને નમસ્કાર કર્યા.

હોય નથી તે નિયમ પ્રમાણે. **અભવ્યનું અધમ ચરિત્ર પ્રભુને સત્ય સ્વરૂપે જોઈ શકતું નથી.**

૧ **હાસ્ય શસ્ત્ર વિલાસ અક્ષમાળા:** રાગને સૂચવનાર હાસ્ય, દ્વેષને સૂચવનાર શસ્ત્ર અને મોહને સૂચવનાર વિલાસ પ્રભુને હોતા નથી. મતલબ તેઓ હાસ્ય અને વિલાસ જેવા સ્થૂળ ભાવ વગરના છે, તેનાથી તથા શસ્ત્રથી રહિત છે અને તેથી સ્થૂળ સાંસારિક પ્રાણીઓથી ઉંચી હદે ગયેલા છે. તેને જાપ કરવા લાયક અન્ય દેવ કોઇ નથી એ ભાવ અક્ષમાળાની ગેરહાજરી બતાવે છે.

૨ **જિનમુદ્રા:** દેવવંદનભાષ્યમાં જિનમુદ્રાનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે: " ચાર આંગળ જેટલું અંતર બે પગના આગળના ભાગમાં અને તેથી કાંઈક ન્યૂન અંતર પાછળના ભાગમાં રાખી બન્ને પગે સીધા ઉભા રહેવું-એમ કરવાથી **જિનમુદ્રા** થાય છે. (દેવવંદનભાષ્ય-ગાથા ૧૯ મી.)

૩ **મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા:** તેનું સ્વરૂપ આપતાં કહે છે કે " હાથની આંગળીને અન્યોન્ય આંતર્યા વગર બન્ને હાથ પોલા જોડી રાખીને લલાટસ્થળે (કપાળે) સ્થાપવા અથવા અન્ય આચાર્યોના મત પ્રમાણે લલાટથી દૂર રાખવા તેને **મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા** કહે છે. (દેવવંદનભાષ્ય-ગાથા ૧૭ મી.) ભાષ્યકારના મત પ્રમાણે પંચાંગ પ્રણામ અને સ્તવપાઠ (નમુથ્થુણં) વિગેરે ' યોગમુદ્રા ' થી કરવામાં આવે છે. એમાં હાથની દશે આંગળીઓને માંહોમાંહે આંતરી કમળના ડોડવાની જેમ બન્ને હાથ રાખી હાથની કોણીઓ પેટપર રાખવામાં આવે છે (સદર-ગાથા ૧૫ મી). દ્વાદશાવર્ત વંદન અને કાઉસગ્ગ જિનમુદ્રાથી કરાય છે અને ત્રણે પ્રણિધાન (જાવંત કેવી સાહૂ, જાવંતિ ચેઇયાઇ અને જયવિયરાય) મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાથી કરાય છે (સદર ગાથા ૧૮ મી).

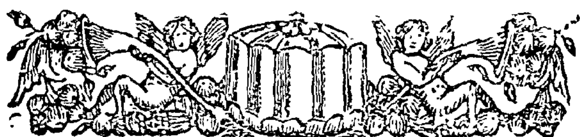
આ સુકૃત્યથી તે મંત્રીશ્વર પોતાના આત્માને બહુ કૃતાર્થ-ધન્ય-ભાગ્યશાળી સમજવા લાગ્યો અને પછી આનંદનાં આંસુવડે આચાર્યમહારાજનાં ચરણકમળને સીંચન કરતાં ગુરૂમહારાજને તેણે દોષમાત્રનો નાશ કરનાર દ્વાદશાવર્ત વંદન[1] કર્યું, મનમાં સમતાભાવ લાવીને પ્રસંગને અનુરૂપ બાકીના સર્વ સાધુઓને તેણે ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને સૂરિમહારાજે તથા સાધુઓએ તેને 'ધર્મલાભ' આપ્યો. ત્યારપછી એ સુબુદ્ધિમંત્રી શુદ્ધ-જીવરહિત-પોતાને યોગ્ય જમીન પર બેઠો અને તેણે તે વખતે સૂરિમહારાજને સુખશાતા પૂછી.

સૂરિમહારાજનો ઉપદેશ

હવે આચાર્યમહારાજે વિશેષ પ્રકારે ધર્મદેશના દેવા માંડી. દેશના દરમ્યાન તેઓએ પ્રથમ આ સંસારનું નિર્ગુણપણું બતાવ્યું; તેમાં બતાવી આપ્યું કે આ સંસાર મહા કનિષ્ઠ છે, ખાસ તજવા યોગ્ય છે, તેમાં કોઇ પણ પ્રકારનો લાભ કે વાસ્તવિક આનંદ જરા પણ નથી અને તે એકંદર રીતે આત્માને ઘણું નુકશાન કરનાર છે. એ સંસારને વધારનાર અને તેનું ખરેખરૂં કારણ કર્મો છે. તે કર્મો મિથ્યાત્વ (અશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાન), અવિરતિ (ત્યાગનો અભાવ), કષાય (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ વિગેરે) અને યોગ (મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ) ને લઇને આત્મા સાથે બંધાય છે, તેથી ખરેખરી રીતે એ સંસારનું કારણ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ જ છે. વળી જો પ્રાણી બરાબર પુરૂષાર્થ કરે છે તો તે સર્વ કર્મથી મુક્તિ મેળવી નિર્વાણ પામી શકે છે અને ત્યારપછી તેને એકસરખો અહર્નિશ આનંદ જ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાંથી ફરીને કદિ પણ સંસારમાં પાછા આવવાનું થતું નથી. એ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રાણીએ કેવી પ્રવૃત્તિઓ આદરવી, તેમાં કેવાં કેવાં સાધનો યોજવાં તે પણ બતાવ્યું. આવી રીતે સંસારનું નિર્ગુણપણું, કર્મહેતુપર વિચારણાવિવેચનયુક્ત લંબાણ દેશના નિર્વાણની મહત્તા અને તેપ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોપરત્વે આપી. મુનિમહારાજ શ્રી પ્રબોધનરતિ આચાર્યની અમૃતના સિંચન જેવી આ મધુર દેશના સાંભળીને પ્રાણીઓ માનસિક સંતાપરહિત થઇ ગયા અને તેઓનાં મનમાં આનંદ આનંદ વ્યાપી રહ્યો.

---

[1] ગુરૂમહારાજને ત્રણ પ્રકારના વંદન થાય છે: **ફિટ્ટા વંદન, થોભ વંદન** અને **દ્વાદશાવર્ત વંદન.** (જુઓ ગુરૂવંદન ભાષ્ય.) એ ત્રણે વંદનનું ટુંકામાં સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે: મસ્તક નમાવી બે હાથ જોડી પ્રણામ કરવાથી **ફિટ્ટા વંદન** થાય છે. બે હાથ, બે જાનુ અને મસ્તક એ પાંચે અંગોને સંપૂર્ણ નમાવી બે વખત પ્રણામ કરવાથી **થોભ વંદન** થાય છે. **દ્વાદશાવર્ત વંદન** બે વાંદણા દેવાથી થાય છે. (ગુરૂવંદન ભાષ્ય ગાથા ૧ અને ૪.)

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ચાર પ્રકારના પુરૂષો.[1]

શત્રુમર્દન રાજાએ પોતાના તેજસ્વી નખોનાં કિરણોથી પ્રકાશિત અંજલી જોડી બન્ને હાથો કમળના ડોડાની જેમ મેળવી પોતાના મસ્તક સુધી લાવીને (હાથ જોડી નમસ્કાર કરીને) સૂરિમહારાજને પૂછ્યું "ભગવન્! સુખની વાંચ્છા કરનાર પ્રાણીએ આ સંસારમાં સર્વ સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરાવનાર કઇ વસ્તુ અતિ પ્રયત્નથી પણ મેળવવી જોઇએ ?"

સુખ કેમ મળી શકે ?

આચાર્ય—"રાજન્! આ સંસારમાં પ્રાણીએ ગમે તેટલો "પ્રયાસ કરીને સર્વજ્ઞમહારાજે બતાવેલો ધર્મ આ- "ચરવો જોઇએ, કારણ કે ધર્મ દ્રવ્ય મેળવી આપે "છે, મનની સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે અને "છેવટ સંસારથી મુક્તિ પણ અપાવે છે. એવી રીતે "ધર્મ સર્વ પુરૂષાર્થને સાધનાર હોવાથી તે ખાસ આદરવા યોગ્ય છે. "એ ધર્મ અનંત સુખથી ભરપૂર મોક્ષમાં પણ પ્રાણીને લઇ જાય છે "અને પ્રાણી સંસારમાં હોય ત્યાં સુધી પ્રસંગવશાત્ તેને સુખ પણ "મેળવી આપે છે."

શત્રુમર્દન—"જો એમ છે તો સર્વ સુખના સાધનભૂત તે ધર્મને પ્રાણીઓ કેમ આચરતા નહિ હોય ? અને તેમ છતાં વળી સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખીને પ્રાણીઓ શા માટે કલેશ પામતા હશે?"

---

૧ આ પ્રકરણની દરેક વાત બહુજ વિચારી સમજવા યોગ્ય છે, આખું પ્રકરણ ડબલ ઈનવર્ટેડ કામામાં અને બ્લાક ટાઈપમાં છે એમ ગણવું.

આચાર્યે બતાવેલું ઇંદ્રિયોનું સ્વરૂપ.
ઇંદ્રિયદમનથી સુખ અને તેની દુર્જયતા.
સુખસાધન છતાં ધર્મદૂરીકરણમાં કારણો.

આચાર્ય—"રાજન્! સુખ મેળવવાની ઇચ્છા જલ્દી થઇ શકે "તેવી છે પણ ધર્મસાધન જલ્દી થઇ શકે તેવું નથી, કારણ જે પ્રા- "ણીઓ પોતાની પાંચે ઇંદ્રિયોના સમૂહને જીતી લે છે તેઓ જ તેને "(ધર્મને) સાધી શકે છે. હવે એ ઇંદ્રિયો અનાદિ ભવચક્રમાં પરિ- "ભ્રમણ કરતાં બહુ બળવાન્ થઇ ગયેલી હોય છે; તેથી દુર્બુદ્ધિવાળા "પ્રાણીઓ એને સાધારણ રીતે જીતી શકે તેમ નથી. આ પ્રમાણે "હોવાથી એવા પ્રાણીઓ માત્ર સુખ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે "પણ તેને પ્રાપ્ત કરી આપનાર ધર્મને આદરતા નથી, ઉલટા "ધર્મથી દૂર નાસતા ફરે છે.

શત્રુમર્દન—"સુખ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીઓ જે ઇંદ્રિયોનો જય કરવા અશક્ત થાય છે, જેનો જય કરી શકતા નથી અને ધર્મથી દૂર નાસે છે, તે ઇંદ્રિયો કઇ કઇ છે અને કેવા સ્વરૂપ- વાળી છે? અને તે શા માટે દુર્જય (દુઃખે કરીને-મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તેવી) છે? એ સર્વ હકીકત હું બરાબર સાંભળવા ઇચ્છું છું તો આપ કૃપા કરીને મને સમજાવશો."

આચાર્ય—"સ્પર્શન, જીહ્વા, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચને "ઇંદ્રિયો કહેવામાં આવે છે. જ્યારે પોતાને પસંદ આવે તેવો "સ્પર્શ થાય ત્યારે આનંદ આવે અને પોતાનાં મનને ન ગમે તેવો "સ્પર્શ થાય ત્યારે દુઃખ થાય-દ્વેષ થાય; એવી રીતે સારો સ્વાદ મળે "ત્યારે જીભને ગમે, કડવો સ્વાદ આવે ત્યારે થુંકવાનું મન થાય; "એ જ પ્રકારે સર્વ ઇંદ્રિયોના સંબંધમાં સમજી લેવું. નાકનું કામ "સુંઘવાનું છે, આંખનું કામ જોવાનું છે અને કાનનું કામ સાંભળવાનું "છે. તે પાંચે ઇંદ્રિયોને ઇષ્ટ વિષય મળે ત્યારે આનંદ થાય છે અને "અનિષ્ટ સંયોગે દરેક ઇંદ્રિયને દ્વેષ થાય છે. પાંચે ઇંદ્રિયનું આ સ્વરૂપ "છે. તમારા પ્રથમ પ્રશ્નનો એ ઉત્તર સમજવો. ત્યારપછી તમે બીજો "સવાલ એ કર્યો છે કે 'એ ઇંદ્રિયો દુર્જય શા માટે છે?' તેના સંબંધમાં "તમને હકીકત કહું છું તે બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળો. કેટલાક "માણસો એવા બળવાન હોય છે કે લડાઇમાં હજારો યોદ્ધાઓને ભારે "પડે અને મદોન્મત્ત હાથીઓને પણ વશ કરી શકે. આવા બળ-

" વાળા પુરૂષોને પણ ઇંદ્રિયો જીતી લે છે. ઇંદ્ર વિગેરે મહા શક્તિ-
" વાળા પ્રાણીઓ ત્રણે ભુવનને પોતાની શક્તિથી એક આંગળી
" ઉપર નચાવી શકે છે, તેવા જોરાવર પ્રાણીઓને પણ ઇંદ્રિયો એક
" ક્ષણવારમાં પોતાને વશ કરી લે છે. મોટા દેવ તરીકે ઓળખાતા
" બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર (શિવ) જેવાને પણ એ ઇંદ્રિયો
" પોતાને વશ કરી લે છે, તે એટલે સુધી કે તેઓ ઇંદ્રિયોના દાસ
" થઇને રહે છે.[1] સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ હોય અને પરમાર્થના જાણ-
" કાર હોય એવા પ્રાણીઓ ઉપર પણ જ્યારે ઇંદ્રિયો પોતાનું સામ્રા-
" જ્ય ચલાવે છે, ત્યારે તેઓ નાના બાળકોની પેઠે વર્તે છે. એ ઇંદ્રિયો
" દેવતા, મનુષ્ય અને અસુરોથી ભરેલા ત્રણે લોકને પોતાના બળથી
" રાંક તુલ્ય માને છે, તેની જરાએ દરકાર કરતી નથી અને તેની તરફ
" તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે. તેટલા માટે હે રાજન્ ! એ ઇં-
" દ્રિયો દુર્જય છે એમ મેં કહ્યું છે, એ હવે તમારા સમજવામાં
" બરાબર આવ્યું હશે ! "

ત્યાર પછી મનીષીની હકીકત જ્ઞાનથી જાણીને સૂરિમહારાજ સર્વને બોધ આપવા સારૂ બોલવા લાગ્યા; તે વખતે તેઓની દંતપંક્તિમાંથી નીકળતાં કિરણોવડે જાણે તેઓના હોઠ રંગાઇ ગયા હોય તેવા લાગતા હતા. સૂરિ મહારાજ આગળ બોલ્યા કે " હે રાજન્ !
" સર્વ ઇંદ્રિયોની તો શી વાત કરૂં ? પણ એક સ્પર્શેંદ્રિય પણ લોકોમાં
" મહા બળવાળી થઇને રહે છે. તે એટલી બધી બળવાન છે કે તેને
" એકલીને જીતવાને જગતના અનંત જીવો સમર્થ થઈ શકતા નથી,
" જ્યારે તે એકલી સ્થાવર અને જંગમ (સ્થિર અને ચાલતા) ત્રણે
" લોકને જીતીને પોતાના કબજામાં લઇ શકે છે અને તેઓને પોતાને
" વશ રાખે છે. "

સ્પર્શેંદ્રિયનો જય કરનાર પુરૂષો.

શત્રુમર્દન—" મહારાજ ! એ સ્પર્શેંદ્રિયને જીતનાર કોઇ પણ મનુષ્ય હશે કે આ ત્રણ ભુવનમાં એ ઇંદ્રિયનો જય કરનાર કોઇ પણ પ્રાણી હયાત હશેજ નહિ ? "

આચાર્ય—" રાજન્ ! સ્પર્શેંદ્રિયપર જય મેળવનાર પુરૂષો

---

૧ બ્રહ્માનો તિલોત્તમા સાથેનો પ્રસંગ, કૃષ્ણનો અનેક ગોપીઓ સાથેનો પ્રસંગ અને શંકરનો તાપસી સાથેનો પ્રસંગ. તેઓ ઇંદ્રિયનું દાસત્વ કેવી રીતે સ્વીકારી ચૂક્યા હતા તે બતાવી આપે છે. જુઓ ચોથા પ્રસ્તાવનું પરિશિષ્ઠના. ૨ તથા કામદેવના વર્ણન માટે પ્ર. ૪ પ્ર. ૧૪.

" દુનિયામાં છે જ નહિ એમ તો ન જ કહેવાય, પણ તેનાપર જય " મેળવનાર બહુ થોડા છે એમ કહી શકાય. એ સ્પર્શેંદ્રિયપર જય " કરનારા પ્રાણીઓ બહુ થોડા હોય છે. તેનું કારણ હું તને કહી સંભ- " ળાવું છું તે ધ્યાન રાખીને સાંભળ. આ ભુવનમાં [1] જઘન્ય, મધ્યમ, " ઉત્કૃષ્ટ અને ઉત્કૃષ્ટતમ–એમ ચાર પ્રકારના પુરૂષો હોય છે. આ ચારે " પ્રકારના પુરૂષોનું સ્વરૂપ તને કહું છું તે બરાબર ધ્યાનમાં લેવા " યોગ્ય છે.

(૧) ઉત્તમોત્તમ પ્રાણીઓનું સ્વરૂપ.

" એ ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓમાં જે ઉત્તમોત્તમ (ઉત્કૃષ્ટતમ) " પુરૂષો કહ્યા છે તેનું સ્વરૂપ પ્રથમ કહું છું તે સાંભળો: અનાદિ કા- " ળથી આ પ્રાણીનો ઇંદ્રિયો સાથે સંબંધ ચાલતો આવેલો છે પ્રત્યેક " ભવમાં પ્રાણી ઇંદ્રિયની લાલનાપાલના કરતો આવ્યો છે અને તેથી " તેને તે બહુ વહાલી લાગતી આવી છે. તેનું બરાબર સ્વરૂપ જ્યારે " ઉત્તમોત્તમ પ્રાણીને સર્વજ્ઞમહારાજના બતાવેલાં વિશુદ્ધ આગમોના " સંબંધથી જણાય છે ત્યારે તેવો પ્રાણી જેને આપણે 'ઉત્કૃષ્ટતમ' " વિભાગમાં જણાવ્યો છે તેના સમજવામાં આવે છે કે એ ઇંદ્રિયો " અને ખાસ કરીને પ્રસ્તુત સ્પર્શેંદ્રિય બહુ દોષોનું સ્થાન છે અને " અનેક દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. એટલું જણાયા પછી વળી વધારે " તપાસ કરતાં તેમને માલુમ પડે છે કે એ ઇંદ્રિયને મહાત્મા પુરૂ- " ષોએ તિરસ્કારી કાઢેલ છે. એટલું જણાતાં પોતાનાં મનમાં સંતોષ " લાવીને પોતે ગૃહસ્થ અવસ્થામાં હોય તો પણ વસ્તુતત્ત્વ બરાબર " ઓળખીને સ્પર્શેંદ્રિયની લોલુપતામાં પડી કોઈ પણ પ્રકારનું અણ- " ઘટતું આચરણ કરતા નથી. વળી આગળ ચાલતાં એવા પ્રાણીઓને " જિનાગમનો વિશેષ બોધ થાય છે અને શાસનમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત " થાય છે ત્યારે તેઓ સ્પર્શેંદ્રિય સાથે પોતાને જે કાંઇ સંબંધ રહ્યો " હોય તે સર્વ તોડી નાખે છે અને ભાગવતી દીક્ષા લઇ મનને અ- " ત્યંત નિર્મળ કરી સંતોષભાવ ધારણ કરી તદ્દન સ્પૃહા વગરના– " ઇચ્છા વગરના થઇ જાય છે અને તેવી સ્થિતિમાં તેઓને સ્પર્શન " તરફ કાંઈ ઈચ્છા કે વલણ જરા પણ થતું નથી. ત્યારપછી તેઓ " ભયંકર સંસારઅટવીથી ખેદ પામી પાપ વગરના થઇ મનમાં મહા " સત્વ ધારણ કરી સ્પર્શનને જે પ્રતિકૂળ બાબતો હોય તેની જ સે- " વના કરે છે, પણ સ્પર્શનને જે વાત ગમતી હોય–જે તેને અનુકૂળ " હોય તેની સેવના કરતા નથી, તેવી વસ્તુ આદરતા નથી અને તેની

---

૧ કનિષ્ટ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને ઉત્તમોત્તમ.

"સાથે સંબંધ રાખતા નથી, ત્યારપછી તેઓ ભૂમિ ઉપર શયન "કરે છે પણ કોમળ શય્યાને શોધતા નથી, તેઓ પોતાના માથા-"પરના, મૂછના તથા દાઢીના વાળનો લોચ કરે છે પણ તેને સારી "રીતે ઓળતા નથી અને તેને દુઃખ ન થાય તેવી રીતે ક્ષૌર (હજા-"મત) કરાવતા નથી. આવી રીતે અનેક પ્રકારના સ્પર્શનને પ્રતિકૂળ "શારીરિક કલેશોને તેઓ ખુશીથી આદરે છે અને સ્પર્શેંદ્રિયને સુખ "થાય તેવી બાબતોની જરા પણ ઇચ્છા રાખતા ન હોવાથી તેઓને "કલેશોથી જરા પણ આકુળતા થતી નથી. એ પ્રમાણે સર્વ "કર્મોથી થતા કલેશોનો નાશ કરીને સ્પર્શેંદ્રિયપર સંપૂર્ણ જય "મેળવી તેઓ આખરે નિવૃત્તિનગરી (મોક્ષ) માં ચાલ્યા જાય "છે. જ્યાં ગયા પછી તેઓને કોઇ પણ પ્રકારનો કલેશ કદિ થઇ "શકતો નથી. આવી રીતે તેઓ સ્પર્શેંદ્રિયપર સંપૂર્ણ જય મેળવે "છે. આવા પ્રકારના પ્રાણીઓને વિચક્ષણ મનુષ્યો 'ઉત્કૃષ્ટતમ' "(ઉત્તમોત્તમ) વર્ગના મનુષ્યો કહે છે અને જેઓ એ પ્રમાણે વર્તે "છે તે મહા ભાગ્યવાન્ હોય છે, પણ એટલી વાત ખરી છે કે એવા "ઉત્કૃષ્ટતમ વર્ગના પ્રાણીઓ જગતમાં વિરલા (બહુ થોડા) હોય છે."

ઉપદેશથી જૂદી જુદી અસર.

મનીષીના વિશુદ્ધ વિચારો.

ભગવાન્ આચાર્યમહારાજ શ્રી પ્રબોધનરતિનાં આવાં વચન સાંભળીને સુંદર મનવાળા મનીષીના મનમાં વિચાર[1] થયો કે આ ભગવાને જેવું સ્પર્શેંદ્રિયનું સ્વરૂપ હમણા કહી બતાવ્યું અને તેમાં જણાવ્યું કે એ સ્પર્શેંદ્રિય અત્યંત આકરી છે તેવુંજ સ્વરૂપ બોધ અને પ્રભાવે મને અગાઉ [2]સ્પર્શનનું કહ્યું હતું. તે વખતે મને જણાવ્યું હતું એ મહા બળવાળો સેનાની સ્પર્શન અંતરંગ નગરમાં વસનાર છે આટલા ઉપરથી એમ સમજાય છે કે હમણા આચાર્યમહારાજે જે સ્પર્શેંદ્રિયનું વર્ણન કર્યું તે પુરૂષના આકારમાં સ્પર્શન અમને સર્વને છેતરે છે. આ વાત બરાબર તેમજ હોવી જોઇએ, નહિ

૧ વિચારશીળ **મનીષી** પોતાના મનમાં જ વિચાર કરી સ્વયં બોધ પામે છે. સુજ્ઞ સરલ મહાત્માઓનો એ જ માર્ગ છે. એને બળવાન્ નિમિત્ત મળે કે તુરત એ રસ્તે આવી જાય છે; બાહ્ય પ્રેરણાની એને વિશેષ જરૂર રહેતી નથી.

૨ **બોધ** અને **પ્રભાવે** કહેલા સ્પર્શનના સ્વરૂપ માટે જુઓ ઉપર-આ પ્રસ્તાવનું પ્રકરણ ૪થું. અહીં તે હકીકતનો ઉપનય **મનીષી** પોતે જ બહુ સારી રીતે ઉતારે છે. વિદુરે બાળ અને મનીષીની વાર્તા કહેવા માંડી ત્યારથી જ આ વિષય શરૂ થાય છે. વિદુરની વાર્તા પ્રકરણ ત્રીજાથી શરૂ થાય છે.

તો આવી રીતે કેમ હોઇ શકે ? વળી ભગવાને જે 'ઉત્તમોત્તમ' પુરૂષોનું વર્ણન કર્યું તેવુંજ વર્ણન ભવજંતુનું મારી પાસે સ્પર્શને કર્યું હતું[1] અને તેજ વખતે તેણે જણાવ્યું હતું કે સદાગમના બળથી એ સ્પર્શનનો પૂર્વનો મિત્ર ભવજંતુ પોતાના પ્રિયમિત્રનો (સ્પર્શનનો) તિરસ્કાર કરીને સંતોષની મદદ વડે નિવૃતિ નગરીએ ચાલ્યો ગયો અને તેણે વધારે જણાવ્યું હતું કે પોતે (સ્પર્શન) તેના ખેદમાં ગળામાં ફાંસો નાખી આપઘાત કરતો હતો. બોધ અને પ્રભાવે મને અગાઉ જે હકીકત કહી હતી તે અને અત્યારે પ્રબોધનરતિ મહારાજ જે હકીકત કહે છે તે એક બીજાની સાથે મેળવવાથી એમાં રહસ્ય શું છે તે બરાબર સમજાઇ જાય છે, માટે આ બાબતમાં હવે કાંઇ સંદેહ રહેતો નથી. હવે બાકીના ત્રણે પુરૂષોની હકીકત સાંભળી સર્વ રહસ્ય જાણી લઉં. આ સૂરિમહારાજ પોતાની વિશાળ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી સ્થાવર અને જંગમ ત્રણ લોકના સર્વ ભાવોને બરાબર જાણે છે અને તેઓ સર્વ પ્રકારની શંકાઓનું નિરાકરણ કરવાને સમર્થ છે.

મધ્યમબુદ્ધિની મનીષા.

આશ્ચર્યયુકત દૃષ્ટિથી અને મનનપૂર્વક મનીષી જ્યારે આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરતો હતો ત્યારે મધ્યમબુદ્ધિએ તેના તરફ પોતાનું ચિત્ત આપીને પૂછ્યું "ભાઇ મનીષી ! તું તારા મનમાં કાંઇ ઊંડો વિચાર કરતો હોય એમ જણાય છે. શું કાંઇ તારા સમજવામાં નવીન તત્ત્વની હકીકત આવી છે ?"

મનીષી—"આ મહાત્મા મુનિમહારાજ ચોખ્ખા શબ્દોમાં બધી વાત કરે છે તો પણ ભાઇ ! શું તારા સમજવામાં હજુ મુદ્દાની વાત આવી નથી ? મને તો જરા પણ શંકા વગર એમ લાગે છે કે આ મહાત્માએ જેવું સ્પર્શેંદ્રિયનું વર્ણન કર્યું તેવો જ સ્પર્શન પણ હતો."

આ પ્રમાણે વાત સાંભળી ત્યારે મધ્યમબુદ્ધિને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તેથી સ્પર્શન અને સ્પર્શેંદ્રિય એકસરખા કેવી રીતે હોઇ શકે ? એવો સવાલ તેણે પૂછ્યો; તેના જવાબમાં મનીષીએ તેનું કારણ પોતાના મનમાં હતું તે સર્વ તેને કહી[2] સંભળાવ્યું અને તેમાં તેણે સ્પ-

---

૧ જુઓ પ્રકરણ ૩ જું. ત્યાં **ભવજંતુ**ના પ્રસંગની વાર્તા સાથેજ બાળનું સ્થાનક શરૂ થાય છે.

૨ મૂળ હકીકત તો એમ છે કે વ્યવહાર **મધ્યમબુદ્ધિ**ના મનમાં મનીષા (જાણવાની ઈચ્છા) થવાથી તે સ્વરૂપ તે સમજી ગયો અને બાળનું લક્ષ્ય ત્યાં ન હોવાથી તે સમજ્યો નહિ. યાદ રાખવાનું છે કે **બાળ**, **મનીષી** અને **મધ્યમબુદ્ધિ** એક રીતે અંતરંગ રાજ્યના પાત્રો છે. **બાળ**નું લક્ષ્ય ન હોવાથી તે કાંઇ સમજ્યો નહિ તે આપણે તુરતમાં જોશું.

શેંદ્રિય અને સ્પર્શન એક કેવી રીતે છે તે ભવજંતુનો સંબંધ બતાવી સ્પષ્ટ કરી આપ્યું.

બાળના તુચ્છ વિચારો.

તે વખતે બિચારો [1]બાળ તો પાપકર્મના જોરથી ચારે દિશામાં આમ તેમ જોયા કરતો હતો અને ગુરૂમહારાજ હિતનાં વચન બોલતા હતા તે તરફ તદ્દન અનાદર બતાવતો હતો. હવે તે વખતે આચાર્યમહારાજના મુખમાંથી નિકળતી અમૃતજેવી વાણીનું પાન કરતી મહા સ્વરૂપવાળી અને વિશાળ આંખોવાળી મદનકંદળી રાણી જે રાજાની સમીપે જ બેઠી હતી તેના ઉપર બાળની પાપી નજર ગઇ, એટલે તુરત જ તેના મનમાં વિચાર થયો કે મારી હૃદયવલ્લભા મદનકંદળી પણ અહીં જ આવેલી જણાય છે ને શું?

બાળદૃષ્ટિએ મદનકંદળી.

અહાહા! સોનાની જેવી કાંતિને ધારણ કરતું તેનું શુદ્ધ શરીર દેખવા માત્રથીજ તેની સંપૂર્ણ કોમળતા-નાજુકતા બતાવી આપે છે! તેના બન્ને પગો જેની અંદરની શિરાઓ દેખાતી નથી, જે કાચબાની પીઠ જેવા ઉન્નત (ઉપસેલા) છે અને જે ઘણા ઉત્તમ પ્રકારના અને સરખા છે તે [2]રક્ત કમળની જેવી શોભા આપે છે. એ મદનકંદળીના બન્ને સાથળો કામદેવના મંદિરમાં જાણે [3]તોરણનો આકાર ધારણ કરતા હોય તેમ ઘણા સુંદર દેખાવાથી બહુ શોભા આપે છે, એ સુંદર સ્ત્રીના નિતંબ ઉપર આવી રહેલી [4]મેખલાવડે જાણે કામદેવરૂપી હાથી બંધાઇ ગયો હોય એમ જણાય છે અને તે તેની સામું જોનારને અમૃતનું પાન કરાવે છે.

---

૧ મુનિ ઉપદેશ આપે છે ત્યારે **બાળ** કેવો બંધો કરે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. ઉપદેશ વખતે આવી દશા બાળજીવોની થઈ આવે છે તે પર ધ્યાન આપવું. ઉપયોગ રાખવાથી આ બાબતો સુધરી શકે છે.

૨ **મદન**કંદળીના પગ રાતાં કમળની જેવા દેદીપ્યમાન કાંતિવાળા છે, તેની નસો દેખાતી નથી; તે કાચબાની પીઠની માફક ઉપસી આવેલ અને ઘટ છે. રાતા કમળને પદ્મ કહેવામાં આવે છે. આખુ વાક્ય શ્લેષ છે. **શિરા:** (૧) નાડી, (૨) નસ, રેસા

૩ **તોરણ:** એ સુંદરીના સાથળો કમાનની જેમ અર્ધચંદ્રાકાર છે તે જાણે કામદેવના મંદિરમા તોરણ લટકાવી દીધું હોય તેવા લાગે છે. **તોરણ:** (૧) કમાન, (૨) તોરણ.

૪ **મેખલા:** કંદોરો-સ્ત્રીઓ કેડ ઉપર પહેરે છે. એ જાણે મન્મથમાતંગને (કામદેવરૂપ હાથીને) બાંધવાની વિશાળ સાંકળ હોય તેની શોભા આપે છે. **મેખલા:** (૧) કટિસૂત્ર, કંદોરો; (૨) હાથીને બાંધવાની સાંકળ.

[1]એ નમણી સ્ત્રીની સુંદર કેડ ઉપરના ભારથી કૃશ થઇ ગયેલી અને [2]ત્રિવલયથી શોભતી તેમજ રોમરાજીને ધારણ કરતી અતિ સુંદર દેખાય છે. [3]સત્કામરસની વાવડી જેવી તેની નાભિ (ડુંટી) અતિ મનોહર લાગે છે અને સજ્જન પુરૂષોના હૃદય જેવી અતિ ગંભીર[4] જણાય છે. એનાં સ્તનો કઠીન, ગોળ, પુષ્ટ, પાણીના કુંભનો[5] (કળશનો) આકાર ધારણ કરનારાં, અને અતિ સુંદર છે. અહાહા ! સુકુમાર, મનોહર અને મહા પુણ્યથી મળી શકે તેવી અતિ રમણીય એની બે [6]બાહુલતા છે. સુંદર રૂપ ધારણ કરનારાં એ સુંદરીના કર (કાંડા થી જાણે રાતા અશોકનાં નવીન, સુંદર [7]રક્ત પલ્લવો પણ :જીતાઇ ગયા હોય એમ મને લાગે છે. તેની ગોળાકાર ડોક ઉપર [8]ત્રણ રેખાઓ

---

૧ અથવા જંઘાયુગ્મ અને મન્મથ હાથીને જૂદા લેવાં. જંઘાયુગ્મ તોરણનો આકાર (આવો) ધારણ કરે છે. મેખલાના કલાપથી બાંધેલા હાથી જેવું તેનું નિતંબબિંબ અમૃત જેવું લાગે છે. કાનને, જીભને અથવા આંખને સારૂ લાગે તે સર્વ ' **અમૃતાયતે** ' એમ કહેવાય છે. અહીં આંખને સારૂં લાગે છે એમ સમજવું. (આ નોટ પૃ. ૪૮૦ના છેલ્લા વાક્યને અંગે છે.)

૨ **ત્રિવલય:** માંસ અને ચરબીને લીધે થતા પેટના વાટા ગોળાકાર હોય છે અને કામી જનોને બહુ સુંદર દેખાય છે. કૃશતામાં પણ સૌંદર્ય છે. ભાર–શરીરના ઉપરના ભાગનો અને વલયપક્ષે માંસ ચરબીનો સમજવો. મોહદૃષ્ટિએ સર્વ વસ્તુ સુંદર દેખાય છે. કેડને બદલે 'ઉદર' શબ્દ વાપરવાની સૂચના થઇ છે. કારણમાં જણાવાય છે કે ત્રિવળી ઉદર ઉપર હોય છે અને સ્ત્રી સંબંધે 'કૃશોદરી' વિશેષણ પણ વપરાય છે તેથી અહીં ઉદરની પ્રશંસા જણાય છે. આ સૂચના પણ વિચારણીય છે.

૩ **સત્કામ રસ:** (૧) કામદેવનો રસ; (૨) શુભ કાર્ય કરવાની પ્રીતિનો રસ.

૪ **ગંભીર:** (૧) ઉંડી; (૨) વિશાળ.

૫ **પાણીના કુંભ** સાથે બધા શ્લેષો છે. બરાબર મળતા આવી જશે વાંચવાથી સ્પષ્ટ થાય તેવા સર્વ શબ્દો છે.

૬ **લતા** સાથે સર્વ વિશેષણો શ્લેષ છે. **સુકુમાર:** (૧) નાજુક; (૨) લતા પક્ષે કુમળી. **પુણ્ય:** (૧) શુભ કર્મ; (૨) ઉત્તમ કામ, મહેનત

૭ અશોક વૃક્ષનાં પાંદડાં લાલ હોય છે, તેની સાથે શ્લેષ છે. **નવીન:** (૧) અપૂર્વ; (૨) વસંતમાં પ્રાપ્ત થયેલાં **કર** એટલે અહીં કાંડું સમજવું **અને હાથ** એટલે ખભાથી શરૂ કરીને આખો હાથ સમજવો. કર એટલે hand અને હાથ એટલે Arm સમજવાં. આખા હાથને ઉપર લતા સાથે સરખાવ્યા અને કાંડાના રંગના વખાણ કર્યાં.

૮ **ત્રણરેખા:** સુંદર ગોળ ડોકની નીચે ત્રણ વલય–રેખાઓ કુદરતી રીતે પડે છે તે પુષ્ટ અને સરખા શરીરવાળાને જોવાથી જણાઈ આવશે. નમણી સ્ત્રીઓની ડોક બરાબર ગોળ હોય છે અને તેને જોઇને બાળ જેવા જીવો બહુ આનંદ પામે છે **રેખા:** (૧) ત્રણ વલય; (૨) કિરતાર પક્ષે લેખની રેખાઓ. ગળામાં ત્રણ રેખા પડતી હોય તે બહુ સારી ગણાય છે અને જાણે કિરતારે સારા લેખ લખ્યા હોય તેને સૂચવે છે—આ વ્યવહાર શ્લેષ છે.

બહુ સુંદર રીતે પડે છે તે જાણે–ત્રણ લોકનો જય સૂચવનાર તરીકે કિરતારે કરી હોય તેના જેવી લાગે છે. અધર (નીચેનો હોઠ) અતિ કોમળ સુંદર[1] અને વર્ણમાં જાણે [2]પરવાળાનો ખંડ હોય તેવા અત્યંત લાલ જણાય છે. નિર્મળ સુકોમળ ગાલમાંથી નીકળતો પ્રકાશ અતિ મનોહર છે. મોગરાની કળીઓનો આકાર ધારણ કરનારા તેના મોઢામાં આવી રહેલા દાંતો વિલાસ કરતાં કિરણોનો જાણે ઢગલો હોય નહિ એવા સુંદર દેખાય છે[3] અને તેના જેવા સુંદર દાંતો ત્રણ ભુવનમાં કોઇ પણ સ્થાને જોવામાં આવતા નથી. એની બન્ને આંખો કાંઇક ધોળી અને કાંઇક શ્યામ, વિસ્તારવાળી લાલ પંક્તિ–રેષાથી શોભતી અને સૂક્ષ્મ પાંપણવાળી હોવાથી અતિ આનંદ આપે છે. તે મધુર સ્ત્રીની નાકની ડાંડી ઉંચી છે, તેની બન્ને ભમરો લાંબી અને સુકોમળ બાલવાળી છે. એનું કપાળ સુંદર સેંથાવાળા બાલથી બહુ આકર્ષક લાગેછે. એના બે કાન બનાવીને [4]પ્રજાપતિને પણ પોતાના મનમાં અભિમાન આવ્યું હશે કે તેના કાનો પણ તેના શરીરના રૂપ ગુણને અનુસારજ બન્યા છે. સુંદર તેલથી ઓળેલો આ સૌંદર્યની નિધાન પદ્મણીનો સ્નિગ્ધ ચોટલો (અંબોડો) ઘણો આકર્ષક જણાય છે અને તેમાં ભરેલાં માલતીનાં ફૂલોની સુગંધથી ખેંચાયલા ભમરાઓ[5] તેની પાસે આવ્યા કરે છે, તેથી તેની શોભામાં બહુ વધારો થાય છે. ખરેખર, કાનને પ્રિય લાગે અને મન્મથ (કામદેવ) ને જાગ્રત કરે તેવાં તેનાં વચન સાંભળીને પોતનો સ્વર તેની પાસે કાંઇ નથી એવા વિચારથી કોયલ[6] શરમાઇ ગઇ હોય એમ મને તો લાગે છે. દુનિયામાંથી

---

૧ સુંદરને માટે **'પેશલ'** શબ્દ વાપર્યો છે જે શ્લેષ છે: (૧) નાજુક–હોઠ પક્ષે; (૨) સુંદર નરમ–પરવાળા પક્ષે.

૨ **પરવાળાનો રંગ** ખુલતો રાતો (લાલ) હોય છે જે ચક્ષુને પ્રિય લાગે છે.

૩ **મતલબ** કહેવાની એ છે કે એના દાંતો તદ્દન સ્વચ્છ અને ખેરી વગરના હતા. **કિરણ** બન્ને જગોએ અલંકારિક રીતેજ વપરાયેલ છે.

૪ **પ્રજાપતિ:** બ્રહ્મા. શરીરની રચના તે બનાવે છે એ લૌકિક માન્યતાપર આ રૂપક છે. આ હકીકત જૈનમતને અનુકૂળ નથી પણ બાળ જેવા જીવોનાં મુખમાં બરાબર બંધબેસતી આવે છે.

૫ **ભમરાઓ** માલતી–જાઇનાં ફૂલો આસપાસ ઘણો ગણગણાટ કરે છે. એ જાતિનાં પુષ્પોની વેણી મદનકંદળીએ અંબોડામાં નાંખેલ હોવાને લીધે ત્યાં પણ ભમરાઓ ગણગણાટ કરી તેના સૌંદર્યમાં **બાળ**ની દૃષ્ટિએ વધારો કરે છે.

૬ સ્વરની મધુરતા **કોયલ**માં સવિશેષ હોય છે. તેનાથી પણ **મદનકંદળી**નો સ્વર વધારે મધુર છે એમ કહેવાનો અત્ર આશય છે.

વીણી વીણીને સારામાં સારા પરમાણુઓ એકઠા કરીને આ અતિ રમણીય પદ્મણીનું રૂપ બ્રહ્માએ ઘડ્યું હોય એમ ચોખ્ખું જણાય છે; કારણ કે જો તેમ ન હોય તો આવું સુંદર રૂપ ક્યાંથી હોઇ શકે? જેવું એનું રૂપ સુંદર છે તેવો એનો સ્પર્શ પણ કોમળ હોવો જ જોઇએ એમાં જરા પણ શંકા જેવું મને લાગતું નથી; અમૃતના કુંડમાં જરા પણ કડવાશ હોવાનો સંભવ જ કેમ હોઇ શકે? એ અતિ ચપળ આંખોવાળી મારૂં મન હરણ કરનારી સ્નેહસરિતા મારી સામું આડી નજરે વારંવાર જુએ છે તેથી તે પણ મારી ઇચ્છા કરતી હશે એમ અનુમાન થાય છે.' આવી જાતના વિપરિત વિચારથી બાળનું મન આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયું અને ભવિષ્યમાં પોતાને સુંદરીસંસર્ગથી થનારા (કલ્પિત) સુખના ખોટા ખ્યાલમાં તે તદ્દન મૂઢ જેવો થઇ ગયો.

ઉત્તમ પ્રાણીનું સ્વરૂપ.

સૂરિમહારાજે પોતાનો ઉપદેશ આગળ ચલાવ્યો-" રાજન્!
" મેં તને ઉત્તમોત્તમ પુરૂષોનું સ્વરૂપ કહી સંભળાવ્યું તે તારા સમ-
" જવામાં આવ્યું હશે. હવે હું બીજા ઉત્તમ વર્ગના મનુષ્યોનું તારી
" પાસે વર્ણન કરી બતાવું છું તે બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળ."

સૂરિમહારાજે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે મનીષીએ વિચાર કર્યો કે-અહો! આ વાત બહુ સારી થઈ. સૂરિમહારાજથી આ હકીકત બરાબર સારી રીતે સમજાશે. તે વખતે તેણે મધ્યમબુદ્ધિને પણ સૂચના કરી કે સૂરિમહારાજ જે કાંઇ કહે તે બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળવું અને સમજવું. ત્યાર પછી સૂરિમહારાજે આગળ ચલાવ્યું:—

" મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરીને જે પ્રાણીઓ સ્પર્શેંદ્રિયને શત્રુ તરીકે
" ઓળખી જાય છે તેને ઉત્તમ પ્રાણીઓ સમજવા. આ વર્ગના પ્રાણી-
" ઓનું ભવિષ્યમાં સારૂં થવાનું હોવાથી તેઓનાં મનમાં નિર્ણય
" થાય છે કે એ સ્પર્શેંદ્રિય પ્રાણીઓને જરા પણ લાભ કરનારી નથી.
" ત્યારપછી તેઓ બોધ અને પ્રભાવદ્વારા જ્યારે એ સ્પર્શેંદ્રિયના
" મૂળની હકીકત સંબંધી બરાબર તપાસ કરે છે, ત્યારે અસલ
" સ્થિતિમાં એ ઇંદ્રિય કોણ છે તેની તેઓને બરાબર ખબર પડે છે.
" આવી રીતે એ સ્પર્શેંદ્રિયનું મૂળ શું છે એ જ્યારે તેઓના જાણ-
" વામાં આવે છે ત્યારે તેઓ સમજે છે કે એ ઇંદ્રિય તો નિરંતર
" પ્રાણીઓને છેતરવાનું જ કામ કરનારી છે. આ હકીકત તેઓના
" જાણવામાં આવ્યા પછી તેઓ નિરંતર તેના સંબંધમાં શંકા રાખ્યા
" કરે છે, તેનાથી ચેતતા રહે છે અને તેનો કદિ પણ વિશ્વાસ ક

" નથી; એટલું જ નહિ પણ પોતાની ઇચ્છા ઉપર અંકુશ રાખીને તે " સ્પર્શેંદ્રિયને અનુકૂળ થઇ પડે એવું કાંઇ પણ આચરણ બનતાં સુધી " કરતા નથી અને એ પ્રમાણે કરવાથી એ વિચક્ષણ પ્રાણીઓ કદિ " દોષોને (પાપને) વહોરી લેતા નથી. શરીર ધર્મ કરવાનું સાધન છે " તેથી તેને ટકાવી રાખવા પૂરતું તેઓ સ્પર્શેંદ્રિયને અનુકૂળ વર્તન " કરે છે, પરંતુ તેમાં તેઓની જરાપણ આસક્તિ ન હોવાને લીધે " તેઓ જરા પણ હેરાન થતા નથી, એટલું જ નહિ પણ ઉલટા સુખના " ભાજન થાય છે. આવા પ્રકારના મનુષ્યો આ લોકમાં પણ મોટી " કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓના વર્તનની સર્વત્ર પ્રશંસા થાય છે અને " તેઓનો આશય ઘણો ચોખ્ખો અને મેલ વગરનો હોવાથી પરભ- " વમાં તેઓ સ્વર્ગ અને મોક્ષસુખના માર્ગની નજીકમાં આવી જાય " છે. આ બાબતમાં તેઓને પ્રેરણા કરનાર ગુરૂમહારાજ તો માત્ર " નામના જ તેઓના સંબંધમાં કારણભૂત થાય છે, બાકી વાસ્તવિક " રીતે તો તેઓ મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રયાણ પોતાની મેળે જ કરે છે. " આવા પ્રાણીઓ પોતે મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રયાણ કરે છે એટલું જ " નહિ પણ તે માર્ગ તરફ બીજાઓને પણ સાથે લઇ જાય છે. તેઓ " પોતાનાં વચનથી અન્યને પણ બતાવી આપે છે કે આત્માને ગુણ " (હિત) કરનાર માર્ગ જો કોઇ પણ હોય તો તે એ જ માર્ગ છે. " કોઇ બાળ જીવો તેઓનાં આવાં વચન સાંભળીને સન્માર્ગ તરફ " આદર કરતાં નથી તો તેઓ તરફ આવા ઉત્તમ પુરૂષો અનાદરની " નજરથી જુએ છે. તેની સાથેનો પરિચય બંધ કરે છે અને પોતાના " વિશુદ્ધ માર્ગમાં વ્યાકુળ થયા વગર આગળ વધ્યા કરે છે. આવા " મહાબુદ્ધિશાળી મનુષ્યો સ્વાભાવિક રીતે જ દેવપૂજન, આચાર્ય (ગુરૂ) " ના ગુણનું બહુમાન, તપસ્વીનું વૈયાવચ્ચ, તેમજ યોગ્ય વર્તનવાળા " મહાપુરૂષોની પૂજા અને સત્કાર કરવામાં આસક્ત હોય છે અને " તેમને એવા પ્રકારનાં કાર્યો કરવામાં બહુજ આનંદ આવે છે. "

ઉત્તમ મનુષ્યોના લક્ષણપર મનીષિની વિચારણા.

સૂરિમહારાજે આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો ત્યારે મનીષીના મનમાં વિચાર ઉઠ્યો કે પ્રબોધનરતિ આચાર્યમહારાજે ઉત્તમ મનુષ્યનું જે સ્વરૂપ કહ્યું તેવું મેં કાંઇ જાતે અનુભવ્યું હોય એમ મને લાગે છે; તે જ વખતે મધ્યમબુદ્ધિએ પણ વિચાર કર્યો કે આચાર્યમહારાજે ઉત્તમ પુરૂષોનું જે વર્ણન કર્યું છે તે સર્વ મનીષીમાં જોવામાં આવે છે એમ મને લાગે છે. સૂરિમહારાજે પોતાની ઉપદેશધારા આગળ ચલાવી:—

મધ્યમ પ્રાણીનું સ્વરૂપ.

" શત્રુમર્દન રાજન્ ! તમારી પાસે મેં ઉત્કૃષ્ટ વર્ગના મનુષ્યોનું " વર્ણન કરી બતાવ્યું. હવે ત્રીજા મધ્યમ વર્ગના પુરૂષોનું વર્ણન કરી " બતાવું છું તે તમે ધ્યાન રાખીને સાંભળો. જેઓ આ મનુષ્ય- " જન્મ પ્રાપ્ત કરીને સ્પર્શેંદ્રિયનું સ્વરૂપ મધ્યમબુદ્ધિવડે—સામાન્ય " નજરથી જોઇ શકે છે તેઓને મધ્યમ પ્રાણીઓ સમજવા. આ " વર્ગના પ્રાણીઓ સ્પર્શેંદ્રિયને પ્રાપ્ત કરીને તેના સુખમાં આસક્ત " થઇ જાય છે; વળી કોઇ વિદ્વાન્ મનુષ્ય તેઓને તે ઇંદ્રિયોનું સ્વરૂપ " કેવું છે અને તેનાં ભોગનાં ફળ કેવાં છે તે સંબંધમાં ઉપદેશ આપે " છે ત્યારે તેઓનું મન ડોળાય છે. તેઓને વિચાર થાય છે કે—આ " વિચિત્ર સંસારમાં કરવું શું ? એક બાજુ જોઇએ છીએ તો અનેક " પ્રાણીઓ ઇંદ્રિયના ભોગોની પ્રશંસા કરે છે અને ઘણા પ્રાણીઓ બહુ " આનંદપૂર્વક તેની સેવના કરે છે; વળી કેટલાક શાંત જીવો સર્વ પ્ર- " કારની સ્પૃહાનો ત્યાગ કરીને આ ભોગોની નિંદા કરે છે; ત્યારે " આવી ઘુંચમાં આપણે કયો માર્ગ લેવો ? આ કાંઇ સમજાતું નથી. " આવા આવા વિચાર કરીને તેઓ સંદેહમાં પડી જાય છે, અને " બેમાંથી એકે નિર્ણયપર આવી શકતા નથી. છેવટે જ્યારે તેઓને " એકે માર્ગ સૂજતો નથી ત્યારે તેઓ એ સંબંધમાં કાળક્ષેપ કરે છે " (કાંઇ પણ નિર્ણય કર્યા વગર વખત કાઢે છે) અને વિચારે છે કે " આ બાજુએ કે પેલી બાજુએ ઢળી જવા પહેલાં જરા વખત પસાર " થવા દેવો આગળ ઉપર થઇ રહેશે. મનુષ્યનાં જેવાં કર્મ હોય છે " તેવી તેઓને બુદ્ધિ થાય છે, કારણ કે સુજ્ઞ મનુષ્યો કહી ગયા છે કે " ' બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી ' એટલે શુભાશુભ કર્મને અનુસાર બુદ્ધિ " થાય છે. આવી ડોલાયમાન સ્થિતિમાં તેઓ સ્પર્શેંદ્રિયને અતિ " સુખની હેતુભૂત તો સમજે છે અને તેને અનુકૂળ સર્વ આચરણા " કરે છે પણ તેમાં ઘણા આસક્ત બની જતા નથી. સ્પર્શેંદ્રિયને " વશ થઇ જઇને તેઓ લોકવિરૂદ્ધ કોઇ પણ આચરણ કરી નાખતા " નથી તેથી તેઓને મોટું દુઃખ કે પીડા આવી પડતી નથી. તેઓને " ડાહ્યા મનુષ્યો જે કાંઇ શિખામણ આપે છે તે સર્વ તેઓ બહુ સારી " રીતે સાંભળે છે અને સમજે છે, પણ તેઓએ કદિ દુઃખ જોયેલું ન " હોવાને લીધે તેવા વિચક્ષણ પુરૂષોના ઉપદેશ પ્રમાણે આચરણ કરતા " નથી. વળી તેઓ બાળ જીવની સાથે સ્નેહમાં પડી જઇને તેઓની " દોસ્તી કરી બેસે છે અને તેવા સંબંધને પરિણામે કોઇ કોઇ વાર " ભયંકર દુઃખ પણ પામે છે. આવા પ્રકારની ભાઇબંધીને લીધે

"લોકોમાં તેઓની નિંદા પણ થાય છે, કારણ કે પાપી મનુષ્યોની "સંગતિ સર્વ પ્રકારના અનર્થોને ઉપજાવનારી હોય છે. વળી જ્યારે "તેઓ વિદ્વાન્ પુરૂષોનો બોધ પામી પોતાનું વાસ્તવિક હિત ક્યાં "છે અને શેમાં છે તે બરાબર સમજે છે અને તદનુસાર વર્તન કરે છે "ત્યારે તેઓનું અજ્ઞાન ઉડી જાય છે અને તેઓ ખરેખરા સુખી થાય "છે અને મહાત્મા પુરૂષનો સંબંધ થવાથી તેઓ ઉત્તમ માર્ગને "પ્રાપ્ત કરે છે. પછી પંડિત પુરૂષોની પેઠે તેઓ પણ ગુરૂ મહારાજ, "દેવ તેમજ તપસ્વીઓનું અર્ચન તથા પૂજન બહુમાનપૂર્વક "કરે છે."

મધ્યમ જીવોનાં લક્ષણ પર વિચારણા.

આચાર્યમહારાજની આવી વાણી સાંભળીને મધ્યમબુદ્ધિએ વિચાર કર્યો કે પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવથી આચાર્ય મહારાજે મધ્યમ પુરૂષોનાં જે લક્ષણો બતાવ્યાં તે સર્વ મને પોતાને અનુભવસિદ્ધ છે. મારા મનની સ્થિતિ તે મહાત્માશ્રીએ કહી તેવીજ બરાબર થઇ છે. મનીષીએ પણ પોતાના મનમાં તેજ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે મહાત્મા આચાર્યે મધ્યમ વર્ગના જીવોનાં જે લક્ષણ બતાવ્યાં છે તે સર્વ પોતાના ભાઇ મધ્યમબુદ્ધિમાં છે. સૂરિમહારાજે પોતાના ઉપદેશનો લય ત્યાર પછી આગળ વધાર્યો:—

જઘન્ય જીવોનું સ્વરૂપ.

"ભવ્ય પ્રાણીઓ ! એ પ્રમાણે મધ્યમ જીવોના ગુણો તથા અ- "વગુણો તમને બતાવવામાં આવ્યા તે તમારા સમજવામાં આવી "ગયા હશે. હવે જઘન્ય મનુષ્યોનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું હોય છે તે "તમને કહું છું તે બરાબર ધ્યાન દઇને સાંભળો. મનુષ્યજન્મ પા- "મીને જે પ્રાણીઓ એ સ્પર્શેંદ્રિયને પોતાના સગા જેવી ગણે છે, "તે પોતાની મોટામાં મોટી દુશ્મન છે એમ જે પોતે જાણતાં નથી "અને તેમને પોતાને હિત થાય તેવું કહેનારા પુરૂષો ઉપર જેઓ ઉ- "લટા ક્રોધ કરે છે તેવા પ્રાણીઓને જઘન્ય મનુષ્યો સમજવા, એ "વર્ગના મનુષ્યોને સ્પર્શેંદ્રિયનો યોગ મળી જાય છે ત્યારે ખસ[1] ઉપર "ચળ આવતી હોય એવી તેઓનાં મનની સ્થિતિ થઇ જાય છે અને "જેમ ખસ ઉપર ખણવાથી છેવટે દુઃખ થાય છે, છતાં ખરજવા- "ળાને તે સંબંધી વિચાર રહેતો નથી તેવી રીતે પરમાર્થથી નુક-

૧ ખસઃ પામાઃ હાથની આંગળીપર કે છેડે થાય છે તેની ઉપર ચળ-ખરજ બહુ આવે છે, એ ચામડીનો વ્યાધિ છે.

" સ્નાન કરનાર સ્પર્શેંદ્રિય ઉપર એક વખત આસક્તિ લાગ્યા પછી
" તેવા પ્રાણીને ભવિષ્યનો વિચાર રહેતો નથી. તેનાપરની આસક્તિથી
" એટલો બધો વિરૂદ્ધ ભાવ (ખોટો ખ્યાલ) તેના મનમાં જડ ઘા-
" લીને બેસે છે કે પછી તે એમ જ સમજે છે કે એ સ્પર્શેંદ્રિય જ
" પોતાનું સ્વર્ગ છે, એ જ પોતાનો પરમાર્થ છે, એ જ પોતાનો સુખ-
" સાગર છે. આવા વિચાર થવા માંડે છે કે પછી તેઓનાં હૃદયમાં
" અંધકાર ચોતરફ ફેલાય છે અને પછી વિવેકનું શોષણ કરનારાં
" રાગનાં કિરણો ચિત્તમાં વધી જાય છે, એટલે વિવેકવિચારશૂન્ય થઇ
" તે અંધકારમાં દોડ્યા કરે છે, સાચા માર્ગથી ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે, સદ્-
" ભાવ તેનાં હૃદયમંદિરમાં આવી શકતો નથી અને તેવા વિચારમાં
" તેઓની બુદ્ધિ પણ અંધ બની જાય છે; વળી એટલે સુધી તેઓની
" સ્થિતિ બગડી જાય છે કે તેઓ જે કાર્ય કરે છે તે લોકથી અને
" ધર્મથી વિરુદ્ધ છે અને અનેક માણસો તેની વારંવાર નિંદા કરે છે
" એ હકીકત તેના લાભ ખાતર કોઇ તેમને કહેવા જાય અથવા
" એવાં અધમ કાર્યો ભવિષ્યમાં ન કરવા બાબદ તેમને કોઇ વારે તો
" આવા માણસો વારનારના દુશ્મન થઇને બેસે છે. આવા પાપી
" પ્રાણીઓ ચંદ્ર જેવા પોતાના વિશુદ્ધ કુળને મસી (આંજણ) જેવું
" કાળું કરે છે અને પોતાના એવા અધમ ચરિત્રને લીધે લોકો તરફથી
" હાંસીને પાત્ર થાય છે. તેઓ એટલા બધા વિષયાંધ બની જાય છે
" કે અગમ્ય સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ગમન કરવાની (વિષય-સેવનની) ઇચ્છા
" રાખે છે અને તેથી કોઇ પણ પ્રકારની લાજ શરમ કે મર્યાદા વગરના
" આવા લોકો [1]આકડાના રૂથી પણ વધારે લઘુતાને પામે છે. સ્ત્રી સાથે
" વિષય સંભોગ અને તેવી બીજી અધમ બાબતો રૂપ માઠો ગ્રહ
" તેઓના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓનાં મનમાં જે દુઃખ થાય
" છે અને લોકોમાં તેઓની જે વિડંબના થાય છે તે વાણીવડે વર્ણવી
" શકાય તેમ નથી. ટુંકામાં કહીએ તો એટલું તો સ્પષ્ટ કહી શકાય
" તેમ છે કે લોકોમાં જે જે પ્રકારની પીડાઓ, હેરાનગતિઓ અને
" ત્રાસો થઇ શકવા શકય છે તે સર્વ આવા પ્રકારના પ્રાણીઓને થાય
" છે અને તે સર્વ તેઓને સહન કરવા પડે છે. આવા પ્રાણીઓ પોતાની
" પ્રકૃતિવડે જ ગુરૂ, દેવ અને તપસ્વીઓના મહા દુશ્મન હોય છે,
" મહા પાપી આચરણ કરનારા હોય છે, અત્યંત નિર્ભાગી હોય છે

---

૧ તોલમાં આકડાનું રૂ બહુ હલકું હોય છે, ફુંક મારવાથી ઉડી જાય છે. અધમ માણસોનો (અલંકારિક) તોલ એવા રૂથી પણ ઓછો થાય છે.

" અને ગુણને કલંક લગાડનારા હોય છે. તેઓ મહામોહમાં પડી ગયેલા
" હોવાથી તેઓનું હિત હૃદયમાં ધારણ કરીને કોઇ તેઓને સન્માર્ગનો
" ઉપદેશ કરે છે તો તેઓ તે હકીકતને કદિ પણ સાંભળતા નથી
" અને કદિ સાંભળે છે તો તેને કબૂલ કરતા નથી. "

જઘન્યનાં લક્ષણ-પર વિચારણા.

મુનિમહારાજ આચાર્યશ્રી પ્રબોધનરતિનાં આ વાક્યો સાંભળીને મનીષી તથા મધ્યમબુદ્ધિએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે સૂરિમહારાજે અતિ પ્રકટ શબ્દોમાં સ્પર્શેંદ્રિયમાં આસક્ત જીવો જેને જઘન્ય વર્ગના ગણવામાં આવ્યા છે તેનું જે વર્ણન કર્યું તે સર્વ ખુલ્લી રીતે બાળમાં દેખાઇ આવે છે અને ખરેખર ! આ સૂરિમહારાજ જે કહે છે તે તદ્દન સાચું જણાય છે; કારણ કે પોતાના જ્ઞાનમાં બેઠું ન હોય-જે બરાબર તેઓએ જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી જોયું ન હોય તે કદિ તેઓ બોલતા નથી.

હવે પેલા બાળે તો સૂરિમહારાજે જે ઉપદેશ આપ્યો અને હકીકત સમજાવી તેના તરફ જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ, તે તો રાણી મદનકંદળી ઉપર આસક્ત થઇને તેણીની તરફ જ જોઇ રહ્યો હતો અને તેની સાથે વિલાસ કરવાના વિચારમાંજ મસ્ત થઇ ગયો હતો.

સૂરિમહારાજે પોતાના ઉપદેશનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું
" રાજન્ શત્રુમર્દન ! મેં તમને અહીં જઘન્ય વર્ગના પ્રાણીઓનું વર્ણન
" કરી બતાવ્યું તે તમારા સમજવામાં આવ્યું હશે; તેના સંબંધમાં
" તમને વિશેષ એટલું જણાવવાનું કે આવા પ્રકારના જઘન્ય વર્ગના
" પ્રાણીઓ આ ભુવનમાં બહુ હોય છે અને બાકીના ત્રણે વર્ગના
" (ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ અને મધ્યમ) પ્રાણીઓ તો ત્રણ ભુવનમાં પણ
" બહુ થોડા હોય છે. એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે ત્રણ ભુવનમાં સ્પર્શે-
" દ્રિયને જીતનાર પ્રાણીઓ બહુ વિરલ (ઓછા) હોય છે. "

શત્રુમર્દન—" કયા હેતુને લઇને જીવ ધર્મ આચરી શકતો નહિ હોય ? એ બાબતનો મેં આપને પ્રશ્ન કર્યો[1] હતો તે સંબંધમાં આપે આ હકીકત કહીને મારી તે શંકા દૂર કરી છે તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું. "

ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓ પર વિવેચન.

એ અવસરે સુબુદ્ધિ મંત્રી બોલ્યો કે " મહારાજ ! આપસાહેબે જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ અને ઉત્કૃષ્ટતમ એ ચાર વર્ગના પ્રાણીઓનું

---

1 જુઓ પૃષ્ટ ૪૭૪. ત્યાં આ પ્રશ્ન સૂરિમહારાજને રાજાએ કર્યો હતો.

સ્વરૂપ પશ્ચાનુપૂર્વીથી[1] અમને હાલ બતાવ્યું તે સંબંધમાં મારે આપશ્રીને એટલું પૂછવાનું છે કે એ જૂદા જૂદા પ્રકારના સ્વરૂપવાળા પ્રાણીઓ પોતાની પ્રકૃતિથીજ એવા હોય છે કે[2] એ પ્રાણીઓનું એવા પ્રકારનું સ્વરૂપ કરનાર કોઇ બીજું કારણ છે તે આપશ્રી સમજાવો.”

આચાર્ય—“મહામંત્રી! સાંભળ. પ્રાણીઓનું એવું જૂદા જૂદા પ્રકારનું સ્વરૂપ થાય છે તે કાંઇ સ્વાભાવિક થતું નથી પણ કારણને લઇને થાય છે. એ ચાર વિભાગમાં જે પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટતમ વિભાગના પ્રાણીઓ કહ્યા તઓ ઉત્કૃષ્ટ (ઉત્તમ) વિભાગના પ્રાણીઓ કરતાં એકજ બાબતમાં જૂદા પડી શકે છે અને તે બાબત એ છે કે તેઓને (ઉત્કૃષ્ટતમ વિભાગવાળા પ્રાણીઓને) પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થઇ ચૂકેલું હોય છે. બાકી ઉત્કૃષ્ટતમ અને ઉત્તમ વર્ગના પ્રાણીઓ વચ્ચે વસ્તુતઃ કાંઇ ભેદ નથી, ઉત્તમ વર્ગના પ્રાણીઓ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરી, ભવસ્વરૂપ જાણી, મોક્ષમાર્ગ ઓળખી તેનું સેવન કરે છે અને તેવડે કર્મજાળને કાપી નાખી, સ્પર્શેંદ્રિયનો ત્યાગ કરી મોક્ષ પામે છે ત્યારે તે જ ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યોને ઉત્કૃષ્ટતમ વર્ગના પ્રાણીઓ કહેવામાં આવે છે. ત્યારપછી એ વર્ગના પ્રાણીઓની સ્થિતિ સ્વસ્વરૂપે મોક્ષમાં થાય છે. આ અવસ્થાની અપેક્ષાએ જોઇએ તો તેને ઉત્પન્ન કરનાર કોઇ નથી; તેટલા માટે ઉત્કૃષ્ટતમ વિભાગના પ્રાણીઓના કોઇ માતા પિતા હોતા નથી. બાકી સંસારમાં રહેલા પેલા જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ગના પ્રાણીઓ તેવા પ્રકારનાં પોતાનાં ભિન્ન ભિન્ન કર્મોને લીધે થાય છે, તેથી તેઓને ઉત્પન્ન કરનાર તેઓના પિતાતરીકે કર્મવિલાસ રાજા ગણાય છે. એ કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છેઃ શુભ, અશુભ (અકુશળ) અને સામાન્ય પ્રકારનાં. તેમાં જે કર્મપદ્ધતિ શુભ હોવાથી સુંદર લાગે તે શુભસુન્દરી રૂપ માતા મનુષ્યવર્ગમાં ઉત્કૃષ્ટ વર્ગના લોકોને જન્મ આપે છે; જે કર્મપદ્ધતિ અકુશળ(અશુભ) હોવાથી અસુંદર–ખરાબ લાગે તે અકુશળમાળારૂપ માતા મનુષ્યવર્ગમાં જઘન્ય વર્ગના પુત્રોને જન્મ આપે છે અને જે કર્મપદ્ધતિ શુભ અશુભ મિશ્રિત હોવાથી સામાન્ય રૂપવાળી છે તે સામાન્યરૂપા માતા મધ્યમ વર્ગના પ્રાણીઓને મનુષ્ય તરીકે જન્મ આપે છે.”

---

૧ **પશ્ચાનુપૂર્વીઃ** ઉલટા ક્રમમાં એટલે પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટતમ વર્ગના પ્રાણીનું અને છેવટે જઘન્યવર્ગના પ્રાણીનું સ્વરૂપ.

૨ અહીં બે. રો. એ. સોસા. વાળા નવા ખાસ ભાગનું પૃ. ૩૭૧ શરૂ થાય છે

તે પર મનીષીએ કરેલી વિચારણા.

મનીષીએ આ અદ્ભુત હકીકત સાંભળીને તે પર વિચાર કરવા માંડ્યો-' અહો આ આચાર્યમહારાજે તો ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમ અને જઘન્ય મનુષ્યો ગુણથી અમારી સમાન રૂપવાળા છે એટલું જ નહિ પણ ચારિત્રથી પણ અમારી જેવા જ હોય છે એમ બરાબર બતાવી આપ્યું, તેથી આ વાત તો અમને ત્રણે ભાઇઓને બરાબર મળતી આવે છે. વળી એ મહાત્માએ માતપિતા સંબંધી જે હકીકત કહી તે પણ અમને બરાબર બંધબેસતી આવે છે, તેથી ખરેખર, એ ત્રણે સ્વરૂપવાળા અમે ત્રણે બંધુઓ જ હોઇશું એમ મને તો ચોક્કસ લાગે છે. સ્પર્શને મને અગાઉ જણાવ્યું હતું કે પેલો[1] ભવજંતુ તેનો તિરસ્કાર કરીને નિર્વૃત્તિનગરીમાં ચાલ્યો ગયો, તે વખતે તેના કોઇ મા કે બાપ છે એમ તેણે મને કહ્યું નહોતું. આટલા ઉપરથી મારા મનમાં એમ નિશ્ચય થાય છે કે તે ભવજંતુ હતો તેને જ ઉત્કૃષ્ટતમ વિભાગમાં મૂકવો જોઇએ. અમારા ત્રણે ભાઇઓનો પિતા કર્મવિલાસ રાજા છે અને ભગવાને જણાવ્યું તેમ અમારી માતાઓ જૂદી જૂદી છે, તેથી મને એમ અનુમાન થાય છે કે જઘન્ય વર્ગનો પ્રાણી તે બાળ, મધ્યમવર્ગનો મધ્યમબુદ્ધિ અને ઉત્કૃષ્ઠ વર્ગનો પ્રાણી તે હું પોતે. પણ હજુ વધારે વાત સાંભળતાં ચોક્કસ નિર્ણય પર અવાશે.'

ચાર વર્ગના પુરૂષોની વર્ગમાં સ્થિતિ

આવી રીતે મનીષી પોતાના મનમાં વિચાર કરતો હતો તે વખતે સુબુદ્ધિ મંત્રીશ્વરે[2] વળી બીજો પ્રશ્ન કર્યો-"ભગવન્! ચાર વર્ગના જૂદા જૂદા પ્રકારના પ્રાણીઓ આપશ્રીએ બતાવ્યા તે હમેશાં એવા ને એવા રહેવાના કે તેઓમાં કાંઇ રૂપપરાવર્તન થઈ શકે ખરૂં? એટલે કે એક વર્ગના પ્રાણીઓ બીજા વર્ગમાં જઇ શકે એવું કાંઇ બની શકે કે નહિ? તે આપ મને સમજાવો."

આચાર્ય—"ઉત્કૃષ્ટતમ વિભાગવાળા પ્રાણીઓનું સ્વરૂપ તો સ્થિત છે, તેઓ કદિ બીજી સ્થિતિ પામતા નથી અને જે વર્ગમાં અને સુખમાં તેઓ છે તેમાં જ નિત્ય રહે છે. બાકી બીજા ત્રણ વર્ગનું રૂપ

---

૧ જુઓ પૃષ્ઠ ૩૭૯,

૨ આ પ્રમાણે સુબુદ્ધિ પ્રશ્ન કહેછે વિગેરે હકીત નંદિવર્ધન કુમારને સ્પર્શનનું બળ અને સોબતની અસર બતાવવા વિદુર કહે છે અને આખી વાતો **સંસારીજીવ સદાગમ** સન્મુખ કહી બતાવે છે, અગૃહીતસંકેતાને ઉદ્દેશીને તે કહે છે અને પાસે **પ્રજ્ઞાવિશાળા** અને **ભવ્યપુરૂષ** બેઠાં છે તે સાંભળે છે.

અનિત્ય છે, કારણ કે તેઓને કર્મવિલાસ રાજાને આધિન રહેવું પડે છે. એ કર્મવિલાસ રાજા બહુ વિષમ (અવ્યવસ્થિત) પ્રકૃતિનો છે, તેથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગના પ્રાણીઓને પણ કોઇ વાર મધ્યમ બનાવી મૂકે છે અને કોઇ વાર તો તદ્દન જઘન્ય પણ બનાવી મૂકે છે; વળી મધ્યમ વર્ગના પ્રાણીને તે કોઇ વાર ઉત્કૃષ્ટ બનાવે છે અને કોઇ વાર તદ્દન જઘન્ય બનાવી દે છે; તેમજ જઘન્ય વર્ગના પ્રાણીઓને કોઇ વાર મધ્યમ બનાવે છે અને કોઈ વાર ઉત્કૃષ્ટ પણ બનાવે છે. સ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી જેઓ કર્મવિલાસ રાજાના પંજામાંથી છૂટી ગયા હોય તેઓનું જ એકસરખું રૂપ હંમેશ માટે રહે છે, બાકી બીજાઓનું તેમ રહી શકતું નથી."

મનીષીએ વિચાર કરવા માંડ્યો કે 'આ સર્વ હકીકત પણ અમારા (ત્રણ ભાઇઓના સંબંધમાં) અને ભવજંતુના સંબંધમાં બરાબર બંધબેસતી આવી જાય છે. એનું કારણ એ જણાય છે કે અમારો પિતા બહુ વિષમ પ્રકૃતિવાળો છે; એમણે પોતે જ મને એક વખત કહ્યું હતું કે તે પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે પ્રાણીને જેવું બને છે તેવું જ બાળને બન્યું છે. પોતાનો છોકરો પણ ઉલટે માર્ગે ચાલતો હોય તો તેને પણ જે રાજા યોગ્ય રીતે દુઃખપરંપરા આપી યોગ્ય શિક્ષા કરે છે તે રાજા બીજા માણસો ઉપર કેમ આસક્તિ રાખે? તે બીજાને ન્યાલ કરી દે કે છોડી દે અથવા તેઓપર મમતા રાખે એમ ધારવું તદ્દન ભૂલભરેલું જ છે.'

ઉત્કૃષ્ટતમ વર્ગની પ્રાપ્તિનો ઉપાય.

સુબુદ્ધિ—" ભગવન્! આપે જે ઉત્કૃષ્ટતમ વર્ગના પ્રાણીઓ કહ્યા તે કોના પ્રભાવથી તેવા થાય છે?"

આચાર્ય—" એ વર્ગના પ્રાણીઓ કોઇ બીજાના પ્રભાવથી તેવા થતા નથી પણ પોતાના જ વીર્યથી–પોતાનીજ શક્તિથી તેવા થાય છે."

સુબુદ્ધિ—"એવા પ્રકારનું વીર્ય ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાય શો? તે આપ કૃપા કરીને બતાવો."

આચાર્ય—" શ્રી જિનેશ્વર મહારાજે બતાવેલી દીક્ષા અંગીકાર કરવી અને તેને ભાવપૂર્વક પાળવી એજ એવા પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે."

મનીષીએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે જો એમ જ હોય તો મારે પણ ઉત્કૃષ્ટતમ વિભાગના પ્રાણી થવું છે. સંસારની આવા પ્રકારની વિડંબનાઓ અને પીડાઓ શા માટે સહન કરવી જોઇએ? એમાં

લાભ શો છે ? એથી અર્થ શો સરે છે ? માટે મારે એ દીક્ષા લેવી તે જ ઉચિત છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં મનીષીના મનમાં દીક્ષા લેવાના પરિણામ દૃઢ થતા ગયા. આચાર્યમહારાજ અને સુબુદ્ધિમંત્રીની અરસપરસ વાત સાંભળીને મધ્યમબુદ્ધિને પણ દીક્ષા લેવાના પરિણામ થયા. માત્ર એવું નૈષ્ઠિક[1] અનુષ્ઠાન પોતે કરી શકશે કે નહિ તે સંબંધી પોતાના મનમાં વિચાર કરતો હતો.

સુબુદ્ધિ—" અમને જે ગૃહસ્થધર્મ અગાઉ આપે બતાવ્યો હતો તે એવા પ્રકારના વીર્યને પ્રકટ કરવાનું કારણ થાય કે નહિ ? "

આચાર્ય—" પરંપરાએ ગૃહસ્થધર્મ પણ એવા પ્રકારના વીર્યને પ્રકટ કરવાનું કારણ થાય ખરો, પરંતુ સાક્ષાત્ કારણ તો ન થાય; કારણકે એ ગૃહસ્થ ધર્મ મધ્યમ પ્રકારના પ્રાણીઓને યોગ્ય છે. એ ધર્મનું સારી રીતે સેવન કરવામાં આવ્યું હોય તો તે મધ્યમ વર્ગના પ્રાણીને ઉત્કૃષ્ટ વર્ગનો બનાવવામાં ઘણો સાધનભૂત થાય છે અને તેથી પરંપરાએ તે ઉત્કૃષ્ટતમ વિભાગમાં પણ પ્રાણીને લઇ જાય છે. આટલા માટે એને પરંપરાએ કારણભૂત કહેવામાં આવ્યો છે. બાકી સર્વ કલેશોનો નાશ કરનારી અને સીધી રીતે સંસારનો વિચ્છેદ કરનારી પવિત્ર ભાગવતી દીક્ષા તો દુર્લભ્ય જ છે. એ વાતમાં જરા પણ સંદેહ જેવું નથી. આ પ્રમાણે હકીકત છે છતાં મંત્રીશ્વર ! ગૃહસ્થધર્મ પણ સંસારને ઘણો ઓછો કરી નાખનાર છે અને તેટલા માટે આ સંસારસમુદ્રમાં તેને પણ અતિ દુર્લભ સમજવો. આ સર્વ હકીકત કહેવાનો પરમાર્થ એ છે કે ભગવાનના મતની દીક્ષા પ્રાણીને અતિશય વીર્યના યોગવડે તેજ ભવના ઉત્કૃષ્ટતમ વિભાગમાં લાવી મૂકે છે, જ્યારે ગૃહસ્થધર્મ લંબાણથી[2] ધીમે ધીમે તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. "

ગૃહસ્થ ધર્મ અને દીક્ષાની સરખામણી.

આ હકીકત સાંભળીને [3]મધ્યમબુદ્ધિએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે તીર્થંકરમહારાજે બતાવેલો આ ગૃહસ્થધર્મ મારે હાલ આદરવો એ ઠીક જણાય છે.

૧ નૈષ્ઠિક અનુષ્ઠાનઃ દૃઢ, નિયમસરનું. એક વખત આદર્યા પછી આખા જીવન પર્યંત તેવી જ સ્થિતિ રહે તેને નૈષ્ઠિક અનુષ્ઠાન કહે છે. બાળપણથી બ્રહ્મચારી હોઈ આખી જીંદગી બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરે છે તેને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી કહેવામાં આવે છે.

૨ સાત આઠ ભવે. ૩ મધ્યમબુદ્ધિ આવી રીતે કાળક્ષેપ કર્યા કરે છે, ત્રણે ભાઇઓના વર્તનમાં અને નિશ્ચયમાં કેટલો ફેર પડે છે તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બાળનું અધમ વર્તન—તે પર વિચારણા.

આળ આખી ઉપદેશશ્રેણી દરમ્યાન અકુશળમાળા અને સ્પર્શનના તાબામાં હતો, તેણે ઉપદેશનો એક પણ અક્ષર ધ્યાન રાખીને સાંભળ્યો નહિ, તેની ચિત્તવૃત્તિ વધારે વધારે અસ્થિર થતી ચાલી અને તેનાં મનમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પો[1] ચાલવા લાગ્યા. એ તો રાણી મદનકંદળીની સામું જોતો જાય અને મનમાં વિચારતો જાય કે—અહો ! આ સુંદરીનું શું મનોહર રૂપ છે ! અહો ! તેનું કેવું સુકુમારપણું છે ! વળી એ મદનકંદળી રાણી પણ મારા ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખતી જણાય છે ! એનો મારા ઉપર રાગ ચોક્કસ જણાય છે, કારણકે તે વારંવાર અડી આંખે મારા તરફ જોયા કરે છે ! ખરેખર, એ ગૌરાંગીના નાજુક અંગોના સ્પર્શનું સુખ અનુભવવાથી હવે જરૂર મારો જન્મ સફળ થશે એમ મને લાગે છે ! આવા આવા વિચાર કરતાં છેવટે બાળ આત્મસ્વરૂપ ભુલી ગયો અને ગમે તે ભોગે મદનકંદળીના સ્પર્શનનું સુખ મેળવવાની તેને દૃઢ ઇચ્છા થઇ. માણસો જ્યારે અધમ માર્ગ ઉપર ઉતરી પડે છે ત્યારે પછી આંધળા માણસની પેઠે કાર્ય અકાર્યનો કાંઇ પણ વિચાર કરી શકતા નથી, એ તો જાણે તેઓને ભુત વળગ્યું હોય તેમ અંધારામાં ઝુકાવી દે છે. એવી સ્થિતિમાં વર્તતો બાળ હજારો લોકો જોઇ રહ્યા છે, રાજા પોતે હાજર છે, ગુરૂમહારાજ તેમજ

બાળનું અત્યંત અધમ વર્તન.

---

૧ આવી ગંભીર દેશના ચાલતી હોય, અતિ વિદ્વાન આચાર્ય સમીપમાં હોય, અનેક મનુષ્યો અને ખુદ રાજાની પણ હાજરી હોય, છતાં ઇંદ્રિયલુબ્ધ પ્રાણીઓનું વર્તન તેમજ તેમના વિચારો કેવા થાય છે તે લક્ષ્યમાં લઇ વિચારવા યોગ્ય છે.

પોતાના મોટા ભાઇઓ વિગેરે બેઠા છે અને મોટો જનસમુદાય ઉપદેશધારા ઝીલી રહ્યો છે એ ન વિચારતાં મદનકંદળી ઉપર આંખો અને મન સ્થિર કરીને લથડતે પગે તેની તરફ દોડ્યો. લોકોમાં તો આ હકીકત જોઇને મોટો હાહારવ થઇ ગયો. 'અરે આ શું ? એ કોણ ? આવા પવિત્ર સ્થાને અધમ આચરણ કરનાર એ દુષ્ટ પાપી કોણ છે ?' વિગેરે વિગેરે અવાજો હાજર રહેલા જનસમુદાયમાંથી થવા લાગ્યા.

મદનકંદળી પર બાળનો ધસારો.

બાળ તો તે કોઈની દરકાર ન કરતાં મદનકંદળી રાણીની નજીક આવી પહોંચ્યો. શત્રુમર્દન રાજાએ એકદમ તેને જોઇ લીધો અને તેનો ઇરાદો કેવો છે ? તે તેની દૃષ્ટિના વિકારથી જાણી લીધો. આ પેલો પાપી બાળ જ છે એમ રાજાએ તેને ઓળખી લીધો. રાજાની આંખો કોપથી લાલ થઇ ગઇ, મોઢું ભયંકર થઇ ગયું અને મુખમાંથી તેણે હુંકાર[1] કર્યો. તે વખતે બાળે અગાઉ પણ આવાં અધમ કાર્યોનાં મરણાંત દુઃખદાયી ફળોનો અનુભવ કરેલો હતો; તેથી તેના મનમાં મોટો ભય ઉત્પન્ન થઇ ગયો અને તેને લીધે તેનો મદનજ્વર[2] એકદમ ઉતરી ગયો, શરીર પર કાંઇક ચેતના આવી અને મુખપર દીનતા દેખાવા લાગી. તરતજ પાછે મ્હોંઢે તેણે નાસવા માંડ્યું પણ તેના સાંધાઓ ઢીલા થઇ ગયા, શરીર ગારેગારે થઇ ગયું અને ગતિ અટકી પડી. તો પણ જેમ તેમ કરીને તે થોડાં પગલાં ચાલ્યો. ત્યાં તેનું આખું શરીર ધ્રૂજતું હોવાથી તે જમીનપર પડી ગયો. તે વખતે સ્પર્શન (તેના શરીરમાંથી બહાર નીકળી) પ્રગટ થયો અને ભગવાનના અવગ્રહથી[3] બહાર નીકળી દૂર જઇ બેઠો અને ત્યાં રહીને શું થાય છે તે જોવા લાગ્યો. લોકોમાં જે હાહાકાર ઉઠ્યો હતો તે જરા શાંત થયો. બાળના આવા અત્યંત અધમ આચરણથી તેના બન્ને ભાઇઓ (મનીષી અને મધ્યમબુદ્ધિ) મનમાં શરમાયા. રાજાને તો વિચાર થયો કે આવા નિર્માલ્ય (માલ વગરના-દમવગરના-અધમ પ્રાણી) ઉપર કોપ શું કરવો ? એવાને શિક્ષા કરવી એ મરેલાને મારવા બરાબર છે.

---

૧ **હુંકારઃ** 'હું હું' એવો અવાજ-કોઇ અન્ય માણસ ખરાબ કામ કરતો જોવામાં આવે ત્યારે જોનારથી થઇ જાય છે તે.

૨ **મદનજ્વરઃ** કામની દશ અવસ્થાઓમાંની એક અવસ્થા.

૩ **અવગ્રહઃ** ગુરૂ સમક્ષ પુરૂષો સાડા ત્રણ હાથ દૂર બેસે તેને 'અવગ્રહ' કહે છે.

બાળના અધમવર્તનની વિચિત્રતાપર પ્રશ્ન.
તેનું અંતરંગ કારણ બતાવવાનો આચાર્યનો પ્રયત્ન.
બાળનું ભવિષ્ય અને છેવટનો ભયંકર રખડપાટો.

રાજશંકા અને પ્રશ્ન

હવે શત્રુમર્દન રાજાએ બાળના સંબંધમાં આચાર્યમહારાજને સવાલ કર્યો "ભગવન્! આ પુરૂષનું ચરિત્ર તો મારે અલૌકિક જણાય છે! તેનાપર વિચારણા કરવી પણ અશક્ય છે અને જેઓના અનુભવમાં દુનિયાના અનેક માણસોનાં ચરિત્રો આવેલાં છે તેવાઓને પણ એની હકીકત માનતાં આંચકો આવે તેવું તેનું વિચિત્ર વર્તન છે. આ પ્રાણીએ પૂર્વ કાળમાં કેવા પ્રકારનું આચરણ કર્યું હતું અને હાલ તના મનમાં શા વિચારો ચાલે છે તે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી આપશ્રી તો પ્રત્યક્ષ જાણી શકો છો, કારણ કે ત્રણ ભુવનના સર્વ બનાવો આપશ્રીને તો હસ્તામળક[1] જેવા છે, પણ મને તો એમાં બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે. એણે અગાઉ જે વર્તન કર્યું હતું તે તો કદાચ વિચિત્રતાને યોગે સત્ત્વવાળા પ્રાણીઓને પણ સંભવે, પણ અત્યારે મેં એનું ચરિત્ર જોયું તે તો નજરોનજર જોવા છતાં પણ ઇંદ્રજાળની પેઠે માનવા લાયક લાગતું નથી અને નજરે જોયેલી હકીકતપર પણ શંકા આણે છે. એનું કારણ એમ છે કે રાગવિગેરે સર્પોનો સંહાર કરનાર આપ જેવા [2]ગરૂડની સમક્ષ અતિ અધમ પ્રાણીઓ પણ આવું આચરણ કેમ કરી શકે? એવા પ્રકારનું કાર્ય કરવાનો અધ્યવસાય પણ કેવી રીતે સંભવી શકે?"

આચાર્ય—"રાજન્! એ સંબંધમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, કારણ કે એ બાપડાનો એમાં કાંઇ દોષ નથી."

શત્રુમર્દન—"ત્યારે એમાં કોનો દોષ છે?"

આચાર્ય—"બાળના શરીરમાંથી નીકળીને દૂર જઇ પેલો પુરૂષ બેઠો છે તેને તમે બરાબર જોયો?"

શત્રુમર્દન—"હાજી! એ પુરૂષને બરાબર જોયો."

---

૧ હસ્તામળકઃ-હાથમાં રહેલું આમળું જેમ બરાબર જોઈ શકાય છે, બરાબર દેખી શકાય છે-તેવા પ્રત્યક્ષ.

૨ રાગસર્પના ગરૂડઃ સર્પને ગરૂડ પક્ષી ચાંચમાં ઉપાડી મારી નાખે છે. રાગરૂપ સર્પને મુનિમહારાજ જ્ઞાનચાંચમાં ઉપાડી સંહારી નાખે છે, તેનો નાશ કરે છે.

આચાર્ય—"એ પુરૂષ જે દૂર બેઠો છે તેનો એ સર્વ દોષ છે. બાળે અગાઉ જે આચરણ કર્યું હતું તે પણ એના જ પંજામાં સપડાઇ એને તાબે થઇને કર્યું હતું. એક વખત એ દૂર બેઠેલા પુરૂષના સપાટામાં આવી કોઈ પણ પ્રાણી એને વશ પડી જાય છે એટલે પછી એવું જગત્માં કોઇ પણ પાપ નથી કે જે તે ન આચરે. એને વશ પડનાર પ્રાણીની એવી પરાધીન સ્થિતિ થઇ જાય છે; તેથી બાળના સંબંધમાં કાંઈ અલૌકિક બન્યું હોય, વિચારણા ન થઈ શકે તેવું બન્યું હોય, માની ન શકાય તેવું બન્યું હોય એમ તમારે ધારવું નહિ. એ દૂર બેઠેલા પુરૂષને વશ પડવાનાં આ સર્વ સાધારણ પરિણામ છે."

શત્રુમર્દન—"જો તેમજ હોય તો શરીરની અંદર રહેલા અને પોતાના આત્માને જ અનર્થ ઉપજાવનારા આવા અધમ પુરૂષને બાળ શા માટે પોતાના શરીરમાં ધારણ કરી રાખતો હશે?"

આચાર્ય—"એ શરીરની અંદર રહેલો પુરૂષ એટલો બધો ખરાબ છે એમ એક તો આ (બાળ) બાપડો જાણતો નથી! બીજું એ અંદર રહેલો પુરૂષ બાળનો મહા દુશ્મન છે છતાં એ તેના સ્વભાવને ન જાણી શકવાથી તેને પોતાના ભાઇ જેવો ગણે છે અને તેના ઉપર બહુ પ્રેમ રાખે છે!"

શત્રુમર્દન—"આવી ખોટી માન્યતા થવાનું કારણ શું?"

આચાર્ય—"એ બાળના શરીરમાં યોગશક્તિવડે એની માતા અકુશળમાળાએ પ્રવેશ કર્યો છે. એ અકુશળમાળા આ સર્વ ખોટી માન્યતાનું કારણ છે. અમે હમણાં જે સ્પર્શેંદ્રિયના સંબંધમાં તે ઘણી મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તેવી છે એમ વિસ્તારથી વર્ણન કરી ગયા એ સ્વરૂપ જ આ સ્પર્શન નામનો બાળનો પાપી મિત્ર છે અને એ સ્પર્શન કે જે સ્પર્શેંદ્રિયનું મૂર્ત્તિમાન્ રૂપ છે તે જ પેલો દૂર જઇ બેઠો છે. અમે જે ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓનું ઉપર વર્ણન હમણા કરી બતાવ્યું તેમાંના જઘન્ય વર્ગનો પ્રાણી આ બાળ છે, અને અકુશળ (અશુભ) કર્મની માળા (હાર) રૂપ એ જ નામની (અકુશળમાળા નામની) તેની માતા છે. આ પ્રમાણે હોવાથી હવે કઈ વાત એના સંબંધમાં સંભવી ન શકે? વળી રાજન્! તમે પૂછયું કે ભગવાનની સમક્ષ એવા અતિ દુષ્ટ અધ્યવસાય પ્રાણીને કેમ ઉદ્ભવી શકે? તેના સંબંધમાં કહેવાનું કે તમારે એમાં પણ જરાએ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી;

બાળના મિત્ર અને માતા.

કારણ કે પ્રાણીનાં કર્મ બે પ્રકારનાં હોય છે: [1]સોપક્રમ અને નિરૂપક્રમ. આમાં જે સોપક્રમ કર્મો છે તેનો કોઇ મહાત્મા પુરૂષના સંયોગથી કે તેવા બીજા કોઇ કારણથી ક્ષયોપશમ થાય છે પણ જે નિરૂપક્રમ કર્મો છે તેનો તેવી રીતે ક્ષયોપશમ થતો નથી. એવાં નિરૂપક્રમ કર્મોને વશ પડેલા પ્રાણીઓ મહાત્માઓની સમક્ષ ગમે તેવાં ખરાબ કાર્યો કરે તેને કોણ વારી શકે છે? દાખલા તરીકે ભગવાન્ મહાત્મા શ્રી **તીર્થંકર** દેવ જેઓના પુણ્યસમૂહનો વિચાર કરવો પણ અત્યંત મુશ્કેલ છે તેઓ જ્યારે [2]ગંધહસ્તીની માફક આ પૃથ્વીતળપર વિચરતા હોય છે તે વખતે જેમ ગંધહસ્તીની ગંધથી બીજા હાથીઓ દૂર નાસી જાય છે તેમ સાધારણ હલકા પ્રકારના હાથીઓ જેવા દુષ્કાળ, ઉપદ્રવ, લડાઇ, મહામારી, વૈર વિગેરે સર્વ [3]સો યોજનથી પણ દૂર ભાગી જાય છે; એવા મહાત્મા ભગવાનની પાસે પણ જે ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ નિરૂપક્રમ કર્મના પાસથી બંધાયલા હોય છે તેઓ શાંત તો થઇ શકતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા ભગવાનની જ ઉપર અતિ અધમ પ્રકારના ઉપદ્રવો કરવા તૈયાર થઇ જાય છે. શાસ્ત્રમાં આપણે ગોવાળીઆ,[4] સંગમ[5] વિગેરે અત્યંત પાપીઓનાં ચરિત્રો સાંભળીએ છીએ તે પરથી જણાયછે કે એવા પાપીઓ ભગવાનને પોતાને પણ મહાઉપસર્ગો પોતાનાં પાપકર્મના જોરથી કરે છે. એવા મહાત્મા ભગવાન્ શ્રી **તીર્થંકર** દેવ જ્યાં વિચરતા હોય છે ત્યાં દેવતાઓ [6]સ-

સોપક્રમ નિરૂપક્રમ કર્મો.

---

૧ **સોપક્રમ:** ઉપક્રમ લાગવાથી–અમુક નિમિત્તો મળવાથી પોતાનું ફળ આપ્યા વિના જેનો વિનાશ થાય તેવાં કર્મો અને **નિરૂપક્રમ** કર્મો: તે જેને અસર ન થઇ શકે, જે તેજ રૂપે ફળ આપે તેવાં કર્મો.

૨ **ગંધહસ્તી** જ્યારે પૃથ્વીપર ફરે છે ત્યારે તેની ગંધથી બીજા હાથીઓ નાસતા ફરે છે.

૩ ભગવાન્ વિચરતા હોય તેની આસપાસ સો યોજનથી કાંઈ વધારે ભાગમાં કોઈ પણ પ્રકારના કુદરતી ઉપદ્રવો થતા નથી એ તેમના **અતિશયનું** જોર છે.

૪ **ગોવાળીઓ:** કાનમાં ખીલા ઠોકનાર અને પ્રભુના પગ પર ખીર રાંધનાર ગોવાળીઆનું દૃષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ મહાવીર ચરિત્ર–સર્ગ ચોથો. શ્લોક ૬૧૯–૬૪૯,

૫ **સંગમ:** છ માસ સુધી વાંચતાં કે સાંભળતાં પણ આંસુ પડાવે તેવા સર્વથી ભારે ઉપદ્રવ–ઉપસર્ગ કરનાર સંગમના પરિષહો બહુ ભયંકર હતા. (જુઓ ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરૂપ ચરિત્રના દશમા પર્વનો સર્ગ ચોથો. શ્લોક ૧૬૪–૩૨૬.)

૬ **સમવસરણ:** એનુ વર્ણન ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. (જુઓ ત્રિષષ્ટિ શ. પુ. ચરિત્ર આદીશ્વર ચરિત્ર સર્ગ ત્રીજો શ્લોક ૪૨૩–૪૫૮.)

મવસરણ કરે છે, તેઓ ચાર સિંહાસન પર ચતુર્મુખે[1] બીરાજેલા દેખાય છે, તેઓની મૂર્ત્તિ માત્રના દેખવાથી જ (એટલે તેઓને જોવાથી જ) પ્રાણીઓનાં રાગદ્વેષ ગળી જાય છે, કર્મનાં જાળાંઓ તૂટી પડે છે, વૈર સંબંધ શાંત થઇ જાય છે, સ્નેહના પાસો કપાઇ જાય છે અને ખોટી બાબત સાચા તરીકે સમજાણી હોય તેવો ભ્રમ દૂર થઇ જાય છે; છતાં અભવ્ય હોવાને લીધે અથવા નિરૂપક્રમ કર્મોના આકરા આવરણને લીધે કેટલાક પ્રાણીઓનાં અંતઃકરણમાં વિવેકકિરણનો પ્રસાર થઈ શકતો નથી અને તેને લીધે તેવા પ્રાણીઓને ભગવાનની નજીકમાં હોવા છતાં ઉપર જણાવ્યો તેવો કોઇ પણ પ્રકારના લાભનો એક અંશ પણ થતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ભગવાનને ઉદ્દેશીને તેઓના મનમાં એવા એવા ખ્યાલો થાય છે કે અહો ! આની ઇંદ્રજાળ મહાઅદ્ભૂત દેખાય છે ! અરે ! એનું લોકોને છેતરવાનું ચાતુર્ય તો જુઓ ! અરે ! લોકોની અક્કલ તો જુઓ કે તેઓ ઇંદ્રજાળ રચવામાં કુશળ, જૂઠા અને વાચાળ મનુષ્યથી છેતરાઇ જાય છે ! આ પ્રમાણે તીર્થંકરમહારાજના સંબંધમાં અને તેઓશ્રીની નજીકમાં પણ ખરાબ આચરણ કરનારા અધમ પ્રાણીઓ હોય છે; તેટલા માટે હે રાજન્ ! એ બાળે મારી સમક્ષ એવું આચરણ કર્યું અથવા તો ખરાબ આચરણ કરવાનો અધ્યવસાય (વિચાર) કર્યો તેમાં કાંઇ અત્યંત અદ્ભુત વાત બની નથી. એ બાળના શરીરમાં અકુશળમાળા નિરૂપક્રમપણે વર્તે છે અને તે તેની માતા થાય છે તે બ્હાને તેની તદ્દન નજીક રહે છે; અને એ પોતાના પાપી મિત્ર સ્પર્શનને અંગીકાર કરીને ચાલે છે તેથી તેનું આવું પરિણામ આવે તેમાં તારે જરા પણ વિસ્મય પામવા જેવું નથી. ”

સુબુદ્ધિ—“ ભગવાનના આગમના શ્રવણાદિકથી જે પ્રાણીઓની બુદ્ધિ નિર્મળ થયેલી છે તેઓને આ વાતમાં જરા પણ નવાઇ જેવું લાગતું નથી. નિરૂપક્રમ કર્મોનું એવા જ પ્રકારનું પરિણામ થાય છે એ બાબતમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી; પરંતુ અમારા મહારાજા (શત્રુમર્દન) તો આપશ્રીના પ્રભાવથી હવે એવી બાબતોમાં નિપુણ થતા જાય છે, તેઓએ તો હજુ એવી બાબતો સમજવાની શરૂઆત જ કરી છે, તેથી તેઓ આપસાહેબ સાથે આ પ્રમાણે પ્રશ્નવાર્તા કરી રહ્યા છે. ”

---

૧ અતિશયને લીધે ચાર મુખે બેઠેલા દેખાય છે, ખુદ ભગવાન પોતે પૂર્વાભિમુખ બેસે છે, એનું વિસ્તૃત વર્ણન છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં આવશે. (જુઓ પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૫)

શત્રુમર્દન—"મારા બુદ્ધિશાળી મંત્રી! તેં બરાબર અવસરને યોગ્ય સત્ય વાત કરી!" પછી આચાર્ય તરફ ફરી રાજાએ કહ્યું "સાહેબ! એ બાળની છેવટે શી સ્થિતિ થશે અને તેના શા હાલ થશે તે મને કહી બતાવવા કૃપા કરો."

બાળ સંબંધી છેવટનો પ્રશ્ન.

આચાર્ય—"તમારા ક્રોધનું પરિણામ તે સમજતો હોવાથી તેના હૃદયમાં ભય પેસી ગયેલો છે તેથી તે (બાળ) હાલ જરા પણ હાલતો ચાલતો નથી. અહીંથી જેવા તમે બહાર જશો કે પાછી તેને તેની અસલ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે અને એવી સ્થિતિ થતાં જ વળી પાછા પેલા સ્પર્શન અને અકુશળમાળા તેના ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરશે. ત્યારપછી તમારા ભયને લીધે કોઇ પણ બીજા પ્રદેશમાં ચાલ્યા જવાના વિચારથી તે નાસતો નાસતો અનેક પ્રકારના કલેશો સહન કરીને કોલ્લાક નામના સંન્નિવેશ (ગામડા)માં જઈ પહોંચશે ત્યાં કર્મપૂરક નામના ગામની નજીકના ભાગમાં જ્યારે તે જઇ પહોંચશે ત્યારે રસ્તાના થાકને લીધે તેને ઘણી તૃષા લાગશે, તે વખતે દૂરથી તે એક મોટું તળાવ જોશે. તળાવને જોઇને પાણી પીવાને માટે તથા ન્હાવાને માટે તે તે તરફ જશે. એ ત્યાં જઈ પહોંચશે તે પહેલાં એજ તળાવ પાસે એક ચંડાળ અને તેની સ્ત્રી આવી પહોંચેલા હશે. એ બેમાંથી ચંડાળ તે વખતે તળાવને કાંઠે આવેલા ઝાડો પર રહેલાં પક્ષીઓનો શિકાર કરવામાં રોકાઇ ગયેલો હશે અને ત્યાં કોઇ માણસ નથી એમ ધારી ચાંડાળણી તળાવમાં ન્હાવા માટે ઉતરશે. ચાંડાળણી જેવી તળાવમાં ઉતરી રહેશે તે જ વખતે બાળ તે તળાવની પાસે આવી પહોંચશે. તેને તળાવને કાંઠે આવી રહેલો જોઇ માતંગી (ચાંડાળણી) પોતાના મનમાં વિચાર કરશે કે 'આ તો કોઇ [1]સ્પર્શ્ય વર્ગનો પુરૂષ દેખાય છે તેથી સરોવરમાં ઉતરવાનો મેં અપરાધ કરેલો હોવાને લીધે જરૂર તે મારી સાથે કલેશ કરશે.' એવી બીકથી તે (ચાંડાળણી) પાણીમાં ડૂબકી મારી જશે અને કમળના જથ્થામાં છુપાઈને તે પાણીમાં સ્થિર ઊભી રહેશે. પેલો બાળ પણ ન્હાવા માટે પાણીમાં પડશે અને અજાણતાં જ ચાંડાળણીની નજીક

આચાર્યે કહેલું બાળનું ભવિષ્ય.

૧ ચાંડાળને અસ્પર્શ્ય વર્ગના ગણવામાં આવતા હતા અને આવે છે. ઢેઢ અને ચંડાળ સિવાય બાકીના હિંદુઓ સ્પર્શ્ય ગણાય છે. એ વાતની યોગ્યાયોગ્યતાપર અત્ર વિચાર કરવાનો પ્રસંગ નથી. અસ્પર્શ્ય વર્ગનો મનુષ્ય તળાવમાં ન્હાઈ શકે નહિ, કારણ એથી પાણી અપવિત્ર થાય છે એવી માન્યતા છે.

જઇ પહોંચશે, અને તેની સાથે તેનો ભેટો થઇ જશે. બાળને તે વખતે તેના અંગનો સ્પર્શ થશે અને સ્પર્શ થતાં જ માતંગી ઉપર બાળનું લંપટપણું પ્રગટ થશે. પેલી સ્ત્રી તુરતજ તેને જણાવશે કે પોતે તો ચંડાળની સ્ત્રી છે, એમ છતાં પણ જોર વાપરીને-બળાત્કાર કરીને બાળ તેના શરીરપર તૂટી પડશે, જે વખતે ચાંડાળ સ્ત્રી હાહારવ કરીને બૂમો પાડવા લાગશે. તેની બુમ સાંભળીને ક્રોધમાં આવેલો ચાંડાળ વૃક્ષોમાંથી બહાર આવી તેની તરફ દોડશે અને દૂરથી જ બાળને અને પોતાની સ્ત્રીને એવી અવસ્થામાં જોશે. તે વખતે તેઓને એવી અવસ્થામાં જોઇને બાળની ઉપર પેલા ચાંડાળનો ક્રોધ સળગી ઉઠશે, એટલે તુરત જ પોતાના ધનુષ્યમાં તે બાણ જોડશે. અને 'અરે અધમ પુરૂષ ! તારૂં પુરૂષાતન બતાવ ! આવું બાયલા જેવું કાર્ય કરતાં શરમ ન આવી ? ' એ પ્રમાણે બોલતો ચાંડાળ તેને બાણ મારશે. બાળ તો તેને જોઇને જ ધ્રુજવા મંડી જશે અને તેના એકજ બાણથી તે પૂરો થઇ જશે. ત્યાંથી નીકળીને અનેક કુયોનિમાં (ખરાબ જગોએ) જન્મ લેશે, વળી મરીને નરકમાં જશે અને એવું એવું તેના સંબંધમાં અનંત વાર થશે. એવી રીતે અનંત કાળ સુધી અત્યંત અધમ અવસ્થામાં રહી સંસારચક્રમાં તે રખડ્યા કરશે અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ચિત્રવિચિત્ર આકારમાં તીવ્રપણે સહન કર્યા કરશે."

પ્રકરણ ૧૪ મું.

અપ્રમાદ યંત્ર-મનીષી.

આચાર્ય શ્રી પ્રબોધનરતિએ બાળનું ચરિત્ર તથા ભવિષ્ય વર્ણવ્યું અને તેનાં કારણો જણાવ્યાં તેને અંગે શત્રુમર્દન રાજાને ઘણા સવાલો થયા. નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં તેજ પ્રસંગે ત્યારપછી રાજા, આચાર્ય અને મંત્રી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તર અને ખુલાસાઓ થયા. એ આખો પ્રસંગ બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. (વિદુરે નંદિવર્ધનને કહેવા માંડેલી વાર્તા આગળ ચલાવતાં તે કહે છે કે:—)

શત્રુમર્દન—"ભગવન્! અકુશળમાળા માતા અને સ્પર્શન મિત્ર તો ઘણા ભયંકર જણાય છે, કારણ કે બાળને જે દુઃખો પડ્યાં અને પડશે તે સર્વનું કારણ તેઓ બે જ છે."

આચાર્ય—"રાજન્! એની વાત શી કરવી? એના ભયંકરપણાની તો હદ આવી રહી છે!"

સુબુદ્ધિ—"ભગવન્! એ અકુશળમાળા અને સ્પર્શન એ બાળ ઉપર જ પોતાનો પ્રભાવ ચલાવતા હશે કે બીજા પ્રાણીઓ ઉપર પણ તેઓની શક્તિ ચાલતી હશે?"

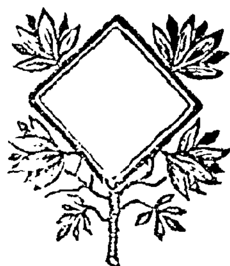
આચાર્ય—"મહામંત્રી! એ બન્નેનું જોર પ્રત્યેક પ્રાણી ઉપર ચાલે છે. અહીં તફાવત માત્ર એટલો છે કે બાળ ઉપર તેઓનું એટલું બધું જોર ચાલતું હતું કે તેઓનું રૂપ તદ્દન ઉઘાડું જણાઇ આવતું હતું; બાકી પરમાર્થથી વિચાર કરવામાં આવે તો કર્મવાળા સર્વ સંસારી જીવો ઉપર તે બન્નેનો પ્રભાવ ચાલે છે; કારણ કે અકુશળમાળા તે યોગિની (જોગણ) અને સ્પર્શન તે યોગી છે. [1] કોઇ વખત વ્યક્ત રૂપવાળા થવું અને કોઇ વખત અદૃશ્ય થઇ જવું એવી શક્તિ તો યોગીઓમાં હોય છે જ, અને તેથી આ બન્નેને [2] યોગીના વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે."

---

૧ અનેક પ્રસંગે પૂર્વે વાર્તામાં તેઓએ પોતાની યોગશક્તિ બતાવી છે. દાખલા તરીકે જુઓ આ પ્રસ્તાવનું પ્રકરણ ૫ મું. પૃષ્ઠ ૪૦૦-૪૨૩.

૨ આ કટાક્ષ વચન છે.

જઇ પહોંચશે, અને તેની સાથે તેનો ભેટો થઇ જશે. બાળને તે વખતે તેના અંગનો સ્પર્શ થશે અને સ્પર્શ થતાં જ માતંગી ઉપર બાળનું લંપટપણું પ્રગટ થશે. પેલી સ્ત્રી તુરતજ તેને જણાવશે કે પોતે તો ચંડાળની સ્ત્રી છે, એમ છતાં પણ જોર વાપરીને-બળાત્કાર કરીને બાળ તેના શરીરપર તૂટી પડશે, જે વખતે ચાંડાળ સ્ત્રી હાહારવ કરીને બૂમો પાડવા લાગશે. તેની બુમ સાંભળીને ક્રોધમાં આવેલો ચાંડાળ વૃક્ષોમાંથી બહાર આવી તેની તરફ દોડશે અને દૂરથી જ બાળને અને પોતાની સ્ત્રીને એવી અવસ્થામાં જોશે. તે વખતે તેઓને એવી અવસ્થામાં જોઇને બાળની ઉપર પેલા ચાંડાળનો ક્રોધ સળગી ઉઠશે, એટલે તુરત જ પોતાના ધનુષ્યમાં તે બાણ જોડશે. અને 'અરે અધમ પુરૂષ ! તારૂં પુરૂષાતન બતાવ ! આવું બાયલા જેવું કાર્ય કરતાં શરમ ન આવી ?' એ પ્રમાણે બોલતો ચાંડાળ તેને બાણ મારશે. બાળ તો તેને જોઇને જ ધ્રુજવા મંડી જશે અને તેના એકજ બાણથી તે પૂરો થઇ જશે. ત્યાંથી નીકળીને અનેક કુયોનિમાં (ખરાબ જગોએ) જન્મ લેશે, વળી મરીને નરકમાં જશે અને એવું એવું તેના સંબંધમાં અનંત વાર થશે. એવી રીતે અનંત કાળ સુધી અત્યંત અધમ અવસ્થામાં રહી સંસારચક્રમાં તે રખડ્યા કરશે અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ચિત્રવિચિત્ર આકારમાં તીવ્રપણે સહન કર્યા કરશે."

પ્રકરણ ૧૪ મું.

અપ્રમાદ યંત્ર–મનીષી.

આચાર્ય શ્રી પ્રબોધનરતિએ બાળનું ચરિત્ર તથા ભવિષ્ય વર્ણવ્યું અને તેનાં કારણો જણાવ્યાં તેને અંગે શત્રુમર્દન રાજાને ઘણા સવાલો થયા. નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં તેજ પ્રસંગે ત્યારપછી રાજા, આચાર્ય અને મંત્રી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તર અને ખુલાસાઓ થયા. એ આખો પ્રસંગ બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. (વિદુરે નંદિવર્ધનને કહેવા માંડેલી વાર્તા આગળ ચલાવતાં તે કહે છે કે:—)

શત્રુમર્દન—"ભગવન્! અકુશળમાળા માતા અને સ્પર્શન મિત્ર તો ઘણા ભયંકર જણાય છે, કારણ કે બાળને જે દુઃખો પડ્યાં અને પડશે તે સર્વનું કારણ તેઓ બે જ છે."

આચાર્ય—"રાજન! એની વાત શી કરવી? એના ભયંકરપણાની તો હદ આવી રહી છે!"

સુબુદ્ધિ—"ભગવન્! એ અકુશળમાળા અને સ્પર્શન એ બાળ ઉપર જ પોતાનો પ્રભાવ ચલાવતા હશે કે બીજા પ્રાણીઓ ઉપર પણ તેઓની શક્તિ ચાલતી હશે?"

આચાર્ય—"મહામંત્રી! એ બન્નેનું જોર પ્રત્યેક પ્રાણી ઉપર ચાલે છે. અહીં તફાવત માત્ર એટલો છે કે બાળ ઉપર તેઓનું એટલું બધું જોર ચાલતું હતું કે તેઓનું રૂપ તદ્દન ઉઘાડું જણાઇ આવતું હતું; બાકી પરમાર્થથી વિચાર કરવામાં આવે તો કર્મવાળા સર્વ સંસારી જીવો ઉપર તે બન્નેનો પ્રભાવ ચાલે છે; કારણ કે અકુશળમાળા તે યોગિની (જોગણ) અને સ્પર્શન તે યોગી છે. [1] કોઇ વખત વ્યક્ત રૂપવાળા થવું અને કોઇ વખત અદૃશ્ય થઇ જવું એવી શક્તિ તો યોગીઓમાં હોય છે જ, અને તેથી આ બન્નેને[2] યોગીના વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે."

---

૧ અનેક પ્રસંગે પૂર્વે વાર્તામાં તેઓએ પોતાની યોગશક્તિ બતાવી છે. દાખલા તરીકે જુઓ આ પ્રસ્તાવનું પ્રકરણ ૧ મું. પૃષ્ઠ ૪૦૦–૪૦૩.

૨ આ કટાક્ષ વચન છે.

શત્રુમર્દન—"ત્યારે શું સાહેબ! અમે દેખી શકીએ તેવી રીતે પણ તેઓનો પ્રભાવ હોઇ શકે છે? થઇ શકે છે? અમારા ઉપર પણ તેનું જોર ચાલે છે?"

આચાર્ય—"હા! તમારા ઉપર પણ તેનો પ્રભાવ હોઇ શકે છે અને જોર ચાલી શકે છે અને તે છે જ."

સ્પર્શન અકુશળમાળાને દેશનિકાલનો હુકમ.
રાજાએ કરેલા આદેશનું અવ્યવહારૂપણું.
અંતરંગ લોકો સાથે કામ લેવાના માર્ગ.

શત્રુમર્દન (રાજા મંત્રી તરફ જોઇ બોલ્યો)—"મંત્રી! જ્યાં સુધી આ બન્ને પાપીઓનું મર્દન કર્યું નથી (તેઓને હરાવી દીધા નથી-તેમનો નાશ કર્યો નથી) ત્યાં સુધી મારી શત્રુમર્દનતા[1] કેમ કહેવાય? તેટલા માટે જોકે ભગવાનની સમક્ષ એવું બોલવું યોગ્ય નથી, છતાં દુષ્ટનો નિગ્રહ કરવો-પાપીઓને દાબી દેવા એ રાજાનો ધર્મ છે, તેથી હું તને આ પ્રમાણે કહું છું તે તું બરાબર સાંભળ."

સુબુદ્ધિ—"સાહેબ! ફરમાવો."

શત્રુમર્દન—"આચાર્યમહારાજે જણાવ્યું કે એ સ્પર્શન અને અકુશળમાળા બન્ને પેલા બાળની સાથે જવાના છે. એ પ્રમાણે હોવાથી હવે આપણે તેઓનો વધ કરવાની કાંઇ જરૂર નથી, જ્યારે તેઓ પોતાથી જ ચાલ્યા જવાના છે ત્યારે આપણે તેઓને મારી નાખવાની શી જરૂર છે? માત્ર તું તેઓને ફરમાવી દે કે 'મારા રાજ્યની બહાર નીકળી જઇને તમારે દૂરથી પણ દૂર (બને તેટલું દૂર) ચાલ્યા જવું અને આ પુરૂષ (બાળ) મરી જાય ત્યારે પણ તમારે અમારા દેશમાં દાખલ થવું નહિ-પાછા આ તરફ કદિ પણ આવવું નહિ. જો તમે આ આજ્ઞાનો ભંગ કરશો તો પછી તમને દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે.' આવા પ્રકારનો હુકમ કરવા છતાં પણ કદાચ તેઓ મારા દેશમાં પાછા પ્રવેશ કરે તો પછી તારે જરા પણ વિચાર કર્યા વગર તે બન્નેને લોહયંત્રમાં[2] ઘાલીને પીલી નાખવા. તે બન્ને એટલા બધા ખરાબ છે કે ગમે તેટલું રડે-રાડો પાડે કે બુમો પાડે તો પણ તેઓના ઉપર તારે કિંચિત્ પણ દયા લાવવી નહિ."

---

[1] **શત્રુમર્દનઃ** શત્રુનું મર્દન કરે-તેઓને ચોળી નાખે તે **શત્રુમર્દન.** રાજાના નામનો એ અર્થ છે અને તેને તે સાર્થ કરવા માગે છે.

[2] **લોહયંત્રઃ** લોઢાનું યંત્ર-પ્રેસ. ઘાણી જેવું હોય છે.

સુબુદ્ધિ મંત્રીએ વિચાર કર્યો કે-'રાજાની એ બન્ને ઉપર ઘણી અવકૃપા થઇ છે અને તેના આવેશમાં આવીને રાજા આ પ્રમાણે હુકમ કરે છે. રાજા અત્યારે એટલા બધા આવેશમાં આવી ગયેલા છે કે જ્યારે મને પોતાની પાસે રાખ્યો ત્યારે મને વચન આપ્યું હતું કે 'કોઇ પણ હિંસાના કામમાં જોડાવાનું મને ફરમાવવામાં આવશે નહિ' એ વચન પણ તેઓ ભૂલી ગયા જણાય છે. વારૂ, પણ આચાર્ય મહારાજ આ જ હકીકતપરથી રાજાને પ્રતિબોધ કરવાનું કારણ શોધી કાઢશે, મારે તો રાજાની આજ્ઞા માથે ચઢાવવી એ જ ઉચિત વાત છે.' એ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરી સુબુદ્ધિ[1] મંત્રી બોલ્યો. "જેવો મહારાજા સાહેબનો હુકમ !" આટલું બોલી સુબુદ્ધિ મંત્રી પેલા સ્પર્શન અને અકુશળમાળાને રાજાનો હુકમ નિવેદન કરવા સારૂ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

તે વખતે આચાર્ય મહારાજ બોલ્યા "એ બન્નેના સંબંધમાં એવી આજ્ઞા કરવાથી સર્યું! તેઓને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાનો આ ઉપાય નથી, કારણ કે સ્પર્શન અને અકુશળમાળા અંતરંગ જાતિના છે અને અંતરંગ લોક ઉપર લોહયંત્ર કે ફાંસી કે બીજા કોઈ પણ હથિયારો ચાલતાં નથી. બહારનાં કોઇ પણ શસ્ત્રો-હથિયારો તેઓ સુધી પહોંચી જ શકતાં નથી."

શત્રુમર્દન—"ત્યારે સાહેબ ! એ બન્નેનો નાશ કરવાનો શો ઉપાય છે? તે કહો."

સ્પર્શનને ઉન્મૂલન કરવાનો સાચો ઉપાય.

અપ્રમાદ યંત્ર.

આચાર્ય—"અંતરંગમાં એક અપ્રમાદ[2] નામનું યંત્ર છે તે એ સ્પર્શન અને અકુશળમાળાનો નાશ કરે તેવું છે. આ અહીં જે

---

૧ સુબુદ્ધિ મંત્રી-એ રાજાનું જ Conscience છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

૨ **પ્રમાદ**: સમયમેં ગોયમ મ કરે પ્રમાદ समयं गोयम मा पमायए એ સૂત્ર છે. (જુઓ પ્રથમ પ્રસ્તાવ-પરિશિષ્ટ ક્ર નાં ૪. પૃ ૨૪૩-૨૪૫) ધર્મકાર્યમાં-આત્મજાગૃતિમાં એક સમય પણ પ્રમાદ ન કરવો. નિરંતર કર્મશત્રુનો નાશ કરવા તત્પર રહેવું એ રૂપ 'અપ્રમાદ-પ્રમાદનો ત્યાગ નામનું યંત્ર અંતરંગમાં છે. પ્રમાદ આઠ પ્રકારના બતાવ્યા છેઃ [૧] અજ્ઞાન, [૨] સંશય, [૩] મિથ્યાજ્ઞાન, [૪] રાગ, [૫] દ્વેષ, [૬] સ્મૃતિભ્રંશ-વિસ્મરણ, [૭] ધર્મનો અનાદર, [૮] યોગોનું દુઃપ્રણિધાન-મનોયોગાદિને દુષ્ટપણે ધારણ કરવા તે.

સાધુઓ મારી પાસે છે તેઓ પેલા બન્નેનો નાશ કરવા માટે અને તેનું ચૂર્ણ કરી નાખવા માટે તે યંત્રને નિરંતર વહન કરે છે."

શત્રુમર્દન—"એ અપ્રમાદરૂપ યંત્ર આપે કહ્યું તેની સાથે બીજો કયા કયા પ્રકારનો સામાન હોય છે–એ યંત્રનાં ઉપકરણો[1] કેવાં કેવાં હોય છે?"

આચાર્ય—"એ ઉપકરણોને આ સાધુઓ નિરંતર પોતાની સાથે જ રાખે છે અને તેનું દરેક ક્ષણે અનુશીલન[2] કરે છે."

શત્રુમર્દન—"સાહેબ! સાધુઓ વળી એ ઉપકરણોનું કેવી રીતે અનુશીલન કરે છે?"

આચાર્ય—"આ મુનિઓ[3] જીવે ત્યાં સુધી (જીવિતપર્યંત) બીજા "પ્રાણીઓને જરા પણ પીડા ઉપજાવતા નથી, એક જરા પણ અસત્ય "વચન બોલતા નથી, એક દાંતને ખોતરવાની સળી "જેટલી પણ પારકી વસ્તુ વગર દીધી લેતા નથી, "નવગુપ્તિ[4] યુક્ત બ્રહ્મચર્યને ધારણ કરે છે, સર્વથા "પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે, ધર્મનાં ઉપકરણો ઉપર "તથા પોતાના શરીર ઉપર પણ જરાએ મમતા કરતા નથી, રાત્રીએ

અપ્રમાદ યંત્રથી સ્પર્શનને દાબવાના કાર્યની ઘટના.

---

૧ **ઉપકરણ:** વસ્તુઓ. જિનકલ્પી અને સ્થવિરકલ્પીના ઉપકરણ માટે જુઓ પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ત્રીજામાં છાપેલ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથના દ્વાર ૬૦ અને ૬૧ પૃષ્ઠ ૧૩૩ થી ૧૪૪.

૨ **અનુશીલન:** વારંવારનો અભ્યાસ, ક્ષણે ક્ષણનું આચરણ.

૩ આ **અપ્રમાદ યંત્રનું** સ્વરૂપ ગ્રંથકર્તાએ પોતે જ તૈયાર કર્યું છે, તે કોઇ ભેદો નથી, પણ સાધુચર્યારૂપ નિયમો યુક્તિસર ગોઠવ્યા છે.

૪ **નવગુપ્તિ:** બ્રહ્મચર્યરૂપ કલ્પવૃક્ષના રક્ષણ માટે વાડરૂપ નવગુપ્તિ શાસ્ત્રકારે બતાવી છે તે આ પ્રમાણે છે.

[આ પુરૂષ આશ્રયી લખેલ છે. સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીના સ્થાને પુરૂષ શબ્દ સમજી લેવો.

૧ પશુ નપુંસક કે સ્ત્રીથી રહિત સ્થાનકે રહેવું.
૨ સ્ત્રી સંબંધી વાર્તા રાગ સહિત કરવી નહિ.
૩ સ્ત્રી જે આસને બેઠી હોય ત્યાં બે ઘડી સુધી બેસવું નહિ.
૪ સ્ત્રીનાં અંગોપાંગ રાગપૂર્વક ધારી ધારીને જોવાં નહિ.
૫ ભીંતને આંતરે સ્ત્રી પુરૂષ સુતાં હોય અથવા કામભોગની વાતો કરતાં હોય ત્યાં સુવું કે બેસવું નહિ.
૬ પૂર્વ અવસ્થામાં પોતે કામભોગ સેવ્યાં હોય તે યાદ કરવાં નહિ.
૭ સરસ માદક આહાર લેવો નહિ.
૮ નિરસ આહાર પણ વધારે પડતો લેવો નહિ.
૯ શરીરની શોભા-વિભૂષા કરવી નહિ.

"[1]ચારે પ્રકારના આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે, દિવસના સર્વ "પ્રકારના [2]દોષ વગરનો અને શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલો અને સંયમયાત્રા "બરાબર વહન કરવા માટે જોઇએ તેટલો જ શુદ્ધ આહારાદિ લે છે, "પોતાનું આચરણ પાંચ સમિતિ[3] અને ત્રણ ગુપ્તિથી બરાબર યુક્ત "રાખે છે, અનેક પ્રકારના અભિગ્રહો[4] લઇને બહાદુરીથી આગળ

---

૧ **ચાર આહાર: અશન** (રાંધેલી વસ્તુઓ), **પાન** (પાણી), **ખાદીમ** (મીઠાઇ-ફળાદિ) અને **સ્વાદીમ** (પાન સોપારી વિગેરે મુખવાસ). આ ચાર પ્રકારનો આહાર કહેવાય છે. ચઉવિહાર કરનાર એ ચારે પ્રકારના આહારનો રાત્રીએ ત્યાગ કરે છે.

૨ **આહાર દોષ:** આહારને અંગે કેટલાક દોષો મુનિએ વર્જવા જોઇએ તેની વિગત માટે જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર દ્વાર ૯૫-૯૬-૧૧૨. આગળ ચોથા પ્રસ્તાવના ચોથા પરિશિષ્ટમાં તે લખ્યા છે.

૩ **પાંચસમિતિ ત્રણગુપ્તિ:** સાધુએ સદૈવ પાંચ સમિતિ અને ત્રણગુપ્તિ પાળવી જોઈએ, એને આઠ **પ્રવચનમાતા** કહેવામાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

ઈર્યાસમિતિ—ચાલતી વખત ચાર હાથ પ્રમાણ આગળ ભૂમિ જોઇને ચાલવું.

ભાષાસમિતિ—વિચારીને સત્ય-પ્રિય-હિત અને પથ્ય વચન બોલવું.

એષણાસમિતિ—આહાર પાણી વિગેરે નિરવદ્ય લેવાં. (૪૨ દોષરહિત લેવાં)

આદાનભંડમતનિક્ષેપણાસમિતિ—કોઈપણ વસ્તુ લેતાં, મૂકતાં, ફેરવતાં પ્રમાર્જન કરી જીવોની યતના કરવી.

પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ—વસ્તુ નાખી દેતાં ભવિષ્યમાં જીવોત્પત્તિ ન થાય તેવી તેની સ્થિતિ કરી જીવરહિત ભૂમિએ તેનો નિક્ષેપ કરવો.

મનોગુપ્તિ—મનપર મજબુત અંકુશ. **વચનગુપ્તિ**—વચનપર યોગ્ય અંકુશ.

કાયગુપ્તિ—શરીરની પ્રવૃત્તિપર રીતસરનો કાબુ.

એ આઠ પ્રવચનમાતા સાધુએ આખો વખત ધ્યાનમાં રાખી પાળવાની છે. બાહ્ય અને અંતરંગ સર્વ પ્રવૃત્તિ ઉપર તેથી ઘણો અંકુશ આવી જાય છે. (શ્રાવકને એ પ્રવચનમાતા સામાયિક પોસહ વખતે તો જરૂર પાળવી એવો આદેશ છે.)

૪ **અભિગ્રહ:** દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી સાધુઓ જૂદા જૂદા પ્રકારના અભિગ્રહ (નિયમ) લે છે. ૧ અમુક વસ્તુ અમુક મનુષ્ય આપે તોજ લેવી, નહિ તો તપમાં વધારો કરવો તે દ્રવ્યાભિગ્રહ. ૨ ભિક્ષાની ભૂમિ અથવા ઘરની સંખ્યા સંબંધી નિયમ તે ક્ષેત્રાભિગ્રહ. ૩ અમુક કાળેજ ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરવું તે કાળાભિગ્રહ. ૪ આપનારની સ્થિતિ પર આધાર તે ભાવાભિગ્રહ. જેમકે રડતી, બેઠેલી, ઉભેલી, ગાતી વિગેરે. વીરપરમાત્માનો વિગતવાર અભિગ્રહ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમનો રાજ્યબાળા, દાસી થયેલી, ઉમરા ઉપર બેઠેલી, પગમાં બેડી, સુપડાના ખુણામાં બાકળા લઇને ભિક્ષાચરો નિવૃત્ત થયા હોય એવા અવસરે આંખમાં આંસુ સાથે વહોરાવે તો ખપે-આવો અભિગ્રહ છ માસે પૂરો થયો હતો. આમાં

" વધતા જાય છે, [1]અકલ્યાણ મિત્રનો જરા પણ સંબંધ કરતા
" નથી, સજ્જન પુરુષો જાણે પોતારૂપ જ હોય તેવો સદ્‌ભાવ
" તેઓ તરફ બતાવે છે, પોતાને યોગ્ય જે [2]સ્થિતિ હોય તેનું જરા
" પણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી, [3]લોકમાર્ગની-વ્યવહાર પક્ષની અપેક્ષા
" નિરંતર ધ્યાનમાં રાખ્યા કરે છે, ગુરૂમહારાજના વર્ગને-[4]વડીલ
" વર્ગને સારી રીતે માન આપે છે, તેઓ (વડીલો) જેવા પ્રકારની
" આજ્ઞા કરે તે અનુસાર ચાલે છે-વર્તે છે, ભગવાનના આગમનું
" સારી રીતે શ્રવણ[5] કરે છે, મહાયત્નપૂર્વક વ્રતોની ભાવના ભાવે
" છે. દ્રવ્ય (બાહ્ય) આપત્તિ આવી પડે ત્યારે ઘણી ધીરજ ધારણ
" કરે છે, ભવિષ્યમાં પોતાને કોઇ પણ પ્રકારનાં દુઃખ પડવાનાં હોય
" તેનો પ્રથમથી વિચાર કરીને તેનો ઉપાય સમજણ પહોંચે ત્યાં
" સુધી કરી રાખે છે, પોતાને અપ્રાપ્ત જ્ઞાનાદિ યોગોની પ્રાપ્તિ માટે
" વારંવાર પ્રયત્ન કરે છે, પોતાના ચિત્તનો પ્રવાહ કર્મબંધને માર્ગે ન

ચારે પ્રકારના અભિગ્રહનો સમાવેશ થાય છે. અનેક પ્રકારે એકદત્તી આદિ તથા અન્ય વસ્તુના અભિગ્રહો હાલ પણ સાધુઓ કરતા જોવામાં આવે છે.

૧ **અકલ્યાણમિત્રઃ**—પોતાનું શ્રેય ન થાય-ખરાબ થાય તેવા કોઈપણ પ્રકારનાં સંબંધ સાધુઓ જોડતા નથી. સુંદર સંયોગો સાથે સુયોગ થાય તેને શાસ્ત્રકાર યોગાવંચકપણું કહે છે.

૨ એટલે સાધુના ૨૭ ગુણો પાળવામાં અને વિકસાવવામાં અપ્રમાદી રહે છે અને પોતાની સ્થિતિને યોગ્ય ન હોય એવું જરા પણ આચરણ આચરતા નથી.

૩ **લોકમાર્ગઃ** મતલબ એ છે કે એકદમ નિશ્ચયમાર્ગી થઇ જતા નથી; વ્યવહાર ઉપર પણ બરાબર નજર રાખે છે. સાધુ એકાંત નિશ્ચયમાર્ગી થઈ જાય તો તે પોતાની જાતને અને શાસનને ઘણું નુકશાન કરી નાખે. વ્યવહાર ન લોપવા માટે શાસ્ત્રમાં વારંવાર વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રો. હર્મન જેકોબીવાળી બુકમાં अपेक्षन्ते लोकमार्ग એવો પાઠ છે તેનો આ અર્થ કર્યો છે. અન્યત્ર नापेक्षति लोकमार्ग એવો પાઠ છે. લોકમાર્ગની અપેક્ષા રાખતા નથી. **લોકમાર્ગઃ** શબ્દાદિ ઈષ્ટ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ અને ન ગમે તેવાની ત્યાગ બુદ્ધિ. એ માર્ગ મુનિને ન ઘટે, મતલબ તેઓને શબ્દાદિ ઈષ્ટ અનિષ્ટ વિષયો તરફ રાગદ્વેષનો જે પ્રચલિત માર્ગ છે તે ન હોય.

૪ **વડીલને માનઃ** વિનયના (૫૨) પ્રકાર પ્ર. સા. ગ્રંથના ૬૫ મા દ્વારમાં બતાવ્યા છે. તેમાં તીર્થંકરાદિ તેર પ્રકારના વડીલોની આશાતના ન કરવી, બની શકે તેટલી ભક્તિ કરવી, અંતરંગથી બહુમાન કરવું અને તેઓની કીર્તિનો પ્રસાર કરવો-એ ચાર બાબતપર ખાસ ધ્યાન આપવું. વિનયનો એ માર્ગ છે અને તે પ્રકારે ૧૩ ને ચાર ગુણા કરતાં વિનયના (૫૨) ભેદ થાય છે. (પૃ. ૧૫૯-૧૬૦ સદર ગ્રંથ.)

૫ **શ્રવણઃ** સાંભળવું તે. શ્રવણની મુખ્યતા કરવાનું કારણ સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તે દ્વારાજ થાય છે તે છે.

" જાય તે બહુ લક્ષ્યપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખે છે, મનનું વલણ તેવા માર્ગે " જાય તે પહેલાં તેની સામેનો ઉપાય પોતે તૈયાર કરી મૂકે છે, [1]અસં- " ગપણાના અભ્યાસમાં આસક્ત રહીને આખો વખત મનને નિર્મળ " રાખ્યા કરે છે, યોગમાર્ગનો અભ્યાસ કરે છે, પરમાત્માને પોતાના " ચિત્તમાં સ્થાપન કરે છે, તેના ઉપર પોતાની ધારણા[2] બરાબર " બાંધે છે, બહારની કોઇ પણ બાબતો પોતાને વિક્ષેપ કરે એમ કદિ " થવા દેતા નથી, પરમાત્મા ઉપર એકતાન લાગે તેવા પ્રકારનું પો- " તાના અંતઃકરણનું વલણ કરી દે છે, યોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા " માટે યત્ન કરે છે, શુકલધ્યાન આદરે છે, પોતાનો આત્મા શરીર " અને ઇંદ્રિયથી તદ્દન જૂદો છે એમ જુએ છે, ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની " સમાધિ પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાનું વર્તન એકંદરે એવું વિશુદ્ધ " કરી નાખે છે અને માનસિક નિર્મળતા એટલી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની " સાધે છે કે શરીરમાં રહ્યા છતાં પણ મોક્ષના સુખનું ભાજન પોતાને " બનાવે છે.

અંતરંગ શત્રુઓને દાબનાર કોણ.

" એવી રીતે હે રાજન્ ! ઉપર ગણાવ્યા તે પ્રમાણે પરપીડા- " વર્જનથી માંડીને છેલ્લા મોક્ષનું ભાજન આત્માને " બનાવવા સુધીનાં અપ્રમાદયંત્રનાં સર્વ ઉપકરણો " મુનિઓ દરેક ક્ષણે ઉપયોગમાં લે છે અને મુનિ " જેમ જેમ એ ઉપકરણોનો વધારે ને વધારે " ઉપયોગ કરે છે તેમ તેમ અપ્રમાદયંત્ર વધારે મજબુત થતું જાય " છે, તેઓ આવી રીતે અપ્રમાદયંત્રને મજબુત બનાવે છે તેને લીધે " પેલા સ્પર્શન, અકુશળમાળા તથા તેના જેવા બીજા જે અંતરંગના " દુષ્ટ લોકો હોય છે તેઓને પીલી નાખવાને તેઓ પૂરતી શકિતવાળા " થાય છે અને એ અપ્રમાદયંત્રથી જો દુષ્ટ અંતરંગ લોકોને એક વાર " પીલી નાખ્યા હોય તો પછી તેઓ કદિ પણ પ્રકટ થઇ શકતા નથી, " તેથી હે રાજન્! તમારા મનમાં એ દુષ્ટ લોકોને પીલી નાખવાનો " ખરેખરો વિચાર થયો હોય તો તમારે ઉપર જણાવ્યું તેવું અપ્ર- " માદયંત્ર ધારણ કરવું અને તમારા પોતાના જોર (વીર્ય–શકિત) " ઉપર આધાર રાખી તમારે જાતે જ તેઓને પીલી નાખવા. એ કામ- " માં તમારે મંત્રીને હુકમ આપવો યોગ્ય નથી. કદાચ કોઇ બીજા " માણસો એને પીલી આપે તો તેથી તેઓ પરમાર્થથી બરાબર

---

૧ અસંગપણું: ચિત્તને કોઈ પણ સાંસારિક વસ્તુમાં ચોંટવા ન દેવું તે અસંગપણું.

૨ ધારણા: યોગનું છઠું અંગ છે. વિસ્તાર માટે જુઓ જૈન દૃષ્ટિએ યોગ પૃ. ૧૩૦.

" પીલાતા નથી. બીજો પ્રાણી પીલે તો તેના સંબંધમાં તેઓ પીલાય
" છે, પણ તેથી તમને તેનો લાભ મળતો નથી. તમારે તેમને તમારા
" સંબંધમાં પીલવા હોય તો તમારા પોતાના બળનો જ ઉપયોગ
" કરવો જોઇએ. "

અપ્રમાદયંત્ર અને ભાવદીક્ષાને સંબંધ.
મનીષીના દીક્ષા લેવાના પરિણામ.
ભગવાનનો જવાબ અને નિરધાર.

આચાર્યમહારાજ પ્રબોધનરતિ આ પ્રમાણે રાજાને ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા તે વખતે ભગવાનના વચનરૂપ પવનથી કર્મરૂપ કાષ્ટને બાળી નાખે તેવો શુભપરિણામરૂપ અગ્નિ મનીષીના મનમાં વધારે સળગ્યો. પોતાની ઉન્નતિ કરવાના વિચારો વધારે દૃઢ થયા; પણ ભગવાને અગાઉ દીક્ષા લેવાની વાત કહી અને પછવાડે અપ્રમાદયંત્રની વાત કરી તે બન્નેનો સંબંધ તે બરાબર સમજ્યો નહિ. તેથી પોતાનો સંદેહ પૂછવા સારૂ હાથ જોડીને તેણે ભગવાનને આ પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી " ભગવન્! આપે પ્રથમ એમ કહ્યું કે ભાવદીક્ષા લેવાથી આત્મબળનો ઘણો વધારો થાય છે અને તેથી પુરૂષનું ઉત્કૃષ્ટપણું સધાય છે અને છેવટે આપે દુષ્ટ અંતરંગ લોકોને દાબી દેવાને સમર્થ અને પોતાના વીર્યપર આધાર રાખતું અપ્રમાદયંત્ર બતાવ્યું–ત્યારે એ ભાવદીક્ષા અને અપ્રમાદયંત્ર એ બન્નેમાં અરસપરસ શો તફાવત છે ? તે જણાવવા કૃપા કરો. "

આચાર્ય—" તે બન્નેમાં જરા પણ તફાવત નથી, માત્ર શબ્દનોજ ભેદ છે. ટુંકામાં કહીએ તો અપ્રમાદયંત્ર એજ ભગવાનના મતની ભાવદીક્ષા સમજવી. "

મનીષી—" જો એમજ હોય તો ભગવન્! હું તે ભાવદીક્ષાને યોગ્ય હોઉં તો મને તે જરૂર આપવા કૃપા કરો. "

આચાર્ય—" તું તેને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે; તને તે સર્વ પ્રકારે અવશ્ય આપવામાં આવશે."

મનીષી સાથે શત્રુમર્દન રાજાની ઓળખાણ.
અંતરંગ રાજ્યને અંગે રાજાની નવી ચિંતા.
ગૃહસ્થ ધર્મની ઓળખાણ અને નિર્ણય.

શત્રમર્દન—" ભગવન ! મેં અનેક મોટી લડાઇમાં સાહસ કરી મોટા પરાક્રમી તરીકે નામ મેળવ્યું છે તેવાને આપની પાસેથી સાંભળેલા અપ્રમાદયંત્રની હકીકત સાંભળીને તેનું અનુષ્ઠાન કરવાની સુરકે-

લીથી મનમાં ધ્રૂજ ઉત્પન્ન થાય છે! ત્યારે આ મહાત્મા કોણ છે? ક્યાંથી આવેલા છે? તેઓને તો જાણે મોટું મહારાજ્ય જીતવાની ઇચ્છા થઇ હોય તેમ આનંદથી તે અપ્રમાદયંત્રને આદરવાની ઇચ્છા થઇ છે, એ મહાપુરૂષ કોણ છે?"

આચાર્ય—"એનું નામ મનીષી છે અને તે આ ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરનો જ રહેનાર છે."

રાજા શત્રુમર્દને પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે 'જ્યારે પેલા પાપી બાળને મેં મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો હતો તે વખતે લોકોને મનીષી નામના તેના ભાઇની પ્રશંસા કરતાં સાંભળ્યા હતા. તેઓ એમ બોલતા હતા કે 'અહો! એક જ બાપના બે દીકરા છે, છતાં આ બાળ અને મનીષી વચ્ચેનો તફાવત તો જુઓ! એકનું આવું ખરાબ વર્તન છે તેથી તે સર્વ પ્રકારે તિરસ્કારને યોગ્ય છે, ત્યારે બીજો મહાત્મા છે અને સર્વ રીતે પ્રશંસાને પાત્ર છે. આ તેજ મનીષી હોવો જોઇએ. તો સાથે સાથે એના સંબંધનો ખુલાસો પણ આચાય મહારાજને પૂછી લઉં.' આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને રાજા શત્રુમર્દન બોલ્યા "મહારાજ! આ નગરમાં એના માબાપ કોણ છે અને તેના બીજા સગાસંબંધીઓ કોણ છે?"

આચાર્ય—"આ ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરનો સ્વામી કર્મવિલાસ નામનો મોટો રાજા છે તે આ મનીષીનો પિતા થાય છે અને તેને શુભસુંદરી નામની પટ્ટરાણી છે તે આ મનીષીની માતા થાય છે. વળી તે જ કર્મવિલાસ રાજાને એક બીજી અકુશળમાળા નામની સ્ત્રી છે તેનો પેલો બાળ નામનો પુત્ર છે. વળી મનીષીની પાસે એક બીજો પુરૂષ ઉભો છે તે સદરહુ રાજાની એક ત્રીજી સામાન્યરૂપા નામની રાણી છે તેનો દીકરો મધ્યમબુદ્ધિ છે. એના સગાઓમાંથી આટલા હાલ તો અહીં છે. બાકીના એના ઘણા સગાઓ તો દેશાંતરમાં છે, તેની વાર્તા કરવાનું હાલ આપણને કાંઇ પ્રયોજન નથી."

શત્રુમર્દન—"[1]ત્યારે મહારાજ! શું આ ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરનો ભોક્તા (સ્વામી) એ કર્મવિલાસ છે? હું નહિ?"

---

૧ પોતાની ઉપર વાત આવી ત્યાં મૂળ બાબતને મૂકી દઇ પ્રાણી કેવો બીજા સવાલ પર ઉતરી જાય છે તેનું આ દૃષ્ટાન્ત છે. અહીં **મનીષીની** વાત પૂછતાં રાજ્યપર વાત આવી એટલે **મ**નીષીની વાત અદ્ધર લટકી ગઇ અને રાજા કોણ છે? તે વાત ચાલી. મનુષ્ય સ્વભાવ જ એવો છે. પગ નીચે રેલો આવે ત્યારે એનું અસલ સ્વરૂપ પ્રકાશે છે.

આચાર્ય—"તમે નહિ."

શત્રુમર્દન—" તે કેવી રીતે ?

આચાર્ય—"સાંભળો:—

અંતરંગ રાજ્યની પરિક્રિયા.
કર્મવિલાસનું અખંડ સામ્રાજ્ય;
બુદ્ધિદૃષ્ટિએ તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ.

"એનું કારણ એ છે કે એ કર્મવિલાસ મહારાજ જે જે હુકમો કરે છે તે તે સર્વ ભયથી કંપિત થઇ ગયેલા મનવાળા સર્વ નગરવાસીઓ કદિ પણ ઉલ્લંઘી શકતા નથી; જે જે હુકમ તે મહારાજા ફરમાવે છે તેમાં જરા પણ ફેરફાર કરવાની તેઓ હિંમત પણ કરી શકતા નથી. તારૂં પોતાનું રાજ્ય તારી પાસેથી હરણ કરી લેવું હોય, બીજા કોઇને આપી દેવું હોય કે તને પોતાને રાજા તરીકે ચાલુ રાખવો હોય તે સર્વ કાર્ય કરવાને તે કર્મવિલાસ રાજા સમર્થ છે. એ સર્વ બાબતમાં તારો હુકમ ચાલી શકતો નથી, પણ તે રાજાનો હુકમ ચાલે છે. તેટલા માટે આ નગરીનો પરમાર્થથી તે કર્મવિલાસ જ રાજા છે. રાજાઓ આજ્ઞા કરી શકે, હુકમ ફરમાવી શકે અને તેનો બરાબર અમલ થઇ શકે તેમાં તેઓની મોટાઇ છે. જો રાજા આજ્ઞા કરી શકતો ન હોય અથવા તેનો અમલ થતો ન હોય તો તેનામાં પ્રભુપણું રહી શકતું નથી."

પ્રભુત્વની વ્યાખ્યા

શત્રુમર્દન—"ભગવન્ ! જો આપ કહો છો તેમ તે કર્મવિલાસ આ નગરનો રાજા હોય તો પછી તે અહીં દેખાતો કેમ નથી ?"

આચાર્ય—"એ કર્મવિલાસ રાજા અહીં દેખાતો નથી તેનું કારણ તું સાંભળ: એ કર્મવિલાસ અંતરંગનો મોટો રાજા હોવાથી તારા જેવાને તે કદિ દેખાતો નથી. જે અંતરંગ લોક છે તેમની પ્રકૃતિ એવા પ્રકારની હોય છે કે તેઓ ગુપ્ત રૂપે અંદર રહીને સર્વ કાર્યો કરે છે. ધીરજવાળા બહાદુર પ્રાણીઓ તેવા અંતરંગ લોકને બુદ્ધિદૃષ્ટિથી માત્ર જોઇ શકે છે અને બીજા પ્રાણીઓના સંબંધમાં પણ તેઓને પ્રકટ થયેલા તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે. તારે આ હકીકતને લઇને કાંઇ પણ ખેદ લાવવાની (દીલગીરી કરવાની) જરૂર નથી, કારણ કે એ રાજાએ તને એકલાને જ જીતેલો છે એમ નથી, પણ આ સંસારના ઉદરમાં રહેનારા પ્રાયઃ સર્વ પ્રાણીઓને એ કર્મવિલાસ રાજાએ પોતાની શકિતથી વશ કરી લીધેલા છે."

વાતનું રહસ્ય સમજી જઇને સુબુદ્ધિમંત્રીએ રાજાને ઉદ્દેશીને કહ્યું "મહારાજ! આચાર્યમહારાજે હમણા જે રાજાનું વર્ણન કર્યું તેને મેં પણ બરાબર ઓળખી લીધો છે. હું આપસાહેબને વધારે સારી રીતે તે રાજાનું સ્વરૂપ કહી સંભળાવીશ, મને ભગવાને (આચાર્યશ્રીએ) જ અગાઉ એ રાજાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું હતું. આપે એ સંબંધમાં ચિંતા કરવાની જરૂર નથી."

ગૃહસ્થધર્મનું સ્વરૂપ અને આદર.

આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી તે વખતે અવસર જોઇને મધ્યમબુદ્ધિએ પોતાનું મસ્તક નમાવી આચાર્યશ્રીને વિજ્ઞપ્તિપૂર્વક પૂછ્યું "ભગવન્! આપે થોડા વખત પહેલાં વાત કરી હતી કે ગૃહસ્થનો ધર્મ સંસારને ઓછો કરનાર છે, તો તે ધર્મને જો હું યોગ્ય હોઉં તો મને તે આપો."

આચાર્ય—"ભગવાનના મતની ભાવદીક્ષા સંબંધી હકીકત સાંભળીને તારા જેવા જે કોઇ તેને આદરવાને શક્તિમાન્ ન હોય તેઓએ ગૃહસ્થધર્મનો આદર કરવો એ બરાબર ઉચિત છે, યોગ્ય છે, કરવા લાયક છે."

શત્રુમર્દન—"ભગવન્! એ 'ગૃહસ્થધર્મ' કેવા પ્રકારનો છે તે મને પણ કૃપા કરીને સમજાવો! મારે તે સમજવાની બહુ ઇચ્છા છે."

આચાર્ય—"જો એમ છે તો રાજન! ગૃહસ્થધર્મનું સ્વરૂપ સાંભળ."

ત્યારપછી આચાર્યમહારાજે મોક્ષરૂપ કલ્પવૃક્ષને ઉગાડનાર સમ્યગ્દર્શનરૂપી[1] અમોઘ બીજ કેવા પ્રકારનું હોય છે તેનું પ્રથમ વર્ણન કર્યું, ત્યારપછી સંસારવૃક્ષના મૂળનો થોડા વખતમાં છેદ કરવામાં નિપુણ અને સ્વર્ગ અને મોક્ષના માર્ગ સાથે જલદી સંબંધ કરાવી આપનાર [2]અણુવ્રત ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતનું વર્ણન કર્યું, અને તેને લીધે તે વખતે તદાવરણ કર્મોનો કાંઇક નાશ અને કાંઇક ઉપશમ (ક્ષયોપશમ)

---

૧ **સમ્યગ્દર્શન:** શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ અને શુદ્ધ ધર્મ પર વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા મોક્ષ સુધી પ્રાણીને જરૂર લઇ જાય છે તેથી મોક્ષરૂપ ઝાડના નિરૂપહત બીજ તરીકે તેને ગણવામાં આવે છે. એ બીજ વાવ્યા પછી જરૂર ઊગે છે.

૨ **અણુવ્રત:** પાંચ **અણુવ્રત** છે. સ્થૂળપણે જીવવધ ન કરવો, પાંચ મોટાં જૂઠાં ન બોલવાં, સ્થૂળ ચોરી ન કરવી, સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ રાખી પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો અને પરિગ્રહનું પ્રમાણ કરવું—હદ બાંધવી—એ પાંચને 'અણુવ્રત' કહેવામાં

થવાથી રાજાને પણ દેશવિરતિ[1] ગ્રહણ કરવાના ભાવ થયા. તેના મનમાં એમ આવ્યું કે ' આવો ગૃહસ્થધર્મ તો આપણા જેવાથી પણ થઇ શકે ખરો.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને શત્રુમર્દન રાજા બોલ્યા, " ભગવન્! આપે વર્ણન કર્યો તેવા પ્રકારનો ગૃહસ્થધર્મ મને પણ આપીને મારા ઉપર અનુગ્રહ કરો."

આચાર્યમહારાજે ઉત્તરમાં કહ્યું-" રાજન ! તે ધર્મ તમને સારી રીતે આપું છું." પછી આચાર્યમહારાજે શત્રુમર્દન રાજાને અને મધ્યમબુદ્ધિને ગૃહસ્થધર્મ વિધિપૂર્વક આપ્યો.[2]

આવે છે. સાધુના પાંચ મહાવ્રત કરતાં એ ઘણા ઓછાં છે, પણ પગથીઆં જેવાં છે. જૂદી જૂદી દિશાઓમાં કેટલે દૂર જવું તેનું પ્રમાણ કરવું, (દિગ્વ્રત) ખાવાની વસ્તુઓમાં વિવેકપૂર્વક ત્યાગભાવ કરવો, રાત્રીભોજન કરવું નહિ અને કર્માદાનના વ્યાપાર કરવા નહિ (ભોગોપભોગ વ્રત) અને રાજકથા, સ્ત્રીકથા કરવી, નાટક જોવાં, પ્રમાદાચારણ સેવવું વિગેરે નકામાં પાપો સેવવાં નહિ (અનર્થદંડ)—એ ત્રણ **ગુણવ્રત** કહેવાય છે. બે ઘડી સ્થીર ચિત્તે બેસી જ્ઞાન મેળવવું કે ધ્યાન કરવું (સામાયિકવ્રત), અમુક વખત માટે સર્વ વસ્તુ તથા દિશાઓનો સંક્ષેપ કરવો (દેશાવગાસિકવ્રત), ચાર કે આઠ પહોર સાધુધર્મની ભાવના કરી સંસારથી દૂર રહેવું (પૌષધવ્રત), અને અતિથિ સાધુની યોગ્ય આદરપૂર્વક જરૂરીઆતો પૂરી પાડવી (અતિથિસંવિભાગવ્રત), આ ચારને **શિક્ષાવ્રત** કહેવામાં આવે છે. વિસ્તાર માટે જુઓ બારવ્રતની ટીપ.

૧ **દેશવિરતિ:** થોડા ત્યાગ કરવાનો નિયમ ધરવો તેને **દેશવિરતિ** કહે છે. સાધુ **'સર્વવિરતિ'** હોય છે, કારણ તેઓ બાહ્ય સંસર્ગનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનો નિયમ (પચ્ચખ્ખાણ) કરે છે. દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ વચ્ચેનો આ તફાવત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવો.

૨ **વિધિ:** ગૃહસ્થધર્મ આપવાનો વિધિ કર્યો એટલે **બારવ્રત** ઉચ્ચરાવ્યા એમ સમજાય છે. ગૃહસ્થધર્મનો વિષય ઉપર કહેલો છે, તેનો નિર્ણય થયા પછી તેનો વિધિપૂર્વક આદર થાય છે. ગુરૂસાક્ષીએ તે સર્વ થાય છે. તેનો વિધિ અનેક ગ્રંથોમાં બતાવવામાં આવેલ છે. જુઓ શ્રાદ્ધવિધિ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

શત્રુમર્દનાદિનો આંતર પ્રમોદ.

આચાર્યમહારાજ પ્રબોધનરતિ મનીષીને દીક્ષા દેવા તૈયાર થયા તે વખતે શત્રુમર્દન રાજાએ આચાર્યના પગમાં પડીને વિજ્ઞપ્તિ કરી "ભગવન્ ! આ મનીષીએ ભાવથી તો ભગવાનના મતની દીક્ષા લઇ જ લીધી છે, તેથી તે ખરેખર કૃતકૃત્ય થઇ ગયેલ છે. એ મનીષીને ઉદ્દેશીને અમારો સંતોષ જાહેર કરવાને માટે અમે તેનો દીક્ષા મહોત્સવ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ તો તેમ કરવાની આપ અમને આજ્ઞા આપો !"

દ્રવ્યસ્તવ અને ગુરૂઓ.

શત્રુમર્દન રાજાની આવી માગણી સાંભળીને આચાર્યમહારાજ મૌન રહ્યા. તે વખતે સુબુદ્ધિ મંત્રીએ રાજાને કહ્યું "જ્યારે તમારે [1]દ્રવ્યસ્તવમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય ત્યારે ગુરૂમહારાજને પૂછવું નહિ. એવી બાબતમાં આદેશ આપવાનો ભગવાનનો અધિકાર નથી. તમારા જેવાએ દ્રવ્યસ્તવ યોગ્ય અવસર જોઇને ઉચિત લાગે તે પ્રમાણે કરવું જોઇએ. તેઓશ્રી તો માત્ર દ્રવ્યસ્તવની અનુમોદના કરે છે એટલે બીજા કોઇ દ્રવ્યસ્તવ કરે તો તે હકીકતને તેના યથાસ્વરૂપમાં બતાવે છે, તેના વખાણ કરે છે, તેને યોગ્ય સ્થાન આપવાની સૂચના-ભલામણ કરે છે. એવા દ્રવ્યસ્તવને યોગ્ય ઉપદેશ તેઓ અવસરે આપે છે. દાખલા તરીકે તેઓ ઉપદેશના ગર્ભમાં જણાવે છે કે મોટા પાયા ઉપર દેવની પૂજા કરવા યોગ્ય છે, દેવની પૂજા સિવાય ધનનો વ્યય કરવા

૧ **દ્રવ્યસ્તવઃ** સ્થૂળ વ્યવહારૂ ધર્મનું સ્વરૂપ. બાહ્ય ઉપકરણદ્વારા ધર્મનાં સાધનો કરવાનો પ્રચાર. દ્રવ્યપૂજા, ગુરૂને ઉપકરણદાન, આહારદાન, ઉજમણું વિગેરેનો 'દ્રવ્યસ્તવ' માં સમાવેશ થાય છે.

માટે બીજું વધારે ઊંચું કોઇ પણ સ્થાન નથી. માટે આવી બાબતમાં ઘટતું હોય-યોગ્ય લાગતું હોય તે આપ જાતે જ કરો ! ગુરૂમહારાજ એ સંબંધી આજ્ઞા આપે નહિ. આપણે મનીષીને વિનતિ કરીએ કે દીક્ષા લેવામાં તે જરા ઢીલ કરે જેથી દ્રવ્યસ્તવ-મહોત્સવ આપ કરી શકશો." શત્રુમર્દન રાજાએ તેમ કરવાની સંમતિ બતાવી.

ત્યારપછી યોગ્ય માનપૂર્વક રાજા અને મંત્રીએ મનીષીને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે, 'અમારો વિચાર દીક્ષાનો મહોત્સવ કરવાનો છે તેથી થોડો વખત દીક્ષા લેવામાં વિલંબ કરો' મનીષીએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે 'આવી ધર્મની બાબતમાં વખત કાઢવો એ ઠીક નથી, છતાં મોટા માણસો કોઇ બાબતમાં આદરપૂર્વક વિજ્ઞપ્તિ કરે તેમને ના પાડવી એ પણ અવિવેક ગણાય અને અવિવેક કરવાનું પણ પોતાથી બને તેવું નથી.' એવા વિચારથી તેણે રાજા તથા મંત્રીની માગણી સ્વીકારી. [૧]

અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકારની દ્રવ્ય શુદ્ધિ. જિનમંદિરે રચના.
પરમાત્માના બિંબનું સિંહાસનમાં સ્થાપન.
મનીષીને સ્નાન. પરમાત્માને અભિષેક.
અભિષેકમાં ચારિત્રને અગ્રસ્થાન.
ધન્ય નરોનો પ્રભુકિંકરતા.

ત્યારપછી રાજાએ પોતાના સર્વ મંત્રીઓને એકદમ કામે લગાડી દીધા અને કામ જલ્દી કરવા માટે સર્વને ઘણી સ્પષ્ટ રીતે હુકમો આપી દીધા. તે સર્વ મંત્રી સામંતોએ આખા જિનમંદિરની ચારે તરફ અને ઉપર એવા સુંદર પડદાઓ લટકાવી દીધા કે મંદિરમાં કોઇ પણ પ્રકારે ગરમી થાય નહિ, તડકો લાગે નહિ અને તેની શોભામાં હાનિ થાય નહિ. કસ્તુરી, કેશર, ચંદન અને કપૂરનું મિશ્રણ કરી તે મંદિર અને આંગણાનું તળિયું સુંદર લેપથી અતિ સુશોભિત કરી દીધું. ગુંજારવ કરતા ભમરાઓથી સેવાતાં સંગીતનો સુંદર સ્વર આપનાર પાંચ જાતિનાં અતિ સુગંધી ફૂલો મંદિરમાં ઘુંટણ સુધી પાથરી દીધાં. અત્યંત કિંમતી વસ્ત્રનો ચંદરવો બંધાવી દીધો, જેને સોનાના થાંભલા મૂકીને તેની ઉપર સ્થિત કર્યો, તે ચંદરવા નીચે મણિના દર્પણો અને નાના નાના કાચ લટકાવી દીધાં અને તેની ચોતરફ વધારે શોભા માટે મોતીની માળાઓ લટકાવી દીધી. ચારે બાજુએ એટલાં રત્નો

૧ આમાં દ્રવ્યસ્તવને અંગે ગુરૂ કર્તવ્ય તથા મનીષીનું આંતર ઔદાર્ય અને દાક્ષિણ્ય અનુકરણીય છે, વિચારણીય છે, પ્રશસ્ય છે.

લટકાવી દીધાં કે તેને લઇને અંધકાર સાથેનો સંબંધ તો તદ્દન દૂરજ થઇ ગયો અને કૃષ્ણાગરૂનો ધૂપ એટલો સુંદર અને સારી રીતે કરવામાં આવ્યો કે ત્યાં કોઇ પણ પ્રકારની દુર્ગંધની વાસ પણ રહી શકે નહિ. પડોપાંદડી જેવા સુગંધી દ્રવ્યના ફેલાવાથી તેમજ ઘુંટેલા કેવડાની સુંદર ગંધથી તે જિનમંદિરની અંદર બહાર તથા આસપાસ સર્વત્ર દેવલોકથી પણ વધારે સુગંધ આવવા લાગી અને તેમાં સુંદર સ્ત્રીઓ સ્નાન કરવા લાગી. આવી રીતે સઘળી સામગ્રિ તૈયાર કરીને દેવપૂજન માટે તે જિનમંદિરને સારી રીતે શણગારો દીધું. એટલામાં અનેક દેવતાઓ પારિજાતક,[૧] મંદાર,[૨] નમેરૂ,[૩] હરિચંદન,[૪] સંતાનક[૫] અને અનેક પ્રકારનાં કમળોથી વિમાનો ભરી નભસ્તળને પ્રકાશિત કરતા અને દુંદુભિ આદિ સ્વર્ગીય વાજિંત્રો વગાડતાં જિનમંદિર તરફ વાજતે ગાજતે આવ્યા. તેઓને એવી સારી રીતે પ્રભુભક્તિ માટે તૈયાર થયેલા જોઇ લોકો તેઓની સામે જોઇ રહ્યા અને તેઓ અત્યંત આનંદમાં આવી જગદ્ગુરૂ શ્રી જિનેશ્વર દેવની પૂજા કરવા માટે તૈયાર થઇ ગયા. તેઓએ વિચિત્ર પ્રકારના રંગરાગપૂર્વક એવી સરસ રીતે પૂજા કરવાની ગોઠવણ કરી કે લોકો તેઓની સામું આંખ ફરકાવ્યા વગર લાંબા વખત સુધી જોઇજ રહ્યા અને તે એટલું બારિકીથી અનિમેષપણે જોવા લાગ્યા, કે જાણે તેઓ ખરેખર દેવતા જ હોય તેવા શોભવા લાગ્યા.[૬] ત્યારપછી અનંતગુણ આનંદથી ચિત્તમાં ભરપૂર થઇ જઇને રાજાએ સર્વ લોકોની સાથે તે દેવતાઓની સારી વાણીવડે સ્તુતિ કરી તેમને આનંદ પમાડ્યો અને સુંદર સિંહાસન ઉપર એટલે મેરૂપર્વત જેવા ઉંચા ભદ્રાસનમાં જિનેંદ્ર ભગવાનના બિંબને પધરાવ્યું અને વિધિપૂર્વક સ્નાત્ર મહોત્સવની તૈયારી કરી.

મનીષીને ઉત્તમ પ્રકારે સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું, સારાં વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવ્યાં, મુકુટ અને બાજુબંધ તેના અંગપર ધારણ કરાવ્યાં, ગોરૂચંદનથી તેને વિલેપન કર્યું, તેના ગળામાં સુંદર મોટા

---

૧ **પારિજાતક:** પારિજાત નામનું દેવલોકનું ઝાડ.

૨ **મંદાર:** પારિભદ્ર નામનું દેવલોકનું ઝાડ.

૩ **નમેરૂ:** સુરપુન્નાગ નામનું દેવલોકનું ઝાડ.

૪ **હરિચંદન:** કેશર. ૫ **સંતાનક:** કલ્પવૃક્ષ.

૬ દેવતાઓની આંખ ઉઘાડ-બંધ થતી નથી, તેઓ અનિમેષ હોય છે. લોકો પણ અહીં આંખો મટકાવતા ન હોવાથી દેવતા જેવા લાગે એવી કલ્પના છે.

મૂલ્યનો હાર નાખવામાં આવ્યો, કાનમાં કુંડળ એવા સુંદર નાંખવામાં આવ્યાં કે જેથી તેના ગાલ ઉપર પણ તેનો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો અને જાણે ઇંદ્ર હોય તેવો સુંદર તેને મંત્રીઓએ વસ્ત્રાભૂષણ વિગેરેથી બનાવી દીધો, છતાં મનીષિના બહારના સર્વ વિકારો તદ્દન શાંત થઇ ગયા હતા અને મન પણ તદ્દન પવિત્ર થઈ ગયું હતું. તેવા મનીષીને ઉદ્દેશીને 'એ અમારામાં સર્વથી મોટા છે–મહાભાગ્યશાળી છે, એ અમારો નાયક છે, એ પૂજન કરવાને યોગ્ય છે. એણે અત્યંત મુશ્કેલ ભગવતી દીક્ષા લેવાને અંતઃકરણથી નિર્ણય કર્યો છે.' એમ બોલતાં બોલતાં રાજા વિગેરેએ જિનસ્નાત્ર કરવાના કાર્યમાં તેને પ્રથમ સ્થાને[1] સ્થાપન કર્યો અને સુંદર તીર્થોના જળથી ભરેલ, સુવર્ણનો બનાવેલ, મનને હરણ કરે તેવો, સુંદર ધર્મના સારરૂપ મુનિના હૃદય જેવો નિર્મળ, ગોરૂચંદન અને દિવ્ય કમળોથી આચ્છાદિત મુખવાળો અને જેની ચોતરફ સુંદર ચંદનના હાથ લગાડેલા છે એવો સંસારનો છેદ કરનાર દિવ્ય કુંભ (કનક કળશ) રાજા શત્રુમર્દને પોતે મનીષીને આપ્યો. મનમાં અત્યંત આનંદ લાવીને આખા શરીરે રોમાંચપૂર્વક ભક્તિ કરવા તત્પર થયેલા શત્રુમર્દન રાજાએ બીજો જળકળશ પોતાના હાથમાં લીધો. તે વખતે પેલો મધ્યમબુદ્ધિ અને શત્રુમર્દન રાજાનો કુંવર સુલોચન પણ ભગવાનને અભિષેક કરવાને તયાર થઇ ગયા અને તેઓ પણ રાજાની સાથે જોડાયા. ચંદ્રની જેવી અત્યંત સ્વચ્છ કાંતિને ધારણ કરનાર ચામર હાથમાં લઇને ભગવાનની સામી બાજુએ મદનકંદળી ઉભી રહી. એ મદનકંદળીની સાથે એક પદ્માવતી નામની તેના જેવાજ આકારવાળી સ્ત્રીને રાજાએ બીજો ચામર લઇને મદનકંદળીની બાજુમાં ઉભી રાખી. મનમાં અત્યંત આનંદપૂર્વક અને બીજાને આનંદ વધારે તેવું વર્તન કરનાર સુબુદ્ધિ મંત્રી મુખપર મુખકોશ બાંધીને પોતાના હાથમાં ધૂપધાણું લઇ રાણીની આગળના ભાગમાં ઉભો રહ્યો. ત્યાર પછી પૂજાને લગતાં બીજા પરચુરણ કાર્યોમાં મોટા મોટા મંત્રીઓ અને મુખ્ય નાગરિકોને યોગ્યતા પ્રમાણે રાજાએ ગોઠવી દીધા.

ખરેખર! આ સંસારમાં શક્ર પણ જેની નોકર તરીકે સેવા કરે છે તેવા ભગવાનના મંદિરમાં જે પ્રાણીઓ નોકરપણું–કિંકરતા સ્વીકારે છે તેઓ ખરેખરા ભાગ્યશાળી છે, તેઓનો જન્મ સફળ થયો છે,

---

૧ પોતાના કરતાં પણ ઉંચું સ્થાન તેને યોગ્ય રીતે રાજાએ આપ્યું. સ્નાત્રમાં યોગ્યતા અનુસાર ક્રમ રાખવામાં આવે છે. ચારિત્ર લેનારને ઉદ્દેશીને આ મહોત્સવ હોવાથી તેની જ મુખ્યતા હોય.

તેઓનું સમૃદ્ધ થવું પણ સાર્થક છે, તેઓ કળા, ગાયન કે વિજ્ઞાનના સાચા અભ્યાસી છે, તેઓ ખરેખરા દ્રવ્યવાળા છે, તેઓ ખરેખરા રૂપવાળા છે, તેઓ સાચા શૂરવીર છે, તેઓ પોતાનાં કુળને ભૂષણ જેવા છે, તેઓ સર્વગુણસંપૂર્ણ છે, તેઓ ત્રણ ભુવનમાં પ્રશંસાને પાત્ર છે અને તેઓનું ભવિષ્યમાં સાચેસાચું કલ્યાણ થવાનું છે.

અભિષેક વર્ણન.

ત્યારપછી ભગવાનના અભિષેકનો મહોત્સવ શરૂ થયો. દેવતાઓનાં દુંદુભિનાદ જેવા વાજીંત્રોના અવાજો ચારે દિશાઓને પૂરવા લાગ્યા. પ્રૌઢ અવાજ કરતા ઢોલના પ્રતિઘોષ સાથે પડછંદો પાડનાર શરણાઇના વિવિધ પ્રકારના અવાજ મનુષ્યોના કાનને બહેરા કરી મૂકવા લાગ્યા. કાંસીનો અવાજ ઉચ્ચાર કરતા રવ (અવાજ)થી મિશ્ર અવ્યક્ત અને મધુર મોટા ઘોષ સાથે ચોતરફ ફેલાઇ રહ્યો. શાંતિના અતિ સુંદર સુખરસનો અનુભવ કરાવે તેવા, ભગવાનના ઉત્તમ ગુણોનાં વર્ણનથી ભરેલાં અને સાંભળવાથી હૃદયમાં ઘણો આનંદ ઉત્પન્ન કરે તેવાં ગીતો વચ્ચે વચ્ચે ગવાવાં લાગ્યાં. સર્વજ્ઞ મહારાજે બતાવેલાં વચનોને ઉન્નત કરે તેવાં અને રાગદ્વેષ વિગેરે ભયંકર સર્પોને જાંગુલી મંત્ર જેવાં અર્થભાવયુક્ત મોટાં મોટાં સ્તોત્રો શુદ્ધ અને ગંભીર અવાજથી વચ્ચે વચ્ચે બોલાવાં લાગ્યાં. જુદી જુદી ઇંદ્રિયોના તેમજ હાથ પગના હલનચલન(લહેંકા)પૂર્વક અનેક પ્રકારના નાચો અંતઃકરણના પ્રમોદને સૂચવતા નચાવા લાગ્યા. એવી રીતે મેરૂપર્વત ઉપર જેમ દેવતાઓ અને અસુરો ભગવાનનો અભિષેક અત્યંત ઠાઠપૂર્વક કરે છે તેવી રીતે પ્રભુનો અભિષેક મહોત્સવ કરીને શત્રુમર્દન રાજાએ તથા બીજા સર્વેએ શ્રીઆદિનાથ પ્રભુ જેઓ મૂળનાયક હતા તેમની તથા અન્ય સઘળાં જિનેશ્વર ભગવાનનાં બિંબોની વિશેષ પ્રકારે પૂજાભક્તિ કરી, તેમજ તે વખતે કરવા યોગ્ય બાકીનાં સર્વ યથોચિત કૃત્યો કરીને સર્વ સાધુઓને વંદન કર્યું, પુષ્કળ દાન આપવામાં આવ્યું, સાધર્મી બંધુઓને ખાસ કરીને વિશેષ સન્માન આપવામાં આવ્યું. ત્યારપછી મનીષીને પોતાના મુકામપર લઇ જવાને માટે પોતાનો જયકુંજર નામનો હાથી મંગાવી તેના ઉપર મનીષીને બેસાડવામાં આવ્યો. રાજાએ પોતે તેની પછવાડે બેસી છત્ર ધારણ કર્યું અને તે વખતે આખા શરીરમાં હર્ષના રોમાંચપૂર્વક રાજાએ મોટે સ્વરે આ પ્રમાણે ઉદ્‌ઘોષણા કરી " અરે સામંતો અને મંત્રીઓ! તમે સાંભળો: આ સંસારમાં 'સત્ત્વ' છે તે વગર શકે પ્રાણીની મોટામાં મોટી તાત્ત્વિક સંપત્તિ છે, આત્મિક મિલ્કત છે અને

રાજાએ કરેલી યોગ્ય ઉદ્‌ઘોષણા.

તે પ્રમાણે સર્વજ્ઞમહારાજ વારંવાર કહી ગયાછે;[૧] તેથી આ સંસારમાં અહીં જે પ્રાણીનું સત્ત્વ સર્વથી વધારે પ્રકાશે છે તે સર્વ રાજા થવાને અને સર્વ પર પોતાની પ્રભુતા સ્થાપન કરવાને વાસ્તવિક રીતે હક્કદાર થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ઘણી પ્રગતિ કરાવે તેવા ઉત્કર્ષને સાધનાર આ મહાત્મા મનીષીનું માહાત્મ્ય કેટલું છે તે તમે સર્વેએ સારી રીતે સ્પષ્ટપણે જોઇ લીધું છે. જુઓ, જ્યારે ભગવાને પેલા અપ્રમાદયંત્રની વાત કરી ત્યારે તે બહુ આકરૂં પડશે અને જાળવવું ઘણું મુશ્કેલ પડશે, એ વિચારથી મને પણ ત્રાસ થયો હતો, તે તમારા સર્વના ધ્યાનમાં છે. એવું યંત્ર પોતાને આપવા માટે આ મહાત્માએ તુરત જ ભગવાન પાસે વિનતિ કરી એ સર્વ તમારા લક્ષ્યમાં હશે. તેટલા માટે એનામાં અસાધારણ સત્ત્વ-આત્મિક વીર્ય છે એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. આપણા સર્વના ઉપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી જ્યાંસુધી તે ઘરમાં રહે, આપણી સાથે રહે, ત્યાંસુધી તે આપણો સ્વામી છે, તે આપણો દેવ છે, તે આપણો ગુરૂ છે, તે આપણો પિતા છે, એમ ધારીને એવા વડીલ તરીકે આપણે સર્વેએ તેની સાથે વર્તન કરવું, અત્યારે હું પોતે અને તમે સઘળાઓ તેની વિનયપૂર્વક સેવા કરી આપણા આત્માને નિર્મળ કરીએ. ઉત્તમનો વિનય કરવાથી આત્માનાં[૨] પાપો ધોવાઇ જાય છે માટે તેમ કરવું આપણને સર્વને યોગ્ય છે.” રાજાનાં આવાં વચન સાંભળી અત્યંત પ્રમોદમાં આવી સર્વ સામંતો, મંત્રીઓ અને નગરજનો બોલવા લાગ્યા કે—“આપસાહેબ કહો છો તે તદ્દન યોગ્ય છે અને આપ સરખા રાજા કહે તે કોને પસંદ ન આવે? આપનું વચન અમને સર્વને પ્રમાણ છે.”

મનીષીના હૃદયમાં શુભસુંદરી.
મનીષીનો નગરપ્રવેશ અને હર્ષ.
સભાસ્થાનપ્રવેશ, સ્નાન, ભોજન.

આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી તે વખતે મનીષીના શરીરમાં યોગશક્તિદ્વારા રહેલી તેની માતા શુભસુંદરી વધારે વિકાસ પામી અને પોતાની યોગશક્તિ વધારે બતાવવા લાગી. તે વખતે મનીષીના મનમાં અત્યંત આનંદ થયો. સાધારણ મનુષ્યોને સંસારમાં કોઇ

૧ પોતાનું સત્ત્વ પ્રગટ કરવું એ સ્પષ્ટપણે-શંકા વગર-વિરોધ વગર આ સંસારમાં મોટી સંપત્તિ છે.

૨ રાજા આ સર્વ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાના પ્રમોદથી બોલે છે તે હમણાજ સ્પષ્ટ થશે.

પણ જગોએ મળવી તદ્દન અશકય એવી આત્મિક તેમજ બહિર્ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરીને અને રાજાના સામંતોથી તથા મંત્રીઓથી પરવરીને તે વખતે મનીષી વધારે શોભવા લાગ્યો. તે વખતે સુબુદ્ધિમંત્રી તેની વધારે વધારે સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. મધ્યમબુદ્ધિ પણ તે પ્રસંગે મનીષીની સાથે હાથી ઉપર આરૂઢ થયો હતો. પછી હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલ અને રાજાથી છત્ર કરાયેલ મનીષી એવી રીતે નગરના દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યો.

નગરવાસી જનોએ આખા શહેરમાં મોટી ધ્વજાઓ બાંધી દીધી હતી, દુકાનોને અત્યંત સુંદર રીતે શણગારી હતી અને સર્વ મુખ્ય રસ્તાઓ પાણીનો છંટકાવ કરીને તથા કચરો દૂર કરીને સુંદર કરી દીધા હતા. એવી રીતે નગરને શણગારીને, ઉજ્જ્વળ સુંદર વસ્ત્રો પહેરીને શહેરીઓ મનીષીને લેવા માટે અત્યંત હર્ષપૂર્વક સામા આવ્યા. તેઓએ અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરીને તેને (મનીષીને) નગરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. તેઓ સર્વ બોલવા લાગ્યા કે " આ મનીષી ખરેખર ધન્ય છે, નસીબદાર છે, ભાગ્યશાળી છે, મહાત્મા છે, મનુષ્યોમાં અતિ ઉત્તમ છે; એનો જ જન્મ ખરેખરો સફળ છે, એણે પૃથ્વીને પણ શોભાવી છે, દિપાવી છે અને એના જેવા મહાત્માનો અમારા નગરમાં જન્મ થવાથી અમે પણ ખરેખરા નસીબદાર થયા છીએ, કારણકે નસીબ વગરના પ્રાણીઓ કદિ રત્નપુંજના સંબંધમાં આવી શકતા નથી, તેઓને કદિ રત્નપુંજ મળી શકતો નથી. "

ત્યારપછી પોતાના દેવ જેવા રૂપથી અનેક સ્ત્રીઓનાં નેત્રોને અત્યંત આનંદ આપતો અને દ્રવ્યાર્થી પ્રાણીઓને મોટું દાન આપતો તેમજ પોતાની સારી રીતભાતથી વિશુદ્ધ ધર્મમાં પ્રાણીઓનો પક્ષપાત કરાવતો મનીષીકુમાર આખા નગરમાં ફર્યો. લોકોનાં મોટા સમૂહની વચ્ચે થઇને આખા નગરમાં ભ્રમણ કરી અનુક્રમે તે રાજમંદિરમાં આવી પહોંચ્યો. રાજમંદિરને પણ રત્નરાશિથી એવું સુંદર બનાવી દીધું હતું કે તેની છાયાથી (રત્નના તેજથી) જાણે આકાશમાં ઇંદ્રનું ધનુષ્ય બંધાઇ ગયું હોય નહિ ! એવું સુંદર અને રંગબેરંગી તે દેખાતું હતું. રાજમંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં રાજપરિવારના અનેક માણસોએ તેમજ ખુદ શત્રુમર્દન રાજાએ કુમારનું બહુ સન્માન કર્યું અને અનેક યુવાન રસિક લલનાઓએ પોતાની ચપળ આંખોથી તેને વધાવી લીધો. રાજમંદિરમાં તે વખત ગીતો અને નાચો એટલાં ચાલતાં હતાં કે જાણે તે મંદિર દેવતાઓનું સ્થાન કે ઇંદ્રભુવન હોય તેવું શોભતું હતું.

પછી દેવભુવનમાં ઇંદ્રની માફક નિ:શંક હૃદયે સભાસ્થાનમાં બેસી

કુમારે સર્વને આનંદ આપ્યો, મનમાં જરા પણ અભિમાન લાવ્યા વગર જો કે પોતાને કોઇ પણ પ્રકારનો રાગ નહોતો તો પણ રાજાને સંતોષ આપવાના હેતુથી રાજસભામાંથી ઉઠીને મનીષી મજ્જનશાળા (સ્નાનગૃહ) માં ગયો. સ્નાનગૃહમાં રાણી મદનકંદળીએ અત્યંત ગૌરવપૂર્વક જાણે કે પોતાનો અતિ વહાલો ભાઇનો દીકરો હોય તેમ તેના શરીરને ચોળીને સ્નાન કરાવ્યું, વળી અંત:પુરની બીજી રાણીઓ તેમજ દાસીઓ જેઓ સ્નાનસંબંધી સર્વ કાર્યમાં ઘણી પ્રવીણ હતી તેઓ મીઠા મધુર અવાજ કરતી તેની ચોતરફ વીંટાઇ વળી. હીરા પાના રત્ન અને માણેકની કાંતિથી શોભી રહેલી સુંદર વાવડીના નિર્મળ પાણીમાં મનીષીએ ત્યારપછી સ્નાન કર્યું.

પછી સર્પની કાંચળી જેવાં ઝીણાં અને તદ્દન સફેદ સુંદર વસ્ત્રો શરીરપર ધારણ કરીને મનીષી મનોહર દેવભુવનમાં ગયા. એ દેવમંદિરમાં સુબુદ્ધિ મંત્રીએ ચિત્તને અત્યંત આનંદ આપે તેવી રચના કરાવેલી હતી. મનીષી ઘણા વખતથી માર્ગપર તો આવી ગયેલ હતો, તેના હૃદયમાં પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જિનપરમાત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાઇ ગયું હતું, છતાં તે દિવસે પ્રબોધનરતિ આચાર્યના ઉપદેશથી વીતરાગનું સ્વરૂપ વિશેષે કરીને તેને પ્રાપ્ત થયું હતું, વધારે સ્પષ્ટ થયું હતું, તેથી તે દિવસે રાગ દ્વેષ અને મોહના ઝેરનો નાશ કરનાર ભગવાનના દેહસ્થ અને પરબ્રહ્મ સ્વરૂપપર સ્થિર ચિત્તે તેણે વધારે ને વધારે વિચાર કર્યો.

જિનમંદિરમાં એવી રીતે દ્રવ્ય અને ભાવ પૂજન કરીને બહાર નીકળ્યા પછી માણસો ઓછા થતા ગયા. મનીષીકુમારને ત્યારપછી ભોજનમંડપમાં લઇ જવામાં આવ્યા. ત્યાં પ્રથમથી સુંદર ભોજનની સર્વ સામગ્રિઓ અને સાધનો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. અનેક પ્રકારનાં મનને અને જીભને આનંદ આપે તેવા ખાવાના તથા પીવાના પદાર્થોને ગોઠવીને પીરસી રાખ્યા હતા. રાજા મનીષીને તે બતાવતા ગયા અને મનીષી રાજાને સારૂં લાગે તેટલા ખાતર પોતાને ખપે તેવા આહારને તે વખતે વાપરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમાં તેને રાગ તથા પ્રીતિ જરા પણ હતી નહિ, જેથી તેની સ્વસ્થતા તો વૃદ્ધિ પામતી જ રહી. એવી સ્થિતિમાં આહાર લઇને મનીષીકુમાર ઉભા થયા.

ત્યારપછી રાજાના અત્યંત આગ્રહથી તેણે પાંચ સુગન્ધી વસ્તુઓથી મિશ્ર તંબોળ લીધું. તેના શરીરપર ચંદન કસ્તુરી ને કેશરનું વિલેપન કરવામાં આવ્યું, શરીરપર સુંદર અલંકારો અને ઉંચી જાતનાં વસ્ત્રો તેણે ધારણ કર્યાં, સુગંધીથી ભમરાઓને પણ પોતાની તરફ ખેંચે તેવી સુગંધી

પુષ્પોની માળાઓ ગળામાં પહેરી અને તેવી રીતે તૈયાર થયા પછી રાજાએ મનીષીને મહા મૂલ્યવાન સિંહાસનપર બેસાડ્યો.

ત્યારપછી અનેક સામંતો આવીને તેના ચરણમાં નમન કરી ગયા, તેમના મુકુટમાં રહેલ રત્નની પ્રભાથી મનીષીના પગ લાલ દેખાવા લાગ્યા. તે વખતે મોટા સ્વરથી બંદીલોકો-ભાટચારણો તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, આવી રીતે ગુણવાનને (મનીષીને) યોગ્ય સ્થાન[1] આપીને રાજા શત્રુમર્દન પોતાના મનમાં બહુજ રાજી થયા અને પછી સુબુદ્ધિ મંત્રીને કહેવા લાગ્યા.

સુબુદ્ધિને અભિનંદન.

રાજા શત્રુમર્દન કહે છે—"મિત્ર![2] આજે અમને આ કલ્યાણપરંપરા પ્રાપ્ત થઇ છે તે સર્વ તારે લીધે છે. એમાં તારો ખરેખરો પ્રતાપ છે; કારણ કે ભગવાનને વંદન કરવા માટે તેં જ અમને પ્રેરણા કરી હતી. જો! તારે લીધે મેં આજે ત્રણ જગતને આનંદ આપનાર નાથને જોયા અને ભક્તિપૂર્વક અત્યંત આનંદ સાથે તે ત્રણ ભુવનના નાથ આદીશ્વર ભગવાનને વંદન કર્યું, તેમની પૂજા કરી, તેમનો સ્નાત્રમહોત્સવ કર્યો, વળી કલ્પવૃક્ષ જેવા આચાર્ય પ્રબોધનરતિ મહારાજને પણ આનંદપૂર્વક જોયા-તેમને વંદન કર્યું; વળી વધારામાં સંસારથી મુક્ત કરે તેવો ભગવાનનો ધર્મ પણ મને પ્રાપ્ત થયો, વળી આવા મહાપુરૂષ (મનીષી) સાથે મારે મળવાનું પણ થયું અને એણે તો ખરેખર અમારા હૃદયમાં ખરેખરો ઉત્સવ કરી દીધો છે. આ પ્રમાણે તું કરે એમાં નવાઇ પણ શું છે? કારણકે મહાત્મા પુરૂષો તો પરપ્રાણીઓને હમેશાં સંતોષના વધારનાર જ થાય છે, તેઓનું પોતાનું કાર્ય એજ છે કે તેઓ બીજા માણસને પ્રીતિ ઉપજાવે. પુણ્યવાન પ્રાણીઓના સંબંધમાં તેમણે એમ કરવું એ તો તદ્દન યોગ્ય જ છે, પણ મારે માટે તે ઘણું નવાઇ જેવું છે! નહિ તો ક્યાં [3]ચંડાળ

---

૧ રાજાએ મનીષીને પોતાથી પણ વધારે માન આપીને આવો માણસ રાજાથી પણ વધારે યોગ્ય છે એમ બતાવી આપ્યું.

૨ રાજા મંત્રીને 'મિત્ર' કહે છે તે ખાસ વિચારણીય છે. નોકર સાથે આવો સંબંધ રાખવો જોઇએ. સુબુદ્ધિ અંતરંગ રાજ્યે રાજાની સદસદ્વિવેકશક્તિ (conscience) છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

૩ ચંડાળ અતિ નિર્ધનાવસ્થામાં હોય છે તેથી આઢક પ્રમાણ તલ તેની પાસે હોય તે ઘણી નવાઇની વાત ગણાય. તેમ રાજા વિચારે છે કે મારા જેવા પુણ્યહીનને આવી વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ એ મોટી વાત ગણાય

અને ક્યાં તલનું મોટું માપું ? અહો મિત્ર વત્સલ ! તેં આ પ્રમાણે કરીને મને તો કલ્યાણપરંપરા પ્રાપ્ત કરાવી દીધી છે. લોકોમાં એમ કહેવાય છે કે મંત્રી હમેશા રાજાનું હિત કરે છે તે પ્રમાણે તારૂં મંત્રીપણું બરાબર સાર્થક થયું છે. વળી તારૂં નામ સુબુદ્ધિ છે તે પણ બરાબર નામ પ્રમાણે ગુણવાળું થયું છે. ખરેખર! તને આ બાબતમાં ઘણી સાબાશી ઘટે છે."

સુબુદ્ધિ મંત્રીએ જવાબમાં કહ્યું "મહારાજ! આપ એ પ્રમાણે કહો નહિ. અમારા જેવાનું જીવતર [1]તમારા પુણ્યના જોરથી ચાલે છે, તો તેવા નોકર માણસને માટે આપ આટલી બધી માનની લાગણી બતાવો છો તે યોગ્ય નથી. આવી આવી સુંદર બાબતો આપને મેળવી આપનાર અમે તે કોણ? એવી કલ્યાણપરંપરા પ્રાપ્ત કરવાને દેવ પોતે જ યોગ્ય છો. [2]નિર્મળ આકાશમાં પ્રકાશ કરતી સુંદર નક્ષત્રપદ્ધતિ જોઇને કોઇને આશ્ચર્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી જ નથી, મતલબ આકાશ જો વાદળા વગરનું હોય છે તો તેમાં અનેક નક્ષત્રો અને તારાઓ સ્પષ્ટપણે દેખાય જ છે; નિર્મળ આકાશનો જ એ પ્રતાપ છે.[3]"

મનીષી—"મહારાજ ! પ્રભુની તમારા ઉપર કૃપા થઈ છે તો અત્યારે તમને જે કલ્યાણ પ્રાપ્ત થયું છે તે તો કોણ માત્ર છે? તમારા હૃદયરૂપ નિર્મળ આકાશમાં અનન્ત જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાનો છે તેનો હજુ આ તો અરૂણોદય છે એમ સમજો. કેવળ-જ્ઞાનરૂપ સૂર્યના ઉદયને પરિણામે પરમ પદ (મોક્ષ)ના કલ્પનાતીત આનંદનો યોગ થશે તેની આગાહી કરનાર તરીકે હજુ તો તમને માત્ર શરૂઆતની સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઇ તેનો આ સઘળો પ્રમોદ ઉત્પન્ન થયો છે, પરંતુ એ તો હજુ પ્રાથમિક છે. બાકી જ્યારે તમારા નિર્મળ અંતઃકરણરૂપ આકાશમાં કેવળાલોક રૂપ સૂર્યનો પ્રકાશ થશે ત્યારે તો તમને અદ્દભુત કલ્યાણ પ્રાપ્ત થશે. હજુ તો તેની શરૂઆતજ થઈ છે."

છે. क्व डोम्वः क्व तिलाढकम् એ વાક્પ્રયોગ(Idiom) છે. 'ક્યાં રાજા ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી' એવો તેનો અર્થ સંબંધપરથી જણાય છે. ગરીબને ઘેર ઘંસનું આંધણ હોય, ત્યાં વળી માલમશાલા તે ક્યાંથી હોય ? આવો ભાવ રહેલો છે.

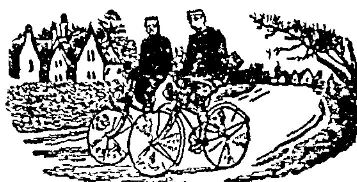
૧ સુબુદ્ધિ મંત્રી એ રાજાની પોતાનીજ સદ્અસદ્વિવેકશક્તિ (conscience) છે એમ ઉપર જણાવ્યું છે તે અહિ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

૨ નિર્મળ આકાશપ્રદેશમાં સુંદર નક્ષત્રપદ્ધતિ સંભવિત જ છે, રાજાને નિર્મળ આકાશ સાથે અત્ર સરખાવેલ છે.

૩ આપનો આત્મા પવિત્ર છે તેથી તેમાં આ સર્વ કલ્યાણપરંપરા પ્રગટ થાય તે સ્વાભાવિક છે.

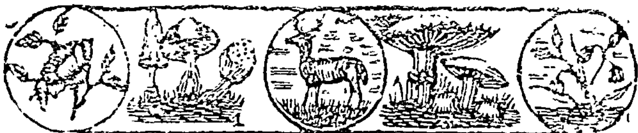
શત્રુમર્દન—“ ખરેખર, નાથ[1] ! મારાપર મોટી કૃપા થઇ છે ! આપ કહો છો એમાં કશો સંદેહ નથી: આપના અનુચરોને કઇ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ નથી ? ” (ત્યારપછી સુબુદ્ધિ મંત્રી તરફ ફરી રાજાએ કહ્યું) “ મંત્રી ! આ મહાત્મા મનીષી હજુ તો આજે જ ખરેખરા ઉપદેશ પામ્યા છે અને જાગૃત થયા છે, છ..ા એમનામાં કેટલો વિવેક અને ઊંડી સમજણ આવી ગઇ છે તે તો તું જો ! ”

મંત્રી—“ મહારાજ ! એમાં નવાઇ જેવું શું છે ? તેમનું નામ જ મનીષી છે તે સર્વ રીતે યોગ્ય છે ‘મનીષી’ એટલે બુદ્ધિ ચાતુર્ય-વાળા મહાપુરૂષો એ તો આપ જાણો છો. એવા મહાત્માઓ તો જન્મથીજ જાગૃત થયેલા અને ઊંડી સમજણવાળા જ હોય છે. તેઓને જાગૃત કરવામાં ગુરૂઓ તો માત્ર નિમિત્તભૂત જ થાય છે, બાકી વાસ્તવિક રીતે તો તેઓ સ્વત: બોધ પામી જાય છે. ”

---

૧ યોગ્ય પ્રાણીને જ્યારે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તેનામાં કેવું નિર્મળ ગુણાનુરાગીપણું આવે છે તે આ શત્રુમર્દન રાજા મનીષીની સાથે જે વચનોનો પ્રયોગ કરે છે તેનાથી જાણી શકાય છે.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

નિજવિલસિતઉદ્યાનપ્રભાવ.

મનીષીને મહોત્સવપૂર્વક અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે રાજમંદિરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો તેજ વખતે રાજાના હુકમથી સુબુદ્ધિ મંત્રીએ મધ્યમબુદ્ધિને પણ પોતાનો સાધર્મીભાઇ જાણીને આત્મીય સદનમાં (પોતાના ઘરમાં)[1] પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. [2]મધ્યમબુદ્ધિ ત્યાં આવ્યો. તે સંબંધમાં તેણે ઘણો આનંદ બતાવ્યો હતો અને ઉચિત દાનો પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. મંત્રીના આત્મસદનમાં આવ્યા પછી મધ્યમબુદ્ધિએ સ્નાન કરી લીધું, ભોજન કર્યું, પાનસોપારી ખાધાં, શરીરે વિલેપન કર્યું, શરીરપર અલંકારો ધારણ કર્યા, યોગ્ય શરીરશોભા કરી, શરીરપર માળા ધારણ કરી. સુબુદ્ધિ અને તેના પરિવારના મનુષ્યોના પ્રેમથી ભરેલા મીઠાં સ્તુતિનાં વચનો સાંભળીને તેના સરળ હૃદયને ઘણો આનંદ થયો. એ પ્રમાણે બધું કામ પરવારીને તે પણ રાજસભામાં તે વખતે આવી પહોંચ્યો. તેણે આવતાની સાથે જ યોગ્ય માનપૂર્વક મનીષીને નમસ્કાર કર્યો અને તેના સિંહાસનની બાજુમાં એક મોટી બેઠક તેને આપવામાં આવી તેની ઉપર તે બેઠો.

મધ્યમબુદ્ધિ આગમન.

મધ્યમબુદ્ધિનો પણ ઉપકાર.
રાજાની મધ્યમ જનોમાં ગણના,
મનીષી મધ્યમ જનોની તુલના.

---

૧ સુબુદ્ધિ—આત્મીય સદન—વિગેરે શબ્દો બહુ ગૂઢ અર્થમાં અત્ર વપરાયલા છે તે વિચારતાં સમજાઇ જશે.

૨ સુબુદ્ધિ સદ્અસદ્વિવેકશક્તિ છે, અને મધ્યમ વર્તન રાજાનું છે તેનું રૂપક સ્વરૂપ મધ્યમબુદ્ધિ છે. આ વાત સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ સર્વ વાર્તા વિદુર નંદિવર્ધન કુમાર પાસે સંગતિના પરિણામ બતાવવા સારૂ કહે છે અને સદાગમ પાસે સંસારીજીવ પોતાનો અનુભવ કહી બતાવે છે.

મધ્યમ બુદ્ધિને ઉદ્દેશીને શત્રુમર્દનરાજાએ સુબુદ્ધિમંત્રીને કહ્યું "મિત્ર! આ મધ્યમબુદ્ધિએ પણ અમારા ઉપર ઘણો ઉપકાર કર્યો છે."

સુબુદ્ધિ—"તે કેવી રીતે?"

શત્રુમર્દન—"સાંભળ. આચાર્યમહારાજે આજે જ્યારે અપ્રમાદ યંત્રના સંબંધમાં [1]ઉપદેશ આપ્યો ત્યારે ભયંકર લડાઇના મેદાનમાં બીકણ માણસ જેવો આકુળવ્યાકુળ થઇ જાય તેના જેવી વ્યાકુળતા મને થઇ આવી હતી, કારણ કે મને તે વખતે એમ લાગ્યું હતું કે એ અપ્રમાદયંત્રને ગ્રહણ કરીને તદનુસાર વર્તન કરવું તે મારા જેવા માટે ઘણું મુશ્કેલ હતું; તે વખતે આ મધ્યમબુદ્ધિ ભાઇએ આચાર્યભગવાનને ગૃહસ્થધર્મ પોતાને આપવાની માગણી કરી અને તે મારાથી પણ ગ્રહણ થઇ શકે તેવા પ્રકારનો છે એવી બુદ્ધિ મારામાં ઉત્પન્ન કરીને મને આશ્વાસન આપ્યું અને મારી વ્યાકુળતા દૂર કરી. ગૃહસ્થધર્મ અંગીકાર કરવાથી મારા મનમાં પણ ઘણી ધીરજ આવી, મને મોટો ટેકો મળ્યો અને મારા ચિત્તમાં ઘણો આનંદ થયો. તે સર્વનું કારણ એ મધ્યમબુદ્ધિની સૂચના અને પ્રશ્ન હતાં. એથી એણે પણ મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે."

સુબુદ્ધિ—"એ મધ્યમબુદ્ધિ યથાર્થ નામવાળો છે. લોકોમાં એવી કહેવત પણ છે કે સમાન ગુણ, વર્તન, સુખ અને દુઃખવાળાનેજ પ્રાયે દોસ્તી થાય છે. એનું વર્તન મધ્યમ પ્રકારનું હોવાથી તે મધ્યમ સ્થિતિના માણસોને આશ્વાસન આપે તે ઉચિત છે."

રાજાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે-અહો! મારા મનમાં અત્યારસુધી એવું મિથ્યા અભિમાન હતું કે હું રાજા છું તેથી સર્વ પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ છું અને અત્યારે આ સુબુદ્ધિ મંત્રીએ યુક્તિપૂર્વક વાત કરીને [2]અર્થાપત્તિથી મને મધ્યમ જનની[3] ગણનામાં મૂકી આપ્યો. ખરેખર, મારા મિથ્યા અભિમાનને ધિક્કાર છે! અને એવું અભિમાન કરનાર મને પણ ધિક્કાર છે! અથવા તો ખરેખર વસ્તુસ્થિતિ એવીજ છે તો પછી મારે તેમાં દિલગીર થવા જેવું નથી; કારણ કે મોટો હાથી

૧ જુઓ પૃષ્ઠ ૫૧૧. ત્યાં **મધ્યમબુદ્ધિએ** ગૃહસ્થધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન આચાર્યને કર્યો છે.

૨ By inference. અનુમાન ઉપરથી;

૩ **મધ્યમજન:** સામાન્ય માણસ. બહુ ઉંચો નહિ અને તદન નાલ વગરનો નહિ. વચલા વર્ગનો મનુષ્ય.

ત્યાંસુધી જ શૂરવીર અને ત્રાસ આપનાર દેખાય છે કે જ્યાંસુધી વિકરાળ દાઢવાળો સિંહ દેખાવ આપતો નથી; પણ જેવી હાથીને દૂરથી સિંહની ગંધ પણ આવે છે કે તુરત તે ધ્રૂજી ઉઠે છે અને પછી તે બીકણ બાયલા જેવો લાગે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી મનીષીની અપેક્ષાએ તો મારી મધ્યમરૂપતા યોગ્ય જ છે. એ મહાભાગ્યશાળી માણસ ખરેખરો સિંહ છે અને તેની અપેક્ષાએ તો મારા જેવા બીકણ હાથીઓ જ છે, તેથી મારે આ બાબતમાં દિલગીરી કરવી યોગ્ય નથી; કારણ કે ઉત્તમ પુરૂષની ગણનામાં નહિ તો મધ્યમ પુરૂષોની ગણનામાં આવવું તે પણ મારા જેવા પ્રાણીઓ માટે તો મોટું સદ્‌ભાગ્ય ગણાય. મધ્યમ વર્ગનો અશક્ત પ્રાણી હોય અને કદિ પોતાનાં કાર્યો પૂરાં કરે તો સર્વોત્તમ થઇ શકે, પણ જઘન્ય હોય તે તો કદિ એકદમ સર્વોત્તમ થઇ શકતો નથી. મારા મનમાં અગાઉ હું સર્વોત્તમ છું એવું એક જ મિથ્યા અભિમાન નહોતું, પણ બીજી ઘણી બાબતોનાં મિથ્યા અભિમાનો હતાં. પણ હવે તેની ચિંતા કરવાથી ફળ શું ?

ધર્માનુષ્ઠાનમાં નિમિત્તની ઉપકારિતા.
નિજવિલસિત ઉદ્યાનનો મહા પ્રભાવ.
વ્યક્તિભેદે વિચિત્ર પ્રકારનો ક્ષેત્રસ્વભાવ.

રાજા આ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો તે વખતે સુબુદ્ધિ મંત્રી બોલ્યો " આપના ઉપર એ મોટો ઉપકાર કરનાર છે એ વિચાર આપે બહુ સારો કર્યો; કારણ કે જૈનધર્મના અનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ કરવામાં જે કોઈ જરા માત્ર પણ નિમિત્તભૂત થાય તેના જેવો મોટો ઉપકાર કરનાર આ દુનિયામાં બીજો કોઈ પ્રાણી નથી. "

શત્રુમર્દન—" ખરેખર, એ બાબત તું કહે છે તે જ પ્રમાણે છે. હવે એક બીજી વાત કહું. મારા મનમાં એક વિચાર વારંવાર આવ્યા કરે છે. આચાર્યમહારાજનાં વચનને સંભારી તેનું નિરાકરણ મારા મનમાં વારંવાર કર્યા કરૂં છું તો પણ ભિક્ષા માગનાર લાજ વગરના બ્રાહ્મણની પેઠે વારંવાર તે વિચાર મારા મનમાં આવ્યાજ કરે છે. હવે એ મારી શંકા તારે દૂર કરવી જોઇએ. "

સુબુદ્ધિ—" તે વિચાર કેવા પ્રકારનો છે તે જણાવવા આપ કૃપા કરશો ? "

શત્રુમર્દન—" સાંભળ ! આપણે આજે સવારે જ્યારે પ્રમોદશેખર ચૈત્યમાં દાખલ થયા કે તુરત મારા મનમાં જે કાંઇ કલહ કંકાસ

વિગેરે હતા તે સર્વ દૂર થઇ ગયા, રાજ્યનાં કાર્યો કરવા રૂપ ચિંતા-પિશાચીને જાણે કોઇએ ઉખેડી નાખી હોય તેમ અદૃશ્ય થઇ ગઇ, મોહની સર્વ જાળો ત્રુટી ગયા જેવી થઇ ગઇ, પ્રબળ રાગરૂપ અગ્નિ જાણે ઓલવાઇ ગયો હોય તેવો થઇ ગયો, દ્વેષરૂપ વૈતાળ નાશી ગયા જેવો થઇ ગયો, વિપરીત (વસ્તુને ઉલટી સમજાવનાર) દુરાગ્રહરૂપ ભૂત જાણે પલાયન કરી ગયો હોય તેમ થઇ ગયું, આખા શરીર ઉપર જાણે અમૃતનો વરસાદ વરસ્યો હોય એવી શાંતિ થઇ ગઇ અને હૃદય જાણે સુખસાગરમાં ડૂબી ગયું હોય તેમ એક ક્ષણ માગમાં અનુભવ થવા લાગ્યો. આ સર્વ હકીકત મેં જાતે અનુભવી હતી. ત્યારપછી ભુવનગુરૂ આદિનાથને પ્રણામ કર્યા, ગુરૂમહારાજને ચરણે નમસ્કાર કર્યા અને મુનિરાજોને વંદના કરી તેમજ ભગવાનનાં વચન સાંભળ્યાં, તે વખતે જે અનુપમ આનંદનો મેં આજે સવારે અનુભવ કર્યો તે વાણીથી કહી શકાય તેવો નથી. આવા અપ્રતિમ જૈન મંદિરમાં, એવા અચિંત્ય પ્રભાવવાળા ગુરૂમહારાજ પાસે હોવા છતાં, તેઓ રાગનું ઝેર શમાવવા વૈરાગ્ય માર્ગના ઉપદેશ કરતા છતાં, શાંત ચિત્તવાળા તપસ્વી લોક પાસે હોવા છતાં અને માણસોનો એટલો મોટો સમુદાય હાજર હોવા છતાં પણ પેલા બાળને અત્યંત અધમ આચરણ કરવાનો અધ્યવસાય કેવી રીતે થયો હશે ? ”

સુબુદ્ધિ—“ એ મંદિરમાં આપસાહેબે પ્રવેશ કર્યો કે તુરત આપને એક ક્ષણવારમાં ન કલ્પી શકાય તેવા ગુણોનો આવિર્ભાવ થયો એમ આપસાહેબે કહ્યું તેમાં કાંઇ નવાઇ જેવું નથી, એ ભગવાનના મંદિરનું નામ જ [1]પ્રમોદશેખર છે. એ મંદિર તેવા ગુણસમુદાયોનું કારણ જ હોવાથી તેમાં પ્રવેશ કરતાં એવા ગુણો અવિર્ભાવ પામે તે સ્વાભાવિક છે, તેથી આપને જે અનુભવ થયો છે તેમાં જરા પણ નવાઇ પામવા જેવું નથી. પણ આવા પ્રકારના સંયોગો છતાં બાળના મનમાં અતિ તુચ્છ અધ્યવસાય કેમ થયો એમ આપે પૂછ્યું તેનું કારણ તો આચાર્યભગવાને અગાઉ જ જણાવી દીધું છે. વળી તેના સંબંધનું (તેનું) નામ વિચારવાથીજ એ બાબતની શંકા તો દૂર થઇ જાય છે. તેનું નામ બાળ છે અને પાપને અટકાવવાની સર્વ સામગ્રી હાજર હોય છતાં બાળ જીવો પાપનું આચરણ કરે છે એ બાળપ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. વળી ભગવાનનાં કથનો વિચારતાં એ પણ સમજાય તેમ છે કે પ્રાણીને શુભ અથવા અશુભ પરિણામો થાય

[1] જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬૬.

છે તેમાં તેને [1]દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવની અપેક્ષા રહે છે. એટલે પ્રાણીને જે વિચારો, અધ્યવસાયો કે પરિણતિ થાય તેમાં એ પાંચે બાબતો ઉપયોગી ભાગ ભજવે છે. બાળને તે વખતે જે અધ્યવસાય થયો તે ક્ષેત્રને લઇને થયો હતો એમ મને લાગે છે. ”

શત્રુમર્દન—“ જો ક્ષેત્રના ઉપર તું આટલો બધો ભાર મૂકતો હો તો ગુણોની ખાણ સમાન એ જૈનમંદિર તો પવિત્રમાં પવિત્ર ક્ષેત્ર હતું ! અને એ જ ક્ષેત્રમાં એ બનાવ બન્યો, તો આવું સુંદર ક્ષેત્ર બાળના સંબંધમાં એવા અશુભ પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ કેવી રીતે થઇ શકે ?”

સુબુદ્ધિ—“ મહારાજ ! એમાં મંદિરનો દોષ નહોતો, પણ ઉદ્યાન (ઉપવન) નો દોષ હતો, દેવમંદિર પણ ઉદ્યાનમાં આવી રહેલું છે, તેથી ઉદ્યાન [2]સામાન્ય ક્ષેત્ર છે અને એ ઉદ્યાન બાળના અશુદ્ધ અધ્યવસાયનું કારણ છે. ”

શત્રુમર્દન—“ જો એ ઉદ્યાન ખરાબ અધ્યવસાયનું કારણ હોય તો અમે પણ તેજ ઉદ્યાનમાં હતા તો અમને તે ખરાબ અધ્યવસાયનું કારણ કેમ ન થયું ?”

સુબુદ્ધિ—“ એ [3]ઉદ્યાન ઘણા વિચિત્ર સ્વભાવવાળું છે અને જૂદા જૂદા માણસોને અંગે તે અનેક પ્રકારનાં પરિણામો નિપજાવનારૂં-કામો કરાવનારૂં થઇ શકે છે. એ પ્રમાણે હોવાથીજ તેનું નામ [4]નિજવિલસિત પાડવામાં આવ્યું છે. તે જૂદા જૂદા પ્રકારનાં [5]સહકારી કારણોને લઇને ભિન્નભિન્ન પ્રાણીમાં જૂદા જૂદા પ્રકારનાં [6]વિલસિત પ્રકટ કરે છે.

---

૧ **દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, ભવ:** દ્રવ્ય એટલે વસ્તુ પોતે, ક્ષેત્ર એટલે સ્થાન, કાળ એટલે સમય, ભાવ એટલે સંયોગો અને ભવ એટલે એક જન્મ અને મરણ વચ્ચેનો સમય (તેના સંયોગો સાથે એટલે ગતિ અને ત્યાં તદ્યોગ્ય નામકર્મો વિગેરે.)

૨ Common ground.

૩ એ ઉદ્યાનનું નામજ **નિજવિલસિત** છે. દરેક પ્રાણીનો વિલાસ જૂદા પ્રકારનો હોય છે તેથી આવિર્ભાવ પણ પ્રથક્ પ્રથક્ થાય છે; આજુબાજુની વસ્તુઓ વિલાસ અને વિકાસપણે પરિણમી જાય છે અને તેને સહકારી કારણ ગણવામાં આવે છે.

૪ તેના વર્ણન માટે જુઓ પૃષ્ટ ૪૬૩.

૫ **સહકારી:** સાથેના, મદદ કરનાર.

૬ **વિલસિત:** લીલા, ગમ્મત.

સહકારી કારણો; સર્વની જરૂરીઆત.

એના આપણે પ્રત્યક્ષ દાખલા જોઇએ. બાળની સાથે સ્પર્શન મિત્ર અને અકુશળમાળા હતા તેથી તેના જોવામાં જ્યારે મદનકંદળી આવી ત્યારે તે ઉદ્યાને તેના મનમાં મદનકંદળી સાથે વિષયભોગ ભોગવવાના અને એને લગતા બીજા વિચારો ઉત્પન્ન કર્યા. અહીં સ્પર્શન અને અકુશળમાળાનો સહયોગ અને મદનકંદળીનું દર્શન સહકારી કારણો સમજવાં. મનીષી, મધ્યમબુદ્ધિ અને આપના જેવા પુણ્યશાળી વિશિષ્ટ પુરૂષોને જ્યારે સૂરિમહારાજના પાદપ્રણમનનો અવસર મળ્યો ત્યારે તે જ ક્ષેત્રે (ઉદ્યાને) તમારા મનમાં સર્વવિરતિ દેશવિરતિ અંગીકાર કરવાની અને એવી બીજી ઉત્તમ ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરી. અહીં સૂરિપાદપ્રણામ સહકારી કારણ સમજવું. જો કે કોઇ પણ કાર્ય થવામાં [1]દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, સ્વભાવ, કર્મ, નિયતિ, પુરૂષકાર વિગેરે કારણો કેટલાંક પ્રકટપણે અને કેટલાંક અપ્રકટપણે સર્વ એક સાથે મળીને જ તે કાર્યના કારણપણાને પામે છે અને તેઓમાંનું માત્ર એક જ કારણ સ્વતંત્ર રીતે કોઈ દિવસ પણ કોઇ કાર્યનું કારણ થઇ શકતું નથી, સર્વ સાથે હોય ત્યારે જ કાર્યની નિષ્પત્તિ થાય છે, છતાં

એક કારણની ઉપચારથી મુખ્યતા.

પણ એકને અંગે વાત ચાલતી હોય અને તેની મુખ્યતા હોય તો સર્વમાંથી તેને એક મુખ્ય કારણ તરીકે કહી શકાય છે. ખરીરીતે તો સર્વ કારણો એકઠાં થાય ત્યારે જ કાર્ય થાય છે, પણ અમુક અમુક અપેક્ષાએ એક એકની મુખ્યતા દેખાઇ આવે છે. એ વખતે ઉદ્યાનના વિચિત્ર પ્રકારના ભાવો હૃદયપર વધારે અસર કરનાર હોવાથી ક્ષેત્રનું કારણ તરીકે મુખ્યપણે આપની પાસે નિવેદન કર્યું છે.

શત્રુમર્દન—"મિત્ર! એ વાત તો તેં બહુ સારી કરી. હવે એક બીજી વાત તને પૂછું! આચાર્યમહારાજની પાસે પેલા કર્મવિલાસ રાજા સંબંધી વાત નીકળી ત્યારે તેં કહ્યું હતું [2]કે તું તેનું બધું સ્વ-

---

૧ **કારણો**: કોઈ પણ કાર્ય થવા માટે પાંચ કારણ એકઠાં મળવાં જોઇએ: **કાળ** પરિપક્વ થવો જોઇએ; વસ્તુનો તે **સ્વભાવ** જોઇએ; વસ્તુ તે પ્રકારે બનતી હોવી જોઇએ. ભવિતવ્યતા-**કર્મ** તેવા પ્રકારનું હોવું જોઇએ અને તે માટેનો **ઉદ્યોગ** હોવો જોઇએ. એ પાંચમાંથી એક પણ કારણ મંદ હોય તો કોઈ કામ થઇ શકતું નથી. દ્રવ્ય ક્ષેત્રનો સમાવેશ સ્વભાવમાં થઇ જાય છે. મૂળ મુખ્ય કારણો પાંચ છે: કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ (ભવિતવ્યતા), કર્મ અને ઉદ્યોગ.

૨ જુઓ પૃષ્ઠ ૫૨૨. ત્યાં સંક્ષેપમાં આચાર્યે કર્મવિલાસનું સ્વરૂપ કહ્યું હતું; પછી વધારે સ્વરૂપ જણાવવાનું સુબુદ્ધિમંત્રીએ રાજાને વચન આપ્યું હતું.

રૂપ સારી રીતે જાણે છે અને આગળ ઉપર તે મને તું કહી સંભળાવીશ. તેનું સ્વરૂપ હવે તું મને જણાવ. મને તે સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા તે વખતથી થયેલી છે."

સુબુદ્ધિ—"જો આપની એવી ઇચ્છા હોય તો આપ [1]એકાંતમાં બેસો એટલે આપની સાથે વાત કરૂં.

કર્મવિલાસ રાજાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ.
તેના આખા પરિવારપર વિચારણા.
સ્પર્શેન્દ્રિય સંબંધ અને ગુરૂના ઉપદેશનું રહસ્ય.

ત્યાર પછી મનીષીની રજા લઇને રાજા તથા મંત્રી રાજસભામાંથી ઊઠીને બાજુના એકાંત ઓરડામાં ગયા, ત્યાં સુબુદ્ધિ મંત્રીએ કહેવા માંડ્યું "રાજન્! આચાર્યમહારાજે જે વાત કરી તેનો પરમાર્થ આ પ્રમાણે હતો જે આપ ધ્યાન રાખીને સાંભળો. તમને યાદ હશે કે ભગવાન્ આચાર્ય મહારાજે [2]ચાર પ્રકારના પુરૂષો બતાવ્યા હતા. તેમાં જે પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટતમ વર્ગના પુરૂષો છે તે સર્વ કર્મના પ્રપંચથી રહિત હોવાથી તેઓને સિદ્ધ અથવા 'મુક્ત' કહેવામાં આવે છે. ત્યારપછી જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ જીવો કહ્યા તે અનુક્રમે બાળ, મધ્યમબુદ્ધિ અને મનીષી (બુદ્ધિશાળી) સમજવા. હવે આચાર્યમહારાજે જે કર્મવિલાસ રાજાની વાત કરી હતી તે પ્રાણીઓનાં એવાં પ્રકારનાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપનો જનક પોતપોતાના કર્મનો ઉદય [3]સમજવો. એ કર્મોની બહુ જબરી શક્તિ છે અને તેજ સંબંધમાં આચાર્યમહારાજ પાસે વાત થઈ હતી, બીજા કોઇના સંબંધમાં નહિ. એ રાજાની શુભ અશુભ અને મિશ્ર (શુભાશુભ) એવી ત્રણ પ્રકારની પરિણતિ છે. એ ત્રણે પ્રકારની વૃત્તિઓને અનુક્રમે શુભસુંદરી, અકુશળમાળા અને સામાન્યરૂપાનું નામ આપીને

---

૧ આવા ઉતમ વિચારો અને ખાસ કરીને સ્વરૂપ જ્ઞાન એકાંતમાં ચોક્કસ થાય છે. ચિત્તની એકાગ્રતા એકાંત વગર થવી લગભગ અશક્ય છે. રાજાને પોતાની સુબુદ્ધિ સાથે એકાગ્રતા કરી નિર્ણયપર આવવું છે.

૨ ચાર પ્રકારના પુરૂષોનો હેવાલ આ પ્રસ્તાવના પ્ર. ૧૨ મા માં પૃષ્ટ ૪૭૭ થી શરૂ થાય છે અને તેનું વર્ણન પૃષ્ટ ૪૮૮ સુધી ચાલેલ છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે.

૩ એટલે કર્મ એ ત્રણ વર્ગના પ્રાણીઓના પિતા થયા. **બાળ, મધ્યમબુદ્ધિ** અને **મનીષીના** પિતા **કર્મવિલાસ** છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જુઓ પૃ. ૩૭૪. જનક એટલે પિતા–ઉત્પન્ન કરનાર.

એને મનીષી બાળ અને મધ્યબુદ્ધિની માતાઓ તરીકે બતાવવામાં આવી છે, કારણ કે એ ત્રણ વર્ગના પુરૂષોને એવા સ્વરૂપમાં તે જ માતાઓ (પરિણતિઓ) જન્મ આપે છે."

શત્રુમર્દન—"ત્યારે બાળ જીવોનો મિત્ર કોણ છે? તે પણ તું મને જણાવ."

સુબુદ્ધિ—"સર્વ અનર્થને ઉત્પન્ન કરનાર પેલો દૂર ઊભો છે તે સ્પર્શેન્દ્રિય નામનો તેઓનો મિત્ર સમજવો."

આંતર વિચારણા.

શત્રુમર્દન રાજાએ આ હકીકત સાંભળી પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે-અહો! ભગવાને આ સર્વ વાત કહી તે મેં પણ સાંભળી હતી, પણ તે સંબંધનો ભાવાર્થ સારી રીતે જાણી શક્યો નહોતો. આ સુબુદ્ધિએ પોતાના મનમાં વિચાર કરીને હકીકતનો મેળ બરાબર મેળવ્યો છે. મને એમ લાગે છે કે એવા પ્રકારનો સારો માર્ગ બતાવનાર અને બોધ આપનાર ખરા સાધુઓ સાથે સુબુદ્ધિને લાંબા વખતથી પરિચય છે તે કારણને લઇને જ તે આ હકીકત બરાબર સમજી ગયો. અહાહા! એણે કેવી મજાની અને સરળ શબ્દોમાં વાત કરી! ભગવાને પણ કેવી યુક્તિથી નામ આપ્યા વગર અન્ય રીતિએ આ મનીષી વિગેરે સર્વનાં ચરિત્રો કહી દીધાં હતાં! તેઓએ પણ બહુ સુંદર રીતે દેશના દીધી હતી! પણ તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે? તેઓનું નામ જ પ્રબોધનરતિ છે, એટલે તેઓને અન્ય પ્રાણીઓને બોધ આપવામાં જ આનંદ આવે તે તેઓના નામને બરાબર યોગ્ય છે.

મનીષીને વિલંબ કરવા રાજાની માગણી.
સુબુદ્ધિનો દીક્ષા સંબંધી વિચારણીય જવાબ.
ગુણ પક્ષપાત અને ખોટા સ્નેહનાં પરિણામો.

રાજાએ સુબુદ્ધિ મંત્રીને કહ્યું "મિત્ર! હવે તારે વધારે તસ્દી લેવાની જરૂર નથી. એ હકીકત તો મારા સમજવામાં બરોબર આવી ગઇ. હવે હું તને એક બીજી વાત કરું. જો, સાંભળ! જો આ મનીષી વિષયોની સાથે સંબંધ કરી થોડો વખત સંસારમાં રહે તો ત્યારપછી અમે પણ તેની સાથે દીક્ષા લઇએ. એનું કારણ એ છે કે જ્યારથી મેં એને જોયો છે ત્યારથી જ એના ઉપર મને ઘણો સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી તેનાથી છુટા પડતાં જાણે તેનો વિરહ સહન જ નહિ થઇ શકે એમ ધારીને હૃદય તેની પાસેથી ખસતું જ નથી; એને જોતાં જોતાં અને એના વદનકમળને નિરખતાં નિરખતાં નેત્ર પાછાં હઠી શકતાં

નથી-આ પ્રમાણે હોવાથી એનો વિરહ એક ક્ષણવાર પણ સહન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. એને આવી રીતે છોડી શકાય તેમ નથી અને જે પ્રમાણે તે ચારિત્ર લેવા તૈયાર થઇ ગયો છે તે પ્રમાણે ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાને અમને અત્યારે પરિણામ ઉત્પન્ન થતા નથી; માટે તેની પાસે તું પ્રેમથી માગણી કર, ઉત્તમ શબ્દ (સંગીત) વિગેરે વિશિષ્ટ ભોગોનું સ્વરૂપ તેની પાસે રજુ કર, તેને એમ જણાવી દે કે એ શબ્દ વિગેરે ભોગોનો હવે તે જ ખરેખરો સ્વામી છે. તેને વજ્ર (હીરો), ઇંદ્રનીલ (પન્નું), મહાનીલ (એક જાતનો મણિ), કર્કેતન (રત્ન), પદ્મરાગ (માણેક), (મરકત) (લીલો મણિ), વૈડૂર્ય (રત્ન), ચંદ્રકાન્ત (મણિ), પુષ્પરાગ (પોખરાજ) વિગેરે અમૂલ્ય રત્નો આપણી પાસે છે તે બતાવ, દેવતાઓની અપ્સરાઓને પણ ભૂલાવે તેવી સુંદર રૂપવંત કન્યાઓ તેને દેખાડ અને એવું એવું સર્વ તેના સંબંધમાં ગોઠવીને તેને સંસાર તરફ એવા પ્રકારનો લોભ લગાડી દે કે જેથી તે કાંઇ પણ વધારે વિચાર ન કરતાં કેટલોક કાળ સંસારમાં રહી આપણી હોંશ પૂરી કરે. ”

વિષયાનુકૂળતા કરવાની સૂચના.

સુબુદ્ધિ—“ જેવો મહારાજાનો હુકમ ! પણ આ બાબતમાં મારે આપસાહેબને જરા પ્રાર્થના કરવાની છે તે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય હોય તો પણ તેને માટે આપે મને ક્ષમા આપવી પડશે. ”

શત્રુમર્દન—“ તું તો હવે મને સારો અને સાચો ઉપદેશ આપનાર થયો છે, તેથી તને તો મારા ઉપર મોટો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે એમ કહી શકાય; કારણ કે ઉપદેશદાનથી તું મારો ગુરૂ થયો અને હું તારો શિષ્ય થયો. હવે તારે મારા સંબંધમાં કાંઇ પણ સંભ્રમ (વિચાર-ગુંચવણ) કરવાનો હોય જ નહિ. તારા મનમાં જે કાંઇ હોય તે જરા પણ વિકલ્પ કર્યા વિના તું વગર વિલંબે કહે.”

સુબુદ્ધિ—“ જો એમ છે તો સાંભળો. આપ સાહેબે પ્રથમ કહ્યું કે આપને મનીષી ઉપર ઘણો જ પ્રેમ આવે છે તે વાત તદ્દન યોગ્ય છે અને બનવાજોગ છે, કારણ કે મહા પુરૂષો હમેશાં ગુણવાન્ તરફ જરૂર પક્ષપાત રાખે છે. એવા પ્રકારનો પક્ષપાત પાપના સમૂહને દળી નાખે છે, સારા આશયને વધારે પ્રકટ કરે છે, સજ્જનપણાને જન્મ આપે છે, આબરૂને વધારે છે, ધર્મને એકઠો કરે છે અને તેમ (એવો પક્ષપાત) કરનારની મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતા છે એમ બતાવી આપે છે. ત્યારપછી આપશ્રીએ કહ્યું કે કોઇ પણ રીતે તેને

(મનીષીને) લોભમાં નાખીને કેટલોક વખત સંસારમાં રાખવો, પરંતુ તે વાત મને બીલકુલ યોગ્ય લાગતી નથી. એમ કરવાથી તેના ઉપર તમે વાસ્તવિક સ્નેહ બતાવતા નથી; પણ તેના દુશ્મનની ગરજ સારો છો; કારણ કે [1]આ સંસાર મહા ભયંકર જંગલ-વન જેવો છે; તેમાંથી કોઇ બહાર નીકળી જવાની ઇચ્છાથી આખા જગતનું હિત કરનાર જૈન મતમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરવા મનથી, વચનથી અને કાયાથી ઉદ્યમ કરતો હોય તો તેને જે પ્રાણી વધારે ઉત્સાહ આપે તેજ સ્નેહ સંબંધથી પ્રેરાયેલ તેનો ખરેખરો બંધુ છે એમ સમજવું, અને ખોટા સ્નેહના મોહથી જે પ્રાણી એવી રીતે સંસારમાંથી નીકળી જવાની ઇચ્છા કરનારને વારે-અટકાવે તે ખરેખરી રીતે તેનું અહિત કરનારો હોવાથી પરમાર્થથી તે તેનો શત્રુ છે-દુશ્મન છે એમ સમજવું. એ મનીષી પોતાનું હિત કરવા તૈયાર થયો છે તેને તમારે વારવો નહિ, અટકાવવો નહિ. એ પ્રમાણે કરશો (એને નહિ અટકાવો) તો જ આપે ખરો સ્નેહ કર્યો ગણાશે. વળી એક બીજી પણ વાત આપને કહું. મનીષીને લોભાવવા માટે તમે [2]પાર્થિવ તો શું પણ કદાચ મોટા [3]દૈવી વિષયો લાવો અને તે સંબંધમાં હજારો પ્રયત્ન કરો તો પણ તેને ચળાવવો અશક્ય જ છે. એનો હેતુ એ છે કે એ મહાત્મા મનીષીને વિષયોરૂપ વિષ (ઝેર) ના વિષમ (ભયંકર) વિપાકને સમજાવનાર ભગવાનના વચન ઉપર સારી રીતે નિર્ણિત થયેલ વિશિષ્ટ બોધ થઇ ગયેલો છે, તેના હૃદયસરોવરમાં સર્વ પ્રકારની પાપરૂપ કલુષતાને ધોઇ નાખનાર વિવેકરત્ન સ્ફુરાયમાન થયું છે, વસ્તુઓના યથાયોગ્ય સ્વરૂપને જણાવનાર સમ્યગ્દર્શન તેના આત્મામાં વધારે ઉલ્લાસ પામ્યું છે અને સર્વ દોષોથી મૂકાવે તેવા ચરણ (ચારિત્ર) ધર્મને ગ્રહણ કરવાના પરિણામ તેને થઇ ગયા છે. ભગવાનની કૃપાથી જ્યારે પ્રાણીમાં એવા મહાકલ્યાણ કરનાર ગુણસમૂહો જાગ્રત થાય છે ત્યારે પછી તેનું ચિત્ત વિષયમાં રમણ કરતું જ નથી, આખો સંસારનો પ્રપંચ તદ્દન ત્યાગ કરવા યોગ્ય તેને લાગે છે, આખા જગતના વિલાસો ઇંદ્રજાળ જેવા ખોટા અને ટુંકો વખત રહેનારા દેખાય છે અને ઇષ્ટ (વહાલાઓ) નો સંબંધ થોડીવાર રહેનારો હોવાથી સ્વપ્ન

સુબુદ્ધિનો જવાબ, દીક્ષાની મહત્તા.

---

૧ દીક્ષા લેવા ઉદ્યુક્ત થયેલાની સામે પડનારે આ વાત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

૨ **પાર્થિવ:** આ પૃથ્વી પરના-સાદા

૩ **દૈવી:** દેવલોકના-અસાધારણ.

જેવો તેને લાગે છે. તેને મોક્ષમાર્ગ સાધવાની જે પ્રબળ બુદ્ધિ થઇ હોય છે તે બીજા કોઇના કહેવાથી પ્રલયકાળે પણ નાશ પામતી નથી એ આપે ચોક્કસ સમજવું. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી મહારાજ ! જો આપણે એને સંસારમાં રહેવા માટે લલચાવવા પ્રયત્ન કરશું તો તેની પાસે આપણા ઉપર મોહની કેટલી સત્તા ચાલે છે તેનો પ્રકટ પુરાવો રજુ કરશું, બાકી તમે તેમાં જે ધારણા રાખી છે તે કદિ પણ સિદ્ધ થવાની જરા પણ આશા નથી. માટે આવા ખોટા પ્રયત્નથી સર્યું !"

શત્રુમર્દન—"જો એમ જ હોય તો પછી અત્યારે અવસરને યોગ્ય આપણે શું કરવું જોઇએ તે તું મને જણાવ."

સુબુદ્ધિ—"એને માટે દીક્ષા લેવાનો સારો દિવસ જોવરાવીને તે દિવસને લગતા દિવસોએ વધારે પ્રમોદ થાય એવા ધાર્મિક મહોત્સવો કરો અને એ સંબંધમાં બને તેટલો આદર બતાવો."

શત્રુમર્દન—"તે તો સર્વ તું સારી રીતે જાણે છે, માટે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કર."

પ્રકરણ ૧૭ મું.

નિષ્ક્રમણોત્સવ–દીક્ષા–દેશના.

સિદ્ધાર્થ નામના જોશીને શત્રુમર્દન રાજાએ બોલાવ્યો. જોશી તુરત આવ્યો અને રાજસભામાં દાખલ થયો. તે આવી પહોંચતાં રાજાએ તેને આસન આપ્યું; યોગ્ય ક્રિયા ઉપચાર કરવામાં આવ્યા અને પછી તેને બોલાવવાનું પ્રયોજન કહી સંભળાવ્યું અને દીક્ષામહોત્સવ માટે શુભ મુહૂર્ત પૂછ્યું.

નિમિત્તિયાએ આપેલ મુહૂર્ત.

જોશીએ ત્યારપછી ગણતરી કરીને કહ્યું કે ' આજથી નવમે દિવસે ચાલુ માસના ચાલુ પખવાડીઆની શુદ તેરશ ને શુક્રવારે ચંદ્રમાનો ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્ર સાથે યોગ થાય છે. તે વખતે મહાકલ્યાણ કરનાર શિવદિનયોગ થાય છે અને તે દિવસે સૂર્ય ઉગ્યા પછી [1]સવા બે પહોર ગયે વૃષલગ્ન સાત ગ્રહો શુભ સ્થાને આવેલા હોય તેવું એકાન્ત નિરવદ્ય થાય છે, શુભ કાર્ય કરવાનો તે બહુ સુંદર સમય છે, માટે તે વખતે તેને ચારિત્ર ગ્રહણ કરાવવું.' રાજાને અને મંત્રીને તે હકીકત ઘણી પસંદ આવી. અને તે મુહૂર્ત્ત તેઓએ સ્વીકાર્યું. જોશીની યોગ્ય પૂજાદિ કરી તેને વિદાય કરવામાં આવ્યો અને તે દિવસ આનંદમાં પસાર થઇ ગયો.

અઠ્ઠાઇ મહોત્સવ.

બીજા દિવસથી માંડીને રાજાએ પ્રમોદશેખર ચૈત્યમાં તેમજ નગરમાં આવેલાં બીજા વિશાળ જૈન દેરાસરોમાં દેવતાઓને પણ દેવભુવનોનું સૌંદર્ય ભૂલાવે તેવો મોટો મહોત્સવ મંડાવ્યો, તેમજ જેને જે જોઇએ તે લ્યો લ્યો–એવી મોટી ઘોષણાપૂર્વક મોટાં મોટાં દાન આપવામાં આવ્યાં. એ મહોત્સવના આઠે દિવસ મનીષીને મોટા

---

૧ સૂર્યોદયથી ૬॥। કલાક ગયે, બપોરે લગભગ પોણે વાગે.

જયકુરિવર નામના હાથીપર બેસાડી નગરના ત્રીક,[1] ચોક અને ચત્વરમાં ફેરવવામાં આવ્યો. તે વખતે રાજા પોતે તેની આગળ મંત્રી સામંતોસહિત પગે ચાલતો હતો; તેથી જાણે ઇંદ્રમહારાજ ઐરાવત હાથીપર આરૂઢ થયા હોય એવી મનીષીની શોભા લાગતી હતી અને તે વખતે બહુ મૂલ્યવાન્ વસ્ત્રાભૂષણોથી દેવતા સમાન શોભતા શહેરીઓ અનેક પ્રકારે તેની સ્તુતિ કરતા હતા. આવી રીતે મનીષીને આખા નગરમાં ફેરવીને શત્રુમર્દન રાજાએ અપ્રતિમ વિલાસોનો તેને અનુભવ કરાવ્યો.

ગુણપ્રતાપ.

એ પ્રમાણે મહોત્સવ ચાલતાં આઠમો દિવસ આવી પહોંચ્યો. રાજસભામાં જૂદા જૂદા સર્વ માણસોને સન્માન આપતાં વિનોદપૂર્વક પ્રથમના બે પહોર પસાર થયા. સૂર્યનું ચરિત્ર જાણે મનીષીનું ચરિત્ર જ સૂચવતું હોય નહિ તેમ તે વખતે સમય જણાવનાર (ઘંટ વગાડનાર પહેરેગીર) દરવાને જણાવ્યું "લોકોમાં અંધકાર દૂર કરીને અને બુદ્ધિ-
"માન પ્રાણીઓને આનંદ ઉપજાવીને આ સૂર્ય હવે સર્વને મસ્તકે આ-
"વ્યો છે તે એમ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે જેમ વધતા વધતા [2]પ્રતાપથી
"(વધારે તાપથી) હું સર્વની ઉપર આવી રહ્યો છું, તેવી રીતે પોતાના
"ગુણથી સર્વ પ્રાણીઓ લોકોની ઉપર આવી શકે છે-સર્વની ઉપર
"પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપન કરી શકે છે."

નિષ્ક્રમણ મહોત્સવ.

સમય જણાવનારના આવા શબ્દો સાંભળી શત્રુમર્દનરાજાએ સુબુદ્ધિમંત્રી વિગેરેને ઉદ્દેશીને કહ્યું, "અહો! મુહૂર્તનો વખત હવે નજીક આવી પહોંચ્યો છે, તેથી હવે આચાર્યમહારાજ પાસે જવાની સામગ્રી એકદમ તૈયાર કરો." સુબુદ્ધિ મંત્રીએ કહ્યું "મહારાજ! જાણે

સુબુદ્ધિની બાહ્ય સામગ્રીની યોજના.

મનીષીની પુણ્યપરિપાટિ હોય તેમ આપની સર્વ સામગ્રી તૈયાર જ છે. સોના જેવા ઉજ્જવળ રથો જેને ઘોડા જોડવામાં આવ્યાં છે તે ઘણઘણ અવાજ કરતા તૈયાર થઇને ચાલવા મંડી ગયા છે. એની

---

૧ **ત્રીક, ચત્વર, ચોકઃ** ત્રણ રસ્તા મળે તેને ત્રીક અને ચાર એકઠાં મળે તેને ચત્વર કહે છે અને ખુલ્લી જગાઓ હોય તેને ચોક કહે છે.

૨ **પ્રતાપ** શ્લેષ છેઃ (૧) સૂર્ય સંબંધે સખ્ત તાપ અને (૨) મનીષી સંબંધે તેજ-કાંતિ

પછવાડે રાજપુરૂષોથી બીરાજમાન સંખ્યાતીત હાથીઓ જાણે રાજ-દ્વાર પાસે આવીને ઘન ગર્જારવ કરતો હોય તેમ ગર્જારવ કરતા ડોલી રહ્યા છે. તેની પછવાડે જેના ઉપર સુંદર અશ્વારો બેસી ગયા છે અને જેઓનાં મોઢાં કાંઇક ચાલતાં જણાય છે તેવા મરોડવાળી ડોકવાળા સેંકડો ઘોડાઓ આકાશને જાણે પી જતા હોય તેવો દેખાવ આપતા હેષારવ કરી રહ્યા છે. ત્યારપછી આજના બનાવ સંબંધી હકીકત જાણી લઇને મદમસ્ત પાયદળ લશ્કર સુંદર વેશ પહેરીને આવેલું ચાલી રહ્યું છે તે જાણે ક્ષીરસમુદ્રનું જળ હોય તેના જેવું શોભે છે. સુંદર રત્નનાં આભૂષણો ધારણ કરીને તેમજ સુંદર દ્રવ્યસમૂહ સાથે લઇ સુંદર લોચનવાળા સ્ત્રીપુરૂષોનાં ટોળાં ચાલી નીકળ્યાં છે. મહાત્મા મનીષીના મોટા પુણ્યથી ખેંચાઇને અનેક દેવતાઓ આકાશમાર્ગમાં આવી આકાશને શોભાવી રહ્યા છે. આ બાજુએ નગરના લોકો કૌતુકથી અહીં મોટી સંખ્યામાં આવી પહોંચ્યા છે અને હર્ષના તરંગમાં એવા આવી ગયા છે કે જાણે સમુદ્રમાં મોટો ક્ષોભ થયો હોય તેવો દેખાવ થઇ રહ્યો છે; અથવા તો મારી પાસેથી હકીકત સાંભળીને અને મનીષીના ગુણથી રીઝી જઇને તેમજ આપનો અભિપ્રાય જાણી જઇને પછી કોણ માણસ વાંકો રહે ? આવી બાબતમાં તો સર્વને હોંશથી ભાગ લેવાનું મન થાયજ, એમાં કાંઇ શક જેવું નથી; માટે હવે આપસાહેબે પણ ઉઠવું જોઇએ. ”

નિજ વિલસિત ઉદ્યાનને માર્ગે.

સુબુદ્ધિ મંત્રીનાં આવાં વચન સાંભળી રાજા તેમજ મનીષી બન્ને ઉભા થયા અને દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યા. એક મુખ્ય રથ જેમાં ઘૂઘરીઓનાં જાળ ચોતરફ વિસ્તારવામાં આવ્યાં હતાં તેમાં મનીષી બેઠા. એવી રીતે સુંદર સુખરૂપ આસન ઉપર મનીષીકુમાર બીરાજમાન [1] થયા ત્યારે તેના માથા ઉપર પહેરાવેલાં મુકુટનાં કિરણોથી તેના મસ્તકનો ભાગ જરા રંગાઇ જતો જણાતો હતો, તેના કાનમાં પહેરેલા કુંડળો દોલાયમાન થઇ રહ્યાં હતાં, તેની છાતી ઉપર ઘણાં મોટા ઉત્તમ મોતીઓની માળા શોભી રહી હતી, તેના હાથમાં કડાં અને બાજુબંધો સુંદર કાંતિને ધારણ કરી રહ્યાં હતાં. અતિ સુગંધી

૧ મૂળ ગ્રંથમાં આ વાક્ય ઘણું મોટું તદ્દન વિચિત્ર રચના અને અદ્ભુત કાવ્યચાતુર્ય દર્શાવનાર વાક્ય છે. ઘણો વિચાર અભ્યાસ અને તપાસ કરી તેનું અવતરણ કર્યું છે, એમાં કાંઇક જરૂરી ફેરફાર આ આવૃત્તિમાં કર્યો છે. હજુ પણ મૂળ વાક્ય વિચારવા યોગ્ય રહે છે.

તંબોળ અને અંગવિલેપનથી તેની બાહ્ય ઇંદ્રિયોને પ્રસન્ન કરવામાં આવી હતી, તેના શરીરપર તદ્દન સ્વચ્છ અને મહા મૂલ્યવાળાં દિવ્ય વસ્ત્રો શોભી રહ્યાં હતાં, તેના શરીરપર ઉંચી નીચી થતી જૂદા જૂદા પ્રકારની ફુલોની માળા શોભી રહી હતી, દરેક પ્રેમી માણસના મનોરથને પૂરે તેવા પ્રકારનું તેનું રૂપ થયું હતું, મહારાજા શત્રુમર્દન તેના રથના સારથી થઇને રથને ચલાવી રહ્યા હતા, તેના માથા ઉપર તેના યશ જેવું શ્વેત છત્ર ધારણ કરવામાં આવ્યું હતું, સુંદર સ્ત્રીઓના હાથમાં ધારણ કરેલા ચંદ્રની નિર્મળ કૌમુદીનાં કિરણો જેવા તદ્દન સફેત ચામરો તેની બાજુમાં વીંઝાતા હતા, બંદીજનો મોટા સ્વરથી સ્તુતિ કરતા સાથે ચાલતા હતા, બીજી બાજુએ જરા દૂર આનંદરસથી ભરપૂર વિલાસ કરનારી નાયિકાઓ નૃત્ય કરતી સાથે ચાલતી હતી, સુંદર વાજિંત્રોમાંથી નીકળતો મધુર સ્વર ચોતરફ ફેલાઇ સર્વ દિશાઓને બહેરી કરી મૂકતો હતો, કિન્નર (ગાયન કરનાર)નો મોટો સમૂહ ગાન કરતો સાથે ચાલતો હતો, તેની સાથે દેવતાઓ હર્ષાતિરેકથી સિંહનાદ જેવા મોટા શબ્દો કરતા આકાશમાં ચાલતા હતા, નગરના અનેક લોકો વખાણ કરતા સાથે ચાલતા હતા, નગરવાસી સ્ત્રીઓ પોતાનાં મુખ બારીમાંથી બહાર કાઢીને તેની સામું જોઇ રહી હતી, કેટલીક તો તેને દેવકુમાર જેવો માનીને કૌતુકથી તેની સામું જ જોઇ રહી હતી અને તેને નીરખી નીરખીને જોવામાં પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માનતી હતી, કેટલીક સ્ત્રીઓ એના પોતાને દર્શન થવાથી અતિ હર્ષમાં આવી ગઇ હતી, કેટલીક સ્ત્રીઓએ એ પોતાની સામી નજર કરશે તેવા ખ્યાલથી અનુપમ શૃંગાર ધારણ કર્યો હતો, કેટલીક મદનના રસથી પરવશ થઇ નાના પ્રકારના વિલાસ કરવામાં મશગુલ થઇ હતી અને પોતાને જોવાની ઉત્કંઠાથી મને પાછળ કરીને આ સ્ત્રી પોતે એને જોવામાં તત્પર થઇ છે એમ કેટલીક સ્ત્રીઓ પરસ્પર ઇર્ષ્યા કરતી હતી અને પોતાના વડીલો પોતાને એવી રીતે બારીએથી જોતાં જોઇ જશે તે વિચારથી જરા શરમાઇ જતી દેખાતી હતી તેમજ આવો રૂપસૌંદર્યવાળો મનુષ્ય સંસાર છોડી જશે એ વિચારથી દિલગીર પણ થતી હતી અને જે સંસારમાંથી આના જેવો રૂપાળો પુરૂષ ચાલ્યો જાય છે તેવા સંસારનું કામ પણ શું છે એવા વૈરાગ્યના રસમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ લીન થતી હતી. આવી રીતે નગરવાસી સ્ત્રીઓ પોતાના હૃદયમાં રહેલા અનેક પ્રકારના રસોને અને ભાવોને બતાવતી બારીમાંથી તેને અભિનંદન દેતી હતી, આકાશમાં તેની સાથે દેવસુંદરીઓ અને અપ્સરાઓ ચાલતી હતી, તેની પછવાડેના બીજા રથમાં તેના જેવા રૂપવાળો અને જાણે

તેની છબી જ હોય તેવો મધ્યમબુદ્ધિ બેઠો હતો. તેની સાથે અનેક રથ, હાથીઓ અને ઘોડાના સમૂહો અત્યંત આનંદ સાથે ઘણા હર્ષથી ચાલતા હતા.

પ્રમોદ શિખરને પગથિયે.

એવી રીતે ચાલતાં અનુક્રમે મનીષી નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં આવી પહોંચ્યો. રથમાંથી જેવો તે નીચે ઉતર્યો કે તુરત જ રાજપરિવાર તેની આજુબાજુ વીંટળાઇ વળ્યો. ત્યારપછી તે થોડો વખત [1]પ્રમોદશેખર ચૈત્યના દરવાજા પાસે ઉભો રહ્યો.

ઉદ્દાત્ત અનુકરણ.
રાજાની દીક્ષેચ્છા.
સંબંધીઓના જવાબ.

મનીષી રથમાં બેઠો ત્યારથી માંડીને તેનામાં કેટલું આત્મબળ છે તેની પરીક્ષા કરવા સારૂ શત્રુમર્દન રાજા વધારે વધારે તેના સ્વરૂપનું લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરવા લાગ્યા હતા અને તેની હીલચાલપર ખાસ ધ્યાન આપતા હતા. રાજાએ જોયું કે ઘણા હર્ષમાં આવી જવાનાં કારણો મોજુદ હતાં છતાં અત્યંત વિશુદ્ધ અધ્યવસાયોથી મનીષીના મનનો મેલ ધોવાઇ ગયેલ હોવાને લીધે તેના મનમાં જરા પણ વિકાર જણાતો નહોતો, એટલું જ નહિ પણ સંસારના ચિત્રવિચિત્ર વિલાસોના દર્શનથી જેમ ક્ષાર[2] માટી અને અગ્નિના પુટથી રત્ન (હીરા) વધારે નિર્મળ થાય તેમ તેનું ચિત્તરત્ન વધારે વધારે નિર્મળ[3] થતું હતું. આવું તેનું નિર્મળ મન તેના શરીર ઉપર પણ પોતાની અસર કરી શક્યું અને તેથી તેનું શરીર પણ તે અવસરે એટલું દેદીપ્યમાન દેખાયું કે રાજાએ વધારે બારિકીથી અવલોકન કરીને જોયું તો જણાયું કે જ્યારે સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે જેમ તેનાં કિરણોના તેજથી તારાઓનો સમૂહ પ્રકાશતો નથી તેમ મનીષીના (આત્મિક) તેજ પાસે પોતાનું આખું રાજ્યમંડળ જરા પણ પ્રકાશ કરી શકતું નથી. આવી રીતે તેના ગુણનું બહુમાન કરતાં કરતાં રાજા તેમાં એટલો બધો લીન થઇ ગયો કે તેને પરિણામે સંસારમાં બંધન કરાવનાર કર્મનું જાળું હતું તે ત્રૂટી

રાજાનું અવલોકન-દીક્ષાના પરિણામ.

---

૧ નિજવિલાસમાં-આત્મરમણ કરતી વખતે પ્રમોદ થાય છે તે પર આ આખું રૂપક છે.

૨ હીરા (રત્ન) માટી અને ક્ષારથી અથવા દવામાં નાંખી ગરમ કરીને મેલ વગરના કરી શકાય છે, તેમ સંસારના વિચિત્ર વિલાસોના દર્શનરૂપ ક્ષાર-માટી વિગેરેથી તેનું મન નિર્મળ થતું હતું.

૩ **નિર્મળ**: મેલ વગરનું 'મેલ' શ્લેષ છે: (૧) હીરા-રત્ન પક્ષે-જીરમ; (૨) મનીષી પક્ષે-પાપ.

ગયું અને તેને પોતાને પણ ચારિત્ર (દીક્ષા) લેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. એ ઉત્તમ ઇચ્છા ઉદ્યાનમાં આવતાં તુરત જ તેણે સુબુદ્ધિ મંત્રીશ્વરને, મધ્યમબુદ્ધિને, રાણી મદનકંદળીને અને સર્વ સામંતોને કહી સંભળાવી. મહાત્મા પુરૂષોનાં પડખાં સેવવાનો અચિંત્ય પ્રભાવ હોવાને લીધે, કર્મનો ક્ષયોપશમ વિચિત્ર રીતે કામ કરતો હોવાને લીધે અને મનીષીના અકૃત્રિમ ગુણો તરફ રંજિત થઈ ગયેલા હોવાને લીધે તે સર્વનું આત્મવીર્ય પણ ઉછળ્યું, તેથી તેઓએ રાજાનો અભિપ્રાય જાણીને જવાબમાં કહ્યું કે "સાહેબ! આપે બહુ સારી વાત કરી, તમારા જેવાએ તેમ જ કરવું યોગ્ય છે, કારણ કે વિવેકી પ્રાણીઓને આ નિઃસાર સંસારમાં બીજું કાંઇ પણ શ્રેષ્ઠ જણાતું જ નથી. પ્રભુ! આ સંસારમાં જો કોઇ પણ વસ્તુ રમણીય હોય, વખાણ કરવા યોગ્ય હોય, સારભૂત હોય, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય કે સુંદર હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બરાબર સમજનારા વિશાળ બુદ્ધિવાળા મહાપુરૂષો કે જે આપ જેવાને પણ પૂજ્ય છે તેઓ સંસારનો શામાટે ત્યાગ કરે? આવા મોટા બુદ્ધિશાળી પુરૂષો કેદખાના જેવા આ સંસારનો ત્યાગ કરતા જણાયા છે તેથી એમ સહજ જણાઇ આવે છે કે આ સંસારમાં સાર જેવું કાંઇ પણ નથી. આવો સંસાર કે જે અનેક પ્રકારના મોટા ભયોને વારંવાર ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે તેનો જ્યારે મનીષી પણ ત્યાગ કરે છે ત્યારે જાણી, વિચારી, સમજીને ડાહ્યા માણસોએ તેમાં પડી રહેવું યોગ્ય નથી. અમે સર્વેએ મનીષીનું ચિત્ત બરાબર અભ્યાસ કરીને હમણા હમણા જોયું છે તેથી હવે અમારૂં મન પણ સંસાર તરફ રમણ કરતું નથી. જેવી રીતે તેના પ્રભાવથી દીક્ષા લેવાના વિચારો કરવા અમે હોંશવાળા થયા છીએ તેવી જ રીતે તેનાવડે જ અમે સર્વ કાર્ય સંપાદન કરશું અને તેનાવડે જ પરિપૂર્ણતા પામશું એમ અમને લાગે છે; તેથી ભગવાન શ્રી જિનેશ્વર દેવના મતની અત્યંત નિર્મળ અને સંસારનો છેદ કરનાર દીક્ષા અમે પણ લેવા ઇચ્છીએ છીએ તેથી તેને માટે આપશ્રી અમને રજા આપો."

નિશ્ચય અને પ્રસંગાનુરૂપ ભાષણ.

શત્રુમર્દન રાજા—"ધન્ય છે તમારા વિવેકને! અને ધન્ય છે તમારા ગંભીર ચિત્તને! તમારૂં વચનચાતુર્ય તેમજ આત્મબળ ખરેખર વખાણને પાત્ર છે. તમે બહુ સારો વિચાર કર્યો છે અને આવાં વચન બોલી તમે મને પણ બહુ સારો ઉત્સાહ આપ્યો છે.

સર્વ સામાન્ય ધન્યવાદ.

વળી તમે આમ એક ક્ષણવારમાં મોહ પીંજરાને તોડી નાખ્યું તે બહુ ઉત્તમ કર્યું છે. ”

એવી રીતે સર્વને સામાન્ય રીતે ઉદ્દેશીને ધન્યવાદ આપ્યા પછી શત્રુમર્દન રાજાએ વધારે હર્ષમાં આવી એક એકને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડ્યું. પ્રથમ સુબુદ્ધિ મંત્રીને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “ અહો મારા મિત્ર! તને તો સંસારનો સ્વભાવ સારી રીતે જણાયલો હતો અને આટલો વખત તું સંસારમાં માત્ર મારે માટે મારી રાહ જોઇને જ રહ્યો હતો; તારે સંસારમાં પડ્યા રહેવાનું બીજું કારણ પણ શું હોઇ શકે ? કેમકે એક પ્રાણીને રાજ્યનો લાભ મળવાનો સંભવ હોય તો તે કદી ચાંડાળપણું સ્વીકારે ખરો ? ખરેખર મિત્ર ! તેં બહુ સારૂં કર્યું છે, મારા ઉપર મોટી કૃપા કરી છે અને આ પ્રમાણે અત્યાર સુધી આચરણ કરીને તેમજ હવે મારી સાથે દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય બતાવીને આપણી મૈત્રી સાચી હતી એમ બરાબર બતાવી આપ્યું છે. ”

સુબુદ્ધિને.

મધ્યમબુદ્ધિ તરફ નજર કરીને શત્રુમર્દનરાજાએ પોતાનું સંભાષણ આગળ ચલાવ્યું, “ભાઇ ! તારે તો પ્રથમથી જ મનીષી સાથે સોબત હોવાથી તું તો ખરેખરો ભાગ્યશાળી છે. જે પ્રાણીને કલ્પવૃક્ષની પ્રાપ્તિ થાય તેને પછી કોઇ જાતનું દુ:ખ ખરેખર રહેતું જ નથી. હાલમાં વળી એના ચારિત્ર લેવાના વિષય ઉપર વધારે ધ્યાન આપવાથી તેને અનુસરવાનો વિચાર કરીને તું પણ તારા ભાઇ જેવો છે એમ તેં બતાવી આપ્યું છે તે ઘણું સારૂં કર્યું છે. આપણા વૃદ્ધો કહે છે કે ‘ સૌ સારૂં જેનું છેવટ સારૂં ’ એ કહેવત તને બરાબર લાગુ પડે છે. ”

મધ્યમબુદ્ધિને.

ત્યારપછી રાણી મદનકંદળીને ઉદ્દેશીને રાજાએ :કહેવા માંડ્યું “ રાણી ! સુવર્ણ અને પદ્મકમળ જેવું તમારૂં ચિત્ત ખરેખર અતિ સુંદર અને નાજુક છે. તેવા મનને લઇને જ તમે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે. લોકોમાં તમને મારી વહેવારૂ રીતે ધર્મપત્ની (સ્ત્રી) કહેવામાં આવતા હતા તે વાત ધર્મની બાબતમાં પણ મારી સાથે જોડાવાનો વિચાર કરીને-ખરેખરૂં કર્તવ્ય કરી બતાવીને આજે તમે સત્ય કરી આપી છે. તેટલા માટે દેવી ! તમે ઘણો સારો નિર્ણય કર્યો છે. સંસારકારાગ્રહમાં સપડાઇ ગયેલા જીવોને માટે એનાથી વધારે સારૂં બીજું કોઈ પણ કાર્ય નથી. ”

મદનકંદળીને.

સર્વ સામાન્ય પ્રત્યે.

તે વખતે પોતાના સામન્તોમાંથી અને નગરવાસી વિગેરેમાંથી પણ જે જે દીક્ષા લેવા માટે ભાવથી તૈયાર થઇ ગયા હતા તે તે દરેકને મધુર વાક્યથી રાજાએ ઉત્સાહ દેવા માંડ્યો. રાજા બોલ્યા "અહો! તમે જેઓ પરમાત્માના મતની ઉત્તમ દીક્ષા લેવા તૈયાર થયા છે તે સર્વ ખરેખરા ભાગ્યશાળી છો, મહાત્મા છો, ઉત્તમ મનુષ્યો છો અને કૃતકૃત્ય છો! તમે સર્વ બહુ સારૂં કરો છો, તમારા જેવાએ એમ કરવું તે તદ્દન યોગ્ય છે, તમે આ લોકમાં મારા ખરેખરા[1] ભાઇઓ છો."

સુલોચનને રાજ્ય-સર્વની દીક્ષા.

તે વખતે પોતાના પુત્ર સુલોચનકુમારને પોતાનાં સર્વ રાજ્યચિહ્નો (દંડ, છત્ર, છડી વિગેરે) સોંપી દઇને તેને રાજ્યગાદી ઉપર સ્થાપન કરવામાં આવ્યો. રાજ્યચિન્હો સોંપ્યા એજ ગાદી સોંપ્યા બરાબર ગણવામાં આવ્યું. તે સિવાય બીજાં પોતાને કરવાનાં કામો હતાં તે સર્વ તુરતમાં આટોપી લઇને રાજા જિનમંદિરમાં આવ્યા. પછી બાકીનાં બીજાં સર્વ કાર્યો કરીને અને જગદ્ગુરૂ શ્રી જિનેશ્વર દેવની પૂજા કરીને સર્વેએ ગુરૂમહારાજ પાસે આવી પોતાના વિચાર ગુરૂમહારાજ શ્રીપ્રબોધનરતિ આચાર્યને જણાવ્યા. ગુરૂ મહારાજે બહુ મધુર શબ્દોમાં મીઠાશથી કહ્યું કે "આ બાબતમાં હવે જરા પણ વિલંબ કરી સંસારમાં રહેવું ઠીક નથી." પછી કેટલાક સુંદર શબ્દોવડે સર્વને ધન્યવાદ આપ્યો અને જેમનાં પાપો ધોવાઇ ગયેલાં હતાં એવા ગુરૂમહારાજે જૈન આગમમાં બતાવેલી વિધિ પ્રમાણે સર્વને દીક્ષા આપી. તે વખતે સર્વનો વૈરાગ્ય વધારવા માટે અને તે પ્રમાણે કરવું[2] શાસ્ત્રાનુસાર હોવાથી આચાર્યમહારાજે ટુંકી દેશના આપી.

આચાર્ય મહારાજની દેશના.

"આદિ અને અંત વગરનો આ સંસાર જેમાં જન્મમરણ વારંવાર થતાં હોવાથી જે ઘણો ભયંકર છે તેમાં તીર્થંકર મહારાજના મતની દીક્ષા લેવી તે પ્રાણીને માટે ઘણું મુશ્કેલ છે. એ દીક્ષા અત્યંત નિર્મળ છે અને મન વચન કાયાના સર્વ સાવદ્ય

---

૧ નિર્મિથ્યાઃ શબ્દ અત્રે મૂળમાં છે. જેનામાંથી કૃત્રિમ ભાવ નાશ પામી ગયો છે તેવા.

૨ તે પ્રમાણે કરવાનો 'કલ્પ' હોવાથી વૈરાગ્યમાં સ્થિર કરવા એ ગુરૂમહારાજની ફરજ છે.

" યોગોપર અંકુશ આણનાર છે. એ અત્યંત દુર્લભ દીક્ષા જ્યાં સુધી
" પ્રાણીને ઉદયમાં આવતી નથી, જ્યાં સુધી પ્રાણી તેનો લાભ મેળવી
" શકતો નથી, ત્યાંસુધી આ સંસારમાં તેને અનેક પ્રકારનાં પારા-
" વાર દુઃખો થાય છે, ત્યાંસુધી રાગ દ્વેષ અને તેનાં ભયંકર પરિ-
" ણામો તેનાપર પોતાની અસર બતાવ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી કર્મો
" પોતાનો પ્રભાવ તેનાપર સ્પષ્ટપણે દાખવ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી
" જન્મ મરણના ફેરા થયા કરે છે, ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારની આપ-
" ત્તિઓ આવ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારની પીડાઓ અને
" ઉપાધિઓ થયા કરે છે, ત્યાં સુધી પ્રાણી બીજા માણસો પાસે ગરીબ
" રાંક–બાપડો–બિચારો થઇને બોલે છે, ત્યાં સુધી દુર્ગતિમાં જઇ
" અનેક દુઃખો સહન કરવાનો સંભવ રહે છે, ત્યાં સુધી અનેક પ્રકા-
" રના રોગો થાય છે અને ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારના કલેશોથી ભરપૂર
" ભયંકર સંસારસમુદ્રને અવકાશ મળ્યા કરે છે. જ્યારે કર્મ માર્ગ
" આપે અને લોકનાથ શ્રી ભગવાનદેવની કૃપા થાય ત્યારે તીર્થંકર
" મહારાજ શ્રી જિનેશ્વર દેવની બતાવેલી દીક્ષા પ્રાણીને પ્રાપ્ત થાય છે
" અને પછી પ્રાણીનાં સર્વ પાપો ધોવાઈ જતાં જાય છે; તેથી પ્રાણી
" છેવટે જ્યાં સર્વ પ્રકારનો આનંદ નિરંતર વર્તી રહેલ છે અને
" દુનિયાનાં સર્વ કલેશોની જ્યાં ગંધ પણ નથી એવી ઉત્તમોત્તમ
" ગતિએ પહોંચી જાય છે અને ત્યારપછી મેં જે ભયંકર ઉપદ્રવોનું
" અગાઉ વર્ણન કર્યું તેવી સંસાર સંબંધી સર્વ ઉપાધિઓ તેનાથી
" દૂર ચાલી જાય છે. જે પ્રાણીઓ દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે તેઓ આ
" સંસારમાં પણ ખરેખર અમૃત રસનું પાન કરે છે, તેઓને આ ભ-
" વમાં પણ કોઇ પ્રકારની અડચણ થતી નથી અને તેઓ સુખથી ભર-
" પૂર રહે છે. ભગવાન્ શ્રી જિનેશ્વર દેવના મતની આવી દીક્ષા આજે
" તમને પ્રાપ્ત થઇ છે, તમે તે રાજીખુશીથી સ્વીકારી છે અને તેમ
" કરીને આ ભવસમુદ્રમાં પ્રાણીએ જે ખાસ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે તે
" તમે પ્રાપ્ત કર્યું છે. મારે તમને ખાસ ભલામણ કરીને કહેવાનું એ
" જ છે કે હવે તમારે સર્વ પ્રમાદ છોડી દઇને એ દીક્ષા પાળવા
" માટે અને આત્માની પ્રગતિ કરવા માટે વારંવાર આખી જીંદગી
" સુધી પ્રયત્ન કર્યા કરવો; કારણ કે દીક્ષા લીધી હોય છતાં પણ કમ-
" ભાગ્યવાળા અધમ પુરૂષો પ્રમાદવશ થવાથી તેનો પાર પામી
" શકતા નથી. જે પ્રાણીઓ મનુષ્યોમાં ઉત્તમ હોય છે તેજ તેનો પાર
" પામે છે."

ગુરૂમહારાજની આ પ્રમાણેની દેશના સાંભળ્યા પછી સર્વેએ

એક સાથે ગુરૂમહારાજને કહ્યું "સાહેબ ! આપ અમને આજ્ઞા આપો, આપનો હુકમ[1] ઉઠાવવા તૈયાર છીએ."

રાજર્ષિ શત્રુમર્દનનું શંકાસમાધાન.
શુભસુંદરી ને અકુશળમાળાના પુત્રો.
સામાન્યરૂપાના બાળકોની મોટી સંખ્યા.
કર્મવિલાસના પુત્રોના ત્રણ પ્રકાર.
કર્તવ્યપ્રેરણા અને યોગ્ય સ્પષ્ટીકરણ.

તે વખતે પોતાના મુખ ઉપર મુહપત્તિ[2] રાખીને અત્યંત આનંદમાં આવી શત્રુમર્દન સાધુએ આચાર્યમહારાજને સવાલ કર્યો "હે પ્રભુ ! મનીષીનું ચિત્ત ઘણું વિશાળ, નિર્મળ, ધીર, ગંભીર, ઉદાર, દયાતત્પર, ચિંતા વગરનું, દ્વેષના સંબંધ વગરનું, અચંચળ, જગતને આનંદ આપનાર અને ટુંકામાં કહીએ તો વાણીથી જેનું વર્ણન ન કરી શકાય તેવું છે. તો તેવું ચિત્ત શું બીજા કોઇનું હોય ખરૂં ? અહો ! એનું સુંદર ચિત્ત જોઇને અને તેનું વર્તન વિલોકીને અમારાં સર્વ સાંસારિક બંધનો શિથિળ થઇ ગયાં અને આ ભયંકર સંસારકારાગ્રહમાંથી સર્વ મુક્ત થઇ ગયા ! પ્રભુ ! એવું ચિત્ત કોઇનું હોય ખરૂં કે નહિ તે અમને સમજાવો."

ગુરૂમહારાજ બોલ્યા "એ મનીષીની માતા શુભસુંદરીનું નામ તો તમે અગાઉ સાંભળ્યું છે. એ શુભસુંદરીનાં જેટલાં છોકરાં છે તે સર્વેનું એવા જ પ્રકારનું નિર્મળ મન હોય છે."

રાજા પોતે તો હવે તેનું તત્ત્વ કાંઇક કાંઇક સમજી ગયો હતો, તો પણ ભોળા લોકોને બોધ થવા માટે મસ્તક નમાવીને શત્રુમર્દન

---

૧ દીક્ષા લીધા પછી કોઇ પણ કાર્ય પોતાની મરજીથી કરી શકાતું નથી, ગુરૂમહારાજની પ્રત્યેક કાર્ય માટે અને સામાન્ય ચાલુ બાબત માટે આજ્ઞા લેવી પડે છે. એ સંપ્રદાય અનુસાર इच्छामो अणुसट्ठीं એટલે 'આપ આજ્ઞા કરો' 'હું આપનાથી અનુશાસન કરાવવા ઈચ્છું છું' એમ કહી શિષ્ય દરરોજ આદેશો માગે છે. નિયંત્રણા માટે આ રિવાજ બહુ ઉપયોગી છે.

૨ **સુખવસ્ત્રિકા:** મુખની પાસે હાથમાં નાનું વસ્ત્ર જીવદયા વિગેરે અનેક વિચાર હેતુથી રાખવામાં આવે છે તેને '**મુહપત્તિ**' કહેવામાં આવે છે. વધારે અપભ્રંશ થતાં તેને 'મોમતી' પણ કહેવામાં આવે છે. તેનું પ્રમાણ ૧૬ આંગળનું ચોરસ હોય છે, તેને ઘડ વાળીને રાખવામાં આવે છે.

શુભસુંદરીના પુત્રો.

સાધુએ ફરીને સવાલ કર્યો " ત્યારે શું મહારાજ ! એ શુભસુંદરીને વળી ઘણાંએ છોકરાઓ છે ? અમે તો એના આ એક જ છોકરાને (મનીષીને) ઓળખીએ છીએ અને તે તેને એકનો એક જ છોકરો છે એમ જાણીએ છીએ- "

ગુરૂમહારાજ તેના જવાબમાં કહેવા લાગ્યા " એ શુભસુંદરીને તો ઘણાંએ છોકરાં છે. આ ત્રિભુવનમાં જે જે પ્રાણીઓ મનીષી જેવા દેખાય છે તે સર્વ શુભસુંદરીનાં છોકરાંઓ છે એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. આ દુનિયામાં જે પ્રાણીઓ ઉત્તમ છે, જેઓ મહા સત્ત્વવાળા પ્રાણીઓને માર્ગે ચાલનારાં છે, તેઓ મનીષી જેવાં શુભસુંદરીનાં જ બચ્ચાંઓ છે એમ જાણવું. "

શત્રુમર્દન રાજર્ષિ—" ત્યારે મહારાજ ! આપે પેલા બાળની માતા અકુશળમાળાનું વર્ણન કર્યું તેને પણ બાળ સિવાય બીજા પુત્રો હશે ?"

અકુશળમાળાના પુત્રો.

ગુરૂ મહારાજ—" હા, તેને પણ ઘણાં છોકરાં છે. આ ત્રિભુવનમાં અધમ, ક્લિષ્ટ, હલકા સ્વભાવના મનુષ્યો જે જે જણાય તે તે સર્વે અકુશળમાળાનાં છોકરાંઓ છે એમ સમજવું. બાળના જેવું અધમ આચરણ કરે તેટલા ઉપરથી તેમને ઓળખી લેવાં કે તેઓ અકુશળમાળાના દીકરાઓ છે."

શત્રુમર્દન રાજર્ષિ—" સામાન્યરૂપાને પણ મધ્યમબુદ્ધિ જેવાં બીજાં છોકરાંઓ હશે ?

સામાન્યરૂપાના પુત્રો.

ગુરૂ મહારાજ—" અરે, એ સામાન્યરૂપાને તો ઘણાંએ છોકરાંઓ છે. આ દુનિયામાં કેટલાંક મનીષી જેવાં અત્યુત્તમ ચરિત્રવાળાં હોય છે અને કેટલાંક બાળ જેવા અત્યંત અધમ ચરિત્રવાળાં હોય છે, તે સિવાયના બીજાં બધાં પ્રાણીઓ એ મધ્યમબુદ્ધિના જ ભાઇઓ છે એમ સમજવું. જેઓ મધ્યમબુદ્ધિ જેવા હોઇ કાંઇક મલીન પ્રકારના આચારોને અમલમાં મૂકનારાં હોય છે તેવા આ ત્રિભુવનમાં રહેલાં પ્રાણીઓ સામાન્યરૂપાનાં બાળકો છે એમ સમજવું. મનીષી અને બાળ જેવાં જીવોની સાથે સરખાવતાં જો આવાં મધ્યમબુદ્ધિ જેવાં જીવોની ગણતરી કરવામાં આવી હોય તો તે અનંતગણી વધારે થાય તેમ છે; તેથી મેં તમને ઉપર જણાવ્યું કે એ સામાન્યરૂપાને તો ઘણાં છોકરાંઓ છે. "

શત્રુમર્દન રાજર્ષિ—" જ્યારે એમ છે તો ભગવન્ ! મારા મનમાં એક વિચાર સ્ફુરે છે. આપ કહો છો તે વાતનો સાર તો એ થયો કે કર્મવિલાસ રાજાએ ત્રણ સ્ત્રીઓથી જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યાં. તેવી રીતે તો આ આખું જગત્ કર્મવિલાસ મહારાજનું કુટુંબીજ થયું ! એ વાત બરાબર છે ?"

કર્મવિલાસનો પરિવાર.

ગુરૂમહારાજ—" તમે જે કહ્યું તે તદ્દન બરાબર છે. તમે તેનો ભાવ બરાબર સમજી ગયા છો. તમારા જેવાની બુદ્ધિ તુરત જ ખરા રસ્તાપર આવી જાય છે. એમાં હકીકત એમ છે કે સર્વ યોનિઓમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ગનાં પ્રાણીઓ હોય છે તો ખરાં, પરંતુ તેઓ પોતાના ખરા રૂપમાં મનુષ્યપણામાંજ વ્યક્ત થાય છે. મનુષ્યપણામાં તો એ આખું કુટુંબ સર્વત્ર સ્પષ્ટ જણાઇ રહ્યું છે.

" હવે સમજુ માણસે શું કરવું જોઇએ તે સંબંધમાં સંક્ષેપથી મુદ્દાની હકીકત કહી બતાવું તે તમે સાંભળો. બાળનું ચરિત્ર તદ્દન ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તેથી તેના જેવું આચરણ કોઇએ કરવું નહિ અને તેની સાથે વધારે સમાગમ પણ કરવો નહિ. જે પ્રાણી સુખ ઇચ્છતો હોય તેણે મનીષીના ચરિત્રનો આદર કરવો અને તેના જેવા થવા પ્રયત્ન કરવો. એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે ઘણા ખરા જીવો બહુધા મધ્યમબુદ્ધિ જેવા હોય છે અને તેઓ જો રીતસરનું વર્તન અને અનુષ્ઠાન કરે તો મનીષી (બુદ્ધિવંત-ઉત્તમ વર્ગના પ્રાણી) પ્રયત્નથી થઇ શકે છે. એટલા માટે જ હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! તમને વારંવાર કહેવામાં આવ્યું હતું કે મારા વચનને અનુસરીને તમારે મનીષીના ચરિત્રનું અનુકરણ કરવું અને ખાસ પ્રયત્ન કરીને તમારે પાપમિત્રનો પરિચય છોડી દેવો; કારણ કે એ સ્પર્શનની સાથેના સંબંધને લીધે બાળ આખરે વિનાશ પામ્યો અને તેનો ત્યાગ કરવાથી આ મનીષી લોકોમાં સુસ્પષ્ટ પ્રસિદ્ધ મોટાઇ મેળવીને આખરે મોક્ષને સાધનારો થયો. આ પ્રમાણે હોવાથી પોતાનું હિત ઇચ્છનાર પ્રાણીએ પવિત્ર મિત્રો સાથે સોબત કરવી. મનમાં અંતઃકરણપૂર્વક સમજવું કે એવી પવિત્ર માણસો સાથેની મૈત્રી આ ભવમાં અને પરભવમાં સર્વ પ્રકારની સંપત્તિઓને પ્રાપ્ત કરવાના હેતુભૂત છે, કોઇ પણ ખરાબ માણસ સાથે સોબત કરવી તે આ ભવમાં પણ દુઃખને માટે થાય છે અને સારા માણસ સાથે સોબત કરવી તે સુખને માટે થાય છે. એ બન્ને હકીકત તમે મધ્યમબુદ્ધિના સંબંધમાં બહુ સારી રીતે જોઇ છે. જુઓ, જ્યાં સુધી એણે બાળનો

કર્તવ્યોપદેશ.

પરિચય રાખ્યો-બાળની સોબત કરી ત્યાંજ સુધીજ તે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરવાને યોગ્ય થયો અને જ્યારથી એણે મનીષીનો પરિચય વધાર્યો અને તેની સાથેજ સોબત કરવા માંડી ત્યારથી તેને આનંદ આનંદ થવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે હકીકત સમજીને તમારે નિશ્ચય કરવો જોઇએ કે બહિરંગ પ્રદેશમાં તેમજ અંતરંગ પ્રદેશમાં તમારે દુર્જનની સોબત કરવી નહિ અને સોબત માત્ર સજ્જનની સાથે જ કરવી."[1]

આવા જિનેશ્વરદેવના શાસનના અપ્રતીમ અને અત્યંત મનોહર શબ્દો સાંભળીને ઘણા પ્રાણીઓ બોધ પામી ગયા અને ધર્મ કરવા તત્પર થઇ ગયા. પછી દેવતાઓ પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા. સુલોચન કુમાર રાજ્યાસનારૂઢ થઇને રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો અને આચાર્યમહારાજ પોતાના પ્રથમના તેમજ નવીન શિષ્યોને સાથે લઇને અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા.

જિનાગમમાં બતાવેલા માર્ગે ઘણો કાળ ચાલીને જ્યારે અંત સમય નજીક આવ્યો ત્યારે સર્વ વિધિવડે જ્ઞાનઅગ્નિથી, ધ્યાનઅગ્નિથી, તપઅગ્નિથી, વીર્યના ઉપયોગરૂપ અગ્નિથી, સર્વ પાપો બાળી નાખીને મનીષીએ શરીરરૂપ પીંજરૂં મૂકી દઇ મોક્ષ (નિર્વૃતિનગર) પ્રાપ્ત કર્યું. મધ્યમબુદ્ધિ અને તેના જેવા બીજા મધ્યમ પ્રકારના પ્રયાસ કરનારા રાજા વિગેરે પ્રાણીઓ હતા તેઓનાં કર્મો ઘણાં ઓછાં અને આછાં થઇ ગયાં અને તેવા સર્વ સાધુઓ દેવલોકે ગયા. (તે હવે પછી મોક્ષે જશે.) બાળના સંબંધમાં ભગવાને પ્રથમથી ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે તે ચાંડાળને હાથે મરીને નરકમાં પડશે એમ જ બન્યું. મુનિમહારાજનું ભવિષ્ય વચન કદિ ખોટું પડતુંજ નથી.

* * * *
* * * * *

સ્પર્શન કથાનક સંપૂર્ણ.[2]

---

૧ આ પ્રમાણે આચાર્ય અબોધનરતિ શત્રુમર્દન વિગેરેને ઉપદેશ આપે છે. કુસંગ ન કરવાના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આ સર્વ વાર્તા વિદુર કુમાર નંદિવર્ધન પાસે કહી રહ્યો છે-સંસારનું સ્વરૂપ બતાવતાં સંસારીજીવ પોતાની સર્વ હકીકત સદાગમ સમક્ષ અગૃહિતસંકેતા, પ્રજ્ઞાવિશાળા અને ભવ્યપુરૂષની હાજરીમાં કહી બતાવે છે.

૨ આ સ્પર્શનની વાર્તા પૃ. ૩૭૪ થી શરૂ થઈ છે. વિદુરે તે વાર્તા કુમાર નંદિવર્ધન સમક્ષ કહેવા માંડી હતી તે અત્ર પૂર્ણ થાય છે. હવે સંબંધ પૃ. [illegible]

પ્રકરણ ૧૮ મું.

કનકશેખર.

સ્પર્શનની વાર્તા કુસંગથી થતા ગેરફાયદા બતાવવા માટે વિદુરે પ્રકરણ ત્રીજાથી શરૂ કરી હતી. જ્યારે વિદુરને રાજાએ નંદિવર્ધન કુમારની પાસે બીજીવાર મોકલ્યો ત્યારે તેને કુમારે પૂછ્યું હતું કે ગઇ કાલે કેમ દેખાયો નહિ? તેના જવાબમાં પોતે એક આશ્ચર્યકારક વાર્તા સાંભળવામાં રોકાઇ જવાનું કહ્યું, એટલે કુમારે એ વાત કહેવાનું કહેવાથી વિદુરે સ્પર્શનની વાત શરૂ કરી હતી. તે વાત પૂરી થયા પછી વિદુર અને રાજકુમાર નંદિવર્ધન વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઇ:—[1]

કથાનકની કુમારપર અસર.

વિદુર—"કુમારશ્રી! મેં ગઇ કાલે આ વાર્તા સાંભળી, તે જરા મોટી હોવાથી મારો તો આખો દિવસ તે સાંભળવામાં ચાલ્યો ગયો, તેથી હું આપની પાસે આવી શક્યો નહિ તે ક્ષમા કરશો."

નંદિવર્ધન—"ભાઇ! બહુ સારૂં કર્યું, વાર્તા બહુ મજાની છે! સાંભળતાં તેમાં બહુ રસ જામે છે અને વળી સાથે બોધ પણ મળે છે. ખરેખર! પાપી મિત્રો સાથે સોબત કરવી એ બહુ ખરાબ છે. જુઓને! પેલા બાળે સ્પર્શન જેવા દુષ્ટ મિત્ર સાથે દોસ્તી કરી તો તેને આ ભવમાં અને પરભવમાં અનેક પ્રકારની પીડાઓ-ઉપાધિઓ અને દુઃખપરંપરા જ પ્રાપ્ત થયાં! એ દુઃખોનું કારણ એવી ખરાબ સોબત જ હતું, બીજું કાંઇ પણ નહિ."

વિદુરે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે ચાલો! એક વાત તો

---

1 હવે વાર્તા ચાલે છે તે સંસારીજીવ (નંદિવર્ધન)ની છે. સંસારીજીવ પોતેજ તે કહી સંભળાવે છે અને હવે જ્યાં જ્યાં પહેલો પુરૂષ આવે ત્યાં ત્યાં તે તે વખતના સંસારીજીવના ભવને અંગે તેને પોતાને ઉદ્દેશીને અગાઉ માફક છે એમ સમજવું. આ પ્રસ્તાવમાં પ્રથમ પુરૂષનો હવે ઉપયોગ થાય ત્યારે તે નંદિવર્ધન માટે સમજવો.

ઠીક થઈ! આ કુમાર કથાનો હેતુ અને આશય તથા તેનો સાર બરાબર સમજ્યો તો જણાય છે! હવે મારે કદાચ તેને વધારે કહેવું પડશે તો તે સાંભળશે એમ લાગે છે. જોઇએ તો ખરા, શો રંગ થાય છે તે!

સમજ્યો તો ખરો, પણ પથ્થર ઉપર પાણી.
આવેશના કબજામાં, વૈશ્વાનરના તાબામાં.
વિદુરને તમાચો, વડાંનો આહાર–તેની અસર.

હવે તે વખતે મારી નજીકમાં જ પેલો વૈશ્વાનર મિત્ર ઉભો હતો તેણે મેં (નંદિવર્ધન કુમારે) વિદુરને જે વચન કહ્યું તે સાંભળ્યું અને સાંભળતાં જ તેને ઝટકો વાગ્યો હોય તેમ તે વિચારવા લાગ્યો કે અરે! આ વિદુર તો બહુ ઉંધી વાત બોલવા લાગ્યો જણાય છે! એણે તો એને બરાબર પાઠ પઢાવી દીધા! એ કાંઇ સારી વાત ન થઇ. એ એનો વધારે પરિચય થાય તે મારે માટે જરાપણ સારૂં નથી. એ વિદુર ઘણો બટકબોલો અને ઉંડી હકીકત સમજનારો છે અને તેથી મારૂં ખરૂં સ્વરૂપ કુમારને જરૂર જણાવી દેશે તો તે બહુ ભુંડું થશે.

વિદુરે મનમાં વિચાર કરીને કુમારને જવાબ આપ્યો "બરાબર છે! તમે વાત તો બરાબર સમજી ગયા જણાઓ છો. વળી એક બીજી વાત તમને કહું તે સાંભળો. આ પ્રાણીને એવી ટેવ પડી ગયેલી હોય છે કે જ્યારે કોઇ પણ ઠેકાણે તે કાંઇ જુએ છે અથવા સાંભળે છે ત્યારે તે બનતા સુધી તે બાબતને પોતાની બાબતમાં જોડી દઇને વિચાર કરે છે, તેથી મેં પણ એ વાર્તા સાંભળીને મારા મનમાં વિચાર કર્યો હતો કે રાજકુમાર નંદિવર્ધનને પણ કોઇ પાપી મિત્રનો સંબંધ ન થાય તો બહુ જ સારૂં થાય."

નંદિવર્ધન—"એવી બાબતમાં ભદ્ર! તારે વિચાર શામાટે કરવો પડ્યો? મારી પાસે કોઈ પાપી મિત્રના સંબંધની ગંધ અત્યારે છે નહિ અને ભવિષ્યમાં કદિ થવાની પણ નથી."

વિદુર—"અમારી પણ આપની પાસે એજ વિજ્ઞપ્તિ છે."

આ પ્રમાણે કહીને પછી વિદુર મારા[1] કાનની નજીક આવ્યો અને જરા ધીમે ધીમે કોઇ બાજુમાં ન સાંભળે તેમ કહેવા લાગ્યો "જુઓ! ભાઇ! એક વાત તમને કહેવાની છે. પેલો વૈશ્વાનર છે તે લોકોના કહેવા

ગુપ્ત સૂચના.

૧ નંદિવર્ધનના છેલ્લા પુષ્ટની નોટ જુઓ.

પ્રમાણે ઘણી ખરાબ પ્રકૃતિવાળો સંભળાય છે, માટે તમારે તેની બરાબર પરીક્ષા કરવી. જેવી રીતે સ્પર્શનની સોબતથી બાળને અનેક અનર્થો પ્રાપ્ત થયા તેવી રીતે એ વૈશ્વાનર આપને અનર્થનું કારણ ન થાય એ બાબત આપે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. ”

આવેશમાં વિવેકનું ભાન ભૂલી ગયો.

આ હકીકત સાંભળીને તદ્દન નજીકમાં રહેલા વૈશ્વાનર મિત્રે મારી સામું ઇરાદાપૂર્વક જોયું. તેના મુખ ઉપરથી હું સમજી ગયો કે વિદુરનાં વચનથી તેના મનમાં ઘણું દુઃખ લાગ્યું છે. અગાઉ તેણે એક સંજ્ઞા (નિશાની) મને સમજાવી રાખી હતી તેવી નિશાની સૂચનારૂપે મને તેણે (વૈશ્વાનરે) કરી અને મને ક્રૂરચિત્ત નામનું એક વડું આપી દીધું અને મેં પણ તે જ વખતે તે વડું ખાઇ લીધું. જેવું એ વડું મેં ખાધું કે તુરતજ તેના પ્રભાવથી મારો અંતરનો તાપ એકદમ વધવા લાગ્યો, આખા શરીરપર ગુસ્સાને લીધે પરસેવાની ઝરીઓ વળી ગઇ, આખું શરીર ક્રોધને લીધે ચણોઠી જેવું લાલચોળ બની ગયું, દાંતોવડે હોઠ દબાઇને આવેશનો ભાવ બતાવવા લાગ્યા અને કપાળ ઉપર ક્રોધની કરચલીઓ[૧] વળી ગઇ અને મુખ અતિ ભયંકર દેખાવા લાગ્યું. તે વખતે મારા મિત્ર વૈશ્વાનરે આપેલા પેલા વડાંના પ્રભાવથી હું એટલો બધો તેને વશ થઇ ગયો કે મેં પાપીએ વિદુરનો મારાપર એટલો પ્રેમ અને એટલી વત્સલતા હતા તેને વિસારી દીધા, તેણે જે કહ્યું હતું તે મારા હિત ખાતર જ કહ્યું હતું તે વાતને પણ હું ભૂલી ગયો, તેની સાથે ઘણા વખતનો સંબંધ હતો તે ગણ્યો નહિ, તેની સાથે સ્નેહભાવ હતો તેનો ત્યાગ કરી દીધો, દુર્જનપણું સ્વીકારી લીધું અને અત્યંત કઠોર વચનોવડે વિદુરનો તિરસ્કાર કરતાં[૨] હું બોલ્યો—“ અરે દુરાત્મા ! લાજ વગરના ! શું તું મને બાળ[૩] જેવો ગણે છે ? અને શું પેલા ન કલ્પી શકાય તેવા પ્રભાવવાળા અને મારા ઉપર અનેક પ્રકારના ઉપકાર કરનાર અંતરંગમાં રહેલા મારા હૃદયવત્સલ વૈશ્વાનરને તું પેલા દુષ્ટ પાપી સ્પર્શન જેવો ગણે છે ? ”

---

૧ જ્યારે ક્રોધ થાય છે ત્યારે શરીરનો આવો જ દેખાવ થાય છે. ક્રોધ કરનારનું નિરીક્ષણ કરવાથી તે બરાબર જોઈ શકાશે.

૨ પ્રો. જેકોબીએ છપાવેલા રો. એ. સો. નો ખાસ ભાગ અહીં પૂરો થાય છે. હવે પ્રથમના છાપેલા ભાગનું પૃ. ૩૪૧ અહીંથી શરૂ થાય છે.

૩ **સ્પર્શનના** દૃષ્ટાન્તનો અધમ પાત્ર. એની કથા હમણાંજ પૂરી થઇ છે. તે કથાપાત્રને ઉદ્દેશીને આ વાત છે.

વિદુરે એનો કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ. મને તેથી એટલો બધો ગુસ્સો ચઢ્યો કે તેનો ગાલ તોડી નાખે એવો એક તમાચો મેં તેને લગાવી દીધો અને એક મોટું પાટિયું ઉપાડીને તેને મારવા દોડ્યો; એટલે ભયથી તેનું આખું શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું અને બીકમાં ને બીકમાં તે નાસવા લાગ્યો. ભાગીને તે મારા પિતાશ્રી પાસે ગયો અને તેમને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. તે વખતે અત્યંત દિલગીરી સાથે મારા પિતાશ્રીએ પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે 'હવે છોકરો (હું પોતે) વૈશ્વાનરની સોબત છોડે એ અશક્ય લાગે છે. જે થાય તે ખરૂં, આપણે તો હવે એ બાબતમાં મૌન જ ધારણ કરવું.' આવો નિર્ણય મારા પિતા પદ્મરાજાએ પોતાના મનમાં કર્યો.

નંદિવર્ધનનું યૌવન.

હવે આ બાજુએ બાકીની કળાનો અભ્યાસ મેં થોડા વખતમાં પૂરો કર્યો, એટલે એક સારો દિવસ શોધીને તે દિવસે મારા શિક્ષાગુરૂની કળાશાળામાંથી મારા પિતાશ્રી પદ્મરાજા મને પોતાની પાસે લઈ ગયા, મારા પિતાએ કળાચાર્યની પૂજા કરી અનેક પ્રકારનાં મોટાં દાનો તેને આપ્યાં અને મારા કળાગ્રહણની સમાપ્તિ સંબંધી મોટો ઉત્સવ કર્યો. મારા પિતાએ, માતાએ અને બાકીના સર્વ લોકોએ મને અભ્યાસ પૂરો કરવા માટે ધન્યવાદ આપ્યો. મારે માટે એક જૂદો રાજમહેલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં 'તને સુખ થાય તેમ રહેજે' એમ કહી મારે માટે જૂદા માણસોની નિમણુક કરી આપી અને મારા ભોગ ઉપભોગ માટે જે જે વસ્તુઓ જોઇએ તે તે સર્વ પૂરી પાડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

યૌવન વર્ણન.

દેવકુમારની પેઠે અનેક પ્રકારના આનંદનો અનુભવ કરતો હું રાજમંદિરમાં રહેવા લાગ્યો. અનુક્રમે ત્રણ ભુવનને લોભમાં[1] નાખે તેવો સમુદ્રનો જાણે અમૃતરસ હોય, સર્વ લોકની આંખોને [2]આનંદ આપનાર રાત્રીને સમયે થયેલ જાણે ચંદ્રનો ઉદય હોય, અનેક પ્રકારના રાગના[3] વિકારોથી વાંકું થયેલ ચોમાસાના વખતનું જાણે મેઘધનુષ્ય

૧ લોભઃ શ્લેષ છેઃ (૧) સાગર પક્ષે-આકાંક્ષા, પ્રાપ્તિની ઇચ્છા; (૨) યૌવન પક્ષે આસક્તિ.

૨ આનંદઃ શ્લેષ છેઃ (૧) ચંદ્રોદય પક્ષે-ખુશી; (૨) યૌવન પક્ષે-હર્ષ.

૩ રાગઃ શ્લેષ છેઃ (૧) મેઘધનુષ્ય પક્ષે-રંગ. મેઘધનુષ્યમાં ઘણા રંગો સ્પષ્ટ દેખાય છે; (૨) યૌવન પક્ષે-પ્રેમ

હોય અને જાણે કામદેવના હથિયારરૂપ કલ્પવૃક્ષનાં ફૂલોનો[1] સમૂહ હોય તેવું, કમળના વનમાં સુંદર લાલ[2] રંગવાળો જાણે સૂર્યનો ઉદય થયો હોય તેવું દેખાતું, અને મોરના વિવિધ પ્રકારના નાચ અને વિલાસનો કલાપ હોય તેવું યૌવન મને પ્રાપ્ત થયું; મારી યુવાવસ્થાનો તે વખતે આરંભ થયો; મારૂં શરીર તેથી ઘણું સુંદર અને આકર્ષક થયું, મારી છાતીનો ભાગ વધારે પહોળો થયો, સાથળો બન્ને ભરાઇ ગયા, કેડનો ભાગ પાતળો થવા લાગ્યો, નિતંબનો ભાગ વધારે સ્થૂળ થવા લાગ્યો, જાણે મારો પોતાનો પ્રતાપ હોય તેમ શરીરપર રોમ-બાલની પંક્તિઓ ફૂટી નીકળી, આંખોમાં નિર્મળપણું આવ્યું, બન્ને હાથો વધારે દીર્ઘ થયા, અને એ જુવાનીના જોરથી કામદેવે પણ આવીને મારા અંતઃકરણમાં નિવાસ કર્યો.

હું મારા જૂદા રાજભુવનમાંથી બહાર નીકળીને દરરોજ સવારે બપોરે અને સાંજે વડીલોને વંદન કરવા રાજકુળમાં જતો હતો. એવી રીતે એક દિવસ હું મારા માતાપિતા પાસે સવારમાં ગયો અને તેમને બન્નેને પગે પડી નમસ્કાર કર્યા. તેઓએ મને આશીર્વાદ આપ્યો. તેમની પાસે હું થોડો વખત બેઠો. ત્યારપછી તેઓની રજા લઇ હું મારા રાજભુવનમાં આવ્યો અને મારા સિંહાસન ઉપર બેઠો.

કનકશેખરનું જયસ્થળ નગરે આગમન.

તે વખતે રાજકુળમાંથી એકાએક મોટો અવાજ ઉઠ્યો. એ કોળાહળ શેનો હતો તેની મને ખબર ન હોવાથી એવા અકાળે થયેલા કોળાહળ માટે મારા મનમાં કાંઇક સંભ્રમ થવા માંડ્યો અને તે કોળાહળ તરફ જવાની હું ઇચ્છા કરવા ગયો, તેવામાં તો ધવળ નામનો બળવાન્ સેનાપતિ રાજકુળમાંથી નીકળી મારી તરફ આવતો દેખાયો. તે મારી નજીક આવ્યો અને મને નમસ્કાર કરીને કહેવા લાગ્યો—

પિતાનો સંદેશો.

"કુમાર! દેવ (પદ્મરાજા) આપને આ પ્રમાણે સંદેશો કહેવરાવે છે તે સાંભળો: તું જેવો આજ સવારે (હમણા) અમારી પાસેથી નીકળીને બહાર ગયો તેવો જ એક દૂત અમારી પાસે આવ્યો અને

1 ફૂલ: શ્લેષ છે. (૧) કલ્પવૃક્ષ પક્ષે-પુષ્પ અને (૨) યૌવન પક્ષે-નાજુક્તાનું રૂપક.

2 રંગ: શ્લેષ છે. જુઓ નોટ નં. ૩ અગાઉના પૃષ્ટમાં.

3 યૌવન: જુવાની, યુવાવસ્થા, સદુપયોગ થાય તો તેનું નામ 'જોબન' કહેવાય છે; દુરૂપયોગ થાય તો તેનું નામ 'ગદ્ધાપચ્ચીશી' કહેવાય છે.

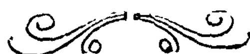
તેણે જણાવ્યું કે રાજા કનકચુડનો પુત્ર કનકશેખર કુશાવર્તપુર નગરથી પોતાના પિતાએ કરેલા અપમાનને લીધે રોસાઇને નીકળ્યો છે તે અહીંથી માત્ર એક ગાઉ દૂર આવેલા મલયનંદન નામના વનમાં આવી પહોંચ્યો છે. માટે હવે યોગ્ય લાગે તેમ મારે કરવું. તે આપણે ઘેર પરોણા તરીકે આવતો હોવાથી, નજીકનો સગો હોવાથી અને મોટો માણસ હોવાથી તેને સામા તેડવા જવું સર્વ રીતે યોગ્ય છે અને જરૂરનું છે. આ વિચાર સભામાં બેઠેલા સર્વ સભ્યોને જણાવી હું પોતે તેને તેડી લાવવા માટે તેની સામે જાઉં છું અને કુમારે પણ તુરત જ સામા આવવું.' આ પ્રમાણે કહીને મને આપને બોલાવવા માટે પિતાશ્રીએ મોકલ્યો છે. માટે આપસાહેબ હવે સત્વર પધારો."

મોટાના સગપણ.

'પિતાશ્રીનો જેવો હુકમ'–એમ કહીને હું પણ મારા પરિવારને લઇને ચાલ્યો અને પિતાશ્રીની સવારી ભેગો થઇ ગયો. પછી પેલા ધવળ સેનાપતિને મેં પૂછ્યું કે 'આ કનકશેખર અમારો સગો કેવી રીતે થાય છે?' ધવળે કહ્યું 'કુમાર સાહેબ! આપની માતા નંદા અને એ કુમારના પિતા કનકચૂડ સગા ભાઇ-બહેન થાય, તેથી એ કનકશેખર આપના મામાનો દિકરો છે, તેથી તે તમારો ભાઇ થાય.'

પ્રવેશ અને આદરાતિથ્ય.

આ પ્રમાણે વાત કરતાં કરતાં અમે સર્વ કનકશેખરની નજીક આવી પહોંચ્યા. તે મારા પિતાશ્રીને પગે પડ્યો. પછી હું અને મારા પિતા બન્ને તેને પ્રેમથી ભેટ્યા. એક બીજાને યોગ્ય ગૌરવ પરસ્પરસ કર્યું. પછી બહુ આનંદ સાથે કનકશેખરને જયસ્થળ નગરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો, મારા પિતાએ અને માતાએ કનકશેખરને કહ્યું–'વત્સ! બહુ સારૂં કર્યું. તારૂં મુખકમળ અમને બતાવીને કલ્પી પણ ન શકાય એવો આનંદ અમને ઉત્પન્ન કર્યો. આ રાજ્ય તારા પિતાનું જ છે એમ સમજવું અને અહીં રહેવામાં તારે જરા પણ સંકોચ રાખવો નહિ.' મારા માતાપિતાનાં આવાં વચન સાંભળી કનકશેખર બહુ રાજી થયો, અને તે વચનોને વધાવી લીધાં. મારા મહેલની નજીકમાં એક સુંદર પ્રાસાદ કનકશેખરને રહેવા સારૂ પિતાશ્રીએ આપ્યો. તે ત્યાં આનંદથી રહ્યો. ધીમેધીમે તેને મારા ઉપર સ્નેહ વધતો ગયો અને તેને મારામાં વિશ્વાસ પણ બેસતો ગયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ખટપટી દુર્મુખ અને કનકશેખર.

કનકશેખર જયસ્થળ નગરમાં મારી સાથે આનંદથી રહેતો હતો. તે વિશેષ સ્વસ્થ થયા પછી એક દિવસ અમે બન્ને એકલા બેઠા હતા તે વખતે મેં કનકશેખરને પૂછ્યું—“ મારા સાંભળવામાં એમ આવ્યુ છે કે તારા પિતાએ તારૂં અપમાન[1] કર્યું તેથી અપમાનને લઇને તારે અહીં આવવું પડ્યું છે, તો તારા પિતાએ તારૂં કેવું અને શા સારૂં અપમાન કર્યું તે હકીકત સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે. ” કનકશેખરે કહ્યું-“ સાંભળ—

કનકશેખરની પૂર્વ વાર્તા.
શમાવહ ઉદ્યાનમાં દત્તમુનિ.
શ્રાવકધર્મકથન અને આદર.

મારા પિતા કનકચૂડ અને મારી માતા ચૂતમંજરી મને અનેક પ્રકારના લાલન પાલન કરીને લાડ લડાવતા હતા, અને કુમાર અવસ્થાનો લાભ લેતો હું નિર્દોષપણે કુશાવર્તનગરમાં આનંદ કરતો હતો. એક દિવસ મારા મિત્રો સાથે રમત કરતો કરતો હું નંદનવન સમાન શમાવહ[2] નામના બગિચામાં પહોંચી ગયો. ત્યાં સાધુઓને બેસવા યોગ્ય જગ્યાએ રક્ત અશોક વૃક્ષની નીચે એક અત્યંત શાંત મહાત્મા -મહા ભાગ્યવાન્ મુનિમહાશયને મેં જોયા: તેઓ ક્ષીર સમુદ્રની જેવા અત્યંત ગંભીર, મેરૂ પર્વતની જેવા સ્થિર, સૂર્યની જેવા મહા તેજસ્વી અને શુદ્ધ સ્ફટિક રત્નની જેવા નિર્મળ દેખાતા

---

૧ **અપમાન:** અહીં અસલમાં અભિમાન શબ્દ છે તેનો ભાવ ‘ ગર્વ ’ થાય; રીસાઈને અપમાનને અંગે રાજ્યવારસો મોસાળ કે ફઈને ત્યાં જવાના ઘણા દાખલા બને છે અને બનેલા સાંભળ્યા છે તેને અનુસારે આ વાત સંભવે છે.

૨ **શમાવહ:** શમ એટલે શાંતિ-તેને લાવનાર. **નિજવિલસિત** ઉદ્યાનમાં **અનુભવ** થાય છે, અહીં **શમ**-પ્રશમને લાવનાર આ બગિચો છે.

હતા. તેમને જોઇને કુદરતી રીતે મને તેમના ઉપર ભક્તિ ઉત્પન્ન થઇ, એટલે હું તેમની નજીક ગયો, તેમને મેં વંદન કર્યું અને પછી જીવજંતુ વગરની શુદ્ધ જમીન જોઇને હું તેની ઉપર બેઠો. મારા મિત્રો મારી સાથે રમત કરવા આવ્યા હતા તેઓ પણ મુનિમહારાજને નમસ્કાર કરીને મારી બાજુમાં વિનયપૂર્વક મસ્તક નમાવીને બેઠા.

એ સાધુમહારાજનું નામ દત્ત હતું. તેઓએ પોતાનું ધ્યાન પૂરું કરીને અમને સર્વને ધર્મલાભનો આશીર્વાદ આપ્યો અને બધાઓની સાથે યોગ્ય સંભાષણ કર્યું. તેઓનાં મધુર વચનપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાથી મેં નમ્રપણે તેઓશ્રીને કહ્યું 'ભગવન્! તમારા દર્શનમાં ધર્મ કેવા પ્રકારનો બતાવ્યો છે?' આવો મારો પ્રશ્ન સાંભળીને અત્યંત સુંદર સ્વરથી મારા અને સર્વનાં મનને આનંદ પમાડતાં તે મુનિમહારાજે જિનેશ્વર ભગવાનનો ધર્મ કાંઇક વિગત સાથે અમને સર્વને કહી સંભળાવ્યો. એમાં પણ તેઓશ્રીએ પ્રથમ સાધુધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો અને ત્યારપછી વિસ્તારપૂર્વક શ્રાવકધર્મપર વિવેચન કર્યું. તેમણે કહ્યું કે 'શ્રાવકનો ધર્મ કલ્પવૃક્ષ જેવો છે, સમ્યગ્દર્શન[1] એ કલ્પવૃક્ષનું મૂળ છે, બારવ્રતરૂપ એ વૃક્ષને સ્કંધ (થડ) છે, શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્તિક્ય અને અનુકંપા એ વૃક્ષની નાની શાખાઓ છે, એનાં ફળો મહાન છે-વિગેરે' તે સાંભળીને એવા પ્રકારનો ગૃહસ્થધર્મ મેં અને મારા મિત્રોએ તે વખતે ગ્રહણ કર્યો. પછી મુનિમહારાજ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. હું પણ ઘરે આવીને ગૃહસ્થધર્મનું પ્રતિપાલન કરવા લાગ્યો.

અતિ ઉપયોગી પ્રશ્ન.

તે દત્ત મુનિમહારાજ જેમણે મને ગૃહસ્થધર્મ આપ્યો હતો તેઓ થોડા વખત પછી ફરતા ફરતા પાછા અમારા નગરની નજીકમાં આવ્યા. ધર્મ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છાથી અને અન્ય અન્ય શ્રાવકોની સોબતથી હું જરા ધર્મની બાબતમાં પ્રવીણ થઇ ગયો હતો. હું નગરની બહાર ઉદ્યાનમાં તેમની પાસે ગયો, તે મુનિમહારાજને વંદન કર્યું અને પછી ગુરૂમહારાજને પૂછ્યું કે 'સાહેબ! જૈન શાસનનો સાર શો છે? તેનું ખરેખરૂં રહસ્ય શું છે તે મને સમજાવો.'

જૈન ધર્મનો સાર.

ગુરૂ મહારાજે ઉત્તરમાં કહ્યું—"(૧) અહિંસા (૨) ધ્યાનયોગ "(૩) રાગ વિગેરે દુશ્મનોપર અંકુશ અને (૪) સાધર્મી બંધુઓ-"પર પ્રેમ એ જૈન આગમનો સાર છે."

---

૧ સમ્યગ્દર્શનઃ શુદ્ધ દેવ, ગુરૂ અને ધર્મપર અવિસ્ખલીત શ્રદ્ધા.

સારપર વિચારણા.

ગુરૂમહારાજનો આવો જવાબ સાંભળીને (કનકશેખરકુમાર કહે છે કે) મેં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે મારા જેવો પ્રાણી સર્વ પ્રકારના આરંભ સમારંભમાં પ્રવૃત્તિ કરી રહેલો છે તેને પ્રાણીની સર્વથા હિંસા ન કરવી એ તો ઘણું મુશ્કેલ કામ છે, લગભગ અશક્ય જેવું છે. ત્યારપછી ગુરૂમહારાજે ધ્યાનયોગ માટે ભલામણ કરી, પણ મારી જેવા જીવો તો વિષયની લાલસામાં મુંઝાઇ રહેલા હોય છે અને ધ્યાનયોગ તો સ્થિર મન હોય તો જ સાધી શકાય તેવો છે, તેથી મારા જેવા માટે તો તે પણ દૂરથી દૂર-વધારે દૂર જાય છે. ત્યારપછી ગુરૂમહારાજે રાગ વિગેરે શત્રુઓનો નિગ્રહ કરવાની વાત કરી પણ એ તો જે પ્રાણીઓ તત્ત્વપરાયણ હોય અને જરા પણ પ્રમાદ કરનારા ન હોય તેઓથી જ સાધી શકાય છે. મારા જેવાથી રાગાદિ ઉપર વિજય મેળવવાનું પણ બની શકે તેમ મને લાગતું નથી. ત્યારપછી સ્વધર્મી (સાધર્મી) બંધુઓપર પ્રીતિ રાખવી-પ્રેમ રાખવો અને તેઓનું વાત્સલ્ય કરવું એ છેલ્લી સૂચના મહાત્મા ગુરૂમહારાજે કરી તે કદાચ મારા જેવાથી બની શકે તેવું મને લાગ્યું; તેથી હવે મારે એ બાબતમાં મારી શક્તિ હોય તેટલો પ્રયત્ન જરૂર કરવો એમ મેં નિરધાર કર્યો; કારણ જે પ્રાણી પોતાનું હિત ઇચ્છતો હોય તેણે સારભૂત બાબત સમજીને તેનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ. આ નિશ્ચય કરીને તેમજ ગુરૂમહારાજને વારંવાર વંદન કરીને મારા સંવેગ રંગને વૃદ્ધિ પમાડતો હું રાજમંદિરમાં આવ્યો.

વિચારણાનું પરિણામ.

[1]સાધર્મીવાત્સલ્ય (કનકશેખરકૃત).

મારા પિતાશ્રીને હું એકનો એક પુત્ર હોવાથી પોતાના જીવ કરતાં પણ મને તે વધારે ચાહતા હતા. મારા પિતાની મારા ઉપર ઘણી કૃપા હોવાને લીધે મારી જે ઇચ્છા થાય તે પૂરી પાડવાને સમર્થ હતા, છતાં પણ હું તો રાજ્યનીતિને અને વિનયને અનુ-

૧ **સાધર્મીવાત્સલ્ય:** કોમના આગેવાન ધર્મીષ્ટ ભાવીભદ્રોએ આ વિભાગ બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. ખરૂં સાધર્મીવાત્સલ્ય કયાં છે તે સમજનાર અને બતાવનાર બહુ અલ્પ હોય છે, તેથી આવા ગ્રંથોમાંથી તે સમજવું વિશેષ યોગ્ય થશે. યાદ રાખવું કે આ **ધર્મનો સાર** છે, અત્યારે ઘણાં ફાંફાં મારવામાં આવે છે, પણ રહસ્યને પકડવામાં ખેંચતાણ થાય છે. ઉપકારી પૂર્વપુરૂષો સાચી વાત લખી ગયા છે તે સમજવી જરૂરી છે. **મો. ગિ. કા.**

સરીને જ કામ લેનારો હતો, કદિ પણ ઉતાવળો થઇ જતો નહોતો. રાજ્યનિયમને અનુસરીને મેં એક દિવસ મારા પિતાને નમીને કહ્યું "પિતાજી ! જૈનધર્મને અનુસરનારાઓનું બની શકે તેટલું વાત્સલ્ય કરવાની હું ઇચ્છા રાખું છું તો તેમ કરવા માટે આપ મને રજા આપશો." મારી સાથે પિતાજી પણ જૈનશાસન તરફ ભદ્રકભાવ[1] ધારણ કરનારા થયા હતા, તેથી તેમને મારી એ પ્રાર્થના પસંદ આવી. તેઓએ જવાબમાં કહ્યું "વત્સ ! આ રાજ્ય તારૂં છે, મારૂં જીવન પણ તારે લઇને જ છે, તેથી તને ઇચ્છા થઈ હોય તે ખુશીથી કર, એમાં તારે મને પૂછવાની જરૂર નથી." પિતાશ્રીનો આવો અનુકૂળ જવાબ સાંભળીને મને ઘણો આનંદ થયો અને હું તેઓશ્રીને પગે પડ્યો અને 'ઘણી કૃપા કરી' એમ બોલતો મનમાં રાજી થવા લાગ્યો. ત્યારપછી નવકાર મંત્રને ધારણ કરનાર મારા આખા દેશમાં ગમે તે હોય, પછી તે [2]અંત્યજ હોય કે બીજો ગમે તેવો હોય તે મારો ભાઈ છે એમ હું માનવા લાગ્યો અને તેમના તરફ ઘણા પ્રેમથી જોવા લાગ્યો, તેમને જોઇએ તેટલું ખાનપાન[3] આપીને, વસ્ત્રો આપીને, આભૂષણો આપીને, જવાહીર આપીને અને દ્રવ્ય આપીને તેઓને રાજી રાખવા લાગ્યો. વળી તે ઉપરાંત મેં આખા દેશમાં ડાંડી પીટાવી કે 'જે કોઇ જૈનધર્મનો પાળનાર હશે એટલે કે જિનેશ્વર ભગવાનને નમસ્કાર કરનાર જે કોઇ હશે તેની પાસેથી કોઇ પણ પ્રકારનો કર લેવામાં આવશે નહિ, તેમને માથેથી કરનો બોજો માફ કરવામાં આવ્યો છે.' વળી મેં ઉદ્‌ઘોષણા કરાવી તેમાં વિશેષ એમ પણ જણાવ્યું કે 'સાધુઓ મારા પરમાત્મા છે, સાધ્વીઓ મારી પરમ દેવીઓ છે, શ્રાવકો મારા ગુરૂ છે.' આવી રીતે મેં સ્પષ્ટપણે સર્વ હકીકત જાહેર કરી. ત્યારપછી તીર્થંકરમહારાજના શાસન તરફ જે કોઇ ભક્તિભાવ બતાવે

સાધર્મી પ્રેમ.

તેના તરફ આનંદજળથી ભરેલી આંખોએ જોઇ તેમની બહુ બહુ પ્રકારે હું સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. તે વખત પછી જૈનધર્મ પાળનારા સજ્જન પુરૂષોની સાથે યાત્રા કરવામાં, સ્નાત્ર મહોત્સવ કરવામાં

---

૧ **ભદ્રકભાવ:** તે ધર્મ સારો છે એવી ભાવના.

૨ **અંત્યજ:** શુદ્ર-હલકા વર્ગનો મનુષ્ય. આટલા ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે નમસ્કાર મંત્રનો ધારણ કરનાર ગમે તે જૈન હોય તેના તરફ બંધુભાવ રાખવાનો છે. આ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે. મૂળ ગ્રંથમાંજ **અંત્યજ** શબ્દ વાપરેલો છે.

૩ **ખાનપાન;** સાધર્મીવાત્સલ્યમાં જમણનો નિષેધ નથી જણાતો, પણ માત્ર જમણવારને સાધર્મીવાત્સલ્ય ગણવામાં આવતું ન હોતું. વળી જરૂર હોય ત્યાં ખાનપાન અપાતું-આ સર્વ પ્રકાર ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવા છે.

તથા મોટા દાન દેવામાં વધારે પ્રમોદ (હર્ષ) લાવીને પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ્યો. જેઓ નવા નવા જૈનધર્મમાં આવ્યા તેમની ભાવનાપૂર્વક મેં વિશેષ પ્રકારે પૂજા (સેવા) કરવા માંડી.[1] મને ધર્મમાં વિશેષ તત્પર જોઇને લોકો પણ ધર્મતત્પર વધારે વધારે થવા લાગ્યા. કહેવત છે કે ' યથા રાજા તથા પ્રજા ' જેવા રાજા હોય છે તેવી રૈયત થાય છે-થતી જાય છે,

ખટપટીની જાળ;
ખળભુજંગનો ક્રમ;
રાજાના કાનમાં ઝેર.

કનકશેખર નંદિવર્ધનને પોતાની વાત આગળ ચલાવતાં કહે છે કે આવી રીતે (મને) જૈન શાસન ઉપર અત્યંત રાગવાળો જોઇને અમારો દુર્મુખ નામનો કારભારી-અમાત્ય હતો તે મારી ઉપર ઘણો દ્વેષ કરવા લાગ્યો. એ અત્યંત અહિત કરનાર દુરાત્મા ઘણો પક્કો અને લુચ્ચો હતો. તેણે પિતાજી કનકચૂડને એકાંતમાં એક વખત કહ્યું ' સાહેબ ! અમે તો આપના થકી છીએ. ' આ પ્રમાણે રાજા સાથે પોતાનો એકીભાવ બતાવી તેણે પોતાના હૃદયની વાત કહેવા માંડી " સાહેબ ! આવી રીતે રાજ્યને નભાવવું ઘણું મુશ્કેલ થઇ પડશે એમ જણાય છે; કારણ કે કુમારસાહેબે તો પ્રજાલોકને તદ્દન ઉદ્ધત બનાવી દીધેલા છે. લોકોને માથે જ્યાં સુધી કર આપવાની બીક હોય છે ત્યાં સુધી તેઓ હદને ઉલ્લંઘી જતા નથી, પણ જ્યારે એકવાર કર આપવાની બીકથી તેઓને મુક્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ તદ્દન છુટા થઇ જાય છે અને છુટો માણસ સર્વ અનર્થોને કરે છે. જેવી રીતે નિરંકુશ હાથી આડે અવળે રસ્તે ચાલ્યો જતો હોય તે અંકુશના[2] ભયથી ઠેકાણે આવે છે તેવી રીતે નિરંકુશ[3] લોકો દંડના[4] ભયથી ઠેકાણે આવે છે. જ્યારે લોકો પોતાની મરજીમાં આવે તેમ આડા અવળા વર્તે છે અને આર્ય પુરૂષોને યોગ્ય ન હોય તેવાં કામ કરે છે ત્યારે રાજાના પ્રતાપની હાનિ થાય છે અને તે તેને ઘણું હલકું લગાડનાર થઇ પડે છે. વળી

---

૧ **સેવાધર્મ**. નવીન ધર્મ સ્વીકારનારને ખાસ સગવડ કરી આપવાની જરૂર છે. જેથી નવીન આવનાર ધર્મમાં સ્થીર થઇ જાય. Missionary Spirit જૈનમાં કેટલો હતો તે અત્યારે ઘટતી જતી વસ્તીના વખતમાં ખાસ વિચારવા જેવું છે.

૨ **અંકુશઃ** શ્લેષ છે. (૧) હાથી પક્ષે-'આંકડી,' (૨) મનુષ્ય પક્ષે-'દબાણ'

૩ નિરંકુશ-છૂટા.

૪ દંડ-શ્લેષ છે (૧) હાથી પક્ષે-અંકુશ-આંકડી. (૨) મનુષ્યપક્ષે ' રાજ '

એક બીજી પણ વાત કહું તે સાંભળોઃ—હાલ જે ઘણા લોકો જૈન મતમાં આવીને રહેલા છે અને પોતાને જૈન તરીકે કહેવરાવે છે તે બધા કુમાર સાહેબની મહેરબાની મેળવવાને માટે એ ધંધો લઇ બેઠેલા છે, કેમકે તેઓ સાહેબની મહેરબાની મેળવવા માટે કયો વિચારવાન્ મનુષ્ય એવી રીતે આચરણ ન કરે ? માટે સાહેબ જુઓ! જ્યારે લોકો ઉપરના કર માફ કરવામાં આવે ત્યારે તેઓ પોતાનાં મનમાં આવે તેવું આચરણ કરનારા થાય છે, ત્યારે પછી તમે રાજા શેના રહ્યા અને આજ્ઞા વગર રાજ્ય પણ ક્યાં રહ્યું ? તેટલા માટે રાજ્યનીતિને અંગે હાલ જે અસાધારણ રસ્તો કુમારે લીધો છે તે કોઇપણ રીતે ઠીક હોય તેમ અમને લાગતું નથી. ”

વિશાળ હૃદયી ભોળા પિતા.

દુર્મુખની આવી વાત સાંભળીને પિતાશ્રીએ તેને કહ્યું કે “ જો એમ હોય તો તારે (દુર્મુખે) જાતે કુમારને મળીને આ હકીકત કુમારને જણાવવી, હું પોતે તો એ બાબતમાં કુમારને કાંઇ પણ કહી શકું તેમ નથી. ” આ પ્રમાણે દુર્મુખને પિતાએ જણાવી દીધું, પિતા તદ્દન સરળ હતા, પણ જે વાત સાંભળે તેની તેમનાપર તુરત છાપ પડી જતી હતી. દુર્મુખથી તેઓ દોરવાઇ ગયા,

દુર્મુખની રાજ્યનીતિ.
કનકની વિશાળ નીતિ.
ખટપટીની ઉઘાડી કડકાઇ.

પિતાની રજા લઇને દુર્મુખ મારી પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો–“ જેવી રીતે સૂર્ય પોતાના કરવડે[1] આખા જગતનું તત્ત્વ ખેંચી લઇને તેજના જોરથી આખા ભૂમંડળને વ્યાપીને જગતની ઉપર રહે છે તેવી રીતે સૂર્યનો આકાર ધારણ કરનાર રાજા કરદ્વારા જગતનું તત્ત્વ ખેંચી લઇને પોતાના પ્રતાપથી પૃથ્વીતળ પર વ્યાપીને લોકોને માથે બેસે છે, અર્થાત્ લોકોપર રાજ્ય કરના જોરથી જ કરે છે.[2] જે રાજા સાધારણ લોકોને તાબે થઇ જાય છે, તેઓને વશ પડ્યો રહે છે, તેનું તે વળી રાજ્ય કેવું ? અને એવા નબળા રાજાની આજ્ઞાથી ન્યાય પણ કેવો મળે ? જ્યારે રાજા તરફથી દંડ[3] થવાનો

કૌટિલ્ય રાજ્યતંત્ર.

---

૧ કરઃ શ્લેષ છે. (૧) સૂર્ય પક્ષે–કિરણઃ (૨) રાજા પક્ષે–વેરો, (ટેક્સ).

૨ કરનો આ મુદ્દો (Principle of Taxation) તદ્દન વિચિત્ર છે. રાજ્યના દૈવી હક સ્વીકારનારા આવી દલીલ કરતા હશે, પણ ઘણુંખરું તો તે દુર્મુખના મુખને શોભે તેવીજ આ દલીલ લાગે છે. ૩ ગુન્હા માટે સજા.

ભય લોકોને માથેથી નીકળી જાય છે એટલે પછી લોકો અંકુશ વગરના થઈ જાય છે અને પછી ખરાબ આચરણને માર્ગે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી કર લઇને અને સજા કરીને લોકોને જે રાજા પ્રથમથી જ અનુશાસન કરી શકતો નથી, જે રાજા કર અને દંડદ્વારા રાજ્યનો નિભાવ કરી શકતો નથી તેણે પરમાર્થથી વાસ્તવિક રીતે ધર્મનો નાશ કર્યો છે એમ સમજવું. કુમાર! આપ અત્યારે જે રસ્તો લઇ બેઠા છો તેમાં રાજધર્મનો નાશ થાય છે; માટે મેં તમને જે હકીકત કહી છે તે જાણી–વિચારી–સમજીને તમારા જેવાએ ખોટું સ્વામીવાત્સલ્ય કરવું યોગ્ય નથી. ”

દુર્મુખના આવા વિચારો સાંભળી કોપને લીધે મારૂં મન વિહ્વળ થઇ ગયું, તો પણ ઉપર ઉપરથી મારો કોપ શમાવી દઇ આકાર ગોપવીને મેં[1] તેને જવાબ આપ્યો “ આર્ય ! જો હું કોઇ પાપી કે લુચ્ચા લોકો તરફ સન્માન બતાવતો હોઉં કે તેઓની પૂજા કરતો હોઉં તો તમે બોલો છો તે બોલવું યોગ્ય ગણાય, પરંતુ જે પ્રાણીઓમાં ગુણો એટલી હદ સુધી વૃદ્ધિ પામ્યા હોય છે કે જે તેને લીધે દેવતાઓને પણ પૂજનિક હોય, તેઓને જ્યારે યથેચ્છ દાનમાન વિગેરે આપવામાં આવે ત્યારે તેઓના સંબંધમાં આવું વચન બોલવું ઘટતું નથી.[2]

કુમારનું તંત્ર કરવાનું ધોરણ.

એ જિનમતને અનુસરનારા લોકો તો સ્વભાવથીજ ચોરી, પરદારાગમન વિગેરે સર્વ દુષ્ટ વર્તનોથી પાછા હઠી જઇને વગર કહ્યે પોતાથી જ સારે રસ્તે ચાલે છે-એવા મહાત્મા પુરૂષોનો દંડ શામાટે કરવો ? એવા મનુષ્યોને સજા કરવાની જેઓની બુદ્ધિ થાય તેઓજ ખરેખરા સજાને પાત્ર છે. જે પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવાની જરૂર પડતી હોય, જેની ચોકી કરવી પડતી હોય, તેઓના માથા ઉપર કરનો બોજો નાખવો ઉચિત ગણાય, પરંતુ જૈન લોકો તો પોતાના ગુણોથીજ રક્ષાયેલા છે, તેથી તેઓના ઉપર કરનો બોજો પાડવો ઉચિત નથી. રાજાઓએ તેટલા માટે તેવા લોકોનું દાસત્વ છોડીને બીજું કાંઇપણ કરવું ઉચિત નથી અને અમે પણ તેમજ કરીએ છીએ. મતલબ–જૈન–

---

૧ કનકશેખર કુમાર જયસ્થળ નગરે પોતાને રીસાઇને આવવાનું કારણ વિવર્ધનને કહે છે.

૨ કુમાર જવાબ દેવામાં ધીમે ધીમે કેવો મક્કમ થતો આવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

લોકો તરફ રાજાએ સેવા કરવી જ ઘટે છે અને તેવી રીતે હું તેઓની સેવા કરૂં છું. ત્રણ ભુવનના નાથ શ્રીજગતનાથ જેમના નાથ હોય તેઓના જે નોકર થાય તે આ દુનિયામાં ખરેખરા રાજા છે અને બાકીના તો સર્વ નોકરો છે. આ પ્રમાણે હોવાથી મેં અત્યાર સુધીમાં જે આચરણ કર્યું છે તેમાં રાજનીતિનું શું ઉલ્લંઘન કર્યું છે કે જેથી તમે ઉપર જણાવ્યા તેવા આકરા શબ્દો મને કહેવા તૈયાર થઈ ગયા છો ? હું જે ધર્મવાત્સલ્ય કરૂં છું તે ખોટું છે એમ કહીને તો સાચું કહું તો તમે તમારૂં નામ દુર્મુખ છે તે પ્રમાણે સાચેસાચું તમારા આત્માનું દુર્મુખપણું સ્પષ્ટ કર્યું છે ! ”

પ્રપંચી સરળતા.

આ પ્રમાણે મેં દુર્મુખને જવાબ આપ્યો એટલે તે મારો અભિપ્રાય સમજી ગયો; તેથી તેણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે–“જૈનદર્શન ઉપર આ કુમારને અત્યંત પ્રેમ લાગે છે. એના મનપર તે બાબતની ઘણીજ અસર થઇ ગઇ જણાય છે અને મારા વચનથી તે મારા ઉપર ગુસ્સે થઇ ગયા જણાય છે. તેથી હાલ એ બાબત વધારે છેડવામાં કાંઇ માલ નથી. રાજાને મેં આ બાબતમાં પ્રથમથીજ સીધા કર્યા છે તો મારી પોતાની મેળેજ ઇચ્છાનુસાર કરીશ. હાલ તો એને અનુસરીને કામ કરૂં”. આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને દુર્મુખ બોલ્યો “ શાબાશ ! કુમાર શાબાશ ! તમારો જૈનધર્મ ઉપર પ્રેમ તો ખરેખરો છે એમાં શક નહિ ! તમારી ધર્મની બાબતમાં સ્થિરતા વખાણવા લાયક છે. તમારા મનમાં ધર્મપર પ્રેમ અને સ્થિરતા કેવાં છે, કેટલાં છે, તેની પરીક્ષા કરવા માટે જ આ સર્વ વાત મેં ઉઠાવી હતી. અત્યારે મારા મનમાં બરાબર ખાતરી થઇ છે કે સ્થિરતાની બાબતમાં તમારૂં મન મેરૂપર્વતના શિખરને પણ હઠાવી દે તેવું છે; તો હવે મારી વિજ્ઞપ્તિ એટલી જ છે કે મેં જે વચનો આપને (કુમારને) સંભળાવ્યાં છે તે આપે મનપર લેવાં નહિ અને બીજા અર્થમાં સમજવાં નહિ. ” મેં પણ તેવો જ સુકો જવાબ આપ્યો ‘ આર્ય ! એમાં તે શું કહેવું ! તમારે માટે બીજું ધારવાનું અશક્ય જ છે. ’ આટલી વાતચીત કરીને દુર્મુખ મારી પાસેથી બહાર ગયો.

દુર્મુખના ગયા પછી મેં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે–“દુર્મુખ લુચ્ચો છે અને પાપી છે, માટે એના આચરણમાં અને બોલવામાં સાચું શું અને કેટલું છે તે કાંઇ કહી શકાય નહિ. એનું કારણ એમ

છે કે પ્રથમ એણે મારી સાથે વાત કરી ત્યારે ઘણું વિચારીને કહેતો હોય તેવી રીતે સલાહ આપવા માંડી અને ત્યારપછી જ્યારે તેણે મારો જવાબ સાંભળ્યો ત્યારે વાત ઉડાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો અને બાજી ફેરવી નાખી. તેથી તેનો આશય જાણવાની જરૂર છે."–આ પ્રમાણે વિચારીને મારી પાસે એક ઘણો યુક્તિવાળો ચતુર નામનો ભરોસાદાર વિશ્વાસુ છોકરો હતો તેને આ સર્વ વાત સમજાવીને તપાસ કરવા સારૂ મોકલ્યો. એ ચતુર કેટલાક દિવસ ગયા પછી મારી પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે "સાહેબ ! આપની પાસેથી નીકળીને હું દુર્મુખની પાસે ગયો, તેનો કેટલોક વિનય કરીને તેને રાજી કર્યો અને આખરે હું તેની નોકરીમાં જોડાઇ તેનો અંગરક્ષક[1] થયો. પછી ત્યાં શું થાય છે તે જોવા લાગ્યો. દુર્મુખે સર્વ સ્થાનકેથી મુખ્ય આગેવાન શ્રાવકોને પોતાની પાસે બોલાવીને તેઓને કહ્યું "અરે ! કનકશેખર કુમાર તો ખોટા ધર્મના ઝનુનમાં આવી જઇને જાણે કોઇ ભૂત તેને વળગ્યું હોય તેમ રાજ્યનો નાશ કરવા ઉભા થયા છે. તેથી હવે પછી કુમાર તમને કાંઇ દાનમાં આપે તે અને રાજ્યભાગનો જે કાંઇ કર તમારી પાસે વસુલ કરવાનો રાજ્યને હક્ક થાય તે બન્ને દાન અને કર તમારે ખાનગી રીતે મને આપી જવાં અને એ હકીકત તમારે ભૂલેચુકે પણ કુમારને જણાવવી નહિ. જો એમ કરવામાં તમે જરા પણ ગફલતી કરશો તો જીવનાં જશો." દુર્મુખની આ આજ્ઞા શ્રાવકલોકોએ માથે ચઢાવી અને તેઓ અમાત્યની પાસેથી બહાર નીકળ્યા.

કનકશેખર કુમાર નંદિવર્ધન પાસે આગળ વાત જણાવતાં કહેવા લાગ્યો કે ચતુરની આ હકીકત સાંભળીને મેં તે વખતે ચતુરને પૂછ્યું "પિતાજીને આ હકીકતની ખબર પડી છે ?" ચતુરે કહ્યું "હા જી ! પિતાજીને એ સર્વ હકીકતની ખબર પડી છે." ત્યારે વળી મેં પૂછ્યું, "કોની પાસેથી એ સર્વ વાત પિતાજીએ જાણી ?" ચતુરે જવાબમાં મને કહ્યું "એ દુર્મુખની પાસેથી જ સર્વ હકીકત પિતાજીએ જાણી છે." [2]ત્યારે વળી મેં તેને વધારે પૂછ્યું "પિતાજીએ એ હકીકત સાંભળીને શું કર્યું ?" ચતુરે જવાબ આપ્યો—"પિતાજીએ એ વાત સાંભળીને કાંઇ કર્યું નહિ, માત્ર આંખ આડા કાન કર્યા." આ સર્વ હકીકત સાંભળીને મેં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે "જો પિતાજીની આજ્ઞા વગર પોતાના જોરથી જ દુર્મુખ આવું વર્તન કરતો હોત તો તો તેની ધૃષ્ટતાનું

૧ બોડી ગાર્ડ.

૨ રો. એ. સો. વાળા મૂળ પુસ્તકનું અત્ર પૃ. ૩૫૧ શરૂ થાય છે.

ફળ બરાબર ચખાડી આપત; પણ કોઈ અન્ય માણસ કોઇ કાર્ય કરે અને તેનો નિષેધ કરવામાં ન આવે તો તેમાં સંમતિ જ ગણાય છે. अनुमतमप्रतिषिद्धम् એવો નિયમ હોવાથી પિતાજીએ આ બાબતમાં આંખ આડા કાન કર્યા અને દુર્મુખને એવું કામ કરતાં વાર્યો નહિ તેથી પિતાજીની પણ એ બાબતમાં સંમતિ જ જણાય છે. માટે મારે હવે શું કરવું ? કેમકે ભગવાને કહ્યું છે કે માતા પિતાના ઉપકારનો બદલો અતિ દુષ્કર છે. માટે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે પિતાજી સાથે લડવું તો યોગ્ય નથી અને હાલ જે કામ ચાલવા લાગ્યું છે-શ્રાવકોપર કર અને દંડની હકીકત ફરી ગોઠવાઇ છે તેને તેવા આકારમાં હું કોઇ રીતે જોઇ શકું તેમ નથી, તેથી અહીંથી ચાલ્યા જવું એ જ સારૂં છે." આ પ્રમાણે વિચાર કરીને કોઇને પણ જણાવ્યા વગર માત્ર થોડા ખાસ મિત્રોને સાથે લઇને હું ત્યાંથી નીકળી ગયો અને અહીં આવ્યો. ભાઇ નંદિવર્ધન ! આ પ્રમાણે પિતાએ મારૂં અપમાન કર્યું છે એ વાત તારા સમજવામાં આવી ગઇ હશે.[૧]"

× × ×

૧ જયસ્થળ નગરમાં નંદિવર્ધન પાસે કનકશેખરે આ પ્રમાણે પોતાના અપમાનની કથા કહી સંભળાવી તે પૃ. ૫૫૪ થી શરૂ થયેલ છે. આ સર્વ હકીકત સંસારીજીવ સદાગમ આગળ કહે છે તે બીજા પ્રસ્તાવથી ચાલુ છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

વિમલાનના અને રત્નવતી.

નંદિવર્ધન કુમારે કનકશેખરની પૂર્વવાર્તા સાંભળી સહાનુભૂતિ દર્શાવતાં કહ્યું "ભાઇ! તેં જણાવ્યું તેવા સંયોગોમાં ત્યાંથી ચાલી નીકળવાનું કામ તો તેં બહુ સારૂં કર્યું! જેઓ પોતાનું સ્વમાન શું છે તે સમજતા હોય તેવા પુરૂષોએ માનની હાનિ કરનારના સંબંધમાં વધારે વખત રહેવું કોઇ પણ રીતે યોગ્ય નથી. લોકોમાં કહેવાય છે કે:—

સ્વમાનના વિચાર.

[1]" તેજનો ભંડાર સૂર્ય [2] અંધકારને દૂર કરીને લોકોનાં મનને ઉત્સવ કરી શકે છે ત્યાં સુધી જ તે આકાશમાં રહે છે, જ્યારે તે મોટા અંધકારનો ઉદય નજરે જુએ છે ત્યારે બીજા કોઇ સમુદ્રમાં જઇને રાહ જુએ છે (અને વળી લાગ આવે છે ત્યારે અંધકારનો નાશ કરીને પોતાના પૂર જોરમાં પ્રકાશે છે.)"

કનકશેખરને પાછા તેડવા આવેલા દૂતો.

મેં આવાં વચનો જ્યારે કનકશેખરને કહ્યાં ત્યારે તે બહુ ખુશી થયો. આવી રીતે અમે સર્વ પ્રકારના આનંદ અને વાર્તાવિનોદ કરતા હતા. તેવી રીતે દશ રાતદિવસ પસાર થઇ ગયા.

પછી અગ્યારમે દિવસે મારા વાસભુવનમાં અમે બન્ને બેઠા હતા તે વખતે મારા પિતાશ્રી તરફથી સંદેશો લઇને એક માણસ આવ્યો

---

૧ भास्करस्तावदेवास्ते गगने तेजसां निधिः,
निर्धूय तिमिरं यावत्कुरुते स जनोत्सवम्।
यदा तु लक्षयत्येष तमसोऽपि महोदयम्,
तदा परसमुद्रादौ गत्वा कालं प्रतीक्षते।

૨ આ આખી અન્યોક્તિ છે. અંધકારનો ઉદય થાય છે ત્યારે સૂર્ય સમુદ્રમાં પેસી જાય છે. અહીં અંધકાર સાથે દુર્મુખ, સૂર્ય સાથે કનકશેખર, પરસમુદ્ર સાથે જયસ્થળ નગર અને રાહ જોવાની વાત સામાન્ય સમજવી.

અને અમને બન્નેને પ્રણામ કરીને તેણે કહ્યું "મહારાજા સાહેબે આપ બન્ને રાજકુમારોને આજ્ઞા કરી છે કે તમારે બન્નેએ મહારાજા પાસે તુરત આવવું." "જેવો પિતાશ્રીનો હુકમ !" એમ કહી અમે બન્ને પિતાશ્રીની પાસે જવા સારૂ નીકળ્યા. અમે હજુ પિતાશ્રી સન્મુખ પહોંચીએ છીએ ત્યાં તો પિતાશ્રીના સભામંડપમાંથી ત્રણ પ્રધાન પુરૂષો એકદમ ઉતાવળા બહાર આવ્યા, તેઓની આંખોમાંથી હર્ષનાં એટલાં આંસુ નીકળતાં હતાં કે તેના પ્રવાહથી તેઓની આંખો ભીંજાઇ ગઇ હતી. તેઓ કનકશેખરના પગમાં પડ્યા. તરતજ આશ્ચર્યપૂર્વક 'અરે આ ક્યાંથી ? આ તો પોતાના પરિવાર સહિત સુમતિ, વરાંગ અને કેસરી છે !' એમ બોલતાં બોલતાં કનકશેખરે તેઓને સ્નેહપૂર્વક ઉભા કર્યા અને તેને ભેટી પડ્યો. મેં પૂછ્યું કે 'કુમાર ! એ કોણ છે ?' તેના જવાબમાં કનકશેખર કુમારે જણાવ્યું કે 'એ તો મારા પિતાના મોટા પ્રધાનો છે.' અરસ્પરસ પ્રણામ થઇ ગયા પછી અમે સર્વે પિતાશ્રી પાસે રાજસભામાં આવ્યા અને ત્યાં બેઠા.

પદ્મરાજાએ કહેલો દૂતનો સંદેશો.

પછી મારા પિતાશ્રી પદ્મરાજાએ કનકશેખરને કહ્યું "ભાઇ કનકશેખર ! આ તારા પિતાના મંત્રીઓએ મને જે વાત કરી છે તે સાંભળ. 'તેઓ જણાવે છે કે પિતાજીને (કનકચૂડરાજાને) કાંઇ પણ હકીકત જણાવ્યા વગર કુમાર (કનકશેખર) ઘરની બહાર નીકળી ગયા પછી તુરતમાં જ નોકર ચાકરો પાસેથી તેઓશ્રીને ખબર પડી કે રાજકુમાર મંદિરમાં કોઇ ઠેકાણે દેખાતા નથી, એ હકીકત સાંભળતાં જ જાણે તેઓ ઉપર કોઇએ અકસ્માત્ વજ્રનો પ્રહાર કર્યો હોય, જાણે તેઓનો ચૂરેચૂરો થઈ જતો હોય, જાણે તેઓ પરવશ થઇ ગયા હોય, જાણે ગાંડા થઇ ગયા હોય, જાણે મૂર્છા પામી ગયા હોય, તેમ કાંઈ પણ ચેતના વગરના થઇ ગયા અને રાણી ચૂતમંજરી પણ અત્યંત મુંઝાઇ જઇને જાણે મરી ગયા હોય એમ બે ઘડી તો સ્તબ્ધ થઇને પડી જ રહ્યા. ત્યારપછી પાસેના માણસોએ તેઓને કેટલોએ પવન નાંખ્યો, ચંદનનાં વિલેપન કર્યાં અને એવા એવા બીજા ઉપચારો કર્યા ત્યારે તેઓને કાંઇક ચૈતન્ય આવ્યું અને તેઓની મૂર્છા વળી. ત્યારપછી 'અરેરે પુત્ર ! તું ક્યાં ગયો ? ક્યાં ગયો ?' એમ મહારાજા અને દેવી વિલાપ કરવા લાગ્યા અને તેઓને વિલાપ કરતાં જોઇને નોકર ચાકર ભાયાતો તથા આખું રાજસ્થાન આક્રંદ કરવા લાગ્યું, તેથી મોટો હાહાકાર થઇ રહ્યો. તે વખતે રાજાનું કારભારીમંડળ

કનકશેખરના જવાથી માતપિતાની દશા.

એકઠું થઇ ગયું અને તેઓએ રાજાને ધીરજ દેવા માંડી. તેઓએ કહ્યું કે–' મહારાજ ! આપ કરો છો તે કાંઇ કુમારને મળવાનો ઉપાય નથી, માટે દિલગીરી છોડી દો, ધીરજ રાખો અને કુમારને શોધવાનો પ્રયત્ન કરો. ' રાજાએ તેઓનું તે વચન જરા પણ સાંભળ્યું જ નહિ અન પોતે વધારે વધારે દિલગીરી કરવા લાગ્યા.

કુમારનો પત્તો અને દુર્મુખને દેશવટો.

" ' એવી હકીકત જોઇને કુમારના સેવક ચતુરે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે–રાજા એટલો બધો શોક અત્યારે કરે છે કે જો એમને એમ ચાલશે તો જરૂર એમના પ્રાણ જશે, માટે હવે એ બાબતમાં બેદરકારી રાખવી ઠીક નથી–એવો વિચાર કરીને તે તુરત જ રાજાને પગે પડ્યો અને ' કુમાર અહીંથી કારણસર બહાર ચાલ્યા ગયા છે. ' એટલી હકીકત જણાવી. ' કુમાર હજુ ચોક્કસ જીવે છે '–એટલી ખાત્રી થતાં જ રાજાને ફરી વાર શુદ્ધિ આવી. પછી તેમણે ચતુરને પૂછયું કે 'કુમાર શામાટે અને કયાં ગયો છે ?' ચતુરે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે ' અહીંથી ચાલ્યા જવાનું કારણ મને કુમારશ્રીએ જણાવ્યું નથી. બાકી જરા ચતુર (ડાહ્યો) હોવાથી મેં તે કયાં ગયા છે તે જાણી લીધું છે; તેટલા ઉપરથી અટકળ કરીને કહું છું કે એ જયસ્થળ નગરે પોતાની ફોઇ પાસે ગયેલા હશે. નંદાબા (નંદિવર્ધનની માતા) ઉપર કુમારને બહુ પ્રેમ છે અને પદ્મરાજા ઉપર પણ તેમને બહુ હેત છે. કુમારની સાથે મારે વધારે પરિચય હોવાથી આટલી હકીકત હું અટકળથી ધારૂં છું અને મને ખાત્રી છે કે જો તે અહીંથી ચાલ્યા જાય તો તેના મનને સંતોષ મળે તેવું સ્થાન નંદાબાનું રાજ્ય જ છે, સિવાય બીજી કોઇ જગ્યાએ કુમારશ્રી જાય એમ મને લાગતું નથી. ' રાજાએ તે વખતે ચતુરના વખાણ કરીને તેને ઇનામમાં મોટું દાન આપ્યું. રાજાને તપાસ કરતાં જણાયું કે એ સર્વ અનર્થનું કારણ પેલો દુર્મુખ મંત્રી જ છે એટલે તેના આખા કુટુંબ સાથે તેને પોતાના દેશથી .હાર કાઢી મૂક્યો. વળી તે જ વખતે પિતાશ્રી કનકચુડરાજાએ તથા .વી ચૂતમંજરીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે ' જ્યાંસુધી આપણે કુમારનું મ્હોઢું .ઇએ નહિ ત્યાંસુધી આપણે આહાર લેવો નહિ અને શરીરે ન્હાવું .વું કે બીજા કાંઇ પણ સંસ્કાર કરવા નહિ. '

" '[1]હવે વળી તેજ દિવસે એક દૂત[2] ત્યાં (કુશાવર્તપુરમાં) આવી

---

૧ કનકચૂડના દૂતોએ પોતાને જણાવેલી હકીકત પદ્મરાજા કનકશેખર કુમાર .સે કહી સંભળાવે છે અને નંદિવર્ધન બાજુમાં બેસી સાંભળે છે.

૨ આ દૂતનું નામ વિકટ છે તે પ્રકરણ ૨૩ માં જણાશે.

પહોંચ્યો. તેણે રીતસર નમસ્કારાદિનો વિવેક કરીને કનકચૂડરાજાને વિજ્ઞપ્તિ કરી જણાવ્યું કે ' દેવ ! વિશાળા નામની નગરી છે, ત્યાં નંદન નામના રાજા રાજ્ય કરે છે, તેમને પ્રભાવતી અને પદ્માવતી નામની બે રાણીઓ છે. તે બન્ને રાણીઓથી રાજાને બે પુત્રીઓ થઇ છે, તેઓનાં નામ અનુક્રમે વિમલાનના અને રત્નવતી છે. હવે એ

વિશાળાથી આવેલો દૂત.

રાજાની બે રાણીઓ પૈકી પ્રભાવતી રાણીનો ભાઇ પ્રભાકર નામનો કનકપુરનો રાજા છે, તેને બંધુસુંદરી નામની રાણી છે. તેનાથી તેને વિભાકર નામનો પુત્ર થયો છે. એ ભાઈબહેન પ્રભાકર અને પ્રભાવતીને ત્યાં અનુક્રમે વિભાકર અને વિમલાનના જન્મ્યા તે પહેલાં તેઓ બન્નેએ એવી કબુલાત કરી હતી કે જો આપણા બન્નેમાંથી કોઇને દીકરી થાય અને બીજાને દીકરો આવે તો એકે પોતાની દીકરી બીજાના દીકરાને પરણાવવી. ત્યારપછી રાણી પ્રભાવતી જેને વિશાળા નગરીના નંદન-રાજા સાથે પરણાવ્યા હતા તેમને વિમલાનના નામની દીકરી થઇ અને તેના ભાઇ પ્રભાકરને વિભાકર નામનો પુત્ર થયો. તેથી ઉપર જણાવેલી શરત પ્રમાણે વિભાકર અને વિમલાનનાનું જન્મ પહેલાં વેવિશાળ થઇ ચૂક્યું હતું અને વિમલાનના વિભાકરને દેવાઇ ગયેલી હતી. હવે એ વિમલાનનાએ એક વખતે બન્દીજનોના મુખેથી કુમાર કનકશેખરનું નામ સાંભળ્યું, તે સાથે બંદીજનો તેના અનેક ગુણો માટે બહુ મોટેથી વખાણ કરતા હતા તે તેણે સાંભળ્યા. કનકશેખર[1] કુમારના એવા વખાણ સાંભળીને વિમલાનનાને તેના ઉપર ઘણો રાગ ઉત્પન્ન થયો તેથી જાણે પોતાના ટોળાથી છૂટી પડી ગયેલી હરણી હોય, પોતાના સહચર (પતિ) થી વિયોગ પામેલી ચક્રવાકી[2] હોય, સ્વર્ગલોકમાંથી બહાર કાઢી મૂકેલી જાણે દેવાંગના હોય, માનસ સરોવરની અતિ ઉત્કંઠાવાળી દૂર ગયેલી [3]કલહંસી હોય, જુગટું રમનારી સ્ત્રી જાણે તેના સાધન વગરની થઇ ગઇ હોય, તેવી રીતે તે તદ્દન શુન્ય હૃદયવાળી થઈ ગઇ અને અત્યંત મુંઝવણમાં આવી પડી હોય તેવી જ-

---

૧ **વિશાળા** નગરીના દૂતો કનકશેખરના પિતા પાસે વાત કહે છે તે ચાલુ છે કનકશેખરની પાસે તેના પિતાના દૂતોએ કરેલી વાત **પદ્મ**રાજા કહી સંભળાવે છે. નંદિવર્ધન કુમાર હાજર છે-આખી વાર્તા **સંસારીજીવ સદાગમ** સમક્ષ કહી સંભળાવે છે.

૨ **ચક્રવાક** અને તેની સ્ત્રી નિરંતર સાથેજ રહે છે અને વિયોગ થાય ત્યારે મોટેથી રડ્યા કરે છે.

૩ **હંસો** માનસ સરોવર પર જ રહે છે, ત્યાંથી દૂર જાય તે તેમને ગમતું નથી, તેઓ બીજે રહી શકતા નથી.

ણાવા લાગી; પછી તો તે વીણા પણ વગાડે નહિ, દડો ઉડાડવાની રમત કરે નહિ, [1]પત્રછેદાદિ રમત કરે નહિ, ચિત્રકળા તથા બીજી કળાઓ પર જરા પણ લક્ષ્ય આપે નહિ, શરીર ઉપર શણગાર સજે નહિ, કોઇ કાંઈ પૂછે તો તેને કાંઇ ઉત્તર આપે નહિ, દિવસ છે કે રાત છે તે કાંઇ જાણે નહિ; માત્ર જાણે પોતે જોગણ (યોગિની)[2] હોય તેમ આંખોને જરા પણ હલાવ્યા ચલાવ્યા કે મટમટાવ્યા વગર કોઇને પણ અવલંબન કર્યા વગર નિશ્ચળ આંખે કોઇ વસ્તુનું ધ્યાન કરીને બેસી રહેવા લાગી. આવી હકીકત જોઇને માણસો સર્વ ગભરાઇ ગયા, પણ આવો મોટો ફેરફાર એકદમ શા કારણે થઇ ગયો તે સમજી શક્યા નહિ.

તેમણે વર્ણવેલો વિમલાનનાની સ્થિતિ અને તેનાં કારણો.

હવે રત્નવતી સર્વદા પ્રેમપૂર્વક તેની નજીક રહેતી હોવાથી તેને વિચાર કરતાં કરતાં તેના ખ્યાલમાં આવ્યું કે-કુમાર શ્રી કનકશેખરનું નામ સાંભળ્યા પછી બહેનની આવી સ્થિતિ એકાએક થઇ આવી છે-તેટલા ઉપરથી ચોક્કસ એમજ લાગે છે કે એ કનકશેખરે આ બહેનનું મન ચોર્યું હશે. માટે આપણે વખત વિચારીને આ હકીકત પિતાજી નંદન રાજાને જણાવવી કે જેથી બહેનના ચિત્તને ચોરવાનો[3] ગુન્હો કરનારને એ રાજા અવશ્ય પકડી પાડી બરાબર સપાટામાં લે-(કારણ ચોરને પકડવો એ રાજધર્મ છે)-એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેઓએ સર્વ હકીકત નંદનરાજાને જણાવી. પિતાએ વિચાર કર્યો કે-એની માએ (પોતાની સ્ત્રી પ્રભાવતીએ) તો એને જન્મ પહેલાં વિભાકર સાથે વેવિશાળ સંબંધથી જોડી દીધી છે, પણ જો હાલ હું એ દીકરીના સંબંધમાં કાંઇ નહિ કરૂં તો એના પ્રાણ રહેવા પણ મુશ્કેલ છે, માટે એ સ્વયંવરાને કનકશેખર પાસે

વ્યવહારૂ પિતા.

મોકલાવી દઉં-એ એની મેળે કનકશેખરને વરશે (પરણશે); આવી અવસ્થામાં તેના સંબંધમાં વખત કાઢવો ઠીક નથી, પછવાડેથી વિભાકરને સંભાળી લેવાશે-આવો વિચાર કરી તેઓ તુરત જ વિમલાનના પાસે આવી કહેવા લાગ્યા ' દીકરી ! જરા ધીરી થા, દીલગીર ન થા, તું કુશાવર્તનગરે કનકશેખર પાસે જા. ' એ પ્રમાણે મધુર વચનથી દીકરીને વાત કરીને

---

૧ **પત્રછેદ**: શરીર પર મેંદી કે ચંદનનાં ચિત્રો કાઢવા-આવી રમત જણાય છે.

૨ **યોગિની** સાલંબન કે **નિરાલંબન** ધ્યાન કરે છે, ત્યારે આવી એકાગ્રવૃત્તિ કરે છે, **સાધ્યમાં ફેર** છે, પણ બાહ્ય વર્તન તો યોગિની જેવું જ છે.

૩ અહીં **ચોરી** અલંકારિક અર્થમાં સમજવાની છે.

નંદન રાજાએ તેને કુશાવર્તપુરે મોકલવાનો હુકમ કર્યો. એ વખતે વિમલાનનાની બહેન રત્નવતીએ પણ પિતાને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે " પિતાજી ! હું મારી બહેન વિમલાનના વગર એક ક્ષણ પણ રહી શકું તેમ નથી, માટે આપ રજા આપો તો હું પણ બહેનની સાથે જઉં. માત્ર વાત એટલી કે હું કનકશેખરને વરીને મારી બહેનની શોક નહિ થાઉં!

રત્નવતીનો નિર્ણય.

સ્ત્રીઓમાં અરસ્પરસ ગમે તેટલો પ્રેમ હોય પણ જો તેઓને શોક તરીકેનો સંબંધ થાય તો સ્નેહ જરૂર તૂટી જાય છે. માટે વિમલાનનાના પતિના કોઇ વહાલા મિત્રની હું સ્ત્રી થઇશ.' રત્નવતીના આવા વિચારો સાંભળી નંદનરાજાએ કહ્યું-' દીકરી ! તને ગમે તે કર. મને ખાતરી છે કે મારી દીકરી પોતાની જાતે કદિ પણ અનુચિત કામ કરશે જ નહિ.' રત્નવતીએ પિતાની હકીકત માથે ચઢાવી અને તે પણ વિમલાનનાની સાથે ચાલી નીકળી. [1]ત્યાંથી રાતદિવસ પ્રયાણ કરતાં, મહારાજ ! વિમલાનના અને રત્નવતી આજે અહીં આવી પહોંચ્યા છે અને નગરની બહાર બગીચામાં રોકાયા છે. આ હકીકત આપ મહારાજાને નિવેદન કરવા તેમણે મને મોકલ્યો છે. હવે આપ તે બાબતમાં યોગ્ય લાગે તેમ ફરમાવો.'

"મહારાજા [2]કનકચૂડે આ હકીકત સાંભળી એટલે એમને એક તરફથી ઘણો હર્ષ થયો અને બીજી તરફથી અત્યંત ખેદ થયો. પછી ચાર પ્રધાનમાંના શૂરસેનને તેમણે આજ્ઞા કરી કે તેણે આવેલી કન્યાઓને સારો ઉતારો આપવો અને તેની યોગ્ય ખાતર બરદાસ્ત કરવી અને અમને સુમતિ વરાંગ અને કેસરીને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું ' અરે પ્રધાનો ! નંદનરાજાની બે દીકરીઓ આપણે ત્યાં આવી રીતે કુમારને અને તેના મિત્રને વરવા માટે આવી છે તે ઘણા આનંદની વાત થઇ છે, પણ અત્યારે કનકશેખર કુમારનો વિરહ હોવાથી તે વાત વિરહની અગ્નિમાં જાણે વધારામાં ઘી હોમાતું હોય તેવી લાગે છે. માટે તમે ત્રણે જયસ્થળ નગર (પદ્મરાજાની રાજધાનીએ) જાઓ. મને ખાત્રી છે

દૂતપ્રેષણા.

૧ નંદનરાજાના દૂતે કનકચૂડ રાજાને એ સર્વ વાત કહેલ છે તે કનકચૂડના પ્રધાનોએ પદ્મરાજાને કહેલ છે તે સર્વ વાત કનકશેખર અને નંદિવર્ધન પાસે પદ્મરાજા તેજ શબ્દોમા કહી સંભળાવે છે.

૨ કનકચૂડના પ્રધાનોએ રજુ કરેલી હકીકત મહારાજા પદ્મરાજા કનકશેખર કુમારને આગળ જણાવતાં કહે છે.

કે કુમાર ત્યાં જ ગયેલ છે. તમે મારા બનેવી પદ્મરાજાને મારી અવસ્થા કેવી થઇ છે અને કન્યાઓ (વિમલાનના અને રત્નવતી) અહીં આવેલી છે તે સંબંધી વિગતવાર સમાચાર નિવેદન કરો. મને ચોક્કસ ખાત્રી છે કે એ બન્ને કારણો સમજી જઇને પદ્મરાજા કનકશેખર કુમારને તુરત અહીં મોકલી આપશે. વળી તમારે પદ્મ-રાજાની રજા મેળવીને કુમાર નંદિવર્ધનને પણ અહીં સાથે તેડતા આવવો, કારણ કે મારા વિચાર પ્રમાણે રત્નવતીનો વર થવાને તેજ યોગ્ય છે'! કનકચૂડ રાજાનાં આવાં વચનો સાંભળી (દૂતો કહે છે કે) અમે તેની આજ્ઞા માથે ચઢાવી. આ હેતુથી[1] અમે અત્રે આવ્યા છીએ,'

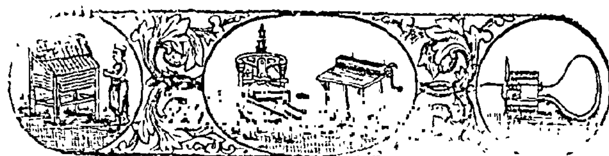
"કુમાર કનકશેખર[2]! આ પ્રમાણે તારા પિતાના ત્રણ પ્રધાનોએ અમને લંબાણથી હકીકત કહી સંભળાવી છે. આ પ્રમાણે હોવાથી હવે તું અહીંથી સત્ત્વર જા. જો કે તેમ થવાથી તારો વિરહ અમને થશે તે અમારૂં હૃદય કબુલ કરે તેમ નથી અને તેથી અમે મ્હોઢે બોલી શકીએ તેમ નથી, તોપણ જવાનું કારણ પ્રબળ હોવાથી અને હકીકત ગંભીર હોવાથી અમારે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે તમારે હવે જરા પણ વખત અહીં કાઢવો નહિ. અહીંથી એકદમ કુશાવર્તનગરે જવું અને તમારે બન્નેએ સર્વ પ્રકારે કનકચૂડરાજાના મનને આનંદ ઉપજાવવો."

બન્ને કુમારોનું પ્રયાણ.

પિતાશ્રીનો એવો હુકમ સાંભળીને એમ થવાથી અમારો બન્નેનો પરસ્પર વિયોગ થશે નહિ એટલે પિતાએ આજ્ઞા પણ બહુ સારી કરી–એવું વિચારતાં મેં અને કુમાર કનકશેખરે પિતાશ્રીને કહ્યું–'જેવી પિતાશ્રીની આજ્ઞા.' એ જ વખતે પિતાશ્રીએ આનંદમાં આવીને પ્રયાણ કરવા યોગ્ય ચતુરંગ સેનાને તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો અને તેના ઉપર પ્રધાન પુરૂષોની નીમણુક કરી આપી અને પ્રયાણ યોગ્ય ઉચિત મંગળો કરીને અમને બન્નેને વિદાય કર્યા. મેં જ્યારે પ્રયાણ કર્યું ત્યારે મારી સાથે મારા અંતરંગ રાજ્યમાં રહેલા વૈશ્વાનરે પણ મારી સાથે જ પ્રયાણ કર્યું. તેની સાથે વળી ગુપ્ત રૂપે પુણ્યોદય મિત્રે પણ સાથે જ પ્રયાણ કર્યું. આવી રીતે પ્રયાણ કરતાં કરતાં અમે કેટલોક રસ્તો કાપી નાખ્યો.

૧ કનકચૂડના પ્રધાનોએ કહેલી હકીકત પદ્મરાજા કનકશેખર પાસે ફરી કહે છે. જુઓ પૃ. ૫૬૪. ૨ સદર પ્રધાનોએ કહેલી વાત પૂરી કરીને હવે પદ્મરાજા પોતે કનકશેખર કુમારને કહે છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

[૧] રૌદ્રચિત્તનગરે હિંસા સાથે લગ્ન.

અમે ચાલતાં ચાલતાં રૌદ્રચિત્ત નામના નગરમાં આવી પહોંચ્યા. તે નગરનું વર્ણન તેમજ તેના અધિરાજ અને તેના નજીકના પરિવારનું વર્ણન ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા ચોગ્ય છે. બહુ વિચારણીય હોવાથી અત્ર વિસ્તારથી તે આપવામાં આવ્યું છે.

રૌદ્રચિત્ત નગર.

એક ચોરની પલ્લી જેવું રૌદ્રચિત્ત નામનું અંતરંગ નગર છે. તે દુષ્ટ લોકોને રહેવાનું સ્થાન છે, અનર્થ રૂપ વેતાળોની જન્મભૂમિ છે. નરકનું દ્વાર છે અને આખા ભુવનને સંતાપના કારણભૂત છે.

કોઇને રેંસી નાખવા, કોઇનાં માથાં કાપી નાખવાં, કોઇને યંત્રમાં પીલીને દાબી દેવા, કોઇને મારી નાખવા-આવા આવા જે ભાવો પ્રાણીઓને ભયંકર સંતાપ ઉત્પન્ન કરનાર છે તે ભાવ રૂપ લોકો એ રૌદ્રચિત્ત નગરમાં સદાને માટે રહેતા હોવાથી એ નગરને ‘ દુષ્ટ લોકોને રહેવાનું સ્થાન ’ કહેવામાં આવ્યું છે.

કલહની વૃદ્ધિ, પ્રીતિનો છેદ, વૈરનું સાંધણ, માબાપને અને છોકરાં વિગેરેને મારવામાં નિષ્ઠુરતા વિગેરે વિગેરે અનેક અનર્થો જે લોકોમાં માનવા પણ મુશ્કેલ પડે તેવા હોય છે તે કોઇ પણ જાતના આંચકા વગર આ રૌદ્રચિત્ત નગરમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેટલા માટે એ નગરને ‘ અનર્થ રૂપ વેતાળોની જન્મભૂમિ ’ કહેવામાં આવ્યું છે.

હવે તે નગરને ‘ નરકનું દ્વાર ’ શા માટે કહેવામાં આવ્યું છે

---

૧ આની સાથે ચિત્તસૌંદર્ય નગર, શુભપરિણામ રાજા, નિષ્પ્રકંપતા દેવી અને શાંતિકુમારીનું વર્ણન સરખાવો. જુવો પૃ. ૩૬૨ થી ૩૬૭ (પ્ર. ૩-પ્ર. ૨)

તેનું કારણ કહે છેઃ પોતાનાં પાપના બોજાથી જે પ્રાણીઓ નરકના ખાડામાં ઉતરી જાય છે તે પ્રથમ આ અત્યંત અધમ નગરમાં (રૌદ્રચિત્ત નગરમાં) પ્રવેશ કરે છે. નિર્મળ મનવાળા પ્રાણીઓ તેટલા ઉપરથી એમ સમજી ગયા છે કે તે નરકમાં દાખલ થવાનો માર્ગ છે અને તેટલા માટે જ તેને 'નરકનું બારણું' કહીને વર્ણવવામાં આવેલ છે.

એ રૌદ્રચિત્ત નગરમાં જે અત્યંત અધમ કાર્ય કરનાર પ્રાણીઓ રહે છે તેઓ જાતેજ ભયંકર દુઃખો પોતાને શરીરે હાથે કરીને વહોરી લે છે અને બીજા પ્રાણીઓને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપે છે તેથી એ નગરને 'આખા ભુવનને સંતાપનું કારણભૂત' કહેવામાં આવ્યું છે.

વધારે વર્ણન શું કરવું ? ત્રણ ભુવનમાં આ રૌદ્રચિત્તપુર જેવું કોઇ પણ ખરાબમાં ખરાબ નગર બીજું નથી.

દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજા.

એ રૌદ્રચિત્ત નગરમાં ચોરોને એકઠા કરનાર, સારા માણસોનો મોટો દુશ્મન, સ્વભાવથીજ ઉંધી (વિપરીત) પ્રકૃતિવાળો અને નીતિના રસ્તાઓનો લોપ કરનારો લગભગ ચોર જેવો દુષ્ટાભિસંધિ નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે.

આ દુનિયામાં માન, ઉગ્ર ક્રોધ, અહંકાર, લુચ્ચાઇ, લંપટતા વિગેરે જે અંતરંગ રાજ્યમાં રહેલા મોટા ચોરો છે તે સર્વ એ દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજાની સેવા સ્વીકારે છે. આ પ્રમાણે અંતરંગ રાજ્યમાં રહેલા ચોરોને તે રાજા સારી રીતે પોષણ (આશ્રય) આપતો હોવાથી તેને 'ચોરને એકઠા કરનાર' કહેવામાં આવ્યો છે.

સત્ય વચન (ઉચ્ચાર), શૌચ (બાહ્ય અને અંતરની પવિત્રતા), તપ, જ્ઞાન, ઇંદ્રિયસંયમ, પ્રશમ (શાંતિ) વિગેરે આ લોકમાં સારા વર્તનવાળા આબરૂદાર લોકો છે તે સર્વને મૂળથી ઉખેડી નાખવાના કામમાં તે દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજા નિરંતર તૈયાર રહે છે એટલા માટે તેને 'સારા માણસોના મોટા દુશ્મન' તરીકે વર્ણવવામાં આવેલો છે.

પ્રાણીઓએ બહુ વરસો સુધી ખાસ મહેનત લઇને જે કાંઇ ધર્મધ્યાન એકઠું કર્યું હોય, તેનાં શુભ પરિણામો પ્રાપ્ત કર્યાં હોય, તે સર્વને એ રાજા અત્યંત ભયંકર હોઇને એક ક્ષણવારમાં

બાળી નાખે છે અને સરળ લોકો એને સંતોષ આપવાનો-એની ઇચ્છાઓ પૂરી પાડવાનો કાંઇ ઉપાય યોજી પણ શકતા નથી તેટલા માટે તેને 'સ્વભાવથીજ ઉંધી પ્રકૃતિવાળો' કહેવામાં આવ્યો છે.

આ સંસારમાં જ્યાં સુધી દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજા વચ્ચે પડી નીતિનો વિયોગ કરાવતો નથી ત્યાં સુધી દુનિયામાં નીતિ ચાલે છે, પણ જ્યારે એ મહારાજા પ્રગટ થાય છે એટલે નીતિ અને ધર્મ કોઇ બીજે જ સ્થાનકે પલાયન કરી જાય છે, તેથી બુદ્ધિમાન અનુભવીઓએ તેને 'નીતિના રસ્તાઓના લોપ કરનાર' તરીકે વર્ણવેલો છે.

નિષ્કરૂણતા રાણી.

પારકી પીડાઓને નહિ જાણનારી, પાપના રસ્તાઓમાં કુશળ, ચોર લોકો ઉપર પ્રેમ રાખનારી અને પોતાના પતિ ઉપર અનુરક્ત (આસક્ત) તેમજ પૂતના[1] જેવી નિર્દય (તે દુષ્ટાભિસન્ધિ મહારાજાને) નિષ્કરૂણતા નામની મહાદેવી છે.

સદરહુ દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજા લોકોને જૂદા જૂદા પ્રકારની કદર્થનાઓ ઉપજાવ્યા કરે છે. તે વખતે તેવી રીતે પીડા પામતા લોકોને જોઇને તેઓની ઉપર દયા લાવવાને બદલે આ રાણી મોટેથી હસે છે અને લોકોને પીડા પામતાં જોઇને વધારે રાજી થાય છે અને તેમ કરીને તેઓને ઉલટી વધારે પીડા ઉપજાવે છે માટે તે મહાદેવીને 'પારકી પીડાઓને નહિ જાણનારી' તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે.

આંખોનું ફોડી નાંખવું, મસ્તકનો છેદ કરવો, નાક કાન કાપી નાખવાં, ચામડી ઉતારી નાખવી, અંગ તોડી નાખવા, ખેરના લાકડાની જેમ શરીરને કૂટવું-એ અને એવા એવા પ્રાણીઓને પીડા આપવાના બીજા જે જે પ્રકારો છે તે સર્વમાં એ મહાદેવીએ ઘણી ઉસ્તાદી મેળવેલી હોવાથી તે દેવીને 'પાપના રસ્તાઓમાં કુશળ' તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે.

આખા ભુવનને મોટો સંતાપ કરનારા અને પરદ્રોહ[2] વિગેરે અધમ ચેષ્ટાઓ કરનારા દુષ્ટ અને ખળ લોકો એ રૌદ્રચિત્ત નગરમાં

---

૧ **પૂતના:** કંસરાજાની ધાવ માતા. એક રાક્ષસી.
૨ **પરદ્રોહ:** અનિષ્ટ ચિંતવન, વૈર પૂર્વક અપકાર.

રહે છે તે સર્વે ઉપર એ મહાદેવીનો ઘણો પ્રેમ છે અને તેને પોતે પોતાના ખાસ જમાદારો બનાવે છે તેથી 'ચોર લોકો ઉપર પ્રેમ રાખનારી' તરીકે એ મહાદેવીને વર્ણવવામાં આવેલી છે.

પોતાના પતિમાં પરાયણ તે મહાદેવી દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજાને પરમાત્મા જેવો ગણે છે અને તેની તેહનાતમાં રાતદિવસ હાજર રહે છે, તેનું શરીર કે તેનું પડખું કદિપણ છોડતી નથી અને તેના બળને એકઠું કરી આપે છે-તેટલા માટે તે મહાદેવીને 'પોતાના પતિ ઉપર અનુરક્ત' તરીકે ઉપર વર્ણવવામાં આવી છે.

હિંસા દીકરી

એ નિષ્કરૂણતા મહાદેવીને એ રૌદ્રચિત્તપુરની હીન સમૃદ્ધિમાં ઘણો મોટો વધારો કરનારી, તે નગરમાં રહેનારા લોકોનો મોટો ચાહ મેળવનારી, માત પિતા તરફ વિનયવાળી અને રૂપમાં ઘણીજ ભયંકર આકૃતિવાળી સાક્ષાત્ જાણે કાળકૂટ ઝેરની જ બનાવેલી હોય તેવી એક હિંસા નામની દીકરી છે.

જ્યારથી એ દીકરીનો જન્મ થયો છે ત્યારથી રૌદ્રચિત્તપુર નગર આગળ વધવા માંડ્યું, રાજા શરીરે રૂષ્ટ પુષ્ટ થયો, મહાદેવી પણ પુષ્ટ થયાં તેટલા માટે એ કન્યાને 'રૌદ્રચિત્તપુરની હીન સમૃદ્ધિમાં ઘણો મોટો વધારો કરનારી' તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે.

[1]ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, મત્સર, ક્રોધીપણું, અશાંતિ વિગેરે વિગેરે એ રૌદ્રચિત્તપુરના મોટા મોટા શહેરીઓ પ્રસિદ્ધ કીર્તિવાળા અને જાણીતા હતા, તેઓને મહારાજાની આ હિંસા નામની દીકરી ઘણો આનંદ આપનારી જણાતી હતી; એકના ખોળામાંથી ઉઠીને બીજા શહેરીના ખોળામાં તે બેસી જતી હતી અને એક શહેરી તેને પોતાના હાથપરથી બીજાના હાથપર આપતો હતો. આવી રીતે એક ખોળાથી બીજામાં અને એક હાથથી બીજા હાથમાં જ્યારે તે જતી ત્યારે તે લોકો તેને વહાલથી ચુંબન કરતા હતા અને તેવી રીતે નગરજનોમાં પોતાની હોંશ પ્રમાણે તે ફરતી હતી, તેટલા માટે 'તે નગરમાં રહેનાર લોકોનો મોટો ચાહ મેળવનાર' તે હતી એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

---

1 ઇર્ષ્યા વિગેરે એ નગરના શહેરીઓ-નગરવાસી જનોનાં નામો છે.

દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજા તેને કાંઇ પણ હુકમ કરે તેનો તે દીકરી કદિ પણ અનાદર કરતી નહોતી અને નિષ્કરૂણતા માતા જે કાંઇ ફરમાવે તેને પણ બરાબર અનુસરતી હતી. પોતાના માબાપની બની શકે તેટલી ચાકરી કરવા તે નિરંતર તત્પર રહેતી હતી તેટલા માટે તેને ' માતપિતા તરફ વિનયવાળી ' કહેવામાં આવી છે.

હવે તે હિંસા પુત્રીને ' રૂપમાં ઘણીજ ભયંકર આકૃતિવાળી ' શામાટે કહેવામાં આવી છે તેનું કારણ કહું છું તે સાંભળો: એ દીકરીનું નામ જ એટલું ભયંકર છે કે તે સાંભળવાથી સર્વ લોકોનાં મનમાં ત્રાસ અને કંપ થઈ જાય તો પછી તેને જ્યારે સાક્ષાત્ નજરે જુએ ત્યારે તો તે કેટલી ભયંકર લાગતી હશે તેનો ખ્યાલ તમે જ કરો. પોતાનું માથું નીચું કરીને તેનાવડે પ્રાણીને ધક્કો મારી નરકરૂપ મહા ઉંડા ભયંકર ખાડામાં નાખી દે છે અને ત્યાં પ્રાણીને અત્યંત સંતાપનું કારણ બને છે. એ સર્વ પ્રકારનાં પાપનું મૂળ છે, સર્વ ધર્મનો નાશ કરનારી છે, એ અંતરમાં તાપ લાવનારી છે અને એની શાસ્ત્રકારોએ વારંવાર નિંદા કરેલી છે. ઘણું શું કહેવું ! ટુંકામાં કહીએ તો જેવી ભયંકર આકૃતિવાળી એ હિંસા દીકરી છે તેના જેટલી ભયંકર આ દુનિયામાં બીજી કોઇ સ્ત્રી નથી.

તામસચિત્ત નગરનો પરિવાર.

હવે એક તામસચિત્ત[1] નામનું બીજું અંતરંગ નગર છે. ત્યાં મહામોહ નરપતિનો દ્વેષગજેંદ્ર નામનો છોકરો રહે છે. અગાઉ વાર્તામાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે મારો મિત્ર વૈશ્વાનર અવિવેકિતા નામની[2] બ્રાહ્મણીનો દીકરો છે. એ અવિવેકિતા બ્રાહ્મણી આ દ્વેષગજેંદ્રની સ્ત્રી થાય છે; મતલબ મારો વૈશ્વાનર મિત્ર આ દ્વેષગજેન્દ્રનો દીકરો થાય છે. હવે વાત એમ બની હતી કે મારો મિત્ર વૈશ્વાનર જ્યારે એ અવિવેકિતાના પેટમાં ગર્ભમાં હતો ત્યારે કોઇ કારણને લઇને એ અવિ-

---

૧ અહીં **રૌદ્રચિત્તપુર** અને **તામસચિત્ત** નગરની સ્પષ્ટતા વાંચનારે કરી લેવી. **રૌદ્રચિત્ત** નગરમાં હિંસાને લગતી વાતો આવશે. એનો દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજા ક્રૂર છે, કરૂણા વગરની **નિષ્કરૂણતા** રાણી છે અને હિંસા દીકરી છે. એ પ્રથમ પાપસ્થાનકને ઉદ્દેશે છે. **તામસચિત્ત** નગરમાં **ક્રોધ**-પ્રથમ કષાય મુખ્યપણે વર્તે છે અને તેની સર્વ હકીકત એ નગરને અંગે આવશે. **વૈશ્વાનર** એ **ક્રોધ** છે. અહીં હિંસા અને ક્રોધના વિષયને સાથે લીધેલ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

૨ જુઓ અગાઉ પૃ. ૩૪૬.

વેકિતા દેવી પોતાના તામસચિત્ત નગરથી નીકળીને રૌદ્રચિત્ત નગરમાં આવી હતી. એ તામસચિત્ત નગર કેવું છે, એ દ્વેષગજેન્દ્ર રાજા કેવો છે, તેની અવિવેકિતા રાણી કેવી છે અને તામસચિત્ત નગરથી રૌદ્રચિત્તપુર નગરમાં એ અવિવેકિતાને જવાનું કારણ શું બન્યું હતું તે સર્વ અમે આગળ જતાં કહીશું.[1] ભદ્રે અગૃહીતસંકેતે[2] ! આ બધી હકીકતની મને તે વખતે તો જરા ખબર પણ પડી નહોતી અને મને એ વાતની ગંધ પણ આવી નહોતી; આ સદાગમ મહાત્માની કૃપાથી હમણા એ સર્વ હકીકત મારા સમજવામાં આવી છે તે હું તને કહું છું. વાત ઘણી આશ્ચર્ય ઉપજાવે અને વિચારમાં નાખી દે તેવી છે તેથી તે બરાબર સાંભળજે અને પછી વિચારજે.

હિંસા સાથે નંદિવર્ધનનું લગ્ન.

સંબંધ-દર્શન. એ અવિવેકિતા રૌદ્રચિત્ત નગરમાં આવીને કેટલોક વખત રહી. તેને દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજા સાથે વધારે ગાઢ પરિચય થયો. અસલમાં વાત એમ હતી આ દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજા જે પલ્લીપતિ હતો તે અવિવેકિતાના પતિ દ્વેષગજેંદ્રનો ખાસ સંબંધી હતો તેથી તે રાણી અવિવેકિતાનો દાસ હોય તેમ વર્તતો હતો. હું જ્યારે [3]મનુજગતિ નગરીમાં આવ્યો છું એમ એ અવિવેકિતા રાણીને ખબર પડી ત્યારે તેને મારા ઉપર ઘણો પ્રેમ હોવાથી રૌદ્રચિત્ત નગરથી નીકળીને તે મારી પાસે મનુજગતિ નગરીમાં આવી પહોંચી અને જે દિવસે મારો જન્મ થયો તે જ દિવસે તેણે વૈશ્વાનર નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. જેમ હું વધતો ગયો તેમ તે વૈશ્વાનર પણ મોટો થવા લાગ્યો. જ્યારે વૈશ્વાનર સમજણો થયો ત્યારે પોતાના સ્નેહીઓ સંબંધીઓ કોણ કોણ હતા તે સર્વ હકીકત અવિવેકિતાએ તેને કહી બતાવી હતી. વૈશ્વાનર મારી સાથે જ રહેતો.

વૈશ્વાનર સાથે રૌદ્રચિત્તપુરે. હવે અમે જ્યારે કુશાવર્તપુરે જવા માટે પ્રયાણ કરતા અરધેક રસ્તે આવ્યા. ત્યારે મારા પ્રિય મિત્ર વૈશ્વાનરના મનમાં એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ કે-આ નંદિવર્ધન કુમારને રૌદ્રચિત્ત નગરે લઇ જઉં અને મહેનત કરી દુષ્ટાભિસન્ધિને સમજાવી તેની હિંસા નામની

---

૧ જુઓ પ્રસ્તાવ ચોથો, પ્રકરણ આઠમું ત્યાં દ્વેષગજેંદ્રનું વર્ણન પણ આવશે.

૨ સંસારીજીવ સદાગમ સમક્ષ પોતાની વાત અગૃહીતસંકેતાને ઉદ્દેશીને કહે છે.

૩ એટલે જ્યારે હું મનુષ્ય થયો ત્યારે અવિવેક અને ક્રોધ સાથે જ જન્મ્યા. જુઓ પૃ. ૩૬૬.

દીકરીનું લગ્ન મારા તે મિત્ર સાથે કરાવી આપું. જો એ બન્નેનાં લગ્ન થઇ જાય તો મારાં સર્વ (ધારેલાં) કાર્યો કરતાં કુમાર જરા પણ આંચકો ખાય નહિ અને મારૂં કામ બરાબર સિદ્ધ થઇ જાય-આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને તેણે મને કહ્યું કે 'ચાલો, આપણે રૌદ્રચિત્ત નગરે જઇએ.' મેં જવાબમાં કહ્યુ કે 'ભલે ! પણ કનકશેખર વિગેરેને પણ સાથે લઇએ' વૈશ્વાનરે કહ્યું 'એ નગરમાં તેઓ પ્રવેશ કરી શકશે નહિ, કારણ કે રૌદ્રચિત્ત નગર અંતરંગમાં આવેલું છે, તેથી તારા સગા સ્નેહી કે માણસો વગર માત્ર મારી મદદથી જ ત્યાં તું એકલો જઇ શકીશ.' આવાં તેનાં વચન સાંભળીને કુમાર (હું પોતે) તેનું વચન ઉત્થાપી શકતો ન હોવાને લીધે, તેના ઉપર મારો ઘણો સ્નેહ હોવાને લીધે, મારૂં મન અજ્ઞાનમાં તરબોળ થયેલું હોવાને લીધે, તે માણસ મારો ખરેખરો દુશ્મન છે એ હકીકત હું તે વખતે સમજતો ન હોવાને લીધે, પોતાના આત્માનું ખરૂં હિત અને અહિત શેમાં અને ક્યાં રહ્યું છે તેનો મને તે વખતે વિચાર ન હોવાને લીધે અને ભવિષ્યમાં એથી કેટલા ત્રાસો અને હેરાનગતિઓ થશે તે પ્રથમથી જાણેલ ન હોવાને લીધે હે અગૃહીતસંકેતા ! હું મારા મિત્ર વૈશ્વાનર સાથે રૌદ્રચિત્ત નગરે ગયો, ત્યાં મેં મહારાજા દુષ્ટાભિસન્ધિને જોયા, વૈશ્વાનરે તેની સાથે વાતચીત કરીને તેની કન્યા હિંસા સાથે મારા વિવાહનું નક્કી કર્યું અને અનુક્રમે અમારાં (મારાં અને હિંસાનાં) લગ્ન થયાં. લગ્નને યોગ્ય જે ઉચિત ક્રિયાઓ કરવી જોઇએ તે સર્વ તે વખતે કરવામાં આવી.

હિંસાપ્રેમી નંદિવર્ધન.
પ્રેમ વધારવાના ઉપાયો.
ઉપાયની સાધનાનાં પરિણામો.

આવી રીતે દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજાએ મને પરણાવીને વિદાય કર્યો. ત્યાંથી વૈશ્વાનર અને હિંસા બન્નેને સાથે લઇને હું કનકશેખર અને અમારા લશ્કર ભેગો થઇ ગયો. ત્યાં જતાં રસ્તામાં અત્યંત આનંદમાં આવી જઇ વૈશ્વાનરે મારી સાથે વાતો કરવા માંડી.

વૈશ્વાનર—"મિત્ર નંદિવર્ધન ! હું આજે ખરેખરો ભાગ્યશાળી થયો"

નંદિવર્ધન—(હું પોતે)—"તે કેવી રીતે ?"

વૈશ્વાનર—"તું આ હિંસા દેવીને પરણ્યો તે બહુ સારૂં કામ થઇ ગયું ! હવે તને મારી એક જ વધારે પ્રાર્થના છે કે કોઇ પણ રીતે હવે તે તારા ઉપર ઘણી પ્રેમવાળી રહે અને તે પ્રેમ ચાલુ રહે તેવી રીતે તારે નિરંતર વર્તવું."

નંદિવર્ધન—" એ હિંસાદેવી મારા ઉપર ઘણી અનુરક્ત (પ્રેમવાળી) રહે તેનો ઉપાય શો છે ? "

વૈશ્વાનર—"કોઇ પણ પ્રાણીએ અપરાધ કર્યો હોય કે ન કર્યો હોય પરંતુ તેને મારી નાખવામાં તારે જરા પણ વિચાર કરવો નહિ-દયા લાવવી નહિ-એ હિંસા દેવીને પોતાપર આસક્ત કરવાનો પ્રથમ ઉપાય છે."

નંદિવર્ધન—" એમ ધારો કે હિંસાદેવીનો મારા પર ઘણો પ્રેમ થાય અને તે મારા ઉપર આસક્ત રહે તો પછી તેનું પરિણામ શું આવે ? "

વૈશ્વાનર—' અરે ભાઇ નંદિવર્ધન ! મારા કરતાંએ એનો પ્રભાવ તો ઘણો જબરો છે ! વાત એમ છે કે જ્યારે હું પુરૂષના અંતરંગ રાજ્યમાં આવું છું ત્યારે તો પ્રાણી લાલચોળ તેજસ્વી બની જાય છે તેના જોરથી તે બીજા પ્રાણીઓ ઉપર માત્ર ત્રાસ[1] બેસાડી શકે છે, પરંતુ આ હિંસા જો પ્રાણી ઉપર આસક્ત થઇ ખૂબ પ્રેમથી ભેટી પડે તો તેનો પ્રભાવ ઘણો વધારે હોવાથી દર્શન માત્રથી જ તે પ્રાણીના [2]પ્રાણનો નાશ કરે છે. તેટલા માટે ગમે તેમ કરીને એ (હિંસા) તારા ઉપર વધારે પ્રસન્ન થાય એમ વર્તવા મારી વિનતિ છે."

નંદિવર્ધન—" વારૂ, એમ વર્તીશ."

વૈશ્વાનર—" ઘણી મહેરબાની ! "

શિકારમાં પ્રવૃત્તિ.

ત્યાર પછી રસ્તે ચાલતાં હરણ, સુવર, સાબર, શરભ (એક જાતના મૃગ), સારંગ (હરણની જાત) વિગેરે જંગલમાં રહેનારા અનેક જનાવરોને ઇચ્છા પ્રમાણે હું મારવા લાગ્યો. એ જનાવરોને એટલી મોટી સંખ્યામાં મારવા લાગ્યો કે કોઇવાર સેંકડો અને કોઇવાર હજારોનો નાશ કરવા લાગ્યો. તેમ કરવામાં મારો હેતુ મારા દોસ્તદાર વૈશ્વાનરની શિખામણ પ્રમાણે ચાલવાનો હતો. એ પ્રમાણે કરવાથી મારી નવપરિણિત સ્ત્રી હિંસાદેવી મારી ઉપર ઘણી રાજી થઇ અને મારાપર આસક્ત ચિત્તવાળી થઇ, છેવટે વાત એટલે સુધી વધી પડી કે મને જોઇને પ્રાણીમાત્ર ત્રાસથી ધ્રૂજવા લાગ્યા. અને કોઇ કોઇ જીવોના તો પ્રાણ મને જોઇને જ નીકળી જવા લાગ્યા. આથી મારા મિત્ર વૈશ્વાનરે મને હિંસાનો પ્રભાવ કહ્યો હતો તે પ્રમાણે દર્શન માત્રથી તે અન્યના પ્રાણનો નાશ કરશે તે વાતમાં મને હવે બરાબર વિશ્વાસ પડ્યો.

—~OO~—

૧ ક્રોધથી સામા પ્રાણી ઉપર ધાક બેસે છે.

૨ હિંસાના પરિણામે પ્રાણ ચાલ્યા જાય છે.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

અંબરીષ બહારવટીઆનો નાશ અને લગ્ન.

નકશેખર અને હું (નંદિવર્ધન) લશ્કર સાથે આગળ ચાલતાં ચાલતાં કનકચૂડ (કનકશેખરના પિતા–કુશાવર્તપુરના રાજા) ના દેશના સિમાડા લગભગ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક વિષમકૂટ નામનો પર્વત હતો. એ પર્વત ઉપર મહારાજ કનકચૂડના રાજ્યને મોટો ઉપદ્રવ કરનાર અંબરીષ[1] નામના બહારવટીઆ વસતા હતા. તે બહારવટીઆઓને અગાઉ કનકચૂડરાજાએ ઘણા પ્રકારની પીડાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી અને તેમને બહુ ત્રાસ આપ્યો હતો. તે બાબતનું તે બહારવટીઆ ઘણું વૈર રાખતા હતા અને તે તૃપ્ત કરવાનો પ્રસંગ શોધતા હતા. તેઓને ખબર પડી કે પોતાના દુશ્મન કનકચૂડ રાજાનો પાટવી કુમાર કનકશેખર એ રસ્તે થઇને કુશાવર્તપુરે જવાનો છે એટલે તુરતજ તેઓ રસ્તો રોકીને બેઠા. અમારૂં અને એ બહારવટીઆનું લશ્કર એક બીજાની નજીક થઇ ગયું એટલે તુરતજ કલકલ શબ્દ કરતાં બહારવટીઆ અમારા લશ્કરપર તૂટી પડ્યા. તે વખતે અમારા લશ્કર અને બહારવટીઆના મોટા ટોળા વચ્ચે લડાઇ શરૂ થઇ.

વિષમકૂટે અંબરીષો.

ભયંકર લડાઇ.

તે વખતે એક પછી એક આવી પડતાં તીરોના વરસાદથી વીંધાયલા હાથીઓના કુંભસ્થળમાંથી નીકળતાં શ્વેત મોતીના ઢગલાથી જમીનનો સર્વ ભાગ ઢંકાઇ ગયો.

તે યુદ્ધ મોટા તળાવ[2] જેવું લાગતું હતું–તે યુદ્ધરૂપ તળાવમાં

---

૧ **અંબરીષ**નો અર્થ પસ્તાવો થાય છે. તે નામના પરમાધામી છે. મતલબ અધમ જાતના માણસોને આ શબ્દ લાગુ પડે છે.

૨ **તળાવ**નું રૂપક બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. તેના કમળ, જળ અને હંસને બરાબર ઘટાવ્યાં છે.

લડનારા વીર યોદ્ધાનાં પડેલાં માથાંઓ રક્ત કમળની નકલ કરી રહ્યાં હતાં. તેમાં લોહીરૂપ લાલ પાણી ભરેલું દેખાતું હતું અને તેમાં દંડો, અસ્ત્રો (ફેંકવાનાં હથિયારો) અને છત્રના સમૂહો હંસ જેવાં દેખાતાં હતાં-એવું એ તળાવ જેવું યુદ્ધ બન્ને પક્ષ વચ્ચે ચાલતું હતું.

પ્રવરસેન બહારવટીઆની હાર.

તે વખતે બહારવટીઆઓ બહુ મોટી સંખ્યામાં હોવાથી કનકશેખર વિગેરે લગભગ હારી જવાની અણીપર આવી ગયા. પરંતુ તુરતમાંજ એ બહારવટીઆઓના ઉપરી પ્રવરસેન નામના પલ્લીપતિ સાથે મારે[1] લડાઇ ચાલી, તે વખતે મારા મિત્ર વૈશ્વાનરે મને દૂરથી સંજ્ઞા (ઇસારત) કરી એટલે તેની સૂચના પ્રમાણે મેં ક્રૂરચિત્ત નામનું એક વડું ખાઇ લીધું:[2] તેને પરિણામે મારા ચિત્તમાં જે અંદરનો સંતાપ (ક્રોધ) હતો તેમાં ઘણો વધારો થઇ ગયો અને મારૂં કપાળ ભ્રકુટિના તરંગોથી શોભવા લાગ્યું તેમજ આખા શરીરે પરસેવા સાથે જુસ્સો દેખાવા લાગ્યો. તે પ્રવરસેન તીરંબાજી (ધનુર્વેદ) માં ઘણોજ કુશળ હતો, તરવારથી પટ્ટાબાજી ખેલવામાં સુસંપન્ન સાહસવાળો હતો, સર્વ ફેંકવાનાં હથિયારો (અસ્ત્રો) નો ઉપયોગ કરવાની કળામાં ઘણો નિપુણ હતો, શસ્ત્રવિદ્યાના ગર્વવાળો હતો અને દેવતાની તેના ઉપર કૃપા હોવાથી સર્વ રીતે બળવાન્ ગણાતો હતો. પ્રવરસેનની આટલી બધી ખ્યાતિ છતાં મારી બાજુમાં મારો મિત્ર પુણ્યોદય રહેલો હોવાથી તે પલ્લીપતિ મારી તરફ ગમે તેટલાં તીરો મારે પણ તેમાંનું એક પણ મને લાગતું નહોતું, તેનાં મંત્રેલાં શસ્ત્રો મારા ઉપર કશો પ્રભાવ બતાવી શકતાં નહિ, તેની વિદ્યા મારા ઉપર કાંઇ અસર કરી શકતી નહિ અને તેના બોલાવેલા દેવતાઓ પણ મારા સંબંધમાં કાંઇ પણ કરી શકતા નહિ. આવો મારા પુણ્યોદય મિત્રનો પ્રભાવ[3] હોવા છતાં હું તો મારા મનમાં માનતો હતો કે અહો! મિત્ર વૈશ્વાનરના વડાનો પ્રભાવ તો જુઓ! તેની નજરમાત્રથી આ મારા શત્રુઓ મારી સામે નજર નાખવાની પણ હિમ્મત કરી શકતા નથી. મારા

વૈશ્વાનરની અસર તળે.

૧ નંદિવર્ધન કુમાર પોતાની વાતો અગૃહીતસંકેતાને ઉદ્દેશીને સદાગમ સમક્ષ કહે છે; તે સંસારીજીવના નામથી ઓળખાનાર અત્યારે નંદીવર્ધન છે.

૨ અહીં હિંસા અને ક્રોધ બન્ને એક સાથે પોતાની અસર બતાવે છે. ક્રોધ થતાં ચિત્ત ક્રૂર થઈ જાય છે તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

૩ પુણ્યનો ઉદય પ્રાણી સમજી શકતો નથી; કાંતો તે પોતાની બહાદુરી છે અથવા તેવા વિકારને શુભ ઉદયનું કારણ સમજે છે.

ઉપર તે વખતે વૈશ્વાનરનાં વડાંએ બરાબર અસર કરી તેના પરિણામે આખરે પ્રવરસેનનું ધનુષ્ય ભાંગી ગયું અને તેનાં બાકીનાં સર્વ શસ્ત્રો નાશ પામી ગયાં એટલે તે પોતાના હાથમાં ઝગમગતી તરવાર લઇને રથમાંથી નીચે ઉતર્યો અને મારી સામે આવ્યો.

હિંસાદેવીની અસર તળે

તે વખતે મારી નવપરિણીત પત્ની શ્રીમતી હિંસાદેવી જે મારી બાજુમાં હતી તેણે મારી તરફ નજર કરી એટલે મારાં પરિણામો ઘણાંજ ભયંકર (રૌદ્ર) થઈ ગયાં અને મારા કાન સુધી ખેંચીને મેં અર્ધચન્દ્ર જાતિનું બાણ પ્રવરસેનપર છોડયું, જે બાણે સામા આવતા પ્રવરસેનનું માથું ઉડાવી દીધું, તે વખતે અમારા લશ્કરમાં આનંદનો હર્ષધ્વનિ ફેલાઇ રહ્યો, દેવતાઓએ મારા ઉપર આકાશમાંથી ફુલની વૃષ્ટિ કરી, સુગંધી જળનો વરસાદ થયો. અને દુંદુભિઓ વાગવા માંડી, તેમજ ચારે તરફ 'જય જય' શબ્દનો નાદ વ્યાપી રહ્યો. પોતાનો ઉપરી મરાઇ જતાં પ્રવરસેનનું લશ્કર નાઉમેદ થઇ ગયું અને લડાઇ બંધ કરીને તે સર્વ લશ્કર મારે શરણે આવ્યું. મેં એ સર્વ ચોર લોકોનો સત્કાર કર્યો એટલે લડાઇ બંધ થઇ, સુલેહશાંતિ પ્રકટ થઇ અને સર્વ બહારવટીઆઓએ મારી નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો.

પુણ્યોદયનું સર્વ માન હિંસાદેવીને !

મેં મારા મનમાં તે વખતે વિચાર કર્યો કે 'અહો ! હિંસાદેવીની શકિત તો ભારે જબરી જણાય છે ! જુઓ તો ખરા ! એણે હજુ મારી તરફ જરા નજર કરી ત્યાં તો રસ્તો આટલો બધો સરળ થઇ ગયો અને મારી આબરૂ આટલી બધી વધી પડી કે જેથી ચોર લોકો (દુશ્મન છતાં) પણ મારી નોકરીમાં રાજી ખુશીથી જોડાઇ ગયા !' કનકશેખરે પણ એ મારા નવીન નોકરવર્ગને યોગ્ય સન્માન આપ્યું.

કનકચૂડનો આનંદ અને મહોત્સવ.
વિમલાનના-કનકશેખર લગ્ન
નંદિવર્ધન-રત્નવતી લગ્ન.

અમે ત્યારપછી તુરત વિષમકુટ પર્વતથી આગળ પ્રયાણ કર્યું અને અનુક્રમે સર્વ કુશાવર્તપુરે આવી પહોંચ્યા.

કનકચૂડ રાજા પોતાના પુત્ર કનકશેખરના આવી પહોંચવાની ખબર પડતાં ઘણા આનંદમાં આવી ગયા અને મને સાથે જોઇને વધારે સંતોષ પામ્યા. આનંદને ઉજવવાને માટે રાજાએ મહોત્સવ કર્યો અને પોતાના સંબંધીવર્ગનું યોગ્ય સન્માન કર્યું.

વિમલાનનના અને રત્નવતીના વિવાહ માટે એક દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો. અનુક્રમે તે દિવસ આવી પહોંચ્યો. લગ્નને યોગ્ય સર્વ ક્રિયાઓ કરવામાં આવી. મોટાં મોટાં દાન દેવામાં આવ્યાં. લોકોનું યોગ્ય સન્માન કરવામાં આવ્યું, યોગ્ય પ્રકારના કુળાચારો કરવામાં આવ્યા. માન્યવર મહાપુરૂષોની યોગ્ય સેવા ચાકરી કરવામાં આવી, આખા શહેરમાં ખાવા, પીવા, ગાવા, બજાવવા અને લહેર કરવાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી અને એવા આનંદની વચ્ચે કનકશેખર વિમલાનનાને પરણ્યો અને મારાં રત્નવતી સાથે લગ્ન થયાં.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

વિભાકર સાથે મહાયુદ્ધ.

ગ્નને યોગ્ય કર્તવ્યો પૂરાં થઇ ગયાં, વિવાહનો આનંદ પસાર થઇ ગયો અને તે વાતને ત્રણ દિવસ થઇ ગયા પછી વિમલાનના અને રત્નવતીએ અગાઉ કુશાવર્તનગર જોયેલું ન હોવાને લીધે, તે પ્રદેશ ઘણો સુંદર અને આકર્ષક હોવાને લીધે, જુવાનીના ઉછાળામાં નવું જોવા જાણવાનું કુતૂહળ સાધારણ રીતે સર્વમાં વધારે થતું હોવાને લીધે, તેમણે અમારામાં ઘણો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરેલો હોવાને લીધે, અમારી રજા લઈને નગર જોવા માટે માણસોને સાથે લઇને બન્ને સ્ત્રીઓ બહાર ફરવા માટે નીકળી પડી, તેઓએ ઘણી નવાઈ જેવી હકીકત જોઇ અને તેઓનાં મનમાં ઘણો આનંદ થઇ ગયો, આખરે તેઓ ફરતાં ફરતાં ચુતચૂચુક નામના બગિચામાં આવી પહોંચ્યા અને તેની અંદર દાખલ થઇ ક્રીડા કરવા લાગ્યા. હું અને કનકશેખર તો તે વખતે કનકચૂડ રાજાની રાજ્યસભામાં બેઠા હતા, એવામાં એકાએક મોટો કોળાહળ ઊઠયો અને દાસીઓ મોટેથી પોકાર કરવા લાગી. રાજસભા આથી વિચારમાં પડી ગઇ. તરતજ સભા બરખાસ્ત કરવામાં આવી. તે વખતે 'કોઇ વિમલાનના અને રત્નવતીને હરી જાય છે ઉપાડી જાય છે' એવા પોકારો થવા લાગ્યા.

બન્ને રાજ્યભાર્યાનું ઓચીંતુ હરણ.

તેજ વખતે અમારૂં લશ્કર એકદમ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું અને અમે તેની[1] પુંઠ પકડી.

૧ કોની ? તે હજુ કોઈ જાણતું નથી.

વિભાકરનું મોટું લશ્કર.
સમરસેન અને દ્રુમની સહાય.
મહાયુદ્ધનું અદ્ભૂત વર્ણન.

હરણ કરનારનો પત્તો.

જે લશ્કર વિમલાનનના અને રત્નવતીને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હરી ગયું હતું તે ઘણા દિવસની કુચને લઇને થાકી ગયેલું હોવાને લીધે અને અમારૂં લશ્કર ઘણું તેજી અને ઉત્સાહવાળું હોવાને લીધે અમારા લશ્કરે દુશ્મનના લશ્કરની કેટલેક દૂર સુધી પુંઠ પકડી તેને (સામેના લશ્કરને) પકડી પાડ્યું. અમે દૂરથી વિભાકર રાજાના નામની બિરૂદાવળીઓ ભાટ લોકોને મુખે ઉંચેથી બોલાતી સાંભળી એટલે નિરધાર કર્યો કે 'અહો! આતો કનકપુર નિવાસી પ્રભાકર અને બંધુસુંદરીનો દીકરો વિભાકર જેની સાથે પ્રભાવતીએ વિમલાનનાને જન્મ અગાઉ વરાવી દીધી હતી તેજ આવી પહોંચ્યો જણાય છે.[1]' પદ્મરાજા પાસે કનચૂકડના મંત્રીઓ આવ્યા ત્યારે તેમણે આ વાત બહુ સારી રીતે વિગતવાર જણાવી હતી. 'એ પાપી આપણી અવજ્ઞા કરીને બન્ને કુળવધૂઓનું હરણ કરી જાય છે માટે ચાલો! એની તો બરાબર ખબર લેવી જોઇએ!' હું આવો વિચાર મારા મનમાં કરતો હતો તે વખતે મારા વૈશ્વાનર મિત્રે મને સંજ્ઞા કરી, એટલે તેની સૂચના અનુસાર મેં ક્રૂરચિત્ત નામનું એક વડું ખાઇ લીધું. એ વડાના પરિણામે મારી મનોવૃત્તિ ઘણી તેજસ્વી થઇ ગઇ તેની અસર તળે હું બોલ્યો-"અરે અધમ નીચ લુચ્ચા વિભાકર! પારકી સ્ત્રીઓના ચોર! બાયલા! ક્યાં ભાગતો ફરે છે? જરા માણસ થા! પુરૂષાતન અંગીકાર કર અને હીચકારાપણું છોડી દઇ સામો આવ!"

ત્રિભેટો.

આવાં તિરસ્કારનાં વચન સાંભળીને ગંગાનો પ્રવાહ જેમ ત્રણ[2] બાજુએથી વહન કરે છે તેમ દુશ્મનનું લશ્કર અમારી તરફ ત્રણ બાજુએથી વ્યૂહરચનાના આકારમાં ફરી વળ્યું. એ ત્રણે લશ્કરના ત્રણ નાયકો પણ

---

૧ આ હકીકત નંદન રાજાના દૂતે (વિકટે) અગાઉ કનકચૂડને જણાવી હતી અને તે સર્વ વાત કનકચૂડ રાજાના ત્રણ મંત્રીઓએ પદ્મરાજાને જણાવી હતી અને પદ્મ રાજાએ તે સર્વ વાત નંદિવર્ધન અને કનકશેખર સન્મુખ કહી સંભળાવી હતી. જુઓ પૃ. ૫૬૫

૨ પ્રયાગ પાસે ત્રિવેણી સંગમ થાય છે; ત્યાં ઉત્તર તરફથી ગંગા, દક્ષિણથી યમુના અને વચ્ચે સરસ્વતી એમ ત્રણ પ્રવાહો એકઠા થાય છે. તેના પર આ ઉત્પ્રેક્ષા છે.

જૂદા જૂદા જણાવા લાગ્યા. એટલે હું પોતે, મહારાજા કનકચૂડ અને બંધુ કનકશેખર એ ત્રણે સામેના ત્રણે સૈન્યનાયકની સાથે લડવાને તૈયાર થઇ ગયા.

અગાઉ કનકચૂડ રાજાને બન્ને કન્યાઓ આવી પહોંચી છે એ હકીકત જાહેર કરવાને જે દૂત[1] આવ્યો હતો તે આ વખતે મારી બાજુમાં જ હતો, તેને મેં પૂછ્યું "અરે વિકટ! આ ત્રણ સરદારો આપણી સામે જૂદા જૂદા લડવા આવ્યા છે તે કોણ છે? તેમને તું ઓળખે છે?" વિકટે જવાબમાં કહ્યું "હાજી! હું બરાબર ઓળખું છું. આ આપ સાહેબની બરાબર સામે અને દુશ્મનના લશ્કરની ડાબી બાજુએ આવી રહેલ છે તે કલિંગ દેશનો રાજા સમરસેન છે. એના જોર ઉપર જ આ મોટી લડાઇ વિભાકરે આદરી છે. એ સમરસેન પાસે લશ્કરનું બળ ઘણું મોટું હોવાથી વિભાકરના પિતા પ્રભાકરનો જાણે તે સરદાર (સ્વામી) હોય તેવી રીતે વર્તે છે. મહારાજા કનકચૂડની બરાબર સામે અને દુશ્મનના લશ્કરની વચ્ચે આવી રહેલ છે તે વિભાકરનો મામો વંગ દેશનો અધિપતિ મહારાજા દ્રુમ છે. ત્યારપછી ત્રીજો જમણા હાથપર આવી રહેલ કનકશેખરની સામે લડવા ઊભેલો જણાય છે તે વિભાકર પોતે છે."

દુશ્મનના નાયકોની ઓળખાણ.

વિકટ આ પ્રમાણે ઓળખાણ આપતો હતો ત્યાં તો પરસ્પર લડાઇ શરૂ થઇ ગઇ. તીરનાં જાળાંઓ દ્રષ્ટિપથને ઢાંકી દેવાં લાગ્યાં, પંથના રોકાણને લીધે લડવૈયાઓ આકુળ વ્યાકુળ થવા લાગ્યા, કરોડો લડવૈયાઓ હાથીઓનાં કુંભસ્થળોને તોડી નાખવા લાગ્યા, હાથીઓનાં શરીરો તટનો વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યાં, સુંદર હાથીઓની હારો સુંદર રીતે રચાયલી દેખાવા લાગી, એ હાથીઓની હારમાં વચ્ચે આવી ગયેલા બીકણ માણસોની ચીસો સંભળાવા લાગી, મોટા કોળાહળના અવાજોએ પર્વતો અને દિશાઓના ખાલી ભાગો પૂરી દીધા, સુંદર શસ્ત્રોને સામેથી આવતાં અટકાવવાને રાજાઓ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા, રાજાઓ મદોન્મત્ત વૈરીસમુદાયનો ભેદ કરવા લાગ્યા. જુદા જુદા સમુદાયનો જય આકાશમાં ચાલનારા (દેવ અને વિદ્યાધરો) દૂરથી પોકારવા લાગ્યા, પોતપોતાનો વિજય કરવાના કામમાં અત્યંત

યુદ્ધ વર્ણન.

[1] આ દૂતની હકીકત પૃ. ૫૬૬ માં આવે છે.

આસક્ત થયેલા સેંકડો યોદ્ધાઓથી યુદ્ધ શોભવા લાગ્યું, સુંદર ચપળ ઘોડાઓ મરણ શરણ થતા દેખાવા લાગ્યા, હાથમાંથી છોડેલાં તીરોનાં સમૂહથી રથો ભાંગવા લાગ્યા, દુશ્મનના રથો ભાંગવાથી મોટો કોળાહળ થવા લાગ્યો, બળવાન મહાયોદ્ધાઓ મોટેથી સિંહનાદ કરવા લાગ્યા અને તે વખતે મોટો લાલ રંગનો લોહીની નદીનો પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો.

આવી રીતે મોટી લડાઇ ચાલતી હતી તેવામાં મોટો અવાજ કરીને દુશ્મનો અમારા ઉપર મોટા જોરથી તૂટી પડ્યા અને તેને પરિણામે અમારા લશ્કરમાં ભંગાણ પડ્યું. એ ભંગાણ જોઇને દુશ્મનના લશ્કરે આનંદનો અવાજ કર્યો, છતાં અમે એક ડગલું પણ પાછા હઠયા નહિ. અમારી બાજુના ત્રણે નાયકો (કનકચૂડ કનકશેખર અને હું પોતે-કુમાર નંદિવર્ધન) સામી બાજુના ત્રણે નાયકો (દ્રુમ, વિભાકર અને સમરસેન)ની અત્યંત નજીક આવી પહોંચ્યા. તે વખતે વૈશ્વાનરે મારી તરફ એકવાર ફરીને ઇશારત કરી એટલે ક્રૂરચિત્ત નામનું એક બીજું વડું મેં ખાઇ લીધું જેને લઇને મારા પરિણામ ઘણા તીવ્ર થઇ ગયા. મારી સામે તે વખતે સમરસેન રાજા લડતો હતો, તેને મેં મારી બરાબર સામે આક્ષેપપૂર્વક બોલાવ્યો અને આહ્વાહન કરતાં તેણે મારી ઉપર ફેંકવાના હથિયારોનો વરસાદ વરસાવી મૂક્યો, પરંતુ મારો પુણ્યોદય મિત્ર મારી સાથે હોવાને લીધે તેનું એક અસ્ત્ર પણ મારી ઉપર પોતાનો પ્રભાવ બતાવી શક્યું નહિ. વળી તે વખતે રાણી હિંસાદેવીએ મારી તરફ નજર કરી તેથી મારા પરિણામ અને ભાવ ઘણાજ ભયંકર થઇ ગયા. તે વખતે દુશ્મનને મારી નાખે તેવી શક્તિને[1] મેં મારા હાથમાં લીધી અને તેના વડે સમરસેનને ઘાયલ કર્યો, જેના પરિણામે સમરસેન પંચત્વને પામી ગયો. સમરસેન પડ્યો એટલે તેના લશ્કરમાં મોટું ભંગાણ પડયું.

સમરસેન પડયો

સમરસેનનું લશ્કર પાછું હઠતાંજ હું તુરત દ્રુમ તરફ વળ્યો. તે મહારાજ કનકચૂડ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. તેના તરફ ફરીને હું બોલ્યો "અરે! તને હણવા માટે પિતાજીને (વડીલને) તસ્દી આપવાની શી જરૂર છે? શિયાળ અને સિંહની લડાઇ સરખી ન કહેવાય! માટે તું મારી સામો આવી જા." મારાં આવાં વચન સાંભળીને દ્રુમ રાજા

દ્રુમનો વધ.

1 શક્તિ એક જાતનું હથીયાર છે.

મારી તરફ વળ્યો. તે વખતે વળી હિંસાદેવીએ મારી તરફ નજર કરી. તે વખતે દૂરથીજ તેના ઉપર મેં અર્ધચંદ્રબાણ ફેંક્યું, જેણે તે દ્રુમ રાજાનું માથું ઉડાવી દીધું એટલે તેના લશ્કરમાં પણ ભંગાણ પડ્યું. બબ્બે રાજાઓ ઉપર આવી રીતે મેં વિજય મેળવ્યો તેથી આકાશમાં રહેલા સિદ્ધો, અને વિદ્યાધરો બીજાઓએ જયજય શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો.

વિભાકરની હાર.

હવે ત્રીજી બાજુ વિભાકર હતો તે બંધુ કનકશેખરની સાથે લડતો હતો. શરૂઆતમાં અનેક પ્રકારનાં તીરોનો વરસાદ વરસાવ્યા પછી તેણે કનકશેખર ઉપર અગ્ન્યસ્ત્ર સર્પાસ્ત્ર વિગેરે મંત્રિત અસ્ત્રો મૂકવા માંડયાં, પણ તેની સામે વારુણાસ્ત્ર, ગારૂડાસ્ત્ર વિગેરે મૂકીને કનકશેખરે એ સર્વનું યથાયોગ્ય નિવારણ કર્યું. તે વખતે પોતાના હાથમાં તરવાર લઇને વિભાકર રથમાંથી નીચે ઉતર્યો. રથમાં બેઠેલો જમીનપર ચાલનાર સાથે યુદ્ધ કરે તે વ્યાજબી ન હોવાથી કનકશેખર પણ હાથમાં તરવાર લઇ તુરત પોતાના રથમાંથી[1] જમીનપર ઉતરી આવ્યો. પછી અનેક પ્રકારની કુશળ પટ્ટાબાજી ખેલતાં અને [2]મર્મભાગ ઉપર પ્રહાર કરવાની અનુકૂળતા શોધતાં અને સામેના પ્રહારોની વંચના કરી પોતાની જાતને બચાવતાં તેઓની તરવાર સાથેની પટ્ટાબાજી ઘણા વખત સુધી ચાલી, છેવટે કનકશેખરે લાગ જોઇને એક ઝટકો વિભાકરના ખભા ઉપર લગાવી દીધો. જેના જોરથી વિભાકર જમીનપર પડી ગયો અને તેને મૂર્છા આવી ગઇ. તે વખતે કનકશેખરના લશ્કરમાં આનંદનો ધ્વનિ થઇ રહ્યો, પરંતુ મહાનુભાવ કનકશેખરે તેને [3] અટકાવી દઇને વિભાકરના શરીર ઉપર પવન અને પાણી સીંચાવી મૂર્છા વાળવા પ્રયત્ન કર્યો અને કહ્યું " અહો ! રાજપુત્ર ! ધન્ય છે તને ! ખરેખર તેં પુરૂષપણાનો-નરપણાનો ત્યાગ કર્યોજ નહિ, દીનતા અંગીકાર કરી નહિ, તારા વડીલોની-પૂર્વ પુરૂષોની સ્થિતિ વધારે ઉજ્જવળ કરી બતાવી અને તારૂં પોતાનું નામ ચંદ્રમાં[4] લખાવી દીધું ! માટે ઉઠ અને લડવા તૈયાર થા.'

---

૧ અગાઉ ધર્મયુદ્ધ જ ચાલતા હતા તે આ ઉપરથી જણાય છે. બેદરકારી કે બીજી કોઇ દુશ્મનની નબળાઇનો લાભ લેવો તેને હીચકારાપણું મનાતું હતું. અર્વાચીન કાળના યુદ્ધમાં આ સર્વ વિચારો ફેરફાઈ ગયા દેખાય છે,

૨ **મર્મભાગ:** શરીરનો નાજુક ભાગ.

૩ આ બીજી ધર્મભાવના પણ વિચારવા યોગ્ય છે. પડેલા પર પ્રહાર કરવો એ ધર્મયુદ્ધના નિયમોથી વિરૂદ્ધ છે.

૪ ચંદ્ર ઉપર નામ લખાવવું એટલે નામ અમર કરવું.

વિભાકરને પોતાના મનમાં કનકશેખરના દીલની મોટાઇ માટે, ગંભીર પણા માટે, શૂરાતન માટે અને સુંદર વચનોચ્ચાર માટે અત્યંત બહુમાન થયું અને પછી મોટેથી બોલ્યો "આર્ય! હવે લડવાથી સર્યું! ખરેખર, તમે મને આજે તરવારથી તો જીત્યો છે એટલું જ નહિ પણ પોતાના સુંદર ચારિત્ર (વર્તન) થી પણ જીતી લીધો છે." આવાં સુંદર વચનો સાંભળીને કનકશેખરે વિભાકરને જાણે તે પોતાનો પરમ બંધુ હોય તેમ કરીને પોતાના રથમાં બેસાડ્યો અને સુંદર વચનોથી તેને બોલાવ્યો.

ખાનદાન વર્તન.

આ પ્રમાણે થતાં લડાઇ પૂરી થઇ. દુશ્મનનું આખું લશ્કર કનકશેખરના સેવકરૂપ થઇ ગયું. લડાઇમાં શું થશે? તેના વિચારથી આખા શરીર ભયથી ધ્રૂજતી વિમલાનના અને રત્નવતીને તે વખતે ત્યાં લાવવામાં આવ્યાં, તેઓને મધુર વાક્યોથી શાંત કરવામાં આવ્યાં અને મહારાજા કનકચૂડે જાતેજ તે બન્નેને તેઓના પતિના રથોમાં બેસાડ્યા. આવી રીતે વિજયપતાકા મેળવીને અમે પાછા કુશાવર્તનગરમાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયા.

વિજયપતાકા.

જીત સાથે નગર પ્રવેશ.
વિજયનું માન નંદિવર્ધનને.
નંદિવર્ધનના મનની સ્થિતિ.

સર્વથી આગળ ઇંદ્રનીપેઠે શોભતા રાજા કનકચૂડ હાથીની અંબાડીપર બેસી પુષ્કલ દાન આપતાં આપતાં પોતાના રાજમંદિરમાં દાખલ થયા. તેની પછવાડે બંધુ કનકશેખર આનંદમાં આવી ગયેલા લોકોની હર્ષમિશ્રિત નજર નીચે થઇને પોતાના મહેલમાં ગયો. તેની પછવાડે રત્નવતીની સાથે રથમાં બેસીને ધીમે ધીમે હું મારા ઉતારા તરફ જતો હતો તે વખતે નગરની સ્ત્રીઓમાં થતી વાતચિતના ધ્વનિ મારે કાને આવવા લાગ્યા. તેઓ આજની જયશ્રી મારા ઉપર હોંશથી ...વા શબ્દોમાં જાહેર કરતી હતી–" અહો! સમરસેન અને દ્રુમ ...વા મોટા રાજાઓ જેની સામે લડી શકે તેવા સામા મલ્લો આ દુનિ...માં કોઇ નથી, તેવાઓને પણ જીતનાર આ રાજકુમાર નંદિવ...નને ખરો ધન્યવાદ ઘટે છે. ધન્ય છે એના શૂરવીરપણાને! ધન્ય છે ...ની શક્તિને! શાબાશ છે એના કુશળપણાને અને ધન્ય છે તેના ...ણોને! ખરેખર, આ નંદિવર્ધન સાધારણ મનુષ્ય નથી પણ કોઇ ...વાંશી પુરૂષ જણાય છે! આ રત્નવતીને એની ભાર્યા (પત્ની) થવાનો ...ખત આવ્યો છે તે ખરેખર ભાગ્યશાળી છે અને આપણે તેને આજે ...પણી નજરે જોઇએ છીએ તેથી આપણે પણ ખરેખરા ભાગ્યશાળી

જ છીએ; અથવા તો આ સાહસ કરનાર બળવાન પરાક્રમી મહાનુભાવ નંદિવર્ધને અહીં પધારીને આપણા નગરને અલંકૃત કર્યું છે, શોભાવ્યું છે, તેથી આપણું આખું નગર ભાગ્યશાળી થયું છે. ”

લોકોમાં આવી આવી વાતો ચાલતી હતી તે સાંભળતાં મારા મનમાં મહામોહને લઈને નીચે પ્રમાણે વિચારો આવવા લાગ્યા:— અહો મારા મનને અત્યંત આનંદ આપનાર અને મારી ઉન્નતિ કરનાર, સાધારણ રીતે મળવો મુશ્કેલ, આવો સારો પ્રવાદ (લોકવાયકા-સામાન્ય અભિપ્રાય) મારા સંબંધમાં લોકોમાં ચાલવા લાગ્યો છે તેનું ખરેખરું કારણ મારું અનેક પ્રકારે હિત કરનાર મારો પરમ ઇષ્ટ મિત્ર વૈશ્વાનર જ છે તેમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી, છતાં મારે એટલું તો માનવું જ જોઇએ કે મારી વહાલી પત્ની હિંસાએ મારી સામે જોઈને પ્રેરણા કરી તેને લઈ ને જ આ સર્વ મને મળ્યું છે. ધન્ય છે મારી હિંસાદેવીના પ્રભાવને ! શાબાશ છે એના મારા ઉપર આસક્તપણાને ! વાહવાહ છે એ મારી પ્રિયાના કલ્યાણ કરવાના ગુણને ! અને રંગ છે એના સર્વત્ર ગુણગ્રાહીપણાને ! ખરેખર ! મારા સુજ્ઞ ઇષ્ટ પ્રિય મિત્ર વૈશ્વાનરે જેવું એ મારી વહાલી સ્ત્રીનું લગ્ન થયા પહેલાં વર્ણન કર્યું હતું તેવી જ તે ભલી અને ગુણ કરનારી નીવડી છે એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. અહો અગૃહીતસંકેતા[1] ! ખરેખરી વાત તો એમ હતી કે આ સર્વ અનુકૂળ પરિણામ નિપજાવનાર મારો ગુપ્ત મિત્ર પુણ્યોદય હતો, પરંતુ તે વખતે પાપથી મારું મન ઘેરાઇ ગયેલું હોવાને લીધે પરમાર્થથી મને ખરું હિત કરનાર મારો મિત્ર પુણ્યોદય છે તે વાત મારા ધ્યાનમાં પણ ન આવી અને મેં તે જાણવાની તસ્દી પણ ન લીધી.

[2]આવી રીતે મિત્ર વૈશ્વાનર અને પ્રિયા હિંસામાં અત્યંત આસક્ત રહી ઉપર જણાવ્યા તેવા વિચારો કરતો તેઓ તરફ હું વધારે વધારે દોરાવા લાગ્યો અને તે સિવાય બીજી કોઇ પણ વાત જાણે જાણતો જ ન હોઉં તેમ દિનરાત પસાર કરવા લાગ્યો. આવી રીતે બજારમાં થઇને લોકોના દિલમાં થતા ચમત્કાર સાંભળતો મારો રથ દરબારગઢના નજીક આવી પહોંચ્યો.

---

૧ નંદિવર્ધન સંસારીજીવ તરીકે અગૃહીતસંકેતા પાસે વાત કરતાં અત્ર તેનું નામ લે છે. વાતો ચાલુ છે.

૨ નંદિવર્ધનકુમાર સંસારીજીવ તરીકે પોતાનું ચારિત્ર સદાગમ આગળ અગૃહીતસંકેતાને ઉદ્દેશીને કહેતાં આગળ ચલાવે છે,

પ્રકરણ ૨૪ મું.

કનકમંજરી.

સુહ્મ લોકોના રાજા[1] જયવર્માની દીકરી દેવી મલયમંજરી નામની મહારાજા કનકચૂડની વહાલી રાણી હતી. એ રાણીથી મહારાજા કનકચૂડને કામદેવની પેટી જેવી એક કનકમંજરી નામની પુત્રી થઇ હતી, તે સર્વ સૌંદર્યનું જાણે મંદિર હોય તવી સુંદર દેખાતી હતી.

તારામૈત્રક.

મારો રથ જેવો રાજગઢ તરફ આવી પહોંચ્યો તેવો જ કનકમંજરીએ ગોખમાં ઉભા ઉભા મને દૂરથી જોયો અને મને જોતાં જ કામદેવના બાણથી તે વિંધાઇ ગઇ. હું પણ સાધારણ રીતે કુતૂહળથી ચારે તરફ જોયા કરતો હતો. જોતાં જોતાં એ ગોખ તરફ મેં નજર કરી એટલે તે અતિ આકર્ષણીય કન્યા મારી નજરે પડી. બની ગયું એવું કે મારી અને કનકમંજરીની દૃષ્ટિ બરાબર મળી ગઇ, તારામૈત્રક થઇ ગયું અને ક્ષણવાર તો મારી નજર પણ ત્યાં એવી ચોંટી ગઈ કે જાણે તેને ખીલાવડે જડી લીધી હોય તેમ કનકમંજરીની આંખની કીકીઓ સાથે એકરૂપ થઈ ગઇ. તેણીએ પણ આંખનું મટકું માર્યા સિવાય મારી દૃષ્ટિ સાથે પોતાની નજર મેળવી અને જાણે તે મારી દૃષ્ટિનું પાન કરતી હોય તેમ ઉભી જ રહી. તેના શરીર ઉપર આવતાં પરસેવાથી, અંગોમાં ઉપજતી ધ્રૂજથી અને સ્પષ્ટ જણાતાં રોમાંચથી તેના શરીરમાં કામદેવ વ્યાપી ગયો હોય એમ ચોખ્ખું જણાવા લાગ્યું.

---

૧ સુહ્મ. એક દેશના લોકોનું નામ છે. કાલિદાસ સુહ્મ માટે કહે છે કે आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् (રઘુ. ૪. ૩૫.) આ સુહ્મ દેશ વંગની પશ્ચિમે આવેલો હતો, તેની તામ્રલિપ્તી. અત્યારે કાશ્યે નદીના કાંઠાપર 'તમલુક' છે તે હોવી જોઇએ (આપ્ટે પૃ. ૧૧૯૬.)

સારથિની અવલોકના.

આવી રીતે અમારી આંખો મળી અમારૂં તારામૈત્રક થયું અને તે હકીકતથી અમને આનંદ થયો તે સર્વ બહુ સારી રીતે મારો તેતલિ નામનો સારથિ[1] (રથ હાંકનાર) જોઇ ગયો અને તેનું રહસ્ય તેના સમજવામાં આવી ગયું. રથ હાંકનારે એ બનાવ પોતાની આંખોએ જોઇને મનમાં વિચાર કર્યો કે–અહો! મહારાજ નંદિવર્ધન અને કુંવરી કનકમંજરીને આવી રીતે અરસ્પરસ પ્રેમ થાય તો તો તે ખરેખર રતિ અને કામદેવના સંબંધ જેવો યોગ્ય ગણાય તેમ છે, પરંતુ લોકોના દેખતાં આ નંદિવર્ધન જો તેની સામે વધારે વખત એકી નજરે જોઇ રહેશે તો લોકો તેના હીન સત્ત્વપણાની ખોટી વાતો કરશે અને તેને લઇને એની હલકાઇ થશે. વળી કદાચ રત્નવતીને[2] પણ એ કારણથી ઇર્ષ્યા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. માટે મારે આ બાબતમાં બેદરકારી કરી મારા અન્નદાતાનું ખરાબ થાય તેમ થવા દેવું ન જોઇએ–આવા વિચારને પરિણામે સારથિએ ડચકારો કરી રથને એકદમ ચલાવ્યો.

મુશ્કેલીએ માર્ગ પૂરો કર્યો.

કનકમંજરીને ધારી ધારીને જોતાં જાણે હું લાવણ્યરૂપ અમૃતના કાદવમાં ચોંટી ગયો હોઉં અથવા તો મારી દૃષ્ટિ કપોલના રોમાંચ રૂપ કાંટામાં લાગી રહી હોય અથવા તો કામદેવના બાણની સળીઓથી જડાઇ ગઇ હોય અથવા તો તેના સૌભાગ્યના ગુણોથી સીવાઇ ગઇ હોય એવું મને લાગતું હતું. એવા રસથી તેને જોઇ રહેલ મારી દૃષ્ટિને ગમે તેમ કરી મહા મુશ્કેલીએ પાછી ખેંચીને મહામુશીબતે હું મારે મંદિરે તો આવી પહોંચ્યો પણ મારૂં હૃદય તો કનકમંજરીમાં જ મૂકતો આવ્યો.

નંદિવર્ધનની વિરહ સ્થિતિ.
મનની તીવ્ર વ્યાકુળતા.
ઉંઘ વગરની રાત્રિ.

---

૧ સારથિ: રથ હાંકનાર ઘણા કુશળ હોય છે. એના લક્ષણ બાબતમાં મત્સ્યપુરાણમાં કહ્યું છે કે નિમિત્ત અને શુકન જાણનાર, ઘોડાની શિક્ષામાં કુશળ, ઘોડાની દવામાં ઘણો પ્રવીણ, જમીન (*topography*) ના ભાગોથી માહિતગાર, સ્વામીભક્ત, ઘણો ઉત્સાહી, પ્રિય બોલનાર, શૂરવીર અને વિદ્વાન્–સારથિમાં એટલા ગુણો હોય છે, કૃષ્ણનું સારથિપણું સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રકરણમાંજ સારથિ પોતાની કુશળતા બતાવી આપશે.

૨ નંદિવર્ધનની ભાર્યા, જેની સાથે હમણાંજ તેનાં લગ્ન થયાં છે અને જેનું હરણ થયું હતું તે.

મારે મંદિરે આવીને મારૂં હૃદય શૂન્ય હોવા છતાં દિવસયોગ્ય સર્વ કાર્યો જેમ તેમ આટોપી લઇ હું મારા ઉતારાના મંદિરના ઉપરલે માળે ચઢ્યો. ત્યાં ગયા પછી મારા સર્વ નોકર ચાકરોને રજા આપી દીધી અને મારા પલંગમાં એકલો પડી રહ્યો. તે વખતે મને એક પછી એક વિચાર કનકમંજરીના સંબંધમાં આવવા લાગ્યા, અનેક તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા, સંકલ્પજાળ ઘુંચાવા લાગી અને તેવા કલ્પનાતરંગમાં હું એટલો બધો અટવાઇ ગયો કે મને ખબર પડી નહિ કે હું તે ગયો છું કે આવ્યો છું ! હું તે ત્યાં બેઠો છું કે અહિં બેઠો છું ! એકલો છું કે મારા પરિવાર નોકર ચાકરો સાથે છું ! મને સમજાયું નહિ કે હું તે ઉંઘું છું કે જાગું છું ! હું તે રડું છું કે હસું છું ! કે આ તે સુખ થાય છે કે દુઃખ થાય છે ! આ તે પ્રેમને માટે આતુરતા છે કે કોઇ જાતનો રોગ થયો છે ! આ તે મોટો ઓચ્છવ થઇ રહ્યો છે કે માથે કોઇ મોટી આપત્તિ આવી પડી છે ! અરે મને એટલી પણ ખબર ન પડી કે આતે રાત છે કે દિવસ છે ! હું તે ખરેખર જીવું છું કે મરણ પામી ગયો છું ! વળી મને સહજ ચેતના (consciousness) આવી ત્યારે હું વિચારવા લાગ્યો કે ' અરેરે ! હવે હું કયાં જાઉં ? શું કરૂં ? શું સાંભળું ? શું જોઉં ? શું બોલું ? અને કોને કહું ? આ મારા દુઃખનો ઉપાય શું કરૂં ? '

આવી રીતે મારા મનમાં અત્યંત વ્યાકુળતા થતી હતી, મેં મારા સર્વ નોકરોને અંદર આવવા સખ્ત મનાઇ કરી હતી અને હું જરીક વાર એક પડખે અને જરીક વાર બીજે પડખે આળોટતો હતો અને મનમાં મુંઝાતો હતો. એમ નારકીની જેમ સખ્ત દુઃખને સહન કરતો હું આખી રાત શય્યામાં પડી રહ્યો, પણ આખી રાતમાં મને એક ક્ષણ વાર પણ ઉંઘ આવી નહિ, મેં આંખનું મટકું પણ માર્યું નહિ અને તેવા દુઃખમાં આખી રાત પસાર થઇ. પ્રભાત થતાં સૂર્યનો ઉદય થયો પણ રાત્રી જેવા જ દુઃખમાં બીજા દિવસની સવારનો અડધો પહોર પણ પસાર થયો.

સારથિએ કરેલો સીધો પ્રશ્ન.
કુમારનો ગોટાળીઓ જવાબ.
વ્યાધિનો સારથિદર્શિત ઉપાય.

તે વખતે મારો સારથિ તેતલિ મારા મંદિરમાં આવ્યો. તે મારો ઘણો માનીતો નોકર હોવાને લીધે કોઇએ તેને મારી પાસે આવતાં અટકાવ્યો નહિ. તે મારી પાસે આવ્યો, મારે પગે પડ્યો અને જમીનપર બેઠો; પછી હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો—' આપસાહેબ સારી રીતે

જાણો છો કે નીચ પુરૂષોમાં ચપળતા ઘણી હોય છે, તેવી ચપળતાને અનુસરીને મારે આપને કાંઇ વિનંતિ કરવાની ઇચ્છા છે તે સારી હોય કે ખરાબ હોય પણ આપ સાહેબ જરૂર તે સાંભળવા મારા ઉપર મહેરબાની કરશો. મેં (નંદિવર્ધન કુમારે) જવાબ આપ્યો "ભદ્ર તેતલિ ! તારે જે કહેવું હોય તે બહુ સુખેથી વિશ્વાસપૂર્વક કહે, તારે માટે કોઇ જાતનો વાંધો હોય જ નહિ. આટલું સામાન્ય વિવેકસરનું વચન[1] બોલવાની પણ તારે જરૂર નહોતી." ત્યાર પછી અમારી બન્નેની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચિત થઇ:—

તેતલિ—"જો એમ છે તો સાહેબ ! બરાબર સાંભળો. મેં આપના બીજા નોકરો પાસેથી સાંભળ્યું કે આપ શ્રી રથમાંથી ગઇ કાલે ઉતર્યાં ત્યારથી કોણ જાણે શા કારણથી ઘણા ઉદ્વેગમાં પડી ગયા છો, ઘણી ચિંતા કરો છો, નોકરચાકરોને પોતાની પાસે આવવાની પણ આપે તદ્દન મનાઇ કરી છે અને આપ પલંગમાં પડી રહ્યા છો. કાલે તો આપે મોટો વિજય મેળવ્યો અને આજે આવી સ્થિતિ થઇ, તે તો ઘણું વિચિત્ર કહેવાય ! મારે પણ સાહેબ ! એવું થયું, રથના ઘોડા છોડ્યા પછી તેની સારવાર કરવામાં કાલનો બાકીનો દિવસ પસાર થઇ ગયો. રાત્રી પડી ત્યારે મારા મનમાં ચિંતા થઇ કે મારા અન્નદાતાને આટલો બધો ઉદ્વેગ થઈ ગયો છે તેનું કારણ શું હોવું જોઇએ ? આવા પ્રકારની ચિંતામાં ને ચિંતામાં મેં ઉદ્વેગનાં કારણ સંબંધી ઘણો વિચાર કર્યો પણ મને કાંઇ સૂજ પડી નહિ. એજ ચિંતામાં મેં આખી રાત પસાર કરી. સવારે ઉઠીને હું અહીં આવતો હતો ત્યાં તો વળી એક મોટું કારણ[2] આવી પડ્યું. તે કામ પતાવવામાં જરા વખત રોકાઇને હું આપસાહેબ સમક્ષ હાજર થયો છું. આપના શરીરની કુશળતા ઉપર અમારા જેવાનું તો જીવતર લટકેલું હોય છે, તેથી આ અધમ કિંકર (નોકર)ને મહેરબાની કરીને આપની આવી શરીરસ્થિતિ થઇ જવાનું કારણ જણાવવાની કૃપા કરો."

આ પ્રમાણે બોલતો મારો સારથી મારે પગે પડ્યો. તે વખતે મેં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે—આનો (તેતલિનો) મારા ઉપર ખરે-

---

૧ માકૂર્ચશોભા—એટલે દાઢીની શોભા. ઠરેલા દાઢીવાળા માણસો ઠાવકું વિવેકસરનું બોલે તે. ઉપર ઉપરના વાણીના આડંબર માટે આ શબ્દ વપરાય છે. અંદર વાતમાં દમ ન હોય અને માણસ દાઢી જબરી રાખે તેવો ઉપર ઉપરનો દંભ હોય તે માટે આ શબ્દ વપરાય છે. 'વિવેકસરનાં વચન' માટે આ શબ્દ મૂળમાં વપરાયેલો લાગે છે.

૨ આ કારણ શું હતું તે તેતલિ પોતેજ આગળ જણાવશે.

ખરો ભક્તિભાવ છે અને એની બોલવાની કુશળતા પણ ઘણી સારી છે માટે જે હકીકત વાસ્તવિક રીતે બની છે તે એને બરાબર જણાવવી જોઇએ-છતાં મદન (કામદેવ) નો વિકાર અને તેનો પ્રભાવ વિચિત્ર હોવાથી સીધો જવાબ આપવાને બદલે મેં તેને નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો.

નંદિવર્ધન—"ભલા તેતલિ! મારા શરીરની અને મનની આવી સ્થિતિ થવાનું કારણ શું છે તે મને બરાબર સમજાતું નથી. માત્ર મને એટલું યાદ છે કે બજારનો રસ્તો પૂરો કરીને રાજમાર્ગ તરફ તું રથને ગઇ કાલે લઈ આવ્યો અને ત્યાં તેં રથને કેટલોક વખત ઉભો રાખ્યો ત્યારથી મારા સર્વ અવયવો તૂટી જાય છે, અંદરનો તાપ(તાવ) વધારે વધારે જોર કરતો જાય છે, રાજયભુવન જાણે સળગી ઊઠયું હોય તેમ લાગે છે, લોકો બોલે છે તે પણ જરાએ ગમતું નથી, મનમાં હાયવોય થયા કરે છે, નકામી ચિંતા થયા કરે છે અને હૃદય જાણે તદ્દન શૂન્ય થઇ ગયું હોય તેમ લાગે છે. અત્યારે તો મારી સ્થિતિ એવી થઇ ગઇ છે કે આ દુઃખ શું છે તે મને સમજાતું નથી અને તેનો કોઇ ઉપાય પણ મને સૂજતો નથી!"

તેતલિ—"જો એમજ હોય તો તો આ દુઃખ શું છે અને તેનું ઓષધ શું છે તે બન્ને મારા સમજવામાં આવી ગયાં છે. આપસાહેબે હવે એ સંબંધમાં જરા પણ ચિંતા કરવી નહિ."

નંદિવર્ધન—"તે કેવી રીતે ?"

તેતલિ—"આપને જે દુઃખ થયું છે તેનું કારણ નજરબંધી છે, ચક્ષુદોષ છે."

નંદિવર્ધન—"મને કોની નજર લાગી છે ?"

તેતલિ—"આપે એને જ જોઇ છે કે નહિ તેની મને બરાબર ખબર નથી, પરંતુ રાજકુળના છેલ્લા મહેલમાં એક મોટી[1] છોકરી અડધી આડી આંખે આપસાહેબના તરફ ઇરાદાપૂર્વક ઘણા વખત સુધી જોઇ રહી હતી તેને મેં બરાબર જોઇ હતી. એ તો વાંકી નજરે આપનાં અંગ ઉપાંગ જોયા જ કરતી હતી, તેથી જરૂર નિશ્ચય થાય છે કે આપને જે દુઃખ થયું છે તે એ છોકરીની દ્રષ્ટિનો જ દોષ છે. સાહેબ! જેઓ હલકા સ્વભાવનાં હોય છે તેઓની નજર બહુ ભયંકર અને વક્ર હોય છે."

૧ સારથિ ઘણો પક્કો છે. એ યુક્તિસર હકીકત લઇ આવે છે. એનો પ્રેમ અને વિનય વખાણવા યોગ્ય છે.

મેં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે-'આ તેતલિ ઘણો પક્કો (તાલીમબાજ) જણાય છે. એ મારા મનનો ભાવ બરાબર સમજી ગયો છે. એણે મારી વહાલીને ઘણા વખત સુધી બરાબર જોઇ છે તેથી તે તો ખરો ભાગ્યશાળી ગણાય તેમ છે. વળી તેણે હમણા જ મને જણાવ્યું કે મારા દુઃખનું ઔષધ પણ એને મળી ગયું છે. તેથી મારા કામવિકારના તાવને દૂર કરનાર પેલી કન્યાને તે જરૂર મારે માટે મેળવી આપશે એમાં મને સંદેહ લાગતો નથી. ખરેખર એણે આજે મારો જીવ બચાવ્યો છે, આ પ્રમાણે વિચાર કરીને મેં (નંદિવર્ધનને) તેને મારા પલંગપર જોરથી બેસાડયો.[1] ત્યારપછી મેં તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

નંદિવર્ધન—" વારૂ તેતલિ ! તેં મારા રોગનું કારણ તો ભલું શોધી કાઢયું ! હવે તેનું ઔષધ શું કરવાનું ધાર્યું છે તે કહે "

સારથિનો આડો જવાબ.

તેતલિ—" જ્યારે કોઇની નજર લાગી હોય ત્યારે તેના આ ઉપાય છે. એક તો વૃદ્ધ હુશીયાર ડોશીઓને બોલાવી તેમની પાસે [2]મીઠું ઉતરાવવું, મંત્રમાં કુશળ માણસો પાસે[3] અપમાર્જન કરાવવું, રાખની રક્ષા કરવી,[4] કાંડાને (દોરા) બાંધવા, અને બીજા ભૂતિકર્મના પ્રસંગો હાથ ધરવા. વળી લોકોમાં એવી વાત પણ કહેવાય છે કે ગમે તેવી સખ્ત ડાકણ વળગી હોય પણ જો તેને બરાબર ગાળગલોચથી ધમકાવી કાઢી હોય તો તેનું જોર એકદમ નરમ પડી જાય છે, માટે તે છોકરીની પાસે જઇને તેને ખૂબ આકરાં વચનો સંભળાવીને તેને સારી રીતે તુચ્છકારવી અને તેને ધમકાવવી. તેને મારા જેવાએ કહેવું કે ' અરે વામલોચના ! તેં અમારા પ્રભુ (શેઠ-દેવ) ઉપર વક્ર દ્રષ્ટિ કરી છે અને અત્યારે ડાહીડમરી થઇને બેસી ગઇ છે, પણ યાદ રાખજે કે અમારા પ્રભુનો એક વાળ પણ

---

૧ કોઈ નોકર વર્ગના માણસને પોતાની શય્યાપર બેસાડવો તે તેને મોટું માન આપવા તુલ્ય ગણાતું હતું.

૨ **મીઠું ઉતારવું**: લવણ-લૂણ ઉતારીને અગ્નિમાં નાંખે છે તેથી દષ્ટિદોષ ચાલ્યો જાય છે એવી ઘરડાંઓની માન્યતા છે.

૩ **અપમાર્જન**: મંત્રથી અમુક બાબત દૂર ફેંકી દેવામાં આવે છે, તેને પાણી છુડીને સાફ કરવામાં આવે છે.

૪ **રાખની રક્ષા**: રાખ કાનની બાજુમાં લગાડવામાં આવે છે, તેથી લાગેલો નજરદોષ નટી જાય છે અને નવી નજર લાગતી નથી. એવી વૃદ્ધોની માન્યતા હાલ પણ જોવામાં આવે છે

વાંકો થયો તો તારી જીંદગી એક ઘડિ પણ ટકનાર નથી.' આ પ્રમાણે કરશો કરાવશો એટલે આપને જે એ છોકરીની નજર લાગી છે તેનો દોષ એકદમ દૂર થઇ જશે. આપના પૂછવાથી આપના વ્યાધિનું ઔષધ મેં આપને જણાવ્યું છે."

નંદિવર્ધન—(હસીને)--"હવે મશ્કરીની વાત જવા દે! ભાઇ તેતલિ! મારા દુઃખને દૂર કરવાનો ખરો ઉપાય તેં જે શોધી રાખ્યો હોય તે હવે મને બરાબર કહે."

તેતલિ—"સાહેબ! આપના મનમાં આટલો બધો ઉદ્વેગ થતો હોય તે વખતે જો તે ઉદ્વેગનું ખરૂં ઔષધ અમને મળ્યું ન હોય તો આપની ચિંતાના વખતમાં આપની પાસે આનંદથી વાત કરવાની અમારા જેવામાં તાકાત પણ હોય ખરી! માટે આપસાહેબ જરાપણ ચિંતા કરશો નહિ. આપની ઇચ્છા સર્વ પૂર્ણ થઇ ચૂકી છે. આપસાહેબના મનમાં જે ઉદ્વેગ થાય છે તે દૂર કરવા માટે જ આટલી મશ્કરી કરવાનું સાહસ વહોર્યું છે."

નંદિવર્ધન—"મારી ઇચ્છા કેવી રીતે પૂર્ણ થઇ ચૂકી છે તે મને તું હવે બરાબર જલ્દી કહે."

તેતલિ—"પ્રભુ! મેં અહીં આવતાંવેતજ આપને કહ્યું હતું કે હું અહીં આવતો હતો તે વખતે મને મોટું કારણ[1] આવી પડ્યું હતું તેને લઇને આજનો અડધો પહોર મારો તે કામમાં પસાર થઇ ગયો.

ઇષ્ટસિદ્ધિનો સાચો માર્ગ.

એ જે કારણ આવી પડ્યું હતું તે આપશ્રીની ઇચ્છાને પાર પાડવાને લગતુંજ હતું. નહિ તો એવા કામને મોટું કામ એમ મારાથી કહીજ કેમ શકાય? હકીકત એમ છે કે રાણી મલયમંજરી (કનકચૂડ રાજાની રાણી) ની ખાસ સંબંધવાળી કપિંજલા નામની દાસી છે. તેને મારી સાથે ઓળખાણ છે. આજે સવારે હું હજુ તો મારી પથારીમાંથી ઉઠ્યો નહોતો ત્યાં તો મારા ઘરમાં આવીને તે જોરથી પોકાર કરવા લાગી 'વત્સ! બચાવ બચાવ!!' એનાં ભયનું કારણ મારા સમજવામાં જરા પણ આવ્યું નહિ, તેથી મેં તેને (કપિંજલાને) પૂછ્યું 'બાઇ કપિંજલા! તને કોનાથી ભય પ્રાપ્ત થયો છે?' ત્યારે તેણે જવાબમાં કહ્યું કે 'મને કામદેવ તરફથી ભય થયો છે.' મેં તેને જવાબ આપ્યો 'અરે તારૂં શરીર તો ખરેખર સ્મશાનનો વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. તારા માથા ઉપરનાં કુંકુમવર્ણાં પીળાં પળિયાં સ્મશાનમાં ચિતાની જ્વાળાનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે તેવા છે; સ્મશાન જેમ

---

[1] જુઓ પૃષ્ઠ ૫૯૨.

શિયાળના રૂદનથી ભયંકર લાગે છે તેમ તારૂં શરીર ખડખડતાં હાડકાંના અવાજથી ભયંકર લાગે છે; તારા શરીરમાં એટલાં બધાં વળીયાં, કાળાં ચાઠાં અને જાળાંઓ છે કે તેથી તે અતિ ભયંકર હોઇ સર્વને બીક લગાડે છે અને લાંબા માંસ વગરનાં મડદા જેવાં લટકતાં જાડાં સ્તનથી તે જોનારને ચીડ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. એવું સ્મશાન જેવુ તારૂં શરીર જોઇને મને તો ખાતરી છે કે ખૂદ કામદેવ પોતે પણ બીકણ માણસની પેઠે રાડ પાડીને તારાથી તો દૂર ભાગી જાય અને તું કહે છે કે કામદેવથી તને ભય થયો છે ! અરે ! તને તે કામદેવથી શું ભય થવાનો હતો ? એ તો તારી નજીક પણ આવે નહિ !' ત્યારપછી કપિંજલા અને મારી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાત થઇ:—

મદનમંજરીની કામવિહ્વલ સ્થિતિ.
મુંઝવણ–બાહ્ય ઉપાયની નિષ્ફળતા.
સાચો ઉપાય, મેળાપ અને ગોઠવણ.

"‘કપિંજલા—‘ અરે જુઠ્ઠા દોઢડાહ્યા! તું જાણી જોઇને મારા કહેવાનો ભાવાર્થ સમજતો નથી અથવા નહિ સમજવાનો ઢોંગ કરે છે ! ત્યારે મારે હવે તને ચોખ્ખે ચોખ્ખું સમજાવી દેવું પડશે. જો સાંભળ ! મને કામદેવથી કેવી રીતે ભય થયો છે તે હું તને કહી સંભળાવું.’

"[1]તેતલિ—‘ હા હા ! તું મને બરાબર જણાવ.’

"કપિંજલા—‘ જો ! તું સારી રીતે જાણે છે કે મલયમંજરી નામની મારી શેઠાણી છે જે મહારાજા કનકચૂડની રાણી છે. તેને એક કનકમંજરી નામની દીકરી છે.’

(તેતલિએ કનકમંજરીનું નામ દીધું, એ સાંભળતાં નંદિવર્ધનની જમણી આંખ સ્ફુરવા લાગી, હોઠ ઉંચાનીચા થવા લાગ્યા, હૃદયમાં લોહી વધારે જોરથી ચાલવા લાગ્યું તેથી તે ધડક ધડક થવા લાગ્યું, આખા શરીરપર રોમાંચ ખડાં થઇ ગયાં અને મનમાં જે ઉદ્વેગ થતો હતો તે જાણે ચાલ્યો ગયો. નંદિવર્ધને પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે પોતાના મનમાં જે પ્રિયતમાએ વાસ કર્યો છે તે જ આ કનકમંજરી જણાય છે; તેથી નંદિવર્ધને બહુ ઉત્સાહમાં આવી જઇ વચ્ચે કહી દીધું ‘ પછી પછી–વાત આગળ ચલાવ ! કપિંજલાએ

કનકમંજરીના નામ પર ગાંડો થયેલો નંદિવર્ધન.

---

૧ તેતલિ સારથી આ સર્વ વાત નંદિવર્ધન પાસે કહી સંભળાવે છે તે બરાબર વાંચવી. તે વાત આગળ ચાલે છે.

તને આગળ શું કહ્યું ?' તેતલિ નંદિવર્ધનનો ભાવ સમજી ગયો તેથી તેણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે 'અહો ! વહાલીના નામોચ્ચારરૂપ મંત્રનો મહિમા તો ભારે જણાય છે !' ત્યારપછી કપિંજલાએ પોતાને જે વાત કરી હતી તેનું અનુસંધાન મેળવતાં સારથિએ વાત આગળ ચલાવી.

"કપિંજલા—' ભાઇ તેતલિ ! એ કનકમંજરી મારાં સ્તનનું પાન કરીને મોટી થઇ છે એટલે હું તેની ધાવમાતા છું. મને તેના ઉપર એટલો બધો પ્રેમ છે કે જાણે તે મારૂં હૃદય હોય, અરે જાણે મારૂં સર્વસ્વ જ હોય અને સ્વરૂપથી જાણે મારાથી કોઇ પણ પ્રકારે જૂદી ન હોય તેવી મને તે લાગે છે. અત્યારે એ બાપડી કામદેવથી પીડાય છે. એ કનકમંજરીને કામદેવથી જે ભય થાય છે તે પરમાર્થથી મને પોતાને જ ભય છે તેથી મેં તને કહ્યું કે ' કામદેવથી મને ભય થયો છે. ' હવે મારા કહેવાનો આશય તું સમજ્યો ?'

કામદેવપર નંદિવર્ધનનો કોપ.

(કપિંજલાએ કહેલી કનકમંજરીની આવી સ્થિતિની હકીકત સાંભળતાં નંદિવર્ધન એકદમ ઉભો થયો, તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી અને મોટેથી બોલવા લાગ્યો ' અરે ખુની લુચ્ચા પાપી કામદેવ ! હરામખોર ! મારી વહાલીનો છેડો છોડી દે ! જરા પુરૂષાતન ધારણ કર યાદ રાખજે કે હવે તારૂં જીવતર જરા વખત પણ ટકવાનું નથી.' આમ કહી તરવાર ફેરવતો નંદિવર્ધન પલંગમાંથી એકદમ ઉઠ્યો. તેને (મને નંદિવર્ધનને) શાંત કરતો તેતલિ (સારથિ) કહેવા લાગ્યો " અરે સાહેબ ! આટલો બધો આવેશ ન કરો. આપ દયાળુ દેવ જ્યાં સુધી વિદ્યમાન છો ત્યાં સુધી કુમારી કનકમંજરીને પાપી કામદેવ તરફથી કે બીજા કોઇ પણ તરફથી ભયની ગંધ પણ આવવાની નથી એ ચોક્કસ વાત છે. આ તો કથાનક-વાર્તા માત્ર છે તેથી પછવાડે શું બન્યું તે સર્વ આપ સાંભળો. " તેતલિનાં આવાં વચન સાંભળીને, નંદિવર્ધન કહે છે કે, મને જરા શાંતિ થઇ, મારી ચેતના ઠેકાણે આવી અને હું પાછો શય્યાપર બેઠો. પછી કપિંજલા અને તેતલિ વચ્ચે જે વધારે વાતચીત થઇ હતી તે આગળ ચલાવતાં સારથિ બોલ્યો.

" તેતલિ—' અરે કપિંજલા ! શું કારણને લઇને કનકમંજરી ઉપર પેલો કામદેવ આટલું બધું જોર પછાડી રહ્યો છે ? "

શિયાળના રૂદનથી ભયંકર લાગે છે તેમ તારૂં શરીર ખડખડતાં હાડકાંના અવાજથી ભયંકર લાગે છે; તારા શરીરમાં એટલાં બધાં વળીયાં, કાળાં ચાઠાં અને જાળાંઓ છે કે તેથી તે અતિ ભયંકર હોઇ સર્વને બીક લગાડે છે અને લાંબા માંસ વગરનાં મડદા જેવાં લટકતાં જાડાં સ્તનથી તે જોનારને ચીડ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. એવું સ્મશાન જેવુ તારૂં શરીર જોઇને મને તો ખાતરી છે કે ખૂદ કામદેવ પોતે પણ બીકણ માણુસની પેઠે રાડ પાડીને તારાથી તો દૂર ભાગી જાય અને તું કહે છે કે કામદેવથી તને ભય થયો છે! અરે! તને તે કામદેવથી શું ભય થવાનો હતો? એ તો તારી નજીક પણ આવે નહિ!' ત્યારપછી કપિંજલા અને મારી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાત થઇ:—

મદનમંજરીની કામવિહ્‌લ સ્થિતિ.
મુંઝવણ–બાહ્ય ઉપાયની નિષ્ફળતા.
સાચો ઉપાય, મેળાપ અને ગોઠવણ.

"કપિંજલા—' અરે જુઠ્ઠા દોઢડાહ્યા! તું જાણી જોઇને મારા કહેવાનો ભાવાર્થ સમજતો નથી અથવા નહિ સમજવાનો ઢોંગ કરે છે! ત્યારે મારે હવે તને ચોખ્ખે ચોખ્ખું સમજાવી દેવું પડશે. જો સાંભળ! મને કામદેવથી કેવી રીતે ભય થયો છે તે હું તને કહી સંભળાવું.'

"[1]તેતલિ—' હા હા! તું મને બરાબર જણાવ.'

"કપિંજલા—' જો! તું સારી રીતે જાણે છે કે મલયમંજરી નામની મારી શેઠાણી છે જે મહારાજા કનકચૂડની રાણી છે. તેને એક કનકમંજરી નામની દીકરી છે.'

(તેતલિએ કનકમંજરીનું નામ દીધું, એ સાંભળતાં નંદિવર્ધનની જમણી આંખ સ્ફુરવા લાગી, હોઠ ઉંચાનીચા થવા લાગ્યા, હૃદયમાં લોહી વધારે જોરથી ચાલવા લાગ્યું તેથી તે ધડક ધડક થવા લાગ્યું, આખા શરીરપર રોમાંચ ખડાં થઇ ગયાં અને મનમાં જે ઉદ્વેગ થતો હતો તે જાણે ચાલ્યો ગયો. નંદિવર્ધને પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે પોતાના મનમાં જે પ્રિયતમાએ વાસ કર્યો છે તે જ આ કનકમંજરી જણાય છે; તેથી નંદિવર્ધને બહુ ઉત્સાહમાં આવી જઇ વચ્ચે કહી દીધું ' પછી પછી–વાત આગળ ચલાવ! કપિંજલાએ

(કનકમંજરીના નામ પર ગાંડો થયેલો નંદિવર્ધન.)

---

[1] તેતલિ સારથી આ સર્વ વાત નંદિવર્ધન પાસે કહી સંભળાવે છે તે બરાબર વાંચવી. તે વાત આગળ ચાલે છે.

તો શોકથી વ્યાકુળ થઇને કુંવરી જરૂર મરી જશે એવા વિચારથી તુરત જ [1]મેં હાહારવ કરી મૂક્યો. મારો જબરો પોકાર સાંભળીને કુંવરીની માતા મલયમંજરી ત્યાં તરત આવી પહોંચ્યાં. તેમણે પણ 'અરે કપિંજલા! આ શું છે? શું છે?' એમ પૂછ્યું અને કનકમંજરીની સામું જોઇને તે પણ વિલાપ કરવા લાગ્યાં. ત્યાં હાહારવનો મોટો પોકાર થયેલો હોવાથી, કનકમંજરીના હૃદયમાં પોતાની માતા ઉપર ઘણો પ્રેમ હોવાથી તેમજ તેણે વિનયગુણનો સારી રીતે અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેને જરા ચેતના આવી, તેણે શરીરને જરા મરડ્યું, અને બગાસાં

બાહ્ય ઠંડા ઉપચારો

ખાવાં માંડ્યાં. પછી મલયમંજરીએ કુંવરીને પોતાના ખોળામાં બેસાડી અને પૂછવા માંડ્યું. 'દીકરી કનકમંજરી! તને શું થાય છે?' કનકમંજરીએ જવાબ આપ્યો, 'માતાજી! મને બીજી કાંઇ પણ ખબર પડતી નથી. મારા શરીરને માત્ર દાહજ્વર[2] પીડા કરે છે.' અમે તો સર્વ આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયાં હતાં તેથી તેના શરીર ઉપર ચંદનનું વિલેપન કરવા લાગ્યાં, કપૂરના ઠંડા પાણીના છાંટણાયુક્ત પંખાદ્વારા તેના અંગ અને અવયવપર ઠંડો પવન નાખવા લાગ્યાં, તેના શરીર પર ઠંડો તાડછાનો પંખો લઇને ઠંડક કરવા લાગ્યાં, નાગરવેલના પાનની બીડીઓમાં કપૂર નાંખીને વારંવાર તેને આપવા લાગ્યાં અને બીજી અનેક પ્રકારે તેને ટાઢક કરવા લાગ્યાં. તે વખતે સૂર્ય આથમી ગયો, રાત્રીનો પતિ ચન્દ્ર ઉદય પામ્યો અને ચાંદનીએ આકાશને ભીંજાવી દીધું. તે વખતે મેં (કપિંજલાએ) માતા મલયમંજરીને કહ્યું 'બા! આ સ્થાન બંધીઆર હોઇને જરા વધારે ગરમ છે, માટે કુંવરીને જરા વધારે હવાવાળા ઉઘાડા સ્થાનમાં લઇ જઇએ તો વધારે સારૂં.' રાણીનો તેમ કરવાનો હુકમ થવાથી તે રાજમહેલની અગાશી જે વિશાળ હિમાચળ પર્વતની શિલાનો વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરે તેવી હતી અને જેમાં

૧ કપિંજલા દાસી આ વાત તેતલિ સારથીને કહે છે–તેતલિ તે વાત **નંદિવર્ધન** કુમારને કહે છે અને **સંસારીજીવ** પોતાનો અનુભવ સદાગમ સમક્ષ કહે છે.

૨ **દાહજ્વરઃ** સખત તાવ, તાપ

" કપિંજલા—' જો તેતલિ ! સાંભળ. ગઇ કાલે વિમલાનના અને રત્નવતીને હરણ કરવાનો બનાવ બન્યો તે તો તારા ધ્યાનમાં હશે. ત્યારપછી મહારાજા કનકચૂડ અને દુશ્મનો વચ્ચે મોટી લડાઇ થઇ. લડાઇમાં મહારાજા કનકચૂડ, કુમાર કનકશેખર અને નંદિવર્ધનનો જય થયો અને તેઓ જયધ્વજ સાથે નગરમાં પ્રવેશ કરતા હતા તે વખતે મને કાંઇક કુતૂહળ થવાથી હું બજારમાં તેમને જોવા ગઇ હતી. તેમનો નગરપ્રવેશમહોત્સવ થઇ રહ્યો એટલે હું પાછી કનકમંજરીના મંદિરે આવી અને ઉપરને માળે ગઇ. ત્યાં જઇને જોઉં છું તો કનકમજંરી બારીમાં ઉભી હતી, રસ્તા ઉપર તેનું મોઢું આવી રહેલું હતું, તેની દૃષ્ટિની હીલચાલ તદ્દન બંધ થઇ ગઇ હતી. નજર શૂન્ય થઇ ગઇ હતી અને જાણે તેને ચિત્રમાં ચિતરેલી હોય અથવા તો પત્થરની ઘડી કાઢેલી હોય અથવા તો યોગ સાધેલી પરમ યોગિની હોય, તેમ તેનાં શરીરનાં સર્વ અંગ ઉપાંગ અને અવયવોની ચેષ્ટા તદ્દન બંધ પડી ગયેલી જણાતી હતી. આવી વિચિત્ર સ્થિતિ તદ્દન મંદ દશામાં બારીમાં ઉભી રહેલી કનકમંજરીની જોઇને આ તે એને શું થઇ ગયું હશે ? એમ વિચાર કરતાં ગભરાટમાં ' અરે પુત્રિ ! કનકમંજરી !, '[1]એમ વારંવાર મેં તેને બોલાવી, પરંતુ ઓછા નસીબવાળી મને એ કુંવરીએ કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે વખતે ત્યાં એક કદલિકા નામની નાની દાસી ઉભી હતી તેને મેં પૂછયું ' ભદ્રે કદલિકા ! શા કારણથી કુંવરી કનકમંજરીની આવી અવસ્થા થઇ ગઇ છે?' કદલિકાએ જવાબમાં કહ્યું ' માજી ' મને તો ખબર પડતી નથી, માત્ર જ્યારે રસ્તા ઉપર થઇને કુમાર નંદિવર્ધન પસાર થયા અને એ કુંવરીસાહેબના જોવામાં આવ્યા તે વખતે જાણે કુંવરીસાહેબ બહુ હરખાઇ ગયાં હોય, જાણે તેમને અનેક મહામૂલ્યવાન રત્નોની પ્રાપ્તિ થઇ ગઇ હોય, જાણે તેમના શરીરપર અમૃતનું સિંચન થયું હોય, જાણે તેમને કોઇ મોટો ઉદય પ્રાપ્ત થઇ ગયો હોય, તેમ વર્ણન ન થઇ શકે એવા રસમાં ન્હાતાં તેમને મેં જોયાં હતાં અને જ્યારે તે કુમાર તેની નજરથી દૂર થઇ ગયા ત્યારથી તેમની આવી અવસ્થા થઇ ગઇ છે. ' આ હકીકત સાંભળીને જો આનો બરાબર ઉપાય કરવામાં નહિ આવે

કનકમંજરીની શરીર સ્થિતિ.

---

૧ બેગાલ રો. એ. સો. વાળા છાપેલ પુસ્તકનું પૃ. ૩૭૬.

તો શોકથી વ્યાકુળ થઇને કુંવરી જરૂર મરી જશે એવા વિચારથી તુરત જ [1]મેં હાહારવ કરી મૂક્યો. મારો જબરો પોકાર સાંભળીને કુંવરીની માતા મલયમંજરી ત્યાં તરત આવી પહોંચ્યાં. તેમણે પણ 'અરે કપિંજલા! આ શું છે? શું છે?' એમ પૂછ્યું અને કનકમંજરીની સામું જોઇને તે પણ વિલાપ કરવા લાગ્યાં. ત્યાં હાહારવનો મોટો પોકાર થયેલો હોવાથી, કનકમંજરીના હૃદયમાં પોતાની માતા ઉપર ઘણો પ્રેમ હોવાથી તેમજ તેણે વિનયગુણનો સારી રીતે અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેને જરા ચેતના આવી, તેણે શરીરને જરા મરડ્યું, અને બગાસાં ખાવાં માંડ્યાં. પછી મલયમંજરીએ કુંવરીને પોતાના ખોળામાં બેસાડી અને પૂછવા માંડ્યું. 'દીકરી કનકમંજરી! તને શું થાય છે?' કનકમંજરીએ જવાબ આપ્યો, 'માતાજી! મને બીજી કાંઇ પણ ખબર પડતી નથી. મારા શરીરને માત્ર દાહજ્વર[2] પીડા કરે છે.' અમે તો સર્વ આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયાં હતાં તેથી તેના શરીર ઉપર ચંદનનું વિલેપન કરવા લાગ્યાં, કપૂરના ઠંડા પાણીના છાંટણાયુક્ત પંખાદ્વારા તેના અંગ અને અવયવપર ઠંડો પવન નાખવા લાગ્યાં, તેના શરીર પર ઠંડો તાડછાનો પંખો લઇને ઠંડક કરવા લાગ્યાં, નાગરવેલના પાનની બીડીઓમાં કપૂર નાંખીને વારંવાર તેને આપવા લાગ્યાં અને બીજી અનેક પ્રકારે તેને ટાઢક કરવા લાગ્યાં. તે વખતે સૂર્ય આથમી ગયો, રાત્રીનો પતિ ચન્દ્ર ઉદય પામ્યો અને ચાંદનીએ આકાશને ભીંજાવી દીધું. તે વખતે મેં (કપિંજલાએ) માતા મલયમંજરીને કહ્યું 'બા! આ સ્થાન બંધીઆર હોઇને જરા વધારે ગરમ છે, માટે કુંવરીને જરા વધારે હવાવાળા ઉઘાડા સ્થાનમાં લઇ જઇએ તો વધારે સારૂં.' રાણીનો તેમ કરવાનો હુકમ થવાથી તે રાજમહેલની અગાશી જે વિશાળ હિમાચળ પર્વતની શિલાનો વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરે તેવી હતી અને જેમાં

બાહ્ય ઠંડા ઉપચારો

---

૧ કપિંજલા દાસી આ વાત તેતલિ સારથીને કહે છે-તેતલિ તે વાત નંદિવર્ધન કુમારને કહે છે અને સંસારીજીવ પોતાનો અનુભવ સદાગમ સમક્ષ કહે છે.

૨ દાહજ્વરઃ સખ્ત તાવ, તાપ.

અમૃતના જેવો ધોળો ચાંદનીનો પ્રકાશ પડેલો શોભી રહ્યો હતો ત્યાં હાથનો ટેકો આપીને કનકમંજરીને લઇ ગયા અને ત્યાં ઠંડા કમળનાં પાંદડાઓની શય્યા તેને માટે તૈયાર કરાવી. તેના ઉપર તેને સુવાડીને તેના બન્ને હાથ ઉપર કમળની નાળનાં વલયો બાંધ્યાં, તેની છાતી ઉપર સિંદુવાર (નગોડ)[1] વૃક્ષના પુષ્પનો હાર બાંધ્યો, તેને સ્પર્શ કરવાને માટે એવા ઠંડા [2]મણિઓ તેની પાસે લાવવામાં આવ્યા કે જેને પાણીમાં મૂકવાથી સરોવરનું જળ પણ ઠરી જાય. ઉપરાંત એ પ્રદેશ જ એવો સુંદર હતો કે ત્યાં બળવાન્ માણસોના પણ રોમાંચ ઉભા થાય અને દાંત કચકચાવે તેવો તીક્ષ્ણ ઠંડો પવન સતત વાયા કરે. –આવી સુંદર શીતળ અગાશીમાં કનકમંજરીને લાવ્યા પછી મલયમંજરીએ તેને પૂછ્યું 'દીકરી કનકમંજરી! હવે તને ગરમીની જે પીડા થતી હતી અને દાહજ્વરની જે બળતરા થતી હતી તે કાંઇ મટી!'

કનકમંજરીને વધારે પીડા.

"કનકમંજરીએ માતાને જવાબ આપ્યો 'નહિ માતાજી! મટી નથી. હવે મારૂં મરણ આવ્યું છે, કેમકે હવે તો ઉલટું મને એમ લાગે છે કે મને જેટલી બળતરા થતી હતી તેના કરતાં અનંતગણી વધારે થઇ ગઇ છે. આ પેલો ચંદ્રમાં આકાશમાં લટકી રહ્યો છે તે જાણે ખેરના અંગારાનો મોટો ઢગલો હોય નહિ તેમ મારી તરફ બળતી જ્વાળા ફેંકતો જણાય છે, ચંદ્રની ચંદ્રિકા મોટા જ્વાળાના સમુદાય જેવી જણાય છે, આકાશમાં આવી રહેલા તારાઓ જાણે અગ્નિનાં છૂટા છૂટા હજારો અબજો તણખાઓ હોય તેવા જણાય છે, આ કમળના દાંડાઓનું બીછાનું જાણે મને બાળી મૂકતું હોય એમ લાગે છે અને [1]સિંદુવારનો હાર મને ઉભી ને ઉભી સળગાવી મૂકતો જણાય છે. અરે!

---

૧ સિંદુવારઃ ભાષામાં નગોડના ઝાડ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એનું નગોડીનું તેલ થાય છે.

૨ ઠંડા મણિઃ એવાં રત્ન આવતાં હતાં કે જેને હાથમાં લેવાથી ઠંડક થઈ જાય, જેને સરોવરમાં મૂકવાથી આખા સરોવરનું પાણી ઠરી જાય, થીજી જાય, બરફ થઈ જાય. આવા ઠંડા મણિ હાલ જોવામાં આવતા નથી.

મા ! હું તને શું કહું, મારૂં આખું શરીર જાણે અગ્નિનો પિંડ હોય નહિ તેવું સળગતું લાગે છે.'

કનકમંજરીનો આવો નહિ ધારેલો જવાબ સાંભળી મલયમંજરીએ કહ્યું ' કપિંજલા ! આ તે શું ? મારી દીકરીને આવો સખ્ત દાહજ્વર એકદમ થઇ આવ્યો તેનું કારણ કાંઇ ત.રા ધારવામાં આવે છે ?' તે વખતે મેં (કપિંજલાએ) મલયમંજરીની પાસે જઇ તેના ક.નમાં કદલિકાએ મને જે વાત કરી હતી તે કહી સંભળાવી.

વ્યાધિનું કારણ.

એ વાત સાંભળીને મલયમંજરીએ જવાબમાં કહ્યું ' જો એમજ હોય તો પછી આ અવસરે આપણે શું કરવું યોગ્ય ગણાય ?' એજ વખતે રસ્તામાં રાજમાર્ગ ઉપર કોઇએ શબ્દ કર્યો ' અરે ! એ કામ તો સિદ્ધ થયું. હવે વિલંબ કરવાની જરૂર નથી.'

તે વખતે આનંદમાં આવી મેં કહ્યું ' અરે બા સાહેબ ! તમે રસ્તા ઉપરથી અચાનક પોતાની મેળે નીકળી પડેલો કોઇનો શબ્દ સાંભળ્યો ?' મલયમંજરીએ કહ્યું 'હા, બરાબર સાંભળ્યો !' મેં (કપિંજલાએ) કહ્યું ' જો એમજ હોય તો કુંવરી કનકમંજરીની ઇચ્છા જરૂર પૂરી થઇ જ એમ સમજવું.[૧] વળી અત્યારે મારી ડાબી આંખ પણ ફરકે છે, માટે મને તો એ બાબતમાં જરા પણ શંકા લાગતી નથી.'

મલયમંજરીએ જવાબમાં કહ્યું ' એમાં શંકા લાવવા જેવું શું છે ? એ કામ તો જરૂર સિદ્ધ થશે.'

હવે કનકમંજરીને મણિમંજરી નામની મોટી બહેન હતી, તે તે વખતે મહેલની અગાશીમાં આવીને અત્યંત આનંદમાં ગરકાવ થયેલી અમારી સામે બેઠી.

ભાવના સિદ્ધિનો વિષમ માર્ગ.

મેં (કપિંજલાએ) મણિમંજરીને કહ્યું ' બીજાના સુખદુઃખની તારા મનપર જરા પણ અસર થતી જણાતી નથી, તેથી તું ઘણી કઠોર જણાય છે.' તેના જવાબમાં મણિમંજરીએ કહ્યું ' એમ શા

૧ ' શુકનથી શબ્દ આગળા-' એનું આ ઉદાહરણ છે. બોલનાર આને ઉદ્દેશીને બોલેલ નથી, પણ આમની ધારણાને અનુકૂળ શબ્દો બોલાયા તે લાભ સૂચવે છે.

માટે કહે છે ? ’ મેં કહ્યું ‘ અરે શું તું જોતી નથી કે અમે સર્વ આટલા બધા દિલગીર અવસ્થામાં છીએ અને તું આનંદમાં ગરકાવ થઇને બેઠી છે ! તને કાંઇ લાગતું પણ નથી ? ’

મણિમંજરી—‘ અરેરે ! શું કરૂં ? મારા હર્ષનું કારણ એટલું મોટું છે કે હું ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરૂં છું છતાં હું તેને કોઇ રીતે છુપાવી શકતી નથી. ’

મેં પૂછ્યું ‘ ત્યારે વળી એવું તે શું આનંદનું કારણ છે તે તો કહે ! ’

મણિમંજરી—‘ હું આજે પિતાજીની પાસે ગઇ હતી. તેમણે મને લાડથી બોલાવીને પોતાના ખોળામાં બેસાડી. તે વખતે ભાઇ કનકશેખર[1] પણ પિતાજીની પાસેજ હતા, તેને પિતાશ્રીએ આ પ્રમાણે કહ્યું:—

‘ ભાઈ કનકશેખર ! તું જાણે છે કે સમરસેન અને દ્રુમ બન્ને મહા બળવાન્ હતા, છતાં તેમને કુમાર નંદિવર્ધને એક સપાટામાં મારી નાંખ્યા તે કાંઈ સાધારણ વાત ન કહેવાય ! એટલા ઉપરથી જણાય છે કે કુમાર નંદિવર્ધન કાંઇ સાધારણ પુરૂષ નથી. એણે એથી આપણા ઉપર એટલો મોટો પાડ કર્યો છે કે આપણે કુમાર નંદિવર્ધનને તેના બદલામાં આપણી જીંદગી આપીએ તો પણ પૂરતો બદલો વળે નહિ; તેથી મારો આ પ્રમાણે વિચાર થાય છે કે મણિમંજરી અને કનકમંજરી મારી બન્ને પુત્રીઓ મને મારા જીવ કરતાં પણ વધારે વહાલી છે; એમાંથી[2] આ મણિમંજરીને તો નંદિવર્ધનના મોટા ભાઇ શીલવર્ધન સાથે અગાઉથી આપણે આપી ચુકયા છીએ. માટે કનકમંજરીને આપણે નંદિવર્ધન સાથે પરણાવીએ. ’ કનકશેખરે પિતાશ્રીના યોગ્ય વિચારો સાંભળી જવાબમાં કહ્યું ‘ પિતાશ્રીએ ઘણો યોગ્ય વિચાર કર્યો છે. આપ અવસરોચિત શું કરવું તે બરાબર સારી રીતે જાણો છો; માટે આપણે બહેનને નંદિવર્ધન સાથે જરૂર પર-

કનકમંજરીના વિવાહ માટે પિતાના વિચારો.

[1] આ મણિમંજરી તે કનકશેખરની બહેન થાય અને કનકચૂડ રાજાની દીકરી થાય.

[2] પોતાના ખોળામાં બેઠેલી (તે વખતે).

ા પ્રમાણે વાતચીત કરી બાપ દીકરાએ-રાજા
પોતાના મનમાં નિર્ણય કર્યો કે બહેન કનક-
લગ્ન કુમાર નંદિવર્ધન સાથે કરવાં.

પિંજલાને આગળ કહે છે કે) ' આ પ્રમાણે
ને ભાઇ કનકશેખર વાત કરતા હતા તે વખતે
ના ખોળામાંથી ઉઠી ઉભી થઈ અને અહીં
ાગી. આવતાં આવતાં મેં (મણિમંજરીએ)
ચાર કર્યો કે ' અહો ! હું ખરી ભાગ્યશાળી છું,
અનુકૂળતા પણ સર્વ બહુ સારી થઇ ગઇ !
વિચાર કરીને કાર્ય કરવાના નિર્ણયને પણ રંગ
ભાઇ કનકશેખરના વિનયગુણને પણ રંગ છે !
મારી બહેન કનકમંજરી અને મારે આખી
ધી સાથે રહેવાનું થશે[1] અને અમે બન્ને સાથે
ક પ્રકારની આનંદની લહેરો કરશું.' આવા આવા
પરિણામે મને એટલો બધો આનંદ થઇ ગયો
હાર પણ જણાઇ આવે છે. મને અત્યારે મનમાં
ાનંદ થઇ આવે છે તેનું કારણ કપિંજલા ! હવે
જવામાં બરાબર આવ્યું હશે. '

આ વાત સાંભળીને માતા મલયમંજરીએ કહ્યું
ંજલા ! નિમિત્ત રૂપ શબ્દ આપણે હમણા સાંભ-
કાર્યસિદ્ધિ બતાવી હતી, તે વધારે વખત પસાર
પોતાનું સાફલ્ય બતાવે છે. '

ે) જવાબમાં કહ્યું 'એમાં શો શક છે ? એવી અચાનક
ર ભવિષ્ય સૂચવનારી દૈવીવાણીજ હોય છે. હવે
કમંજરી ! તું દિલગીરી છોડી દે, અને ધીરજ ધારણ
ઇચ્છા છે તે હવે બરાબર સિદ્ધ થઇ ચૂકી છે એમ
ાને જે દાહજ્વરની બળતરા થઇ આવી છે તેનું કારણ
થઇ ગયું છે. પુત્રીવત્સલ પિતા કનકચૂડે તેને અત્યાર
તારા હૃદયને આનંદ કરનાર તારા હૃદયના નાથ
દિવર્ધનને આપી દીધી છે. '

ભળીને હે તેતલિ ![1] કનકમંજરીને પોતાના હૃદયમાં

[1] આગળ આ સર્વ વાત કપિંજલા કહે છે અને તે વાત સા
પાસે કહી સંભળાવે છે